

**ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ
СТУДІЇ**

Випуск 3

2013

VISNYK | ВІСНИК

OF THE LVIV
UNIVERSITY

ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Philosophical
political studies

Філософсько-політологічні
студії

Issue 3 | Випуск 3

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko | Львівський національний
National University of Lviv | університет імені Івана Франка

2013

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р філос. н., доц.; *Іван Бідзюра*, д-р політ. наук, проф.; *Вавжинец Конарські*, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); *Іван Варзар*, д-р політ. наук, проф.; *Ігор Вдовичин*, д-р політ. наук; *Лешек Гавор*, д-р філос. н., проф. (Польща, Жешув); *Богдан Гаврилишин*, д-р. філос.-екон. та права, проф., дійсний член Римського клубу (Швейцарія, Женева); *Оксана Гаман-Голутвіна*, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); *Надія Гапон*, д-р філос. наук, проф.; *Микола Гетьманчук*, д-р. істор. наук, проф.; *Василь Глухман*, д-р філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); *Володимир Горбатенко*, д-р. політ. н., проф.; *Валерій Денисенко*, д-р політ. наук, проф. (відп. ред.); *Марія Кашуба*, д-р. філос. н., проф.; *Олена Квас*, д-р. психол. н., доц.; *Антоніна Колодій*, д-р філос. наук, проф.; *Василь Лисий*, д. філос. н., проф.; *Маркіян Мальський*, д-р екон. наук, проф.; *Володимир Мельник*, д-р філос. наук, проф.; *Ігор Мельник*, д-р політ. наук; *Світлана Наумкіна*, д-р політ. наук, проф.; *Юрій Пачковський*, д-р соціолог. наук, проф.; *Віктор Петрушенко*, д-р філос. наук, проф.; *Анатолій Романюк*, д-р політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Алла Сіленко*, д-р політ. наук, проф.; *Олександр Старіш*, д-р політ. наук; *Ярина Турчин*, д-р політ. наук; *Леся Угрин*, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); *Роман Цяпало*, д-р філософії, проф. (США, Дюбюк); *Олена Шерман*, д-р політ. наук.; *Леонід Шкляр*, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: **Editorial office address:**
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Ivan Franko National
University of Lviv,
1, Universytetska Str., room 204,
79000, Lviv, Ukraine
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) О. СОРОКОПУД
Технічний редактор: О. КУПЧЕНКО
Коректор: Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
Виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції. Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 19,6.
Тираж 100 прим. Зам.
© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2013

З М І С Т

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

<i>Марія Альчук</i> ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ.....	7
<i>Віталіна Ковальчук</i> ДО ПИТАННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ.....	14
<i>Лідія Сафонік</i> МЕТАФІЗИКА ЄДИНОГО ТА МНОЖИННОГО ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ АНАЛІЗУ СЕНСУ ЖИТТЯ ТА СМИСЛІВ БУТТЯ.....	22
<i>Тетяна Власевич-Хоркава</i> СМИСЛОВІ ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	31
<i>Лариса Береза</i> СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКА ІДЕЯ СВОБОДИ Д. ДОНЦОВА	41
<i>Алла Кравченко</i> СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК УМОВА САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТІ.....	48
<i>Борис Поляруш</i> ЛЮДИНА ТА МІСЬКИЙ ПРОСТІР: НАСЛІДКИ ВЗАЄМОТВОРЕННЯ.....	55

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

<i>Валерій Денисенко</i> ПОЛІТИЧНА ІНТЕРАКЦІЯ В КОНТЕКСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ.....	63
<i>Володимир Березинський</i> КУЛЬТУРНО ТА ПСИХОЛОГІЧНО ОБУМОВЛЕНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ АТРАКТИВНОСТІ	77
<i>Олександр Сорба</i> МОРАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ: ЕТИЧНА ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНА ЕТИКА.....	84
<i>Петро Параняк</i> ЕТИКА І МОРАЛЬ ЯК ВИЯВ ТОЛЕРАНТНОСТІ У КУЛЬТУРІ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ.....	95
<i>Леонід Бунецький</i> ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ІДЕНТИФІКАЦІЯ, САМООРГАНІЗАЦІЯ І СВІТОВИЙ ДОСВІД.....	103
<i>Світлана Була</i> НОРМАТИВНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ.....	119
<i>Людмила Приймак</i>	

КОНСОЛІДАЦІЯ ЯК ЗАВЕРШАЛЬНА СТАДІЯ ТРАНЗИТУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД	130
<i>Петро Гетьманчук</i>	
ПРОБЛЕМИ КРИТЕРІЇВ ТА ЧИННИКІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ	138
<i>Віталій Литвин</i>	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ "ХВИЛІ" ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ СИСТЕМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ: ВІД В. БАДЖЕХОТА ДО Р. ЕЛГІ	146
<i>Збігнєв Бялоблоцький</i>	
УРЯДОВІ КАБІНЕТИ В УМОВАХ КОНСТИТУЦІЙНОГО НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНІЗМУ В УКРАЇНІ (1996–2013 рр.).....	156
<i>Юрій Шведа</i>	
ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ: ВИБОРЧІ ПАРТІЇ ЧИ ВИБОРЧІ ПРОЕКТИ?.....	176
<i>Ірина Хомин</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ.....	181
<i>Ольга Шиманова</i>	
ПАРТІЙНА КОМУНІКАЦІЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ НАУЦІ.....	191
<i>Вікторія Бунь</i>	
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ	200
<i>Наталія Олійник</i>	
ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК В УКРАЇНІ.....	213
<i>Андрій Гарбадин</i>	
ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ	222
<i>Леся Угрин</i>	
ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ В СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ.....	231
<i>Валерій Майданюк</i>	
КОНСЕРВАТИВНИЙ ДИСКУРС В КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ ВАСИЛЯ КУЧАБСЬКОГО.....	242
<i>Соломія Кривенко</i>	
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИСКУРСУ НЕДЕМОКРАТИЧНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ.....	249
<i>Ліліана Ярова</i>	
КРЕАТИВНИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ПОЄДНАННЯ ПОНЯТЬ «СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА» І «СОЦІАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ».....	257
<i>Лариса Кочубей</i>	

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ФРАНЦІЇ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	265
<i>Тамара Козак</i>	
ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВИ МІЖНАРОДНОГО СПІЛКУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	274
<i>Галина Ільтьо</i>	
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАКАРПАТТІ.....	281
<i>Ольга Свідерська</i>	
МАСОВА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА В ІНДИВІДУАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	286
<i>Святослав Мотрен</i>	
ЕВРИСТИЧНІ ПРИНЦИПИ КОНСТРУКТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДУ В СИСТЕМІ ДОСЛІДЖЕНЬ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	295
<i>Оксана Кірієнко</i>	
АНТИГЛОБАЛІЗМ ЯК НОВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ РУХ: СТРУКТУРА, ЦІННОСТІ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	304
<i>Тетяна Бессараб</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	313

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

УДК 1(091): 340.12

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС : ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Марія Альчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

На основі історико-філософського підходу висвітлено важливість та сенс філософсько-правового дискурсу. Зазначено, що в основі дискурсу є аргументативна дискусія між різними позиціями, яка виробляє синтетичне знання. Філософсько-правовий дискурс має поєднати множинність знань, тобто синтез єдиного і множинного у правовому знанні.

Ключові слова: діалог, дискурс, право, синтез, філософія права.

У сучасних дослідженнях правовий дискурс розглядають як філософську рефлексію основ права. Філософське обґрунтування надзвичайно важливе тоді, коли виникають серйозні проблеми правового статусу особи та її буття в світі. Відповідно, важливо аналізувати особливості філософсько-правових дискусій на межі століть. Філософи, політологи, соціологи, юристи активно обговорюють питання стратегії реалізації філософсько-правового дискурсу. Причина уваги до цього питання полягає в тому, що перспективи розвитку правового дискурсу безпосередньо пов'язані з проблемами опису сучасних соціальних феноменів. У працях В. Бачиніна, В. Бігуна, Є. Бистрицького, О. Грищук, А. Козловського, С. Кримського, В. Кузнецова, С. Максимова, Л. Петрової, М. Поповича, С. Пролєєва, П. Рабіновича, С. Сливки, В. Шкоди проаналізовано проблеми глобальних філософських утопій лібералізму і правової держави, які більше не визначають розвитку суспільства.

Мета статті – висвітлити історико-філософський підхід у пошуках сенсу правового дискурсу.

Ю. Габермас, О. Гьофе, Дж. Ролз – відомі представники зарубіжної філософії права – звертаються до спадщини І. Канта, який, на їхню думку, заклав фундамент сучасного філософського виміру правового дискурсу. Постмодерністський підхід до визначення філософсько-правового дискурсу розкрито в комунікативних теоріях Ю. Габермаса і М. Фуко, філософії мови П. Рікера. Визначальним є те, що дослідження цих видатних філософів демонструє призначення правового дискурсу – виявляти істотну напруженість у сучасному світі. І для Ю. Габермаса, і для М. Фуко ця напруженість накопичується між нормативним та реальним. Згідно з твердженнями філософів, джерело таких суперечностей потрібно шукати в реальній канві мови. Зокрема, для Ю. Габермаса “акт розуміння бере на себе роль механізму координації

дії” [1, с. 308]. Він розробляє теорію “універсальної прагматики” – як теорії комунікативного досягнення взаєморозуміння. Відповідно до теорії комунікативної дії, життєвий світ конституюється за допомогою мови деяким співтовариством інтерпретаторів, які намагаються досягти взаєморозуміння та погодження дій. Отже, важливими є ключові поняття прагматики – дійсність та значущість, завдяки яким досягають комунікативне погодження.

Б. Флівб'єрг зазначає, що дослідники комунікативної філософії Ю. Габермаса аналізують суб'єкт права, який розглядають у контексті здатності включатися в дискурсивну практику, що вбудована в механізми інтерсуб'єктивного конституювання сенсів суспільного буття [13]. Зокрема, призначення правового дискурсу в сучасному світі полягає в тому, щоб виявити проблеми реалізації цінностей лібералізму і правової держави. На основі аналізу визначення сутності правового дискурсу також вивчають специфіку та завдання:

- правовий дискурс спрямований на пошук і розробку соціально - значущих тем та істинних доказів для вирішення суспільних проблем (Ю. Габермас);
- правовий дискурс пропонує використовувати силу мови для боротьби зі свавіллям влади, а також і владу закону (М. Фуко);
- специфіка правового дискурсу полягає у створенні мовних інструментів і вироблення процедур, завдяки яким правовий примус переноситься у простір речі (П. Рікер).

Отже, активність суб'єкта правових суджень проявляється в тому, що відтворювальні ним тексти й окремі висловлювання не обмежені нормами формально-логічного виведення, а являються засобом вираження соціального досвіду, мірою рівноваги між претензіями суб'єкта і його суспільним визнанням. Погляди Ю. Габермаса і М. Фуко на сутність філософсько-правового дискурсу розкривають, як саме – за згодою чи конфліктно – складеться суспільна комунікативна практика. Від цього залежить, в якому напрямку буде розвиватись сучасне громадянське суспільство та здійснюватимуться демократичні процеси.

У ХХ ст. відбувається становлення і розвиток філософії діалогу у сфері гуманітарних і природничих наук. В. Горський, О. Забужко, В. Лук'янець, С. Кравченко, С. Кримський, В. Навроцький, Л. Озадовська, В. Табачковський, С. Ягодзінський аналізують соціокультурну роль, генезис, характерні особливості наукового дискурсу (діалогічність і гуманізм) в українській культурі. Філософи виокремлюють також український суспільно-політичний дискурс та наголошують на виборі національності, як його сутності. Дослідники стверджують справді плюралістичне, діалогічне розуміння історії філософії та виділяють головні типи дискурсів: моральний, науковий, політичний, правовий, релігійний.

Становлення національної культури тісно пов'язане з філософією. Для сучасної філософії особливо характерним є діалог як така площина, що всебічно розкриває сутність людини. Як зазначає В. Горський, діалогічність і гуманність – це два вирішальні принципи, на яких “має ґрунтуватись перехід історико-філософського бачення на рівні культури, який замість однолінійного монологічного погляду стверджує справді плюралістичне, діалогічне розуміння історії філософії” [2, с. 195]. У статті “Гуманізм та проблеми діалогу культур” В. Табачковський також зауважує про недостатність апеляцій до якоїсь однієї культурної моделі чи абсолютизації гуманістичного підходу. Основне питання для гуманізму – це сутність та призначення

людини. У межах певного образу світу “кожен з нас самовизначається – шукає місця власної ідентичності, стверджує її або втрачає, втрачаючи, шукає знову і знову до останнього подиху” [11, с. 11]. Подібне відбувається з кожною культурою, що творить власний світ у глобальному культурному просторі. Незважаючи на те, що відбувається інтенсивний взаємовплив, взаємозбагачування культур, не менш сильним залишається їхнє прагнення до самоідентичності.

О. Забужко досліджує український суспільно-політичний дискурс франківського періоду (кінець XIX – початок XX ст.) та зазначає, що його головним змістом була “парадигма вибору національності” [3, с. 53], який закономірно доповнювався відступництвом і зрадою “як парадигмою національного буття” [3, с. 97]. Вона також наголошує на тому, що “магістральною тенденцією дальшого філософського поступу національної ідеї в Європі було... переродження національного “ми” в національне “я”, – це перехід в етико-персоналістичну, а відтак і в екзистенційну рефлексію. Зокрема, в українській інтелектуальній історії першим, хто вивів нашу національну ідею з кола модернізованого поганства на цей “фаустівський” шлях (в площину персоналістичної етики), став І. Франко” [3, с. 52]. Такий висновок досить важливий, адже панівна марксистська матеріалістична орієнтація на об’єктивний світ людини, суспільство й державу була панівною впродовж тривалого часу, а її подолання далеко не завершене сьогодні. Отже, потрібно розкривати основні філософсько-правові ідеї Б. Кістяківського, І. Франка та інших українських науковців.

Філософсько-правові ідеї представників класичної філософії використовували у лекційних курсах професори Києво-Могилянської академії – М. Козачинський (1699–1755), Г. Кониський (1717–1795), Т. Прокопович (1681–1736). М. Кашуба зазначає, “що вчення про право й закон викладали в Києво-Могилянській академії – у розділі моральної філософії” [4, с. 86, 187]. Від 1707 року Т. Прокопович викладав моральну філософію (етику), в якій важливою чеснотою була справедливість.

У XIX столітті академічний філософсько-правовий дискурс в Україні започатковує П. Юркевич (1826–1874), який зараховував філософію права до наук моральних або ж етичних. Етика (моральна філософія) – вчення про об’єктивні блага, моральні обов’язки й чесноти особи. До загальної етичної ідеї належить ідея права, що “визначає ставлення людини до її ближніх, взаємне значення осіб, з’ясовує, що людина повинна принести в жертву державі й які послуги має надати їй держава” [14, с. 50]. Морально-правова філософія П. Юркевича характеризується антропологічною спрямованістю. Він аналізував стосунки між людьми, які ґрунтуються на трьох моральних принципах: 1) “Neminem laede” (з лат. “нікому не зашкодь”) – це ідея права; 2) “Suum cuique tribue” (з лат. “віддай кожному своє”) – це ідея справедливості; 3) “Immo omnes, quantum potes, iuva” (з лат. “допомагай усім, скільки зможеш”) – це ідея любові. Ідея права має спрямовувати вчинки людини так, щоб вона не шкодила іншим. Дослідження історії філософії права “має показати той ступінь історичного розвитку людства, де вперше виступила ідея права у науковій формі – саме це сталося у грецькому світі” [15, с. 49]. Три ідеї відповідають на питання про ставлення людини до інших, які їх усвідомлюють і реалізують у суспільстві.

П. Юркевич розкривав історію філософії права та виділяв головні завдання – вивчення ідеї права в історичному розвитку, пізнання і розкриття засад права,

з'ясування змісту і суті природного права. Філософія права належить до етичних наук. Філософія позитивного права можлива лише стосовно тих народів, які перестали існувати і в своєму історичному житті втілили національну ідею (іудейський народ – ідея монотеїзму, грецький – ідея автономізму). Завдання філософії позитивного права – дослідити, яку ідею народ заклав у своєму праві. Завдання філософії права – виявити цю розумну ідею. В історичному житті українського народу ще немає справжнього втілення ідей, вони приховані у круговерті та плінності цього життя. Тут необхідне порівняльне пояснення права. Філософсько-правові погляди і роздуми П. Юркевича надзвичайно цінні й корисні для нашого часу.

Відродження філософії в XIX ст. у неокантіанському варіанті сприяло розвитку наукового знання про право. Недоліком може бути те, що звернення до філософії і пошуки направлених ідей можуть призвести до підпорядкування й однобічності та втрати самостійності. У будь-якому суспільстві деякі представники теоретичної юриспруденції намагаються виражати зміни і настрої, а деякі стають в опозицію. Хоча пошуки стабільності та стійкості для побудови теоретичної і практичної системи права є важливими. Тому звертаються та намагаються оздоровити юриспруденцію завдяки філософії. Б. Кістяківський наводив приклади пошуків юристами теоретичних обґрунтувань права за межами юриспруденції, тобто у філософії, психології, математиці, мовознавстві. Та коли “відсутня загальна філософська підготовка, то такі пошуки можуть призвести до поглиблення кризи юриспруденції” [5, с. 75]. Є. Спекторський наголошував на дотриманні міри та неможливості замінити юриспруденцію іншими спеціальностями. Знаючи краще філософію, можна краще зрозуміти юриспруденцію. Тобто юристи, усвідомлюючи проблеми філософії, більше аналізуватимуть власні проблеми, розкриваючи суть права, та з розумінням ставитимуться до нових, модних течій [12, с. 63]. У гіршому випадку юрист просто перестане ним (юристом) бути або ж займеться іншою діяльністю. У наведених прикладах недостатнє розуміння філософії вплинуло і на неправильне розуміння завдань юриспруденції.

Завдяки множинності наукових систем виявляється плюралізм підходів, які розкриває філософія. Звідси випливає і докорінна формальна відмінність філософії від конкретних наук. “Якщо філософії притаманні універсалізм та цілісність, які не властиві науці, то, з іншого боку, їй чужі сталість та загальнозначуща переконливість, які становлять головну рису науки” [7, с. 224]. Б. Кістяківський проводив аналогію між знаннями, що дають філософія та конкретні науки. Він писав, розкриваючи відмінність філософії від конкретних наук, що в той період у багатьох працях з філософії права не було розроблено стійке наукове знання про право. “У філософії права розкривались цікаві співвідношення між ідеями” [6, с. 392]. Завдання філософів права – розкрити плюралізм підходів та їхній зв'язок, адже в цьому коріниться формальна відмінність філософії від спеціальних наук.

В Україні у 90-х рр. XX ст. відбувається відродження філософії права як науки. Спостерігаємо значне підвищення інтересу до філософії права як з боку філософів, так і з боку юристів. Помітне розмаїття підходів у дослідженнях історії, предмета і методів філософії права, специфіки філософсько-правової рефлексії, місця та ролі в системі наук, у визначеннях суті права. Філософське осмислення права –

завдання особливої наукової і навчальної дисципліни – філософії права, що має свій предмет дослідження та категоріальний апарат.

Сучасне обґрунтування філософії права, її актуальність ґрунтується на виявленні такого аспекту права, пізнання якого можливе саме за допомогою філософського підходу. Українські філософи права зосереджують увагу на філософському підході до виявлення суті права, його пізнання, розуміння та дослідження методами філософії. В. Кузнецов наголошує, що різні підходи до визначення філософії права можна поєднати через основні завдання чи цілі. Він виділяє такі головні завдання: “розуміння, обґрунтування, оцінка й критика правових систем та інституцій, правової практики та мислення, правових понять та теорій” [10, с. 120]. Важливим питанням для з’ясування специфіки філософії права як особливої теоретичної дисципліни є розкриття сутності та особливостей філософського підходу до права. Щодо сфери філософського осмислення права уточнюють предмет і методи, визначають місце у системі філософських і юридичних наук.

На сторінках журналу “Правоведение” у сімдесятих роках ХХ століття відбулася дискусія про співвідношення об’єктивного і суб’єктивного в праві, про багатоаспектність права, про право як об’єктивно реальне явище, про онтологічний статус юридичних норм, про істинність права, про можливість і дійсність у праві та в житті, про єдність гносеологічного, онтологічного, соціологічного підходів дослідження. У статтях акцентували увагу на важливості дослідження проблеми об’єктивного і суб’єктивного у праві, на їхньому співвідношенні, що має теоретичну і практичну цінність для з’ясування значимості права, його дієвості та ефективності.

Для дискурсів важливим є пізнання права, в процесі якого розкривається сутність, онтологічні засади, методологія права. Дискурс – це знаходження синтезу і вихід за його межі, а це вже – плюралізм підходів. В основі дискурсу є аргументативна дискусія між різними позиціями, що виробляє синтетичне знання. Філософсько-правовий дискурс має поєднати множинність знань, тобто синтез єдиного (одного) і множинного у правовому знанні. А. Козловський зосереджує увагу на важливості дискусії як культурної цінності для розвитку української філософсько-правової думки. “Дискусія, що стала дискурсом, породжує концепти, смисли, із трансцендентної сфери здатна переходити в трансцендентальне, з ноуменального у феноменальне, з духовного у соціально-практичне, правове” [9, с. 15]. Слушною є думка, що у процесі дискурсивного пізнання права можливо розкрити його зміст, сутність і характерні особливості. Також акцентовано важливість гносеології права як філософсько-правової науки. “Гносеологія права – це наука про закономірності правового пізнання як необхідної умови функціонування і розвитку самого права” [8, с. 265]. Гносеологічна система права утворюється з плюралістичних правових концепцій, які надають їй різноманітності та життєздатності.

У 2002 році засновано громадську організацію “Всеукраїнська асоціація філософії права і соціальної філософії”. Мета діяльності асоціації – формувати засади правничих і соціальних наук, що ґрунтуються на ідеях верховенства права, демократії та прав людини. Українська асоціація увійшла на правах національної секції до Міжнародної асоціації філософії права та соціальної філософії (IVR). Із 2003 року видається міжнародний теоретичний журнал “Проблеми філософії права”. На сторінках часопису відбувається дискусія між філософами і правниками щодо співвідношення філософії права та загальної теорії держави і права, філософсько-

правової методології, дуалізму природного та позитивного права, протиставлення права і закону. У Львові з 2005 року відбувається щорічний всеукраїнський круглий стіл “Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)”. Уже відбулося вісім засідань, у яких взяли участь вчені-фахівці у сфері філософії права, правознавці, юристи-практики (статті учасників опубліковано в наукових збірниках). На юридичному факультеті ЛНУ ім. І. Франка утворено лабораторію дослідження теоретичних проблем прав людини, кафедру теорії та філософії права, завдяки яким уже традиційно проводяться обговорення та вирішення питань антропології права, прав людини. Львівський університет започаткував антрополого-правові дослідження в Україні. Саме в цьому університеті створено філософсько-правову школу з антропології права, яка характеризується філософським підходом у правових дослідженнях сучасних проблем.

Список використаної літератури

1. *Габермас Ю.* Філософський дискурс модерну / Ю. Габермас ; пер. з нім. та комент. В. М. Купліна. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
2. *Горський В. С.* Філософія в контексті історії української культури / В. С. Горський // Феномен української культури : методологічні засади осмислення ; за ред. В. І. Шинкарука, Є. К. Бистрицького : зб. наук. праць. – К. : Фенікс, 1996. – С. 192–217.
3. *Забужко О. С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О. С. Забужко. – К. : Основи, 1993. – 118 с.
4. *Кашуба М. В.* Політичний трактат Михайла Козачинського / М. В. Кашуба // Політологічні читання. – 1993. – № 3. – С. 86–89.
5. *Кістяковській Б. А.* Кризисъ юриспруденції и диллетантизмъ въ философіи / Б. А. Кістяковській // Юридическій Вестникъ. – 1914. – Кн. VI. – С. 70–106.
6. *Кістяковській Б. А.* Соціальныя науки и право. Очерки по методології соціальных наук и общей теорії права / Б.А. Кістяковській. – М. : Изд-е М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – 704 с.
7. *Кістяківський Б.* Методологічна природа науки про право. / Б. Кістяківський // Вибране ; пер. з російської Л. Г. Малишевської; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
8. *Козловський А. А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
9. *Козловський А. А.* Філософія права як самосвідомість нації / А. А. Козловський. // Проблеми філософії права. – Київ–Чернівці : Рута, 2003. – Т. I. – С. 12–16.
10. *Кузнецов В. І.* Філософія права: спроба пропедевтики / В. І. Кузнецов // Філософська думка. – 2003. – №5. – С. 118–141.
11. *Табачковський В. Г.* Гуманізм та проблема діалогу культур / В. Г. Табачковський // Філософська думка. – 2001. – № 1. – С. 6–25.
12. *Спекторській Е. В.* Юриспруденція и філософія / Е. В. Спекторській // Юридическій Вестникъ. – 1913. – №2. – С. 60–92.

13. Флибберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Б. Флибберг // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 137–157.
14. Юркевич Памфіл. З рукописної спадщини / Памфіл Юркевич ; упорядкув., пер. укр. й комент. М. Ткачук. – К. : КМ Academia ; Університетське видавництво “Пульсари”, 1999. – 332 с.
15. Юркевич Памфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / Памфіл Юркевич . – Вид. друге. – К. : Ред. журн. “Український Світ”, 2000. – 756 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

PHILOSOPHICAL AND LAW DISCOURSE: HISTORY AND MODERNITY

Mariya Alchuk

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of philosophy,
department of history and theory of culture
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

The article highlights the importance and meaning of the philosophical and legal discourse, based on historical and philosophical approach. It is stated that the basis of discourse is argumentative discussion between different positions, which produces synthetic knowledge. Philosophical and law discourse must connect the plurality of knowledge, synthesis of singular and plural in the legal knowledge.

Key words: dialogue, discourse, right, synthesis, philosophy of law.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ ДИСКУРС: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Мария Альчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская, 1, 79000, Украина,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

На основе историко-философского подхода освещены важность и смысл философско-правового дискурса. Отмечено, что основу дискурса составляет аргументативная дискуссия между различными позициями, которая производит синтетическое знание. Философско-правовой дискурс должен соединить множественность знаний, т.е. синтез единственного и множественного в правовом знании.

Ключевые слова: диалог, дискурс, право, синтез, философия права.

УДК 141.319.8/32

ДО ПИТАННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Віталіна Ковальчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: ironmaiden322@gmail.com*

Проаналізовано характерні особливості співвідношення філософської антропології та екзистенціалізму. Зокрема, проблема людини, її буття та місце у світі є головним предметом дослідження екзистенційної антропології. На основі компаративістського підходу розглянуто екзистенційно-антропологічне вчення Ж.-П. Сартра та М. Бердяєва.

Ключові слова: філософська антропологія, екзистенціалізм, проблема людини, існування, сенс буття, особистість.

Проблема людини, як основний предмет дослідження в історико-філософському дискурсі, виявилася і в науковій думці ХХ століття – філософській антропології та екзистенціалізмі. Людину почали вивчати як самодостатню частину культури та суспільства, як багатоплановий, мислячий, творчий суб'єкт, а її життєвий світ – як поле активного самоздійснення та реалізації. Представники філософської антропології – М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен – намагалися вивести цілісне поняття людини шляхом використання і тлумачення даних різноманітних наук. Натомість такі екзистенціалісти, як С. К'єркегор, М. Гайдегер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, М. Бердяєв, М. Мерло-Понті та інші у дослідженні проблеми людини виходять з її існування, стану свідомості та переживань. Особливого розвитку антропологічні та екзистенційні тенденції набули в українській філософській думці. Потрібно зазначити, що у сфері філософської антропології важливими є здобутки українських учених – В. Шинкарука, С. Кримського, І. Бичка, М. Поповича, М. Булатова, В. Табачковського, С. Пролєєва, В. Бистрицького. Екзистенційна тематика представлена такими дослідниками, як В. Ляхом, К. Райдою, Н. Хамітовим, Л. Ситниченко, Г. Шалашенко, Є. Андросом.

Філософська антропологія та філософія екзистенціалізму, об'єднуючись, є спільним джерелом та міцним фундаментом для розкриття проблеми людини у її багатовимірності. Відтак, “екзистенційна антропологія є такою онтологією людини, в якій центральним є вчення про сенс людського буття, можливості його о-сягнення та до-сягнення; саме тому філософія екзистенції виходить за межі буденності – питання про сенс завжди є позабуденним” [16, с. 88]. Сучасна екзистенційно-антропологічна ситуація розгортається навколо категорій людського буття та форм самовизначення людини. Екзистенційна антропологія здатна виявити проблемне поле людського самовизначення в складному смисловому та діяльнісному просторі сучасної культури. Антропологічні та екзистенційні світоглядні настанови знаходять щоразу

нові евристичні можливості для розуміння та осмислення межових питань буття. Вступаючи в діалог із наукою, з різними сферами філософського знання, екзистенційна антропологія шукає нові підходи до висвітлення таких важливих питань, як феномен людини, модуси людського існування, особливості людського буття та призначення людини.

Мета статті – розкрити специфіку філософської антропології та філософії екзистенціалізму, їхнього взаємозв'язку та характерних особливостей у дослідженні проблеми людини. Досить важливим постає екзистенційно-антропологічний погляд на людину у філософії Ж.-П. Сартра та М. Бердяєва.

Екзистенційно-антропологічний аналіз розгортається у площині виявлення унікальності екзистенції людини, її багатолікості та змістовності. Людину треба розглядати не просто як суб'єкт суспільних відносин, а як самостійний об'єкт філософської рефлексії, як своєрідний феномен та поле автентичності. Філософське дослідження людини звертається до тих сторін її природи та життєдіяльності, які характеризують людину в якості ключового і творчого начала, що споглядає об'єктивні соціальні та культурні форми свого буття. “Будь-яка концепція людини, незворотно володіючи оціночним аспектом, виходить із морального виміру і його передбачає, а це справді пов'язано з ситуаціями, коли ми намагаємося не тільки зібрати інформацію про людину, але й відповісти на такі питання, як “Що важливо в людині”, “Що в ній заслуговує поваги та заохочення?” [10, с. 60].

Філософія завжди виявляла інтерес до людини як такої, до її власного пізнання самої себе, адже в кожній філософській проблемі людина певним чином була в основі філософських запитів. Філософська антропологія та екзистенціалізм не створюють образ людини в певних історичних умовах, а, навпаки, ставлять питання щодо сутності людини, яка не залишається вічно незмінною. Людину трактують як особистість, вона виступає життєвим потоком, змінним та прогресивним у своєму розвитку. Так, на думку П. Рікера, “особистість – індивідуальність особливого роду. Але, згідно з причинами, які пов'язані зі статусом самоіндивідуалізуючої особистості (особистості як “я”) ...нас цікавить її своєрідність” [9, с. 42]. Володіючи свідомістю та рефлексією, вона повертається до себе та світу, набуває єдності та онтологічної подоби. Відповідно заперечується статичність людської природи і, навпаки, підтримується прагнення бачити динамізм та розвиток у самій екзистенції людини.

Феномен людини полягає в тому, що в ній відсутня універсальність та однорідність її природи. Питання “Що є людина?” передусім має звертатися до “є”, яке передбачає запит не просто до сутності людини, а й до буття в історико-філософському дискурсі. Філософський розгляд людського буття – “Dasein” як присутності, – сутністю якого є екзистенція, за М. Гайдегером, є дуже важливим, оскільки “...аналітика присутності залишається вся орієнтована на основне завдання розробки буттєвого питання” [15, с. 17]. Водночас дослідження сутності людини тісно переплітається із філософсько-релігійним напрямком. Г. Марсель, будучи представником релігійного екзистенціалізму, стверджує, що “необхідно виходити із самого буття – із зобов'язання щодо Бога” [6, с. 47]. Натомість Е. Кассірець визначав людину як символічну істоту, бо саме тоді, може бути надане визначення специфіки її існування. “Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна сітка, складна тканина людського досвіду” [5, с. 29], а сам світ віддаляється в міру символічної активності людини. Емпірія ж знімає

філософське запитання та пошук його сенсу. Однак цей пошук не є абстракцією, насамперед це пошук у конкретному існуванні людини, того, що співвідноситься з “є” та констатує конкретне людське буття. Актуальними з цього погляду є думки В. Табачковського про те, що “людський спосіб буття постає як феномен індивідуально-особистісний, його діяльна сутність – не в абстрактній, безособовій доцільності, а в діяльності якраз особистісній, що за неї кожен несе персональну відповідальність” [14, с. 49]. Звідси випливає, що не лише “сутність”, але й буття визначає людину як таку, виступає “основою”, завдяки якій людина здатна аналізувати та бачити себе як особистість. Запитуючи самих себе, ми не можемо засвоїти той чи той погляд, оскільки існує лише одне бачення, а саме – “Я”, і для кожного воно є власним і суттєвим.

Людина пов’язана зі світом своєю сутністю і, виходячи за власні межі, не може міститися в емпіричних вимірах власного буття, оскільки “Я” завжди знаходиться поза собою, є розгорнутим до світу; “...особистість як індивідуальне буття є виходом за межі й можливості власного наукового — гуманітарного, психологічного і ін. пізнання світу” [4, с. 114]. Виходячи за власні межі, людина ніби занурює себе у сферу “духу”, де основним визначенням духовної істоти стає екзистенційна незалежність від органічного – свобода від примусу та тиску. М. Шелер зазначає, що “тільки людина – оскільки вона особистість – може піднятися над собою як живою істотою і, виходячи з одного центру ніби по ту сторону просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання все, зокрема і себе саму” [18, с. 60]. Проблема цілісності людини – це не просто комплексне дослідження, а проблема існування людини та її призначення у світі. “Бути цілісною” – якраз і означає віднайти повноту власного існування та розкриття сутнісного потенціалу. Людина як найвища ланка еволюції, як конгломерат сенсів та змістів, поставлена в середину власного існування, знає, переживає, переступає його; вона розрізняє в собі індивідуальне та загальне “Я”, і для того, щоб розуміти себе та інших – виходить із одиничної сфери у сферу “Ми” – спільного світу. У такому випадку, людині притаманна, на думку Г. Плеснера, “ексцентрична позиційність”. “Вона переживає безпосередній початок своїх дій, імпульсивність своїх спонук і рухів, радикальне авторство свого живого існування... вона знає себе свobodною і, незважаючи на цю свободу, прикута до існування, яке заважає їй і з яким вона повинна боротися. Якщо життя тварини центричне, то життя людини ексцентричне... Ексцентричність – це характерна для людини форма фронтальної постановки відношення до навколишнього середовища” [8, с. 126].

Важливим є розуміння сутності людини, яке обов’язкове і для розуміння її існування, тобто екзистенції. “Розуміння екзистенційного існування... в тому вигляді, в якому воно лежить в основі екзистенційної філософії, становить собою мислинське вираження абсолютно визначеного важливого переживання в людині, яке виділяється із всіх моментів невизначеності й нерішучості решти життя характером незаперечної остаточної відчуженості” [3, с. 28]. Екзистенційна філософія та “її пильніша увага до буття, “втрата” якого у раціоналістично орієнтованому класичному мисленні спонукає філософію на “пошуки втраченого буття...” [17, с. 148], надає можливість побудови універсальної онтології, яка призводить до нового розуміння людини, і водночас долає прірву між нею самою та світом. Людина закинута у світ із тягарем екзистенції, і тому слідує проекту, за яким вона буде такою, якою має стати.

Призначення людини – це справжнє буття, спрямоване на досягнення вищих духовних цінностей: набуття сенсу життя, самореалізації, творчості.

Екзистенційна антропология як поєднання двох напрямків філософування – екзистенціалізму та філософської антропологии, – незважаючи на деяку відмінність у підходах до розкриття суті людського, все ж знаходить себе на спільному шляху до обґрунтування специфічності людини у її багатовимірності. Сучасні екзистенційні та антропологічні концепції людини мають чітко виражений антиметафізичний характер, оскільки прагнуть трактувати її в конкретних життєвих ситуаціях, у формах індивідуального буття, стану та призначення у світі. У своїй основі таке бачення людини поєднує філософські вчення Ж.-П. Сартра та М. Бердяєва. Однак, знаходячись на двох різних полюсах екзистенціалізму – атеїстичного та релігійного, – обидва розробляють власний проект антропологічної проблематики.

Головне завдання екзистенціалізму Ж.-П. Сартра – виявити рівні існування для людини, її незалежності та непередбачуваності зовнішньому, абсурдному світові. Людський суб'єкт постає як “буття-для-себе”, “і, на відміну від об'єкта, він не слідує своєму існуванню, але, навпаки, повинен сам продовжувати себе в існуванні... тобто він постійно виступає як “повинність бути” для самого себе” [12, с. 169]. У праці “Буття і ніщо”, розвиваючи ідею людини, її глибинне бажання відбутися, також розкриваються ідеї авторства та людського проекту як конструюючого елементу буття. Людська суб'єктивність проявляє себе беззаперечним автором власного світу, власного “Я”, дій та свободних актів; вона є водночас незалежною від будь-яких детермінантів, цілковитим запереченням себе зсередини (неантїзація – від франц. “neant” – “ніщо”).

Буття людини здійснюється в свободних ситуаціях, що виникають через особистісний фактор – вибір та дії. В основі людської активності мислитель вбачає саме свободу як ґрунтовну онтологічну характеристику. Свобода виявляє себе “... тим ніщо, яке було в серці людини і яке змусило людську реальність робитися замість бути” [13, с. 607]. Принагідною тут є думка французького екзистенціаліста М. Мерло-Понті про те, що “свобода, вона, якщо завгодно, скрізь, водночас – ніде. В ім'я свободи відкидають ідею, якого би не було набуття, але свобода і стає найголовнішим надбанням, як би нашим природним станом” [7, с. 551]. Однак, свобода має амбівалентний характер: з одного боку, проявляється в індивідуальному виборі – життя, утвердження, особистості, з іншого, – неможлива поза ціннісним вибором, рішенням щодо “іншого” – поза розумінням себе як частини “ми”.

У філософії атеїстичного екзистенціалізму Ж.-П. Сартр виводить на перший план людську ситуацію, якій не потрібен Бог, адже сама особа може його замінити. Людина є свободною та відповідальною за себе, інших, світ, в якому знаходиться. Метою людини є свободне буття, а свобода, своєю чергою, постає метою самої себе. Свобідні акти є не зведеними до об'єктивності, вони проявляють себе в боротьбі людини за свою автентичність, достоїнство, призначення. Ж.-П. Сартр стверджує, що як і буття, так і ніщо поєднані між собою та виявляються в людському існуванні. Людина прагне стати справжнім буттям, прагне до своєї позитивності, але у зв'язку з тим, що свідомість її порожня, вона ніколи цього зробити не може і тому черпає свій зміст із власного існування.

Людина Ж.-П. Сартра є абсолютно автономним центром, втіленням у собі божественної повноти. Неможливість виконання цього бажання спонукає її до

усвідомлення абсурдності власного буття. Трагізм цього положення людина долає тільки за допомогою вільної самореалізації себе як проекту. Екзистенційний суб'єкт є монолітним, орієнтованим не на минуле, а на майбутнє. Минуле – його базис, на основі якого він і спрямовується в майбутнє. Тому “для екзистенціаліста людина не піддається визначенню... Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама... немає ніякої природи людини, як немає бога, що її задумав би. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою вона хоче стати” [11, с. 133].

В екзистенційній філософії М. Бердяєва антропологічна проблематика спрямована на висвітлення людської природи, її унікальності, неповторності та незведення до будь-якої іншої реальності. На думку мислителя, філософія бачить і виводить світ саме з людини, в чому власне і полягає її специфічність. Обґрунтування екзистенційної природи людини, що реалізує свої потенції тільки на індивідуально-особистісному рівні, задають базові структури людської суб'єктивності, бо “сєнс розкривається із людини, із її активності та означає відкриття людиноподібності буття” [1, с. 11]. Роздуми М. Бердяєва – це спроба розкрити і знайти шляхи подолання кризи людини, спростувати протиріччя цивілізації і особистості через глибоке осмислення її природи, розуміння релігійно-екзистенційного сенсу її існування.

Основною антропологічною характеристикою буття людини у філософії М. Бердяєва, як і в Ж.-П. Сартра, є свобода. Ця категорія у філософії мислителя є не просто умовою всіх моральних актів людини, а дійсним втіленням стихії морально-духовного досвіду. М. Бердяєв бачить людину в сфері духу, творчості, вічній боротьбі, в перемозі свободи над рабством. Свобода для нього завжди буде екзистенційною характеристикою будь-якої людської особистості та відповідно, її невід'ємним правом. Людина, будучи свобідною, визначає свою особистість та творчу силу зсередини, адже “бути свобідним” – це не вибір між злом та добром, це передусім їхнє творення. Існування свободи в філософсько-антропологічній концепції М. Бердяєва зумовлює перехід на новий рівень буття, на якому виникає прагнення до активної творчої діяльності та наповнення любовною інтенцією до Творця, бажанням вищої форми взаємодії Бога і людини.

У сфері свободи здійснюється і вибір людини. Опонуючи Ж.-П. Сартру стосовно приреченості людини до вибору, М. Бердяєв стверджує, що свобода витупає не як примус та слідування нормі, дотримання свого обов'язку робити вибір, а як вільний творчий ціннісний акт. Людина – це не просто творець світу, а творець самої себе. Творчість своєю чергою є недермінованою – потоком вільних актів, що виходять зі свободи, яка протистоїть об'єктивації, буттю як такому. Концепція творчості М. Бердяєва будується на розумінні творчості як феномену трансцендентного за своєю природою, не здатного бути осмисленим із позицій детерміністичного мислення. Філософ відкидає будь-яку можливість об'єктивації творчості.

Екзистенційно-антропологічна концепція М. Бердяєва підтримує достеменно важливе значення свободи у бутті людини. “Свобода – позитивна творча міць, нічим не обґрунтована... Свобода – міць творити із нічого, міць духу творити не із природного світу, а із себе” [2]. У свободі живе божественний розум, саме тому вона не може піддаватися аналізу категоріями розсудку. Як і Ж.-П. Сартр, М. Бердяєв

намагається відкинути сувору об'єктивність як заперечення свободи, оскільки особистість знаходиться поза буттям, виходить за його межі, протистоїть йому. Цінність Бердяєвої апології екзистенційного досвіду особистості творчо протистоїть "об'єктивації" основ людської ідентичності як розумної та вільної істоти. Актуальність екзистенційної антропології М. Бердяєва зумовлена розумінням людини як істоти, що наділена творчою свободою, яка об'єднує в собі совість, здатністю любити, прагненням до здійснення вищих цінностей – Істини, Добра, Краси.

Проблема людини – одна з традиційних і найбільш фундаментальних проблем в історії європейської філософії. В умовах сучасної глобальної цивілізації вона не тільки не втрачає свого значення, але, навпаки, набуває особливої актуальності й гостроти. Колосальні наукові й технологічні досягнення людства відкривають принципово нові можливості для людської активності в природі та в історії. У такому сенсі радикально розширюються межі існування, свободи та самоздійснення людини.

Людина є центральною темою в екзистенційно-антропологічних поглядах М. Бердяєва та Ж.-П. Сартра. Антропологічний проект у їхній філософії орієнтований на розвиток активного творчого начала людини, постійні духовні пошуки та усвідомлення відповідальності перед собою та світом. Як для Ж.-П. Сартра, так і для М. Бердяєва спільним є усвідомлення субстанційності свободи, її невіддільності від поняття людського існування, заснованого на активній самореалізації та відповідальності за все, що відбувається. Поєднуючи буття людини зі свободою, обидва вбачають у ній абсолютний онтологічний статус, що детермінує становище Бога і людини, зумовлює особливі взаємини між ними. Основна відмінність бачення свободи філософами полягає у вивченні її в різних світоглядних площинах. М. Бердяєв пов'язує свободу з духовною реальністю, а Ж.-П. Сартр розглядає її в межах фізичного світу, зливає зі свідомістю та вибором людини. Так чи інакше, єдиною та визначальною сферою дослідження є буття людини, його проблематичність та багатогранність у розумінні себе та світу загалом.

Список використаної літератури

1. *Бердяев Н.* О назначении человека. Опыт парадоксальной этики / Н. Бердяев. – Париж : Современные записки. – 1931. – 320 с.
2. *Бердяев Н.* Смысл творчества (опыт оправдания человека) / Н. Бердяев // [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/berdn01/index>
3. *Большов О. Ф.* Философия экзистенциализма / О. Ф. Большов. – СПб. : Издательство "Лань", 1999. – 224 с.
4. *Быстрицкий Е. К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – Киев: Наук. думка, 1991. – 200 с.
5. *Кассирер Э.* Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988 – С. 3–30.

6. *Марсель Г.* Быть и иметь / Г. Марсель ; пер. И. Н. Полонской. – Новочеркасск : Сагуна, 1994. – 159 с.
7. *Мерло-Понти М.* Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти ; пер. с франц. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб. : «Ювента», «Наука», 1999. – 608 с.
8. *Плеснер Х.* Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию / Х. Плеснер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988 – С. 96–151.
9. *Рикёр П.* Человек как предмет философии / П. Рикёр // Вопросы философии. – М. : Издательство “Правда”, 1989. – № 2. – С. 41–50.
10. *Рикман Х.П.* Возможна ли философская антропология? / Х.П. Рикман // Это человек: антология. – М. : Высш. шк., 1995. – С. 54–74.
11. *Сартр Ж.-П.* Екзистенціалізм – це гуманізм / Ж.-П. Сартр // Зарубіжна філософія ХХ ст. : в 6 кн. – К. : Довіра, 1993.– Кн. 6. – С. 131–139.
12. *Сартр Ж.-П.* Заметки по этике / Ж.-П. Сартр // Этическая мысль. – М. : ИФРАН, 2009. – Вып. 9. – С. 168–176.
13. *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр ; пер. з франц. В. Лях, П. Тарашук. – К. : Видавництво Соломії Павличко, “Основи”, 2001. – 854 с.
14. *Табачковський В. Г.* Людина–Екзистенція–Історія / В.Г. Табачковський. – К. : [б.в.], 1996. – 123 с.
15. *Хайдеггер М.* Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Библихина. – М. : «Ad Marginem», 1997. – 451 с.
16. *Хамітов Н.* Проблема екзистенційної антропології / Н. Хамітов // Філософсько-антропологічні читання' 98. – К. : Стило, 1999. – 96 с.
17. *Шалашенко Г. І.* Про есенційні та екзистенційні статуси негачії / Г. І. Шалашенко // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. – К. : Наукова думка, 2004. – 247 с.
18. *Шелер М.* Положение человека в космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 31–95.

Стаття надійшла до редколегії 24.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

TO THE QUESTION OF THE EXISTENTIAL ANTHROPOLOGY

Vitalina Kovalchuk

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of philosophy,
department of history and theory of culture
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: ironmaiden322@gmail.com*

The characteristic features of the correlation of philosophical anthropology and existentialism are analyzed. In particular, the problem of human, his being and place in the world are the main subject of research of existential anthropology. Based on the comparative approach the existential-and-anthropological doctrine of J.-P Sartre and N. Berdyaev is considered.

Key words: philosophical anthropology, existentialism, the problem of human, existence, the meaning of being, freedom, personality.

К ВОПРОСУ ОБ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Виталина Ковальчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: ironmaiden322@gmail.com*

Проанализированы характерные особенности соотношения философской антропологии и экзистенциализма. В частности, проблема человека, его бытия и место в мире является главным предметом исследования экзистенциальной антропологии. На основе компаративистского подхода рассмотрены экзистенциально-антропологическое учение Ж.-П. Сартра и Н. Бердяева.

Ключевые слова: философская антропология, экзистенциализм, проблема человека, существование, смысл бытия, личность.

УДК 11/14.000.141

МЕТАФІЗИКА ЄДИНОГО ТА МНОЖИННОГО ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ АНАЛІЗУ СЕНСУ ЖИТТЯ ТА СМИСЛІВ БУТТЯ

Лідія Сафонік

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії,
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна
e-mail: lidiyasafonik@gmail.com*

Наголошується, що метафізика єдиного та множинного виступає методологічним підґрунтям аналізу сенсу життя та смислів буття людини. Підкреслюється, що проблема сенсу життя є серцевиною метафізичної думки. Робиться висновок, що деконструкція метафізики вивільняє онтологічні смисли буття людини.

Ключові слова: метафізика, онтологія, буття, сенс життя, смисл буття.

Метафізична думка захищає людину від страхів перед смертю та забуттям, самотністю та розчаруванням, невідомим та раптовим, даруючи ідею Єдиного як Божественного начала, яке вселяє віру та дарує надію. Проблема сенсу життя є серцевиною метафізичної думки. У той же час метафізика зустрічається з проблемою, що усе індивідуальне постає як зовнішнє та випадкове. Метафізичні форми мислення, – зазначає Ю. Габермас, – пасують перед індивідуальним і сенс життя окреслюється як стабільне та тривке утворення [1, с. 261]. У свою чергу П. П. Гайденок зазначає: «Не в єдиному загальному, а в багатоманітному індивідуальному лежить те, що пов'язує людей одне з одним» [2, с. 170].

Завдяки метафізиці множинного, сенс життя є не лише прерогативою трансцендентного, але проявляє себе через індивідуальне. Сенс життя несе в собі свої «обособлені відмінності», які можна назвати смислами життя людини, які видозмінюються, трансформуються, оскільки їм не властива стабільність в межах конкретного життя і саме вони утримують людину в межах сенсовості існування, а отже є підґрунтям сенсу життя людини. Поняття смислу належить до онтологічної сфери. В. Петрушенко наголошує на тому, що «у сучасній філософії метафізику та онтологію найчастіше розводять у такий спосіб: онтологія вивчає прояви буття, те, яким воно постає перед людиною та осмислюється нею, а метафізика шукає коренів буття; умовно кажучи, онтологія ставить питання «Яким та як є буття?», а метафізика – «Чому та що є буття?» [14, с. 260]. Таким чином метафізика піклується про специфічні сфери роду і є областю тотальності буття, а онтологія як теорія, яка декларує вагомість множинного, звертає свої погляди на індивідуальну сферу буття, в якій індивід спроможний вибирати лінію своєї поведінки у житті.

Завдання статті є спроба показати, що метафізика єдиного та множинного виступає методологічним підґрунтям аналізу сенсу життя та смислів буття людини.

Серед дослідників, які звертали увагу на особливості метафізичного знання та робили спробу провести його реконструкцію, вартує назвати: Р. Декарта, І. Канта, А. Шопенгауера, С. Кіркегора, Ф. Ніцше, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, Е. Гусерля, Ю. Габермаса, М. Гайдеггера, Е. Левінаса, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж.-П. Ліотара, Р. Рорті та інших. Серед сучасних російських мислителів, зокрема вартує назвати П. Гайдено, В. Бібіхіна, Д. Дорофєєва, С. Голенкова, С. Ставцева, В. Подорогу, Т. Васильєву, Н. Мотрошилову та інших.

У середовищі українських дослідників, філософська творчість яких пов'язана зі зверненням до метафізичної проблематики вартує згадати – І. Бичка, Ф. Вознюка, А. Єрмоленка, Г. Заїченка, А. Ільїну, А. Карася, В. Кизиму, В. Кебуладзе, А. Конверського, Б. Козака, С. Кошарного, В. Мельника, О. Лоя, В. Ляха, А. Пашука, В. Панфілова, М. Поповича, Є. Причепія, В. Табачковського, О. Токовенка, О. Самчук, Л. Сафонік, Е. Соболю, О. Хому, В. Ярошовця, С. Шевцова та інших.

Метафізика як теорія про єдине як початок та основу всього суцього сягає своїм корінням древньої філософії. Насамперед іонійська філософія ставить та намагається вирішити питання першопричини та першопочатку (arche) усього існуючого. В. Кондзьолка зазначає: «приймаючи за першопочаток буття певний матеріальний першопочаток ... іонійські філософи в даному випадку започатковують не просто філософський спосіб світотлумачення, але водночас закладають підвалини для подальшого розвитку природничо-наукового знання, науки, для якої єдиним і головним об'єктом наукової рефлексії стає природа і пізнання структурної побудови матерії» [11]. Проте зазначимо, що в античні часи зароджується полеміка між метафізикою, що надає переваги єдності над множинністю та контекстуалізмом, згідно позиції якого множинність домінує над єдністю, наприклад демокритівська теорія.

В. Кондзьолка підкреслює, що Парменіда можна вважати першим прихильником метафізики, який заперечуючи концепцію плинності Геракліта та найвнній фізикалізм іонійських, і таким чином парменідова «метафізична сутність відтворювала в абстрактній формі факт існування світу взагалі, а не конкретні способи існування окремих речей і предметів» [10, с. 61]. Філософи того часу не могли поставити і вирішити важливі питання метафізики в межах яких сьогодні обертається критика самої метафізики: відношення тотожності та відмінності, питання неартикульованого індивідуального, прийняття афірмативного (стверджувального) мислення тощо. Проте можемо з впевненістю сказати, що Парменід започаткував шлях філософського ідеалізму, «який вийшов за межі когнітивних рамок міфічного світогляду» [1, с. 258].

Вихід поза «межі когнітивних рамок міфічного світогляду» не позбавив доарістотелівську філософію статусу філософії тотальності, незважаючи на те, що в середині системи були спроби акцентувати увагу філософів на існуванні феномену множинного. Зазначимо, що розвиток філософського знання іде шляхом переходу «замкнених філософських систем» у «відкриті філософські системи». Полеміка метафізики та контекстуалізму в доарістотелівській філософії набула невиразних форм, оскільки мала місце в межах однієї «замкнутої філософської системи», філософії загального. Л. Сафонік зазначає, що еkleктика як метод поєднання різних елементів «підготувала єдність старогрецьких філософських вчень в філософії Арістотеля і в той же час підготувала цю систему до її розщеплення, до вивільнення

внутрішньої енергії» [15]. Л. Сафонік продовжує думку: «Зовнішнім виразом цього процесу є зміна напрямку руху філософської думки в елліно-римській філософії. Можемо говорити про зміну теоретичних та вартісних орієнтирів філософії, які підвищують цінність еkleктики» [15].

На нашу думку, антична філософія певним чином окреслила перспективи подальшого шляху філософського знання, який Ю. Габермас окреслює таким судженням «... конкретні даності та феномени, що рухаються один в одному і один до одного, зводяться до стійкого загального, яке підноситься над плінним буттям» [1, с. 258].

У той же час модерна філософія впадає в іншу крайність неартикульованості індивідуального, яке важко піддати узагальненню та понятійному опису. На думку Ю. Габермаса «... радикальний контекстуалізм сам народжується від негативної метафізики, яка без перепочинку окреслює майже те саме, що його завжди мислив метафізичний ідеалізм як безумовне і що майже завжди не досягало мети» [1, с. 256].

Філософська традиція середньовіччя є філософією сенсу, оскільки у чіткої артикульованій формі заявляє, що єдиний трансцендентний Бог виступає підґрунтям сенсу життя людини. Звернення до одиничного мало місце лише як ілюстрація діяння Бога на землі.

Культура Нового часу формується на фоні послаблення впливу церкви та родини як певного виду тотальності, звільнення Я від впливу їх домінування. Проте Р. Декарт не може в силу певних об'єктивних причин констатувати свободу мислячого Я і саме тому П. Рікер заявляє, що філософ ставить «достовірність Cogito у залежне становище по відношенню до Божественної істинності, яка є першою» і таким чином Cogito «зисковує на другий онтологічний рівень» [17, с. 16]. Саме тому філософію Декарта можна вважати філософією сенсу. Правда вартує погодитися з В. Гьосле у тому, що Р. Декарт зазнав значного впливу духу його епохи, який пронизував конфесійний розкол [див. 4, 14]. Проте вартує наголосити на далекоглядності його роздумів, які виступили натхненниками філософських візій Е. Гусерля, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра та інших. На думку М. Гайдеггера «з Декарта розпочинається завершення західної метафізики» [22, с. 55].

Згодом І. Кант трансформує метафізичну проблему єдиного та множинного питання про відношення практичного та теоретичного розуму, безконечного та кінцевого, каузальності свободи та відповідальності, моральності та легальності. Заслуга німецького філософа полягає в тому, що він розуміє, що сенс життя не з'являється простим поєднанням смислів. І. Кант дійсно здійснив коперніканський переворот у пізнанні, який у нашому випадку полягає у тому, що людина не є пасивною істотою, яка здатна відтворювати світ, а приймає активну участь у продукуванні смислів свого життя. Філософ наголошує на тому, що трансцендентальна єдність апперцепцій виступає підґрунтям розмаїтості уявлень людини. Таким чином людина не занурюється в потік особистих переживань, а змушена повертатися до себе як до суб'єкта, вирішувати питання місця у цьому світі та призначення, сенсу життя в цілому. Інтерпретуючи філософію І. Канта можна зробити висновок, що розум витворює концепт «сенса життя» та відповідає на питання призначення людини у світі [8, 9]. У той же час Ю. Габермас зазначає: «... трансцендентальне поняття світу вже було не в змозі так само, як метафізичне поняття, задовольняти потребу в тім, аби шляхом повернення від усього до єдиного

утворювати смисловий взаємозв'язок, який у собі утримує окремі ознаки, пом'якшує негативне, угамовує страх перед смертю та самотністю і просто перед новим» [1, с. 265]. Людина витворює сенс життя у світі, в якому кожен діє таким чином, ніби він щомиті завдяки своїй максимі є ланкою у всезагальному ланцюгу цілей.

У свою чергу Г. Гегель поставив питання, як можна помислити тотожність єдиного та множинного, сенсу та смислу. Він звертається до думок Платона і Плотіна. Плотін наголошує, що єдине для того, щоб бути усім є в усьому, але в той же час, щоб залишатися єдиним, є понад усім, з можливістю виступити першодвигуном, першопоштовхом, передумовою і підґрунтям усього. Г. Гегель намагається досягти примирення двох метафізик, розвиваючи мотиви самокритики спричинені розвитком метафізичної думки і водночас, намагаючись відновити метафізичне вчення про єдність. Єдине Г. Гегель тлумачить як абсолютний суб'єкт, який здійснює акти рефлексії і зумів досягнути рівня самосвідомості, духу, в якому єдине та множинне перебувають одночасно та не протистоять одне одному і таким чином знімається дуалізм форми і змісту, чуттєвого та морального світу. Таким чином людина одночасно може бути носієм сенсу та смислу буття. Відома синтеза Г. Гегеля дозволяє особливому набути форми конкретно-всезагального, домінуючий смисл трансформуватися у сенс. Якщо раніше метафізична думка зверталася до космології, то робота духу у філософії Г. Гегеля здійснюється завдяки медіуму історії, вбираючи його попередні форми [3]. Правда, історія не може виступити завершеною структурою розуму та не може відповідати строго логічним законам розвитку, оскільки випадковості, невірогідності не можуть бути вкладені в схеми діалектичного мислення. Ю. Габермас зазначає: «історія з усталеним минулим, наперед визначеним майбутнім і упередженням сьогоденням вже не є історією» [1, с. 269].

Негативно-онтологічне розуміння єдиного відкрило можливість критики розуму в межах метафізичного знання С. Кіркегором, М. Гайдеггером, Ф. Ніцше, Е. Гуссерлем, Ж. Деррідою та представниками радикального контекстуалізму Ж.-Ф. Ліотаром та Р. Рорті. Заслуга романтизму та всіх наук про дух у тому, що вони перенесли трансцендентне розуміння світу в царину історичного, соціально-культурного та мовленевого простору. У той же час К. Поппер, А. Рейнон, М. Мерло-Понті поставили під сумнів унітарні, моністичні погляди на історію. Л. Вітгенштейн, поєднав епістемологію та метафізику, що зумовило реконструкцію метафізики. Деякі інтерпретатори Л. Вітгенштейна зазначають, що на думку самого філософа, «аналітична філософія», була для нього найбільше заплуваною формою метафізики. Внесок Л. Вітгенштейна в деконструкцію метафізики полягає в тому, що він зумів донести те, що в процесі досягнення комунікативної взаємодії важливе значення посідає мовне взаєморозуміння і саме тому лінгвістичний поворот у філософії трансформував уявлення про єдність.

У свою чергу М. Гайдеггер, розуміючи можливість поглинання єдиним множинного, наполягає на диференціації буття і сущого. М. Гайдеггер показує, що ідея цінності прийшла в метафізику наприкінці XIX сторіччя. Він високо оцінює внесок Ф. Ніцше у справу деконструкції метафізики. Правда міркування Ф. Ніцше про волю до влади як вищу цінність залишає його під впливом метафізичності думки. На думку М. Гайдеггера метафізика Ф. Ніцше – це метафізика утвердження цінностей, а там де говорить етика, метафізика мовчить [див.: 23, с. 101].

Інтерпретуючи судження М. Гайдеггера, можна прийти до висновку, що проблема сенсу несе на собі ціннісний відбиток. Людина визначає сенс життя, виходячи з поняття цінності. Носієм сенсу виступає громадянська позиція людини, цінність виступає осердям цієї позиції. Сенси буття не настільки пов'язані з ціннісним виміром, оскільки деконструктивні діяння також можуть виступити смислами буття.

Аналізуючи філософську позицію М. Гайдеггера можна прийти до висновку, що утверджуватися у полі сенсовості життя, можна за рахунок загального, універсального, яке домінує над особливим [16]. На думку Е. Левінаса прийняття Іншого як умови витворення сенсу життя, виходять поза межі розуміння. Отже, якщо у М. Гайдеггера розуміння в останню чергу спирається на відкритість буття, то для Е. Левінаса пізнання іншого, окрім розуміння вимагає «зацікавленості ... симпатії або любові, способів існування, які відрізняються від безпристрасного споглядання» [12, с.10]. Мислитель зазначає, що розуміння передбачає не звернення до буття, а лише його називає і таким чином «здійснює стосовно нього насилля». Логіка роздумів М. Гайдеггера, на думку Е. Левінаса, передбачає можливість маніпуляції об'єктами, відповідно володіння ними та їх використання [12, с. 11]. Таким чином маніпуляція Іншим буттям, володіння ним, використання його в корисливих цілях, як і будь-які інші форми домінування не можуть бути підґрунтям утвердження людини у сенсі життя, навіть навпаки декларують позасенсовість буття людини. У цьому контексті значимою є думка Е. Левінаса, який зазначає, що розмова з іншою особою спонукає до підтримання її особливого буття, а не універсального, яке вона втілює, але воно не може домінувати над особливим буттям. «Я говорив з нею, тобто не помічав універсального буття, яке вона втілює, щоб триматися особливого буття, яким вона є», – підкреслює Е. Левінас [12, с. 11].

Постмодерна філософія декларує культуру багатозначності. На думку представників радикального контекстуалізму Ж.-Ф. Ліотара та Р. Рорті розум не може виступати мірилом орієнтації людини у світі. Р. Рорті робить спробу «... деконструювати образ «дзеркала природи» філософії суб'єкта та позбавити природничі науки, так само як і епістемологію, вимоги створення завершеної теорії і відкриття (Entdeckung) незалежної від часу, нейтральної системи наукових понять» [18, с. 31], уникнувши, таким чином, вад кантівської теорії розуму. Р. Рорті наголошує на тому, що в науці та житті панує культура багатозначності, відповідно до якої усі досягнення у будь-яких сферах життєдіяльності людини, виступають як досягнуті конвенції - «як лише певні способи поряд з іншими» [18, с. 32]. Ю. Габермас, аналізуючи таку позицію, заявляє: «Текст життєвого світу має складатися лише з контекстів» [1, с. 271].

Вартує відзначити позицію Ж. Лакана, який екстраполує позицію, згідно якої людина ХХ сторіччя є невизначеною, а отже немає потреби у констатації єдиного сенсу життя, оскільки її задовольняє поле смислів, які виступають генератором її життєвих принципів. Зокрема, І. Ільїн характеризує філософську позицію Ж. Лакана, зазначає, що людське Я «ніколи не може бути визначеним, оскільки воно завжди в пошуках самого себе й здатне бути репрезентованим через Іншого» [7, с. 266].

На думку представників радикального контекстуалізму немає відмінності між знаннями та поглядами, сенсом та смислами. Сприймання світу, витворення смислів буття залежить від нашої мови, наших традицій, нашого способу життя.

Інтерсуб'єктивність порозуміння, основу якого становить розуміння і яке досягається в межах мови, служить основою толерантності щодо інших смислів буття. У свою чергу прилученість до мови виступає підґрунтям інтерсуб'єктивності порозуміння. Якщо Мід та Пірс поклали надію на ідеальну комунікативну спільноту, то радикальний контекстуалізм намагається уникати будь-якої ідеалізації, яка лише можлива в рамках раціональних конструкцій і відмовляється від поняття «раціональність є граничним поняттям з нормативним змістом, що виходить за межі будь-якої локальної спільноти в напрямі до універсальної спільноти» [18, с. 36]. На думку Р. Рорті ми маємо надати перевагу горизонту інтерпретацій, підґрунтям якого є наша власна мовна спільнота, хоча для цього не може бути не тавтологічного обґрунтування. Більше того, така етноцентристська позиція означає, що ми маємо перевіряти усі чужі погляди нашим власним масштабам. [18, с. 37]

Ж. Дерріда піддає критиці логоцентричне спрямування філософії, де буття описується в термінах тотожної собі і самодостатньої повноти, домінує самовладання над спонтанним виявом емоцій, компетентність та правильність над доречністю, загальні інтереси над індивідуальними потребами та задіює процедуру деконструкції підвалин метафізики.

Ж. Дерріда звертає нашу увагу на такі феномени як повторюваність, розрізнення, відмінність, слід. Ж. Дерріда стурбований тим, що метафізична думка намагалася привласнити інакшість Іншого, вирішуючи за нього зокрема проблему сенсу життя. Щоб якимось чином показати можливість онтологічної свободи людині у виборі смислів життя Ж. Дерріда застосовує такі концепти, як: археписьмо, археслід, фармакон, гімен, додаток, парергон тощо). М. Маргароні підкреслює, що: «... Дерріда не забував наголосити на тому, що логоцентризм є дуже специфічною історичною формацією, яка не може розглядатися окремо від західного етноцентризму та планів колонізації» [13, с. 124]. Можна зробити висновок, що філософська візія Ж. Дерріди допускає блукання людини у світі, яка не замислюється над проблемою сенсу життя, людина існує в царині смислів, які можуть змінюватися, повторюватися, трансформуватися. Життя без сенсу також має право на існування. Р. Гаше стверджує, що Ж. Дерріда – філософ, який веде діалог з традицією Просвітництва та приймає активну участь в обговоренні кантіанського аргументу [24, с.8-9]. Ж. Дерріда досліджує прикінцеві кордони і межі метафізичного дискурсу [24, с. 9]. На думку Р. Рорті, Ж. Дерріда швидше за все *пост-філософ*, оскільки він дистанціюється від будь-якої методології і приймає рішення діяти *privat jokes*. Ж. Дерріда відмовляється від *Ratio*, яке показало свою авторитарну природу та «... залишає академічне теоретизування заради свободної гри думки» [24, с. 165]. Ф. Ніцше, Т. Адорно, М. Гайдеггер, Ю. Габермас, М. Фуко, Ж. Дерріда ініціювали перегляд європейської метафізики через недовіру до абсолютної істини та фундаменталістського аргументу.

У висновку зазначимо, що метафізика єдиного та множинного виступають методологічним підґрунтям аналізу сенсу життя та смислів буття, оскільки ми зробили спробу довести, що філософія трансцендентного – це філософія сенсу, а філософія множинного – філософія смислів. Сенс є прерогативою єдиного. Метафізиці притаманна думка, що сенс життя іманентно притаманний самому буттю, але трансцендентне начало є причиною іманентності сенсу. На нашу думку, сенс життя проявляє себе в служінні історії, культурі та мові. Особа, яка проявила себе у

служинні насамперед загальнозначимим ідеям (культурному відродженні, боротьбі за права людей, збереження культурної ідентичності та мови тощо) здатна бути носієм сенсу життя.

Деконструкція метафізичних засад, на чому наголошує контекстуалізм, вивільняє онтологічні смисли людського буття. Смисли буття – це множина модальностей, які є динамічними, толерантними та різноманітними. Розрізнення сенсу та смислу ускладнюється внаслідок латентних спорідненостей. Сенс життя не можливо локалізувати в «речі», «сумі значень», оскільки він нависає лінією обрїю над людським життям і, як обрїю, постійно вислизає від нас, коли ми хочемо його закарбувати у слові, дефініції та однозначному судженні. Властивість вислизати, – онтологічна властивість сенсу, у той же час смисли не потребують націленості на майбутнє, не мають яскраво вираженого ціннісного відтінку та виступають засадами укоріненості у бутті такої «невизначеної» людини як людина теперішнього часу. Можна зробити висновок, що сенс іманентно властивий родовому буттю людини, а смисли – індивідуалізованому способу людського буття. Заслугує уваги думка Ю. Габермаса, що «... єдність розуму постає лише в множинності його голосів» [1, с. 256]. Таким чином взаємопов'язаність сенсу та смислу утворюють життєвий світ людини.

Список використаної літератури

1. *Габермас Ю.* Єдність розуму в розмаїтті його голосів. / Ю. Габермас // Єрмоленко А. Є. Комуникативна філософія : підручник. – К. : Лібра, 1999. – С. 255–286.
2. *Гайденко П.П.* Философия Фихте и современность / П.П. Гайденко. – М. : Мысль, 1979. – 288 с.
3. *Гегель Г. В. Ф.* Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель ; вступ. статья и комментарий Ю.Р. Селиванова. – М. : Академический проект, 2008. – 767с.
4. *Гьосле В.* Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле ; пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2003. – 248 с.
5. *Дерріда Ж.* Закон достатньої підстави: Університет очима його послідовників / Ж. Дерріда ; пер. з англ. О. Федорчук // Ідея університету: антологія / упоряд. : М. Зубрицька, Р. Бабалик, З. Рибчинська. – Л. : Літопис, 2002. – С. 237–265.
6. *Дерріда Ж.* Носитель Истины / Ж. Деррида // О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только ; пер. с франц. Г. А. Михалкович. – Минск : Современный литератор, 1999. – С. 645–788.
7. *Ильин И. П.* Постмодернизм. Словарь терминов / И. П. Ильин. – М. : ИНИОН РАН. – INTRADA, 2001. – 384 с.
8. *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. В. Ф. Асмус // Кант И. Собрание починений : в 6 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с.

9. *Кант И.* Спор факультетов / И. Кант ; пер. с нем. Ц. Г. Арзаканьян // Кант И. Собрание починений : в 6 т. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 311–347.
10. *Кондзьолка В. В.* Нариси історії античної філософії / В. В. Кондзьолка. – Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту імені Івана Франка, 1993. – 260 с.
11. *Лакан Ж.* Психоз и Другой // Метафизические исследования. Статус иного / Ж. Лакан. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского филос. Общества; Алетейя, 2000. – Вып. 14. – С. 201–217.
12. *Левинас Е.* Між нами. Дослідження Думки-про-іншого / Е. Левинас ; пер з франц. – К. : Дух і літера: Задруга, 1999. – 312 с.
13. *Маргароні М.* Жак Деріда / М. Маргароні // Енциклопедія постмодернізму ; за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 122–124.
14. *Петрушенко В. Л.* Філософія: курс лекцій / В.Л. Петрушенко : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації ; 5-те видання, стереотипне. – Львів: «Новий світ- 2000», 2007. – 506 с.
15. *Сафонік Л. М.* Еклектика як спосіб : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.01 / Сафонік Лідія. Миколаївна ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Л., 1996. – 23 с.
16. *Сафонік Л. М.* Сенси буття як підгрунтя сенсу життя у фундаментальній онтології М. Гайдеггера / Л.М. Сафонік // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / відп. ред. В. В. Лях. – Вип. 6 (114). – К. : Укр. центр дух. культури, 2012. – С. 3–12.
17. *Рікер П.* Сам як Інший / П. Рікер ; пер. з франц. – К. : Дух і Літера, 2000. – 458 с.
18. *Рорти Р.* Философия и зеркало природы / Р. Рорти ; пер. с англ. В. В. Целищева. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1997. – 320 с.
19. *Рорти Р.* Случайность. Ирония. Солидарность / Р. Рорти ; пер. с англ. И. В. Хестанова, Р. З. Хестанова. – М. : Русское феноменологическое общество, 1996. – 282 с.
20. *Рорти Р.* Прагматизм і філософія / Р. Рорти // Після філософії : кінець чи трансформація? ; упоряд. К. Байнес. – К. : Четверта хвиля, 2000. – С. 24–66.
21. *Хайдеггер М.* Преодоление метафизики? // Мартин Хайдеггер // Время и бытие. Статьи и выступления ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – М. : Республика, 1993. – С. 16–27.
22. *Хайдеггер М.* Времы картины мира // Мартин Хайдеггер // Время и бытие. Статьи и выступления ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – М. : Республика, 1993. – С. 41–62.
23. *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм. // Мартин Хайдеггер // Время и бытие. Статьи и выступления ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – М. : Республика, 1993. – С. 63–177.

24. *Gasche R.* The Tain of the Mirror. Derrida and the Philosophy of Reflection. – Cambridge : Mass., Harvard University Press, 1986. – 348 p.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

**METAPHYSICS OF SINGLE AND MULTIPLE AS METHODOLOGICAL
BASEMENT OF ANALYSIS OF SENSE OF THE LIFE
AND MEANING OF BEING**

Lydija Safonik

*Ivan Franko National University of Lviv ,
Institute of philosophy, department of philosophy
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: lidijasafonik@gmail.com*

It is noted that metaphysics of single and multiply stands as methodological basement of analysis of the life sense and meaning of being. It is emphasized that the problem of sense of the life is a core of metaphysical thought. It is concluded that deconstruction of metaphysics opens ontological meaning of being.

Key words: metaphysics, ontology, being, sense of the life, meaning of being

**МЕТАФИЗИКА ЕДИНОГО И МНОЖЕСТВЕННОГО КАК
МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЧВА АНАЛИЗА СМЫСЛА ЖИЗНИ И
СМЫСЛ БЫТИЯ**

Лидия Сафоник

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра философии,
ул. Университетская 1, г. Львов 79000, Украина
e-mail: lidiyasafonik@gmail.com*

Отмечается, что метафизика единого и множественного выступает методологическим основанием анализа смысла жизни и смыслов бытия человека. Подчеркивается, что проблема смысла жизни является сердцевиной метафизической мысли. Делается вывод, что деконструкция метафизики высвобождает онтологические смыслы бытия человека.

Ключевые слова: метафизика, онтология, бытие, смысл жизни, смысл бытия.

УДК 008:161.201.3

СМИСЛОВІ ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Тетяна Власевич-Хоркава

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: tanyavla7@gmail.com*

Розглянуто смислові виміри ідентичності у філософсько-культурологічних дослідженнях. Виявлено взаємозв'язок між індивідуальною та соціальною ідентичністю.

Ключові слова: ідентичність, самоідентифікація, свідомість, самосвідомість, наративна ідентичність, індивідуальна ідентичність, соціальна ідентичність.

Поняття ідентичності, яке охоплює суб'єктивний час, особисту діяльність і національні особливості, належать до головних та дискусійних тем у філософсько-культурологічних і соціогуманітарних дослідженнях. Формування особистості, становлення її ціннісно-смислової сфери, навичок, цілепокладання й предметно-перетворювальної діяльності є актуальним та життєво важливим питанням. Успішне діяльність, зростання всіх сфер суспільного життя визначається переважно особистісними якостями, здібностями, домаганнями та цінностями конкретної людини, яка здатна протиставляти соціуму свою волю і бажання, захистити власні права, здійснювати свідомий життєвий вибір. Тому особливої актуальності набуває питання формування і розвитку особистості, становлення її ідентичності.

Мета статті – розглянути смислові виміри ідентичності у філософсько-культурологічних дослідженнях.

Вагомий внесок у вивчення ідентичності, її структури і різних аспектів на рівні індивідів зробили представники психологічної, психоаналітичної, соціально-психологічної, соціологічної, філософської думки Е. Балібар, П. Бергер, П. Бурдьє, А. Ватерман, А. Гарфінкель, І. Гофман, Д. Келлі, Х. Кехеле, Ж. Лакан, Д. Леві-Стросс, Н. Лукман, Р. Лейнг, Дж. Марсія, Р. Мертон, Р. Тернер, Х. Томе, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Ю. Габермас, Е. Еріксон та ін.

Для вітчизняних дослідників питання, пов'язані з проблематикою ідентичності, відносно нові. Це зумовлено тим, що для визначення такого феномену використовували терміни «самовизначення», «самосвідомість», «тотожність». Різні питання причетні до теорії ідентичності українських і вітчизняних дослідників розв'язані в працях у роботах: Л. Виготського, А. Гусейнова, І. Кона, В. Мерліна, В. Малахова, С. Рубінштейна, Л. Сохань, А. Спіркина, В. Століна, Н. Федотової, С. Хоружего, Л. Шнейдера, Н. Шматко, Ю. Качанова, Д. Ельконіна, В. Ядова та ін.

Відповідно виникає питання щодо визначення поняття ідентичності. Одне з найпоширеніших тлумачень зводить ідентичність до психологічного уявлення людини про своє “Я”, яке характеризується суб’єктивним почуттям індивідуальної самототожності й цілісності, ототожненням людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями (соціальним статусом, статтю, віком, значенням, узірцем, нормою, групою, культурою тощо) [3, с. 238]. Певним аналогом ідентичності може бути поняття ідентифікації, але між ними є принципові відмінності. Для прикладу, ідентифікація (самоідентифікація) передбачає дію, процес зіставлення одного об’єкта з іншим, виявлення загальних чи, навпаки, специфічних ознак, рис. Ідентичність постає як кінцевий факт, результуючий процес ідентифікації (самоідентифікації).

Залежно від того, в котрій сфері людських знань використовують поняття ідентичності воно набуває свого значення та змісту. Існує три дисциплінарно різних та автономних, хоча й співвідносних між собою розуміння поняття ідентичності: 1) в природознавстві; 2) у філософії (класичній і головно у посткласичній); 3) у соціогуманітарному знанні (соціологія, культурологія, антропологія, психологія). Крім того, в екстенсіосоціоонтологічному сенсі ми можемо розглядати ідентичність різних соціальних феноменів – особи, соціальної групи, етносу, суспільства, народу, нації.

У природничих науках, передусім математиці, хімії, фізиці й інших, основним завданням процесу ідентифікації є розпізнавання образів, створення аналогій, узагальнень, їх класифікацій, аналіз знакових систем, застосовування ідентифікації на основі фізичних параметрів: маси, форми тощо.

Як філософська проблема ідентичність є багатоплановою і розкривається за допомогою різних понять, категорій, термінів. Це чітко відображає історія філософії, де ця проблема осмислювалася та розроблялася ще від античних часів. Зв’язок між поняттями “ідентичність”, “тотожність” “самосвідомість” виразно простежується у контексті використання цієї категорії.

Перші спроби філософського аналізу феномену ідентичності (самосвідомості) зробили філософи Нового часу, зокрема представники емпіричного напрямку Дж. Локк, Д. Г’юм. У подальшому поглиблене феноменологічне розроблення ця проблема отримала у працях Ф. Шеллінга і особливо – у І. Гегеля. Саме він першим у історії дослідив логіку розвитку самосвідомості відповідно до своєї тріадної концепції саморуку абсолютної ідеї.

Найпоширенішим варіантом становлення проблеми є питання про зміст феномену ідентичності особистості в часі та її критерії. Так, з погляду Дж. Локка, одну й ту саму особистість створює не одна й та сама субстанція, а одна й та сама безперервна свідомість. Він спростовує тезу про те, що ідентичність персони може бути задана душею, оскільки душа безсмертна, і, коли визнати її як критерій, це дало б можливість для переміщення душ. На думку Дж. Локка, – це абсурд, в іншому випадку люди, котрі жили у різні епохи, були однією і тією ж людиною. Ідентичність особистості обумовлює те, що вона відповідальна за свої вчинки і може бути за це відзначена або покарана. Відповідальність за все скоєне ґрунтується на здібності людини пам’ятати про свої вчинки у минулому. Відповідальність особистості, яка діє свідомо та доцільно, стає виправданням справедливості фінального вироку і покарання. Теза Дж. Локка про те, що ідентичність не є тотожна будь-якій субстанції

(матеріальній чи нематеріальній), але тотожна свідомості, мала чисельних послідовників, оскільки пояснювала привілейований доступ, котрий притаманний кожній особистості до власної ідентичності: персону тотожна з тією, яка існувала вчора, за умови що вона пам'ятає (чи здатна пам'ятати) дії та переживання тієї персони.

Для Д. Г'юма проблема ідентичності є своєрідним враженням про "Я" як об'єднаний складний феномен. Однак якщо дотримуватися того, що "Я" повинно бути тотожним самому собі, то таким повинно бути і враження, яке породжує ідею нашого "Я". А коли такого незмінного враження немає, то немає й ідеї "Я".

Проблему ідентичності Дж. Локк сформулював як проблему того, котру основу особистість має для пізнання самої себе як тою, що є тією самою у різних місцях і різні часи. Її дещо доповнював Д. Г'юм, вважаючи: "Я" – це ніщо, окрім чисельних сприйнятів. "Люди це зв'язка різних сприйнятів, які слідуєть одне за одним з недосяжною швидкістю в часі та перебувають у постійному русі" [9, с. 345]. Однак не з'ясовано, як в будь-який момент часу можливий перехід від однієї частини "зв'язки" "Я" до іншої. На думку Д. Г'юма, ідея нашого "Я" завжди безпосередньо є в індивіді, становить елемент його самосвідомості, у тому числі й у якості здібного зв'язувати ті чи інші дії та ситуації із собою, таким, що володіє, по-перше, тілом і, по-друге, характером. Пам'ять людини – це джерело особистої тотожності.

Єдність "Я" – не просто єдність тіла, а й єдність, яка задається характером особистості. Для особистості важливими є її репутація, слава, ім'я, тобто надбання, котрі набуваються та підтримуються. Отже, для ідентичності особистості є визначними тотожність її тіла, пам'ять та постійні риси характеру, що дають змогу людині відноситися до думок і дій як до своїх власних. Сама по собі людина не здатна визначити свою персональну ідентичність. Вона відкривається їй тільки у тому випадку, коли може поєднатись зі суспільством завдяки своєму характеру та визнанню зі всіма настановами та конвенціями.

Ф. Шеллінг у праці "Система трансцендентального ідеалізму" досліджує історію проблеми ідентичності: від несвідомих природних форм знання суб'єкта до самосвідомості. Абсолютність ідентичності як знання полягає у тому, що воно виявляється не просто об'єктивним знанням, а й джерелом його отримання: "Самосвідомість є єдиним абсолютним актом" [8, с. 79]. Тому, знання абсолютно вільне, воно не потребує доказів. Таким знанням, за Ф. Шеллінгом, є споглядання. Якщо споглядання здатне породжувати свій об'єкт, то це – інтелектуальне споглядання, а якщо не здатне, то це – чуттєве. Основу такої безмежної у собі самосвідомості становить ідеальна діяльність "Я", що співвідноситься з реальною діяльністю.

За Ф. Шеллінгом самосвідомість, – своєрідна духовна діяльність "Я" (особистості) щодо самостворення. Носієм усякої самосвідомості є "Я", а не маса. Свідомість – це рефлексивне відношення "Я". Під абсолютною абстракцією філософ розуміє дію; за її допомогою «інтелігенція абсолютно піднімається над об'єктивним» [8, с. 142]. Свідомість, на думку філософа, – це породження живої діалектики, єдність реального й ідеального у діяльності особистості.

Заслуга Ф. Шеллінга полягає у тому, що він розглядав свідомість не як дзеркальне відображення речей у світі соціальних, політичних реалій, а намагався пояснити її через духовну активність особистості, застосувавши термінологію

«абсолютна абстракція», «самоспоглядання», «самовизначення», «інтелігенція». Поняття інтелігенції, Ф. Шеллінг визначає як духовний процес – одночасно і створюючий, і усвідомлюючий себе суб'єкт. Самовизначення, що проводить інтелігенція, він називає волею. Тільки завдяки акту волі інтелігенція може пізнати себе, стає сама для себе об'єктом. За цією логікою, акт волі, можливо, є визначальною характеристикою і цивілізаційної ідентичності.

У Ф. Шеллінга категорія самосвідомості є системоутворюючою. У Г. Гегеля її універсальність сумнівна: він звернув увагу на обмежені самоутворюючі можливості самосвідомості й у гносеологічному, і в онтологічному аспектах, розглядаючи її як нову ступінь у розвитку свідомості. Перехід свідомості у самосвідомість мислитель називав поворотним пунктом у розвитку свідомості.

Г. Гегель вирізняє два різновиди самосвідомості: 1) самосвідомість, що постає як пізнання свідомістю самого себе; 2) самосвідомість, що існує як пізнання власного відношення до світу дійсності. На думку вченого свідомість – вияв духу (духу народу, світового духу загалом). Саме про нього він розмірковує у філософії духу. Дух має три ступені розвитку. Перший – суб'єктивний дух, або індивідуальна людська свідомість. Другий – об'єктивний дух (право, держава, мораль). Третій – абсолютний дух, куди мислитель зараховує мистецтво, релігію і філософію.

Розглядаючи першу ступінь розвитку духу – суб'єктивний дух, або людську свідомість Г. Гегель виокремлює три ступені його розвитку: свідомість; самосвідомість; розум. Їх дослідник розглядає як феномени духу, форми знаходження духу. На першому ступені свідомості, людина вважає себе протидіючою об'єктові. На другому – ступені самосвідомості – людина пізнає і вивчає себе ніби через свідомість іншої людини. Самосвідомість своїм предметом має свідомість, тобто протиставляє йому себе. Істина свідомості – це і є самосвідомість. За Г. Гегелем, попереднім ступенем свідомості є абстрактна самосвідомість, яка і є її першим запереченням. Недолік абстрактної самосвідомості полягає в тому, що вона, абстрактна самосвідомість, і свідомість являють собою зовсім різні речі у відношенні одна до одної, вони ще неврівноважені між собою. Коли знищується існуюча у свідомості залежність “Я” від зовнішньої реальності, то самосвідомість ніби проникає у свідомість “і у вигляді розчиненої утримує її всередині себе самої”.

Для того, щоб досягнути цієї мети, необхідно пройти через три ступені: 1) одиничну самосвідомість; 2) процес визнання, коли здійснюються поєднання одиничного та загального; 3) загальну самосвідомість. Остання за Г. Гегелем, – це поняття розуму, який існує як ідея, що розвинулася до самосвідомості. На цьому ступені, ступені розуму, людина має предметом саму себе, але пізнає себе через свідомість іншої людини. Самосвідомість Г. Гегель трактує як “абсолютну діяльність”. Цю думку він розвиває, описуючи відносини панування та рабства. Самосвідомість сягає до загальної самосвідомості, коли перша перебуває у стані одиничності. “Боротьба за визнання та підкорення владі пана є явищем, від якого виникло сумісне життя людей як початок держави ” [1, с. 244]. Г. Гегель розглядає загальну самосвідомість разом з політичною історією, що формується у конкретній боротьбі.

У некласичній філософії (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс та ін.) проблема ідентичності пов'язується з життям й існуванням людини. За М. Гайдеггером, ідентичність – загальність, єдність буття. Кожне суще тотожне самому

собі та всілякому іншому суццю. Ідентичність, отже, не допускає відмінності, оскільки вона відкидає інше буття, а водночас і те, що стає причиною відмінності та розрізнення, – зміну. Приналежність тотожності й відмінності мислитель розглядає не як безпосередньо дане, а як те, “що потребує від нас думки”. Філософія німецького ідеалізму в особі Фіхте, Шеллінга та Гегеля, вважає М. Гайдеггер, додала ества синтетичній за природою сутності тотожності. Синтетичність, за Гайдеггером, означає наявну в єдності опосередкованість: мислення і буття “разом належать одному і тому ж і якраз завдяки йому співприналежні” [6, с. 7].

Питання про те, що таке буття, й питання про те, ким у цьому бутті є людина, для М. Гайдеггера тісно взаємопов’язані й не лише у сенсі їхньої співприналежності один до одного. Людина – дещо суще, і як таке вона подібно до каменя, дерева чи орла, належить до цілого буття. Однак належати – не означає бути “вбудованим у буття”. Відміна людини від каменя, дерева чи орла, вважає М. Гайдеггер, полягає в тому, що вона як мисляча істота відкрита буттю, поставлена перед ним, віднесена до буття і так йому відповідає. “Людина власне, є тим відношенням відповідності, й тільки ним” [6, с. 17]. Людина і буття, на думку Гайдеггера, знаходиться у співвідношенні взаємної співприналежності одне до одного; не лише людина належить буттю, а й буття належить людині, бо тільки в присутності людини “буття може існувати як буття, тобто бути присутнім” [6, с. 19].

Отже, єдність буття, за М. Гайдеггером – це ідентичність. Як ми переживаємо, які наші відчуття, враження і є, очевидно, основою нашої особистої ідентичності. Ми існуємо в переживаннях. Усі наші особисті враження, відчуття, почуття є нашим існуванням, виявом нашої ідентичності. Завдяки цій очевидності людина знає, що це було з нею, а не з кимось іншим, що це саме вона пережила. Вводячи своє поняття *Dasein*, яке позначає не саму особистість, а буттєві обставини, котрі уможливають її існування, М. Гайдеггер підтверджує, що становлення особистості не може відбуватися інакше, ніж через вбачання можливості себе і самочинне становлення собою. Унаслідок такого становлення марудна повсякденність має перетворитися на сферу турботи, яка є сутнісним екзистенціалом буття особистості.

Постмодернізм осмислює проблему ідентичності радикальніше, хоча вплив екзистенціальної онтології М. Гайдеггера у ньому залишається надто сильним. Він ставить під сумнів не тільки саму ідею тотожності як абсолюта, а й ідею центру, ідею структури; за відсутності центру або початку все стає дискурсом. Універсальне поле проблемності у постмодернізмі становить мова. Вона виконує роль певного “безсуб’єктного суб’єкта”. Загалом постмодернізм розуміє особистість як множинну, ту, що завжди перебуває в русі та становленні, а не чітко фіксовану, унітарну та стійку. В сучасних філософських концепціях проблема ідентичності заперечується, її місце посідає “відмінність”, “множинність”.

Французький філософ, представник феноменологічної герменевтики П. Рікер вводить поняття “нарративної ідентичності”, розуміючи під ним “таку форму ідентичності, до якої суб’єкт здатен дійти через “нарративну” діяльність”. Наратив у філософії П. Рікера постає тим, що пов’язує індивіда зі самим собою, вписує його у пам’ять та проектує наперед. Саме з огляду нарративності П. Рікер осмислює філософське розуміння суб’єкта. Цілісність, автономність, творчу сутність людини, розглядає як “нарративну ідентичність”, без котрої, на думку філософа, проблема

особистої ідентичності приречена на антиномічність: або ми вважаємо суб'єкта постійно ідентичним самому собі, або вважаємо самоідентичного суб'єкта субстанціалістичною ілюзією. Людська самість може уникнути цієї дилеми, за умови, що її ідентичність ґрунтуватиметься на часовій структурі, яка відповідає моделі динамічної ідентичності, котру містить поетика наративного тексту. Річ у тому, що "сам" пізнає себе не без посередника, а винятково через нього, через знаки культури, якими наділяють світ інші. За П. Рікером, значна роль у самопізнанні належить інтерпретації самості. І саме ідентифікація читача з вдуманим персонажем є основним провідником цієї інтерпретації. Завдяки іншому характеру персонажа "сам", що інтерпретується як "наратив", перетворюється на певне таке саме інше "Я", на "Я", що зображає себе як те або інше обличчя. Наратив стає темпорально організованою оповіддю. Сама реальність має наративний характер. Тобто, згідно з концепцією наратива, те, що сприймається, може бути освоєним свідомістю лише через оповідальну фікцію, через оповідь суб'єкта того, що він пережив. Отже, світ досяжний людині тільки у вигляді розповідей про світ. Відповідь на запитання, ким є певна людина, по суті, означає відповідь на запитання, які події відбувалися в її житті та її реакцією на них. "Кожний розповідає про те, що з ним відбувалося, аби показати, ким він є. У цьому розумінні "хто" еквівалентне своїй історії" [4, с. 112]. Отже, особиста ідентичність може бути належно артикульованою лише в темпоральному вимірі людського існування. І саме в процесі формування власної життєвої історії, яка є упорядкуванням подій, людина набуває цілісності і стійкості своєї ідентичності, де наратив становить її необхідний аспект. Кожній з історичних спільнот властиві свої традиційні оповіді, котрі складаються з народних, літературних та історичних оповідей. Їхня сукупність – оповідальна основа культури народу" [4, с. 112].

Жодна людина не конститує власну ідентичність на самоті, власна оповідь завжди переплетена з оповідями «Інших» про себе, світ, чужі історії. Отже, ідентичність "Я" невіддільна від ідентичності «Іншого», адже вони перебувають у неперервному інтерпретативному відношенні: власний наратив уже містить у собі фрагменти чужих наративів і сам долучається до них. Ця інтерсуб'єктивність є основою переходу від "Я" до "сам". Як це відбувається? П. Рікер виокремлює такі етапи переходу. По-перше, це введення мови «Іншого» про себе та "Я" в мову "Я" (цитатність). Тобто "Я" вводить у власну ідентичність розповідь «Іншого» про "Я": безпосередньо цитуючи, переосмислюючи, заперечуючи або погоджуючись. Вони переходять один в одного, мов два тексти з пересічними примітками. По-друге, етапом у становленні ідентичності є, за П. Рікером, уявлена ідентифікація "Я" з «Іншим». На цьому етапі відбувається перехід від оповіді про «Іншого» через ототожнення з його образом до оповіді про себе. "Завдяки наявності наративної ідентичності можна розглядати нації, народи, класи, різні співтовариства як утворення, що взаємно визнають одне одного, котрі визнають кожного тотожним собі і одним – іншим" [4, с. 45]. А в основу ставлення до «Іншого», на думку П. Рікера, покладено універсальний вимір, що примушує поважати в «Іншому» саме його людяність.

За П. Рікером, людина – це особистість, яка є джерелом значень, що дають сенс світові культури. Для мислителя головне, що "Я" може бути первісною, безпосередньо даною та сприйнятливою інстанцією: воно виникає як результат розмаїття взаємодіючих культурних конкретизацій. Учений звертається до буття,

пов'язаного з переживанням та усвідомленням можливості небуття індивідом. Отже, П. Рікер вважає, що без цілісності, автономності, творчої сутності людини, які він розглядає як "нарративну ідентичність", проблема особистої ідентичності приречена на антиномічність.

Німецький філософ і соціолог Ю. Габермас пропонує використовувати термін «Я-ідентичність» як сукупність особистісної та соціальної ідентичностей. Особистісна і соціальна сфера перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємовизначення. Приватна сфера (система особистісних діалогів) артикулює суспільну (публічну) думку, вступаючи зі суспільними інститутами у публічні діалогічні відносини. Перша сфера – справжня, автентична; друга – оманлива, несправжня, оскільки приховує власну сутність, створюючи про себе ілюзорні уявлення. До XVIII ст., на думку німецького філософа, оформлюється протиріччя між приватною та суспільною сферами, що провокує нові питання для усвідомлення особистого в суспільному.

Творець теорії комунікації розглядає структуру ідентичності в такий спосіб: соціальна ідентичність (горизонтальний вимір) – можливість виконувати різні вимоги у рольових системах; особистісна ідентичність (вертикальний вимір) – зв'язаність історії життя. Це два переплетених нероздільних виміри, де реалізується "балансуюча Я-ідентичність". Установлення балансу відбувається за допомогою технік узаємодії. Розвиваючи філософські традиції лінгвістичної філософії соціології М.Вебера, феноменології, Ю. Габермас стверджує, що визначальною технікою є мова. Освоюючи різні техніки, людина намагається відповідати соціальним нормам, зберігаючи свою неповторність. "Розуміння людиною самої себе залежить не лише від того як вона сама себе описує, а й від тих взірців, котрі вона наслідує. Самототожність "Я" визначається одночасно тим як люди бачать себе і якими вони хотіли би себе бачити" [5, с. 7].

Німецьку традицію інтерпретації ідентичності продовжує В. Хесле. На його думку, головне в ідентичності – це збереження об'єкта в часі. Компонентами ідентичності є тіло, пам'ять, рефлексія, синтетична єдність аперцепції (за Кантом), тобто здатність усвідомлювати будь-яке виразне існування у вигляді "свого" – "я відчуваю, що "Я" втомився", криза ідентичності (відкидання самості зі сторони «Я»).

Жоден із перелічених компонентів не є достатнім сам собою для виявлення ідентичності. В. Хесле наводить приклад, пов'язаний із тілесною ідентичністю; коли людина перебуває у стані коми, її впізнають друзі (вона не загубила своєї ідентичності) або людина втратила пам'ять, але всі її впізнають. Однак недостатньо казати про неперервне збереження компонентів «Я»: адже з утратою пам'яті чи інших тілесних якостей уже нема цілісної ідентичності.

Для В. Хесле, також як і для Е. Гуссерля, фундаментальною якістю людської ідентичності є час. "Спостереження за власним «Я» не можна звести до спостереження за іншим суб'єктом" [7, с. 114]. Ми не можемо стверджувати, що ментальні стани локалізовані у просторі. "Час, однак, є їх суттєвою характеристикою. Часова та непросторова природа свідомості породжує особливі принципи. Водночас реальна ідентичність фізичного предмета передбачає неперервне існування його внутрішньої структури, ідентичність ментального акту ґрунтується на інших умовах Ментальний акт не відбувається у просторі, він може продовжити своє існування

лише в іншому ментальному акті” [7, с. 116]. В. Хесле виражає філософську традицію в осмисленні ідентичності, розглядаючи її загальнолюдську та нормативну сутність.

До найзмістовніших концепцій стосовно проблеми місця ідентичності у сучасній культурі належить концепція відомого британського соціолога Е. Гіденса. Він продовжує дослідження ідентичності не лише як психологічної проблеми, а як проблеми сучасного світу й історії. У праці “Модерн та самоідентичність” (1991 р.) Е. Гіденс намагається показати ідентичність та самоідентичність як явища сучасної культури. Сама тема самоідентифікації стає все поширенішою у соціології та дослідженнях культури.

Модерн – це контекст, що породжує самоідентичність. Для Е. Гіденса теоретичним моментом народження феномену ідентичності був перехід від традиційного суспільства до посттрадиційного. Що більше традиція втрачає свою владу в суспільстві, що у більшою мірою повсякденне соціальне життя будується, виходячи з протиріч локального і глобального, то більше індивіди повинні обирати свої життєві шляхи з розмаїття перспектив. Модерн стає фундаментом, на якому пробивають собі шлях самоактуалізація та самозбереження.

За визначенням Е. Гіденса, ідентичність – це континуальність у просторі й часі, а самоідентичність – континуальність, що рефлексивно інтерпретується діючою людиною (agent). Ідентичність і самоідентичність не дані у процесі діяльності, а створюються та підтримуються у рефлексивній активності повсякденного життя. Континуальність самоідентичності – це стабільність почуття власної відповідності тілу та себе у часі. Відаючи належне постмодерніській термінології, Е. Гіденс зазначає, що головною якістю самоідентичності залишається “особливий наратив, який постійно здійснюється”. Ознаками нормальної самоідентичності є біографічна континуальність, відносини довіри, котрі склалися у дитинстві, здібність цілісно діяти у практиці. Самоідентичність – це насамперед онтологічна безпека.

Онтологічна безпека становить основу дуже важливого компонента ідентичності життєвої політики. Політика життя – самоактуалізація, що відбувається у постмодерністських контекстах. У них тенденції глобалізації глибоко проникають у рефлексивний проєкт (само) і навпаки, процеси самореалізації впливають на глобальні стратегії. Політика життя виникає у ситуації свободи вибору і полягає у прийнятті етичних норм: Як жити? На котрі цінності орієнтуватися? Яка міра нашої відповідальності перед природою? Які принципи екологічної етики та генної інженерії? Які межі технічних та наукових відкриттів і межі втручання в особисте життя? З чого складаються права людини?

За Е. Гіденсом, ідентичність – це два полюси: з одного боку, абсолютна пристосованість (конформізм), з іншого – замкнутість на собі. Між полюсами він вирізняє різні рівні структури. На його думку, для сучасної ідентичності характерні такі дилеми і, відповідно, патологічні форми: 1) уніфікація – фрагментація; 2) безпорадність – оволодіння; 3) авторитарність – невизначеність; 4) особисті потреби – ринковий індивід. На кожному рівні можливі патологічні форми розвитку: 1) традиціоналізм – конформізм; 2) всемогутність – відчуження; 3) догматизм – радикальний сумнів; 4) нарцисизм – повне розчинення у світі товарів.

Отже, проблема ідентичності належить до однієї з найдискусійніших і актуальних проблем філософсько-культурологічної думки ХХІ ст. У класичній філософії ідентичність постає найважливішою характеристикою особистості –

самототожність, за допомогою якої людина спроможна визначити власну єдність, цілісність у часі та просторі, здатна протиставити “Я” й “Інше”, “Відмінне”. Ідентичність у класичній філософській думці розглядається як тотожність самому собі внутрішньому і зовнішньому, тілесному та соціальному, як тотожність суб’єктивного й об’єктивного, свідомості та буття, тобто як абсолютна категорія. Саме таким цілісним баченням ідентичності класична філософська традиція відрізняється від посткласичної, де людина мислиться як нетотожна собі множинність різних “Я”. Головною філософською проблемою в теорії ідентичності залишаються питання: за якими ідеалами жити? Чи добрі ті цінності, на котрі ми орієнтуємося? Як у постійних історичних трансформаціях людина знаходить фундамент для життєвих здобутків? У культурології ж це питання недостатньо досліджене і вимагає глибшого вивчення й осмислення.

Список використаної літератури

1. Гегель Г.Ф. Энциклопедия философских наук Г.Ф.Гегель ; в 3-х т. ; т. 3: Философия духа ; отв. ред. Е. П. Ситковский. – М. : Мысль, 1977. – 473 с.
2. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность / Э. Гидденс // Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс: реферативный сборник; под ред. Ю.А. Кимелева. – М. : ИНИОН РАН, 1995. – 155 с.
3. Николаев В.Г. Идентичность / В.Г. Николаев // Культурология XX век: энциклопедия в 2-х т. – СПб. : Университетская книга, 1997. – Т.1. – 447 с.
4. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью / П. Рикер. – М. : АО «КАМІ» : М. : Изд. центр «Academia», 1995. – 159 с.
5. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – М. : Academia, 1995. – 245 с.
6. Хайдеггер М. Тожество и различие / М. Хайдеггер ; пер. с нем. А. Денежкина. – М. : ИТДГК «Гнозис», Изд-во «Логос», 1997. – 64 с.
7. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопр. философии. – 1994. – № 10. – с.112–123.
8. Шеллинг Ф.В. Система трансцендентального идеализма / Ф.В. Шеллинг. – М. : Соцэкгиз, 1936. – 464 с.
9. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга первая. О познании. – М. : Канон, 1995. – 400 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

THE SEMANTIC MEASUREMENTS OF IDENTITY IN THE PHILOSOPHICAL AND CULTURAL STUDIES

Tetiana Vlasovich-Khorkava

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of philosophy,
department of history and theory of culture,
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: tanyavla7@gmail.com*

The semantic measurements of identity in the philosophical and cultural studies are considered in the article. The relationship between individual and social identity is discovered.

Key words: identity, self-identity, consciousness, self-awareness, narrative identity, individual identity, social identity.

СМЫСЛОВЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ В ФИЛОСОФСКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Татьяна Власевич-Хоркава

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории культуры,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: tanyavla7@gmail.com*

Рассматриваются смысловые измерения идентичности в философско-культурологических исследованиях. Выявляется взаимосвязь между индивидуальной и социальной идентичностью.

Ключевые слова: идентичность, самоидентификация, сознание, самосознание, нарративная идентичность, индивидуальная идентичность, социальная идентичность.

УДК 141.5:123.1

СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКА ІДЕЯ СВОБОДИ Д. ДОНЦОВА

Лариса Береза

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Ukraine,
e-mail: larysabereza@rambler.ru*

Проаналізовано проблеми свободи у соціально-філософській концепції Д. Донцова. Висвітлено погляди мислителя на проблеми української нації та держави в цілому. Окреслено чинники, необхідні для проголошення особистих, культурних, політичних свобод українського народу. Виокремлено значимість людської особи, її добробут і щастя, недоторканість особистої сфери, пріоритет прав особи, шанування індивідуальності, утвердження інституційних механізмів.

Ключові слова: демократизм, концепція, лібералізм, націоналізм, національна ідея, особа, свобода.

Життя українського народу в ХХ столітті перебувало під впливом трьох ідеологій – лібералізму, марксизму, націоналізму. Вже в ХХ столітті, в час дуже непростой політичної ситуації як в Україні, так і у світі, в українській філософській думці питання свободи найчастіше пов'язували з поняттям націоналізму. Це зумовлено було кризою демократій на загальноєвропейському рівні та поставанням тоталітарних режимів. Український контекст додає до цього ще усвідомлення українськими соціалістами причин своєї поразки в національно-визвольній боротьбі. Згадаймо, що класична ліберальна думка чітко окреслювала своє розуміння свободи. “Свобода людей в умовах існування системи правління полягає у тому, щоб жити у відповідності з постійним законом, загальним для кожного в цьому суспільстві та встановленим законодавчою владою, створеною в ньому; це – свобода слідувати моему власному бажанню у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої самовладної волі іншої людини...” [9, с. 274–275].

Мета статті – проаналізувати значимість вчення Д. Донцова, висвітлити ідеї державотворення, української нації, свободи і щастя особи.

На середину ХХ ст. людство, скалічене двома світовими війнами, відчувши на собі всі прояви насильства, соціального знуцання та знищення індивідуальності, через окремих своїх представників вказує здатність сприймати свободу вже не як природне благо, а як своєрідне покарання, від якого не можна звільнитися. Двадцяте століття для українського суспільства – це час, коли майже кожен українець, переживши страшні потрясіння, духовне та фізичне знедолення, перебував у невизначеності майбутньої власної долі та долі свого народу, у стані соціальної апатії. Це зумовило переоцінку цінностей свободи як соціального явища, а водночас і

сумнів стосовно цінності становлення та утвердження індивідуальної свободи, вільного волевиявлення співгромадянина. Суспільство, яке є роз'єднане, розгублене, здатне породжувати розрив із культурними моделями поведінки минулого, внаслідок чого чи не кожен індивід відчуває себе неповноцінним суб'єктом державотворення, не здатним до самоорганізації в напрямку досягнення стабільного, гідного людського життя.

Фундаментальні зміни, що відбувалися в тогочасному українському суспільстві, охоплювали всі сфери людського існування, не могли не цікавити тогочасних “будителів” свідомості, борців за свободу. До вирішення проблем свободи та поневолення долучалися як політичні, релігійні діячі, так і мислителі, класики філософської та літературної думки. Оскільки головними характеристиками взаємовідносин у суспільстві у таких умовах були невизначеність, нестабільність, то, як наслідок, відбувається масова зневіра українців у перспективи розвитку суспільства та можливості реалізації власних життєвих цінностей. За таких умов, осмислення феномену свободи особи та механізмів її самореалізації набуває особливої значущості.

Результат тотального домінування у XIX ст. соціального над індивідуальним, утвердження “відчуженої” (К. Маркс), “масової” (Х. Ортега-і-Гасет), “одновимірної” (Г. Маркузе) людини – всі ці чинники сприяли утвердженню в українській свідомості прагнення, поривання до цілісної самореалізації індивідуальної, особистісної свободи, “підкування” індивіда про себе.

Важливе місце у формуванні та становленні української свідомості й ідеології посідає Дмитро Донцов. Так, його постать є контраверсійною при визначенні її місця в історії української соціально-філософської, суспільно-політичної думки XX ст. Зокрема, О. Бачинська зауважує, що “це ім'я за останні 70 років терпіло вкрай протилежні оцінки: від прямої образи до великої пошани. За спомин його ідей без додатку “буржуазний націоналіст” судили та переслідували. Однак всі ті, хто нехтував його ім'я, хотів забути ідеї, тим самим визнавали величезний вплив, силу слова і духу” [1, с. 16]. Натомість дослідник І. Лисяк-Рудницький характеризує мислителя та його роль і місце в українській суспільно-політичній думці так: “Публіцистом, який мав вирішальний вплив на формування ідеології українського інтегрального націоналізму, був Дмитро Донцов... Передусім Донцов несе відповідальність за те, що ідеологія українського інтегрального націоналізму набрала бойовничо-іраціонального, антиінтелектуального і волюнтаристського характеру” [7, с. 77]. Проте, незважаючи на таку категоричність суджень, ідеї Д. Донцова були в руслі європейської демократичної традиції, яка вважала основою свободу людини, її здатність і можливість творити свою життєву долю власними зусиллями, не очікуючи милостині від держави.

Мислитель послідовно обстоює європейський вибір України, оскільки він ґрунтується на свободі особи, шануванні індивідуальності, на утвердженні інституційних механізмів, які дають змогу реалізувати індивідуальну свободу, а не тільки декларувати. Критична спрямованість його думки щодо Росії була зумовлена не національною обмеженістю, а тривогою за майбутнє. Відповідно, можуть запанувати цінності обмеження свободи реалізації людської індивідуальності, а наголос на колективістському “Ми”, в якому особа повинна розчинитись і підкоритись, позбавить відповідальності за власну долю. “В примітивних громадах

сепарація “я” від “ми”, одиниці від маси, індивіда від субстанції не є довершена. Одиниця не живе ще своєю думкою, тільки збірним розумом маси. Веління моральні, правні, релігійні та політичні відчуються не як веління власного “я” (“совісти”), а як незрозумілі в своїй суті накази згори” [4, с. 28].

Отже, Д. Донцов обстоює класичні ліберальні цінності, передусім – недоторканність приватної власності як об’єктивної умови індивідуальної свободи і засобу самореалізації цієї свободи особою; право на індивідуальність, тобто право на власну, особисту долю, яку визначає сама людина відповідно до своїх цілей. Відповідно, мислитель виступає проти общини як феномену спільного існування людства. “В общині одиниця цілком гине. Вона не має ніяких прав проти загалу. Ніщо не є її власністю, навіть кусник поля, оброблений власними зусиллями, належить їй тільки на той час, щоб завтра його відібрали в неї... Особисте зусилля, особиста думка тут непотрібні і, як такі, не респектуються... Прав одиниці, незалежних від комуни, прав, яких титул – власна праця – община не знає. Так само не знає вона особистих обов’язків. Там, де панує “кругова порука” (солідарна відповідальність), за податки відповідає не одиниця, а загаль” [4, с. 30]. Справжній сенс творчості Д. Донцова полягав в обстоюванні такої моделі розвитку суспільства, яка зорієнтована на самореалізацію особи, бо лише така модель дає змогу досягти поступу спільноти не через зовнішній примус, а через особисту ініціативу індивіда.

Філософ, аргументуючи власну позицію щодо самореалізації індивідуальної свободи, насамперед наполягає на необхідності власної дії, вмотивованої усвідомленим ціннісним вибором. Особу не можна вважати вільною тоді, коли її дії винятково спонтанні та є наслідком зовнішнього впливу – фізичного, психологічного, інструментального. Заслуговує уваги його думка стосовно суб’єктивних прагнень особи, про які мислитель говорить, наводячи приклад ситуації в Росії. Він стверджує, що жодна зі суспільних груп “не існувала через себе і для себе, як на Заході, тільки для держави. Ні одна не поставала з власного права, тільки покликувалася до життя державою. Ні одна в боротьбі між собою і тронем, не розвинула в собі корпоративного духа і станової чести, а привілеї дістала від зверхньої влади без боротьби і старань” [4, с. 32]. Такий підхід розкритикував Д. Донцов, оскільки він суперечить європейсько-християнській традиції, яка ґрунтується на активній дії людини. “Загалом, ми бачимо людину діяльною, честолюбною, іноді стривоженою, але завжди сповненою рішучості” [10, с. 13].

У праці “Підстави нашої політики” автор відводить особливу роль Україні в боротьбі з Росією та Заходом. Український народ не буде політично незалежний, не матиме власної держави, доки не переможе у боротьбі з Росією. Щоб здійснити цю мрію, українська нація повинна “мати” у своїй свідомості “колективний ідеал”, або “національну ідею”. Під цими термінами автор розумів “передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами; погляди, які є загальним добром нації, яким вона живе і з утратою яких вона гине. Цей ідеал... має кожна нація, що грає якусь ролю в історії... Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу – є завше симптом невикристалізованості нації або її близького занепаду” [4, с. 80 – 82]. Так, Д. Донцов наполягав на прищепленні свідомості українського суспільства самоповаги, віри у власні сили, загалом – прагнення захистити декларовані лібералізмом природні права людини. Природність прав передусім визначається сприйняттям боротьби на їхній захист як природної

поведінки особи. Він розумів сенс демократії та її абсолютну перевагу над тими чи іншими типами деспотії. Необхідно також усвідомлювати, що завзяття мислителя обстоювати ідеал незалежності України зумовлене розумінням потреби інституційного механізму забезпечення індивідуальної свободи. Саме держава є головним інституційним механізмом гарантування свободи особи.

Трактат “Націоналізм” (1926) і сьогодні є важливою книгою у творчості Д. Донцова. У передмові до третього видання автор зазначав: “Ідея “Націоналізму” замість “немного” – ставила “все”! Замість “просить” – жадає і здобуває... На питання – “ХТО має це довершити?” – “Націоналізм” відповів: людина нового духа. Якого? Духа протилежного занепадницькому духові речників української інтелігенції ХХ-го віку з “рабським мозком” і “рабським серцем” (слова І. Франка)” [3, с. 4]. Дієва, самостійна особа, здатна визначати власну долю, а не йти за течією, – головна мета концепції Д. Донцова. У своїй праці “Націоналізм” він найбільше наголошує на прагненні до діяльності, значення, володіння, творчості, на стремлінні любові, соціальних і національних прагнень тощо [6, с. 276].

Д. Донцов писав про речі ширші й важливіші, ніж “націоналізм”; а саме: про формування людської особи як суб’єкта, здатного самореалізувати власну індивідуальну свободу (і жодні найдосконаліші інституційні механізми не мають сенсу, якщо немає індивідуальності, фундаменту їхнього функціонування). Отже, як бачимо, крізь усі праці мислителя послідовно проведена ідея самостійної української держави, в якій особливе місце посідає ідея індивідуальної свободи кожного громадянина. У філософському плані він розкривав власну позицію, схиляючись до визнання вирішальної ролі людської особистості в історичному процесі. Таку позицію називають волонтаризмом. Головним у житті окремої людини, на його думку, є не інтелект, а воля з її виявами самолюбства, ненависті, любові. Д. Донцов зазначав, що ірраціоналізм, експансія, насильство і фанатизм є позитивними, та проповідував створення “нової людини”, яка б горіла любов’ю до своєї нації, визнавала моральним лише те, що зміцнює її силу та забезпечує зростання.

Мислитель гостро критикує ліберальний (культурний) націоналізм М. Драгоманова, натомість пропонує концепцію “чинного націоналізму”. Інтелекту в ньому протиставляється “воля до життя” і “воля до влади”; знанням і раціоналізму – ірраціоналізм і романтизм; вселюдському розумінню свободи – ідея боротьби, експансії і насильства; скептицизму й відсутності віри – догматизм, винятковість, твердість і фанатична віра в “свою правду”; ліберальному демократизму – інтереси нації будь-якою ціною. В. Лісовий наголошував, що внесок Д. Донцова полягає у виразній ідеї поєднати волонтаризм із філософією цінностей. Нація для нього є самодостатньою, вищою цінністю [8, с. 96].

“Волю до життя” мислитель ототожнює з “волею до влади” – ірраціональною силою. Коли “воля до життя” об’єктивується в людині, її емоціях, почуттях, інстинктах, вона, за його словами, стає “величезною соціальною силою, динамічним двигуном суспільности” [3, с. 227], що спричиняє її розвиток. Поклавши це положення в основу своєї політичної філософії, Д. Донцов зазначає: “Всяка отже збірна філософія гуртової одиниці (а в першій мірі нації) повинна бути збудована... лише на цій волі до життя..., яку не тільки що не треба (як хотіли драгоманівці) гамувати, але навпаки, треба плекати і розвивати, бо з нею живе і вмирає нація; якою освячується ціла політика нації і всі її засади, і якої тамувати не вільно ніяким

“євнухам” відірваних ідей – лібералізму, космополітизму, гуманізму. Не обмежувати цю – виявлювану в діяннях одиниць волю нації до розросту, пориву наперед і підбою треба нам, лише зміцнювати її. І це зміцнення має бути першою і головною засадою тієї національної ідеї, яку я тут ставлю на місце кволого інтелектуалістичного, безвольного, “кастратного” провансальства” [3, с. 228]. Ірраціональну волю він розглядав як головну силу індивіда, суспільства, народу, як первинну засаду національного. Мислитель вважав традиціоналізм засобом зміцнення вольових засад нації, тобто звернення до узвичаєних норм, закорінених у глибинах генетичної пам’яті етносу. Проте в самій нації вирішальна роль належить еліті, завдання якої полягає у тому, щоби своїми фанатизмом та силою волі змусити народ стати рішучішим та незламним.

Досить важливою у житті нації Д. Донцов вважав роль провідної верстви, на неї він покладав всю моральну відповідальність за піднесення чи занепад. Завдання провідної верстви – здійснювати організаторську функцію, боронити землю, мобілізувати цілий народ, організовувати культурне життя, оберігати від зовнішнього чи внутрішнього лиха. Ідею провідної верстви мислитель протиставляє ідеям юрби, плебсу, “хліборобам”, покликання яких бути виконавцем волі сильніших. Еліта залишається елітою доти, поки вона здатна працювати задля загальної справи, виконувати своє покликання. Нація сама обирає своїм провідником той клас, який може якнайкраще задовольнити її життєві потреби.

Д. Донцов також не був байдужим до питання національної культури та мови. Він наголошує на негативному впливі російської культури на українське суспільно-політичне життя, українську культуру, говорить про трагедію українського народу, який опинився в культурному і духовному полоні російської культури, російського способу мислення. Цю чужу, насильно прищеплену українцям російську культуру Д. Донцов називає “культурою примітивізму”, яку українське суспільство повинно відкинути як “культуру застою”, адже Україна з давніх-давен володіє міцними політичними і духовними традиціями, а в її культурі є елементи, завдяки існуванню яких українська нація мала відпорну силу, а саме: селянство, яке живе на засадах індивідуальної власності на землю, міщанство, зорганізоване на демократичних засадах магдебурзького права, духовенство та шляхта з “виробленими засадами” станового патріотизму [2].

Д. Донцов солідарний із М. Драгомановим, що порятунок для українства у поверненні обличчям до Заходу – у черпанні культури із західноєвропейських культурних джерел, “бо лише організм народу, міцно просякнутий західною цивілізацією, матиме відпорну силу проти всяких політичних експериментів зі сторони Росії... Мусимо знову пірнути з довір’ям в колись так рідні і близькі нам проміння європейського сонця і дбати, аби тінь Росії не впала знова на нас” [2, с. 38–39]. Часто можна почути й прочитати думки, що Д. Донцов заперечував лібералізм, демократію, свободи особи як такі. Проте він все ж виступав проти демагогічного зловживання цими поняттями та руйнування фундаменту людської особи – людської індивідуальності та держави, функціонування якої ґрунтується на праві, а не на емоціях натовпу чи деспота. Так, С. Квіт зауважує, що мислитель пропонував українському суспільству те, чого йому бракувало. “Тому, скажімо, принципова антиросійська настанова пояснюється не певною патологією чи полонофільством, а

саме необхідністю виховання української самодостатності, важливістю духовного і політичного відмежування України від Росії” [5, с. 7].

Отже, саме через філософську концепцію “чинного” націоналізму Д. Донцов прагнув врятувати українську націю після катастрофічного програшу Визвольної Війни 1917–20-х рр. Він намагався сформулювати ефективні ідеї філософії виживання нації, яка була знесилена окупаційними режимами. Ці ідеї сформували новий, революційний спосіб патріотичного мислення, який зневіреним землякам повертав віру і навіть бездіяльних спонукав до дії [3]. Виходячи з історії українського та інших народів світу, мислитель доводив, що перетворити поневолену націю у вільну, у націю господарів своєї долі на власній землі може тільки безкомпромісна, тотальна національно-визвольна боротьба, оперта на власні сили. Здійснити таку боротьбу може лише людина з душею лицаря, воїна, а не раба.

Варто зазначити, що Д. Донцов своєю творчістю закликав українців розвиватися в контексті європейської інтеграції. У світлі сучасних подій ця проблематика надзвичайно актуальна. Його ідеологія потрібна у сучасному суспільному та інтелектуальному житті України з метою вирішення великої кількості завдань і проблем. Отже, нове й незаангажоване переосмислення творчості мислителя в руслі сучасного культурного розвитку України буде гарантом і катализатором активізації тих процесів і цілей, на досягнення яких спрямована внутрішня і зовнішня політика нашої держави.

Список використаної літератури

1. *Бачинська О.* З думок про Дмитра Донцова / О. Бачинська // Маловивчені оцінки історії України. – Херсон : Константа, 1996. – С. 15–21.
2. *Донцов Д.* Культура примітивізму (Головні підстави російської культури) / Д. Донцов. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 39 с.
3. *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон-Торонто : Українська Видавнича спілка, 1966. – 363 с.
4. *Донцов Дмитро.* Підстави нашої політики / Дмитро Донцов. – Нью-Йорк, 1957. – 210 с.
5. *Квіт С.* Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет / С. Квіт. – К. : Видавничий центр “Київський університет”, 2000. – 260 с.
6. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблема становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. Левенець. – К. : Стило, 2001. – 585 с.
7. *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 63–93.
8. *Лісовий В. С.* Драгоманов і Донцов / В. С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 83–101.
9. *Локк Дж.* Сочинення: в 3-х т. / Дж. Локк ; пер. с англ. М. Б. Митин. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
10. *Христианская цивилизация: энциклопедический словарь.* – М. : Лори, 2006. – 873 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

THE IDEOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL IDEA OF LIBERTY OF D. DONTSOV

Larysa Bereza

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of philosophy,
department of history and theory of culture,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: larysabereza@rambler.ru*

The problem of freedom in D. Dontsov's social-and-philosophic concept is analyzed. The author's views on the problems of Ukrainian nation and state in general are highlighted. The factors which are necessary for proclamation of individual, cultural and political liberties of Ukrainian people are outlined. The importance of the human person, its welfare and happiness, inviolability of the private sphere, the priority of human rights, respect for individuality, strengthening of institutional mechanisms are singled out.

Key words: democratism, concept, liberalism, nationalism, national idea, person, liberty.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКО-ФИЛОСОФСКАЯ ИДЕЯ СВОБОДЫ Д. ДОНЦОВА

Лариса Береза

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории культуры,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: larysabereza@rambler.ru*

Проанализированы проблемы свободы в социально-философской концепции Д. Донцова. Освещены взгляды мыслителя на проблемы украинской нации и государства. Определены факторы, необходимые для провозглашения личных, культурных, политических свобод украинского народа. Подчеркнуто значимость человеческой личности, ее благополучие и счастье, неприкосновенность личной сферы, приоритет прав личности, уважение индивидуальности, утверждение институциональных механизмов.

Ключевые слова: демократизм, концепция, либерализм, национализм, национальная идея, лицо, свобода.

УДК 32.019.51.930

СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК УМОВА САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТІ

Алла Кравченко

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
кафедра філософії, вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, Україна,
e-mail: kravchenkoalla@list.ru*

Досліджується проблема формування та розвитку особистості учня в освітньому процесі. Свобода передбачає необхідність звернення до людської самості, а відповідальність є атрибутом діяльності вчителя як співпричетності до особистості учня.

Ключові слова: свобода, відповідальність, саморозвиток, об'єкт, суб'єкт, турбота, творчість, освіта.

Загострення «ціннісного релятивізму», що панує в наш час, обумовлює потребу в догматичному авторитеті, який дав би змогу подолати сумніви та вагання. Освіта в цьому контексті постає перед необхідністю або утворювати чітку ціннісну ієрархію, що у наш час тотального плюралізму та байдужості є неможливим, або створювати умови для формування в учнів здібності критично та творчо конституювати критерії вибору, використовуючи не наявні ідеологеми та міфи, а «живий досвід» загальнолюдської культури. Безперечно, ті чи інші авторитети постійно виникають упродовж людського життя. Однак проблема полягає не в тому, аби знищити всі авторитети. Наслідком нищення того чи іншого авторитету була би не свобода, а сваволя, що в кінцевому підсумку кидає людину в стихію несвідомого, тобто призводить до нової несвободи. У педагогічній діяльності важливим є критичне прийняття дійсних культурних авторитетів. Авторитет не повинен бути відчуженою силою, котра ззовні детермінує людське життя. Авторитет у горизонті культури розпредметнюється як утілення людських сутнісних сил, постаючи ще однією «можливістю» самореалізації особистості.

Достатньо широке коло питань, пов'язаних із розробленням проблеми самореалізації особистості, відображено в працях відомих вітчизняних та зарубіжних учених: В. Андрущенко, В. Беха, В. Кременя, В. Табачковського, В. Ляха, І. Бичка, П. Гуревича, Г. Тавризана та ін. Тут розглядаються, зокрема, різні підходи філософії екзистенціалізму до ситуації існування людини в світі. Однак, незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених різноманітним аспектам екзистенціального буття людини та її свободи, залишаються нерозв'язаними питання стосовно проблеми свободи в навчальному процесі, що наближає освіту до сучасних запитів.

Мета статті полягає у розгляді проблеми свободи та відповідальності в освітній діяльності, яка повинна створювати можливості для саморозвитку людини, що є творчим процесом конституювання власної автентичності.

Розвиток людини співпричетний збільшенню свободи та відповідальності. Це справедливо не лише для окремого індивіда, а й для розвитку всього людства. Історичний поступ можна розглядати як збільшення можливостей свободи. Проте ця можливість може залишатись нереалізованою. Відокремлення людини від природи, сім'ї чи соціуму супроводжується процесом індивідуалізації та розвитком особистості. На початку життя дитина ще не здатна самостійно діяти, тому вона цілком залежна від інших людей. Тільки з розвитком власної волі з'являється можливість діяти та вирішувати самостійно, і саме в цей період зростає необхідність у навчанні.

Наголосимо, що фундаментальним моментом взаємовідносин між вчителем та учнем постає свобода дитини. Але тут ще не досягається вищій ступінь свободи, оскільки у навчанні передбачається перевага вчителя, який керує дитиною. У цьому випадку вчитель бере на себе турботу та відповідальність за учня. Дитина сприймається такою, котра лише повинна стати «дорослою», тобто рівною вчителю. Коли людина сприймається як особистість, то до неї можна тільки звертатися. Свобода передбачає необхідність звернення до людської самості. Лише у відповідь на цей заклик-звернення особистість вступає у співприсутність та співтворчість з іншим, і тоді може бути мова про розвиток, який завжди є саморозвитком. У заклику немає місця вищості. В просторі заклику-звернення люди перебувають в умовах повного рівноправ'я та відкритості один до одного.

Зазначимо, що турбота за «Іншого» є необхідною підставою освітньої діяльності. Вчитель, турбуючись за учня бере відповідальність за нього. Ця відповідальність є невід'ємною від відповідальності вчителя перед самим собою. Адже у творчому педагогічному процесі відбувається конституювання і учня, і вчителя. «Трансцендування» притаманне людському способу існування взагалі. Навчання та виховання для того, аби не бути лише вербальним процесом, охоплює не тільки інформування (в такому випадку повчання редукується до вербалізму), а й особистісний приклад, що повинен розумітися як співбуття. Однак турбота, зауважував М. Гайдеггер, може виявлятися у «різних модусах» [5, с. 146].

Авторитет вчителя, на нашу думку, може трансформуватися у авторитарність. Тут наявна турбота, яка бере всю відповідальність на себе, і позбавляючи цим відповідальності «Іншого». Особистість вчителя підміняє собою особистість учня та заступає його «місце». Учні залишається виконувати накази та поводитись відповідно до вимог учителя. У такий спосіб знімається трагічність свободи та водночас зникає свобода як необхідна умова становлення особистості. Той, хто позбавлений відповідальності, приймає своє «місце» у готовому вигляді. Це соціальне, етичне, світоглядне «місце» виявляється наперед визначеним турботою вчителя. Навіть коли учень не відчуває утиску та приймає цю турботу добровільно, він потрапляє під владу вчителя. Парадоксальність і небезпечність цієї ситуації полягає ось у чому: що сильніше учень спочатку захоплювався проблематичністю світу та власного буття, то сильніше у ньому було пробуджене бажання пошуку й дослідження, то швидше він здатний відмовитися від власної самості й свободи. Виникає описаний Е. Фроммом феномен «утечі від свободи». Спроба повернути комфортний спокій та непроблемність раннього дитинства штовхають людину під владу першого ліпшого авторитета. «Спроби такого повернення неминуче отримують характер підпорядкування, за яким, однак, ніколи не зникають суперечності між

владою та дитиною, котра підкорюється цій владі, – зазначав мислитель. – Свідомо дитина може вважати себе задоволеною, але підсвідомо вона відчуває, що розплачується за відчуття безпеки повноцінністю та силою своєї особистості. Врешті-решт підкорення призводить до зворотного результату: невпевненість дитини збільшується, і одночасно у ній розвивається ворожість та неспокій, які тим паче є небезпечними, бо спрямовані проти людей, від котрих вона продовжує бути залежною (або стала залежною)» [4, с. 33].

Система навчання та виховання, що позбавляє учнів ініціативи та свободи, «виготовляючи» справного виконавця, ігнорує екзистенційні засади індивідуального буття. Вчитель узаємодіє з дитиною в такий спосіб, ніби «душу» можна формувати, як і всякий інший речовий субстрат. Тим паче, що розвиток відбувається не лінійно і послідовно, а переривчасто, стрибкоподібно. Екзистенційний розвиток людської самості взагалі не може спричинитися ззовні. Каузальна логіка, працюючи у світі механіки, не спрацьовує в світі культури. Адже, як уже згадувалося, розвиток людини завжди є саморозвитком, саме тому він з необхідністю містить у собі свободу і творчість. Цілеспрямований, планомірний та організований вплив на дитину, що позбавляє її відповідальної ініціативи, свідомо чи несвідомо уподібнює її речі.

Момент «розуміючого» відкриття світу, «зустрічі» з невідомим не можна попередньо спланувати і прогнозувати. Розсудкова організація та планування педагогічної діяльності повинні бути спрямовані на конституювання умов навчання й виховання, організацію освітнього простору. Проте не можна допускати, аби вони поширювалися і на відносини вчителя з учнями. У межах уречевленої активності відносини формуються за типом «Я-Воно». Натомість дійсно людські відносини, котрі виникають на основі співтворчості, є відносинами «Я-Ти». Учень завжди повинен бути «Ти» і ніколи «Воно». Вплив на дитину як на безлику річ з метою отримання «педагогічного» результату неминуче вироджується до «символічного насильства» (П. Бурдье). Необхідні терпіння та мудрість, щоб рухатись не попереду учня, а разом з ним, співпричетність особистості учителя особистості учня.

«Масове навчання» в межах «класно-урочної» системи, однак, не дає змоги вчителю індивідуально працювати з учнями. Тому ігнорується відмінність між учнями в якості й глибині розуміння запропонованого їм культурного матеріалу. Нерівномірність та стрибкоподібність розвитку людської особистості ставить під питання можливість й межі педагогічного планування.

Авторитарному типу «турботи за іншого» протистоїть можливість такої турботи, яка не стільки заступає місце «Іншого», скільки є «заступництвом» за нього в його екзистенційному способі бути. Подібна турбота полягає не в тому, щоб зняти з іншого турботу про себе, а повернути її йому. «Ця турботливість, яка сутнісно стосується власної турботи – тобто екзистенції іншого, а не чого, яке його стурбувало, – констатує М. Гайдеггер, – допомагає іншому стати у своїй турботі пильним та для неї вільним» [5, с. 146]. Саме в просторі такої турботи учень сприймається як рівноправна особистість, а освітній процес – як співтворчість, «трансцендування» до нових можливостей самореалізації особистості.

Особистість не є об'єктом, вона – те у кожній людині, що не може бути остаточно об'єктивоване. Задовольняючи потреби відчуженої техногенної цивілізації, вчитель все більше віддаляється та протистоїть «особистісному універсуму» дитини. У межах так організованого освітнього простору все впорядковано, ніщо не

створюється наново і не спонукає до пошуку та дослідження, як це має місце там, де існує свобода та відповідальність. Отже, освіта перетворюється на величезний і ефективно організований «розплідник», «фабрику зірок». Тому «не можна людину ставити в один ряд з камінням, деревами, тваринами, розуміючи її як дерево, здатне переміщатися в просторі, або як підступного хижака. Особистість – це не об'єкт, нехай навіть найдосконаліший, який, як і будь-якій інший, ми пізнавали би ззовні. Особистість – єдина реальність, яку ми пізнаємо і водночас створюємо зсередини. Будучи всюди, вона ніде не дана заздалегідь» [3, с. 309].

Багатий досвід особистості постійно виявляється у творчості ситуацій, норм та цінностей. Внутрішні ресурси особистості не визначені заздалегідь: те, що вона виражає, не вичерпує її; те, що обумовлює, не поневолює. Ці міркування важливі для усвідомлення призначення вчителя. Адже часто можна спостерігати, як пошуки і вагання об'єктивуються у впорядковані схеми та звички педагогічної діяльності, а первинність міжособистісного спілкування, зустрічі, захопленість поступаються місцем формальним вимогам навчального процесу. При чому абстрактна, однобічна розсудкова раціональність починає домінувати над цілісністю мудрості, культивування механічної суми корисних «компетенцій» – над багатогранністю особистості. Усе це супроводжується «розщепленням» цілісності людської особистості й завершується її об'єктивізацією. Необхідно пам'ятати, що особистість – жива активність самотворчості, комунікації та єднання з іншими особистостями, котра реалізується і пізнається в дії. «Людиноцентризм» як світоглядна домінанта освітньої діяльності перетворюється на реальний принцип її розгортання за умови, що вчителю буде відомий «досвід персоналізації» (Е. Муньє). Враховуючи перелічені екзистенційні умови діяльності вчителя (розум, трансцендування, зустріч, свобода, творчість, співпричетність іншому і под.), доходимо висновку: людину неможливо примусити плекати «людину в собі». Тому ще раз наголосимо: розвиток людини є саморозвитком.

Викладач діє у просторі співіснування вільних та творчих особистостей, і він повинен позбавитися «раціоналістичного утопізму» (Х. Ортега-і-Гассет), тобто уявлень про можливість до кінця пізнати та спланувати особистість. Він має привчити себе діяти у ситуації невизначеності й непередбачуваності, що захищає від жорсткої систематизації та змушує співтворити кожен свою зустріч з учнем. Ірраціональність особистості привносить невикорінний мотив таїни, чуда, благоговіння в педагогічну діяльність.

У межах абстрактно-раціоналістичної позиції вчитель переконаний: одержавши раціональне знання про предмет, він тим самим досягнув знання його сутності. У контексті відносин «вчитель–учень» подібні раціоналістичні уявлення претендують остаточно розгадати таїну особистості. Проте, згідно з поглядом В. Львіна, «раціональне знання не дає і в принципі не здатне дати знання сутності предмета в цілому, воно «ковзає» на поверхні і служить виключно для цілей орієнтації людини в оточуючому середовищі. Так, компас у руках мандрівника необхідна річ, але мандрівник йде невідомою місцевістю в певну сторону, а не марно тиняється у вихідний день алеями парку. Але невже компас може надати нам опис і характеристику місцевості? Так і абстрактне рефлексивне знання – провідник у світі, знайомому йому виключно в самих приблизних рисах. Таким чином, раціональне знання можливе лише відносно світу явищ, річ сама по собі для нього недосяжна» [2,

с. 24]. Звідси стає зрозуміло, що тип мислення, діяльності, знання та відносин є взаємообумовленими моментами цілісного педагогічного процесу. Його цілісність співпричетна рівневі іманентної залученості суб'єктів цього процесу (вчителя й учня). Редукція освіти до односторонньої функції відтворення наявного стану соціальної системи призводить до розщеплення існування учня на «навчання» та «життя», а діяльності вчителя – на «роботу» і «життя».

Йдеться про те, що «омертвілість навчання» – це наслідок відсутності можливостей самореалізації особистості у цьому просторі. Мається на увазі особистість вчителя і особистість учня, які виявляються однаково відчуженими від освітнього процесу. В такому випадку не може бути жодної співпричетності або співучасті у долі один одного. Так само відчуженим, тобто байдужим та відстороненим постає і знання. Воно перестає бути «репрезентацією буття», адже у ньому немає точок дотику з реальним світом.

Подібна ситуація характерна для «інструментального знання» взагалі. У межах «навчання», що протистоїть життю, знання ситуативне, тобто таке, яке втратило свій історичний контекст. Ця «аісторичність» детермінує всі виміри діяльності вчителя й учня. Час – ще одна фундаментальна засада людського існування взагалі та педагогічної діяльності зокрема. Людина – історична істота, вона єдина здатна усвідомлювати свою смертність (конечність). Окреслюючи межі власного існування, людина «екзистує» за ці межі. Звідси відкривається можливість виміряти, оцінити індивідуальне життя мірою, що перевищує його, здійснити «блаженний стрибок у вічність» (С. К'єркегор), розгортати власне існування *sub specie aeternitatis* («під знаком вічності»). У який спосіб освіта може ввести людину в історію, зробити її дійсно історичною істотою, а, отже, і людиною як «родовою істотою»? Шлях в історію не може бути формалізований, коли розуміти історію як розвиток людської сутності. За такого підходу засвоєння історії є нічим іншим, аніж самопізнанням. Зауважимо водночас: це і творчий процес конституювання власної автентичності.

Духовний пошук особистості відбувається не на порожньому місці, він введений у загальний потік історії, конкретно-історичну спадщину. Історія не є «мумією культури» (О. Шпенглер); одна з форм її життя – освітній простір. Неможливо засвоїти той чи інший зміст історії, одночасно не творячи його «зсередини» знову [1]. Тому поняттю творчості належить провідна роль в екзистенційно-гуманістичному розумінні історії. Освіта повинна повернути людиновимірність історичній обумовленості, тоді вона знову розширюється до свободи непередбачених можливостей сутнісної самореалізації людини. Натомість дегуманізація історичного змісту в освіті перетворює її на простір відтворення жорсткої репресивної системи панівних над конкретним індивідом норм та способів поведінки.

Отже, діяльність учителя повинна бути спрямована на формування умов екзистенційної самоідентифікації людини. Учень в такому випадку не «об'єкт виховання та навчання», а цілісна, відкрита розмаїтим можливостям особистість. Освітній простір може переживатися нею як неминучий, але відчужений час, а може – як час самореалізації. В першому випадку учень (так само, як і вчитель) лишень існують у цьому часі, в другому – вони присутні (буквально перебувають при суті). Становлення людської самості не тотожне формуванню індивідуального змісту. В такому випадку цей процес цілком вичерпується межами психології. Історичний час

дає людині змогу долати психічні, біологічні, навіть соціальні детермінанти свого існування, оскільки є свідомою трансформацією дійсності. Саме завдяки цьому він допомагає особистості бути, тобто творчо реалізуватися в контексті загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Список використаної літератури

1. *Бердяев Н.* Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
2. *Льїн В.В.* Апология іраціонального. Філософія для тебе / В.В. Льїн. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 232 с.
3. *Мунье Ж.* Краткое введение. К вопросу о личном универсуме / Ж. Мунье // Путь в философию: антология. – М. : ПЕР СЗ; СПб. : Университет. книга, 2001. – С. 307–316.
4. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Эрих Фромм; пер. с англ. А. Лактионова. – М: АСТ, 2009. – 284 с.
5. *Хайдеггер М.* Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В.В. Библихина. – Х.: Фолио, 2003. – 503 с.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

FREEDOM AND RESPONSIBILITY AS A CONDITION OF SELFDEVELOPMENT IN EDUCATION

Alla Kravchenko

*National Pedagogical Dragomanov University,
department of philosophy, Pyrohova st., 9, Kiev, 01601, Ukraine,
e-mail: kravchenkoalla@list.ru*

The paper investigates the problem of formation and development of the student's individual in the educational process. Freedom stipulates the appeal to human self, and responsibility is an attribute of the teacher's activity as the involvement to student's individual.

Key words: freedom, responsibility, self-development, object, subject, concern, creativity, education.

СВОБОДА И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК УСЛОВИЕ САМОРАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В ОБРАЗОВАНИИ

Алла Кравченко

*Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова,
кафедра философии, ул. Пирогова, 9, г. Киев, 01601, Украина,
e-mail: kravchenkoalla@list.ru*

В статье исследуется проблема формирования и развития личности ученика в образовательном прогрессе. Свобода обуславливает необходимость обращения к человеческой самости, а ответственность является атрибутом деятельности учителя как сопричастность к личности ученика.

Ключевые слова: свобода, ответственность, саморазвитие, объект, субъект, забота, творчество, образование.

УДК 1.17

ЛЮДИНА ТА МІСЬКИЙ ПРОСТІР: НАСЛІДКИ ВЗАЄМОТВОРЕННЯ

Борис Поляруш

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії,
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна
e-mail: kafilos@franko.lviv.ua*

У статті постулюється теза про взаємовплив та взаємотворення людини і середовища її проживання. Подано характеристики сучасного великого міста як феномену, що виникає у ХХ ст. Виокремлено та проаналізовано ті риси сучасного великого міста, які вплинули на трансформаційні процеси не лише життєдіяльності людини, а й її екзистенційної та соціальної сутності.

Ключові слова: місто, урбанізація, індивідуалізація, відчуження.

Місто – це простір, перш за все, відокремлений від чогось іншого. Місто відрізняється від села тим, що це простір самодостатній. Місто є місцем, де людина живе лише своїми людськими смислами. Село завжди пов'язане із природою, відкрите до неї, налаштоване на єдність із нею, місто ж навпаки – прагне відмежуватись від природи, «огородитись», обмежитись. Місто прагне до відокремлення, до окреслення лише свого, окремого простору. У будь-якому разі, місто завжди починалось із побудови огорожі. І у цьому полягає претензійність міста на самодостатність.

Доведеним, що у всьому, що творить людина, вона перш за все відображає саму себе. Тому вдивляючись у давні Афіни, з легкістю можна відтворити портрет самого древнього грека, а вивчаючи давній Бенарес – портрет давнього індуса [4]. За аналогією, сучасне місто є портретом сучасної людини.

Поведінка людини у публічному просторі пов'язана зі заданим архетипом цього простору. Неправильні поведінкові очікування є зазвичай наслідком порушення такого роду архетипу. Людина є складовою свого місця перебування, тому досліджуючи середовище можна робити певні висновки про поведінку того, хто в ньому перебуває. На прикладі міста можна з легкістю підтвердити цю тезу. Місто протягом десятків років формувалось як поєднання певних типів простору: прощі, ринки, двори, центри, окраїни і т.д. Усі ці типи просторування міста є архітектурно заданими і відповідно, передбачають певний тип поведінки. До прикладу розглянемо архетип вулиці: архітектурно в ньому наявний фасад, що виходить на вулицю і внутрішній двір. Існує суттєва різниця між простором вулиці і простором внутрішнього двору. Відповідно, і вулиці, й у дворі передбачаються різні типи поведінки. У двір можна вийти в домашньому одязі, можна поговорити із сусідами, пограти з дітьми, проте цього не слід робити на вулиці.

З огляду на викладене, автор статті має на меті виокремити та проаналізувати трансформації у портретній характеристиці людини сучасності, які відбуваються під впливом великого міста (мегаполіса) як середовища її існування.

Дослідження міського простору у сфері гуманітарних наук почалося із розуміння та виділення специфічних рис міського способу життя. Місто як особливий феномен стало суб'єктом у процесах життєдіяльності людини. Розвитку проблематики дослідження міста сприяли емпіричні дослідження у США в 20–30-х рр. XX ст. (Р. Парк, Е. Берджесс, Р. і Х. Лінд, Р. Маккензі). У першій декаді XX ст. найвизначнішими є роботи німецьких соціологів М. Вебера, Г. Зімеля, О. Шпенглера. Ці автори проінтерпретували та представили сучасну цивілізацію саме як історію становлення міського способу життя.

У творі «Місто» М. Вебер [1] досліджував не саме місто, його цікавив, звісно ж, аналіз економічної системи. Проте, зі самої праці помітно, що місто постає особливим фрагментом реальності, чи то соціальної, чи то історичної. Саме М. Вебер у згаданій праці вперше доказав факт зниження особистісних контактів одночасно зі зростанням частоти контактів взагалі, як необхідного наслідку міського стилю життя. Зі збільшенням населення міст все більша кількість міських жителів сприймають інших учасників процесу взаємодії лише як функцію, а не як акторів. Г. Зімелю не погоджування з М. Вебером у поясненні причин виникнення міст, проте саме він вбачав у формуванні міських форм життя можливість розвитку сучасних, складніших та багатоманітніших варіантів цивілізаційного розвитку. Г. Зімелю вивчав особливості міських форм життя, приділяючи особливу увагу соціальному розшируванню, конкуренції, безтурботному ставленню до навколишнього середовища, тощо. Якщо Вебер охарактеризував місто як соціальний інститут, то Зімелю розкрив соціальні аспекти міського життя, функціональність міських контактів.

У межах чиказької школи (20–30-ті рр. XX ст.) як особлива галузь дослідження сформувалась соціологія міста, її лідери – Р. Парк, Е. Берджесс, Л. Вірт – головне завдання вбачали у віднайденні механізмів просторової організації міста. Місто постало середовищем як ніяке інше придатним для вивчення людської природи та змісту суспільного життя. Серед українських соціологів дослідження міста займалися Г. Безсокирна, Н. Победа, І. Попова, І. Прокопа, Л. Шепотько та ін.

Пояснення та оцінка розвитку міст та міського способу життя протягом останніх десятиліть відрізняється в залежності від парадигми. Сутнісний характер життя людей у великому місті має як свої позитиви так і свої негативи. Місто може дати людині свободу, розширити простір для самореалізації та самоздійснення, індивідуалізацію, безпосередню участь у цивілізаційному процесі, місто – це великі можливості, це середовище проживання сильних, творчих, невтомних особистостей. Проте, відкритим залишається питання: чим доведеться людині заплатити за всі вигоди та переваги міського способу життя.

Відзначена ще М. Вебером велика частота контактів з іншими людьми у просторі міста на сьогоднішній день зростає дедалі більше [1]. Така надмірна кількість контактів стає недопустимою для людської психіки: зустріч людей лице в лице, вторгнення сторонніх у інтимний простір, випадкові торкання. До того ж у місті не можна повністю розслабитись – індивід завжди повинен бути на сторожі і вміти ідентифікувати і можливі загрози та небезпеки, і ймовірні вигоди, сприятливі умови

для тієї чи іншої діяльності. Задля втримання рівноваги у внутрішньому світі при взаємодії зі зовнішнім міський житель формує свого роду захисну емоційну реакцію. Її суть полягає у певній відстороненості та байдужості, але при цьому підтримується залученість у всі соціальні процеси. Байдуже та відсторонене ставлення, а також породжена внаслідок їхньої дії терпимість одних, відкриває простори свободи для інших. Тому, ті, хто лише входить у місто, завжди сприймає його як втілення свободи у різних трактуваннях цього слова. Свобода постає найперше у різноманітності вибору та шансів. Місто – це завжди широкий вибір, багато шансів та терпимостей. Таке поєднання призводить до наявних сьогодні маргінальних способів життя.

Відстороненість та байдужість до життя інших дозволяє індивідові не оглядатись на авторитети при впорядкуванні та формуванні власного способу життя. Так народжується екстремальність, індивідуалізація, специфічні особливості та вподобання стилю життя міського жителя. Велика наповненість та насиченість міст згладжує незвичність деяких, обраних індивідами стилів життя, адже завжди можна знайти когось подібного. Усі ці елементи повсякденності міського життя свідчать про те, що місто здатне перетворити не лише саму людину, але і змінити суть загальнолюдських феноменів буття як, наприклад, свобода. Адже свобода у великому місті має доволі незвичний характер, вона певною мірою примусова та неодмінно тягне за собою велику відповідальність.

На початку XX ст. міське середовище найбільших міст Європи радикально змінилось. Розвиток капіталізму, швидкі темпи росту і революція у сфері транспорту змінили вигляд найбільших промислових центрів Заходу. Місто минулих епох, яким би воно не було – це все ж не велике місто кінця XIX – початку XX століття. Місто, яке органічно виростало на перехресті торгових шляхів, місто, яке розширювалось в міру свого розвитку – таке місто зникло назавжди. Особливістю великого міста нового типу є неспівмірність його масштабів, форм та заданого ним же темпу життя. Сучасне місто не можна оглянути із висоти захисної башти чи ратуші, воно не вписується у ландшафт так, як вписувалось місто доіндустріальної епохи. Тепер не місто пристосовується до природи, а природа захоплюється містом. І навіть найстаріші жителі такого міста не можуть знати його до кінця, місто стало чужим, відчуженим від людини, воно набуло сили, яка дозволяє йому жити своїм життям. Над таким містом вже не височіє собор, у дні свят всі його жителі більше не збираються на головній площі. Архітектура такого міста швидше лякає, ніж приваблює людину. Одноманітність споруд – породжує одноманітність буднів. Будинки такого міста більше не об'єднуються у внутрішні двори, які були свого роду продовженням «домашнього» простору. «Дім» тепер лише те, що знаходиться за дверима вашої квартири, проте, навіть вдома рідного стає все менше.

Живучи у місті, людина не встигає взаємодіяти з простором власного житла та його наповненням. Протягом дня ми перебуваємо на роботі, діти в школі чи в університеті, а після всі розходяться кудись відпочити, дім перетворюється на купе, на тимчасове місце для ночівлі. «Мій дім» у великому місті перестає бути «сімейним гніздом».

Світ великого міста неодмінно породжує людину міського типу – урбанізовану людину. З іншого боку, місто є штучно створеним середовищем існування, антропогенний ландшафт якого опредмечується завдяки культурним якостям самої людини. Людина – єдина істота, яка здатна створити нове середовище

свого існування, не дане їй природою і це середовище – місто. Характерними ознаками міста є висока щільність населення, максимальна концентрація об'єктів у просторі, пришвидшення ряду повсякденних процесів, мається на увазі, високі темпи життя в місті.

Місто здатне впливати навіть на зміну когнітивних процесів людини. Так, до прикладу, надлишок стимулів, що перевантажують можливості організму у сприйнятті та перетворенні інформації, виробили у міського жителя таку ознаку як тривожність. Людина великого міста завжди повинна за усім слідкувати, бути в курсі усіх соціальних процесів, – звідси її неспокійність та підвищена тривожність.

Місто, віками впливаючи на людину, витворило норми та правила поведінки, спрямовані на можливість безконфліктного існування якомога більше людей на обмеженій території. Саме місту ми завдячуємо формуванням механізмів, способів нейтралізації територіальної агресії. Відомий науковець К. Лоренц до основних способів переорієнтування агресії відносить: катарсис, спорт, мистецтво, науку та сміх [3]. Усі ці способи так, чи інакше пов'язані з містом.

Головним життєвим орієнтиром людини великого міста є бажання зайняти якомога вище місце у соціальній ієрархії. Намагання отримати певний соціальний статус і в подальшому його підвищити є одним із первинних мотивів сучасного жителя міста. Така постановка життєвих цілей та цінностей призводить до підвищення темпів життя, наслідком чого стає трудове перенапруження, зменшення часу, який можна провести із сім'єю, зменшення уваги, яку варто приділяти дружині чи чоловікові, дітям. Поряд з тим великого значення набувають символи, що вказують на ієрархічний потенціал індивіда, – наявність власного прибуткового бізнесу, престижна робота, дорогий автомобіль, квартира і т.д.

Л. Вірт у своїй праці «Урбанізм як спосіб життя» [2] ще у 1938 р. серед чинників, що визначають світосприйняття мешканців міст, виділяв психологічні ефекти міського життя, їх вплив на соціальну структуру та індивіда. До негативних він відносив взаємну байдужість, безцеремонність, підвищене емоційне навантаження, що призводить до відчуття тривоги, нервового напруження, відсутність підтримки через послаблені міжособистісні зв'язки мешканців міст. Аналізуючи соціальну структуру міст, Л. Вірт дійшов висновку щодо диференціації, тобто фрагментації людської життєдіяльності [2]. Таке розшарування спричиняє послаблення соціальних зв'язків, втрату згуртованості груп, посилення самотності людини. Проте, одночасно люди у містах відчувають себе вільнішими і мають змогу жити на власний розсуд, мабуть, саме тому відбувається таке переселення людей, особливо молоді зі сіл у великі міста.

Найпершою проблемою, яка у більшості випадків навіть не усвідомлюється її носіями, і з якою стикаються ті, хто приходить у велике місто (особливо зі села), є проблема відчуження. Індустріалізація, урбанізація робить людину чужою. Людина не знаходить себе у тому, що робить, бо робота, яку вона виконує, частіше за все не є роботою за покликанням. Людина відчужується, бо не відчуває того, що є її долею. Індивід виконує все автоматично і механічно, все, що він виробляє, не належить йому, а працедавцю. Проте людина відчужується не лише від своєї праці. Вона відчужується також і від природи, і від інших людей. Усе починає дратувати таку відчужену людину. Вона всім незадоволена і має песимістично забарвлений світогляд. Робітник великого міста (не лише найманий робітник, який виконує

фізичну роботу, а й найманий робітник інтелектуальної праці) не є самим собою, він собі не належить, він належить працедавцеві, бюрократії, капіталізму, олігархії, усім тим, хто його експлуатує. Проте і самі експлуататори відчужені від власної сутності, бо вкладають себе у гроші, багатство. Такий стан речей визначається зовнішнім Мати, а не внутрішнім Бути (Е. Фромм, Г. Марсель).

Відчуження поширюється не лише на сферу праці, а й на сферу дозвілля, мистецтва, повсякденного життя. У суспільстві спектаклю, де кожен повинен відігравати певну роль, неможливо прожити реальне життя, брати участь у творенні власного життя. Відчуження набуває тотального характеру. Люди відчужені не лише від продуктів своєї праці, але і від своїх емоцій, бажань, досвіду, творчості. Люди стають пасивними, вони не живуть повноцінним життям, бо вони ні на що не впливають. Ситуація великого міста створює ілюзію, що люди повинні боротись за виживання.

Однією із тих переваг, якими так манить до себе велике місто і водночас одним із його недоліків, навіть можна сказати хвороб є індивідуалізм. Справжня індивідуалізація не веде до окремішності та фрагментарності. Навпаки, вона повинна вести до цілісності та повноти, вести від Мати до Бути (Е. Фромм). Індивідуалізація повертає людині її індивідуальність – те, чим є людина насправді. Індивідуальність означає неподільність у собі і причетність до абсолютної реальності, аспектом якої вона є. Для того, щоб індивідуалізуватись, необхідно розототожнитись із усіма тотожностями, які наявні у свідомості індивіда. Адже лише свідомість є індивідуальністю, аспектом абсолютної реальності.

Сучасність це дійсність, що перебуває у становленні, вона завжди нова і відкрита. Трансформаційні процеси особливо гостро відчуються у просторі сучасних великих міст – модерних і постмодерних. Тут все, починаючи від організації міського простору і закінчуючи вже звичним стилем офісної архітектури, несе у собі глибокий слід змін, які відчуває сучасна епоха загалом. До прикладу, в архітектурі сучасного офісного приміщення віднаходить своє відображення оптимальний спосіб організації трудових відносин, притаманних для пізнього капіталізму. Сучасні офісні споруди зовні не позбавлені концептуальності і навіть вишуканості, але всередині вони завжди нейтральні, стандартні, можуть легко й швидко переобладнатися. Така організація трудового простору є не випадковою – людина не зможе звикнути до свого робочого місця – й відображає логіку розвитку сучасної економіки – бути гнучкою та мобільною, щоб швидко адаптуватись до змінних зовнішніх умов.

У західних країнах давно стала популярною стратегія трудового найму, яка отримала прагматичну назву «лізинг-персоналу». Суть стратегії полягає у переході від довгострокової до короткострокової зайнятості. Так корпорації мінімізують видатки. Робітника наймають на певний час або ж для реалізації певних завдань, тому, як тільки вони будуть виконані, потреба у робітникові зникне і його звільнять. Людина змушена знову шукати нову роботу. На перший погляд, така концепція сучасного найму є цілком нормальною, але вона несе у собі суттєву загрозу для усіх соціальних відносин, в які вплетений індивід. У світі нестабільної зайнятості (тимчасового працевлаштування) усе поставлено на карту – сім'я, відпочинок, інші люди, врешті, навіть власне Я. Людина втрачає стабільність, вона боїться будувати відносини, сім'ю заводити дітей. Окрім того нестабільність, постійний ризик і страх

залишитись аутсайдером у великому місті через відсутність доходів поміщають людину у ситуацію постійного стресу. Індивід перетворюється на постійного шукача роботи – homo faber (людину працюючу), і таким чином непомітно репресує, принижує в собі інші іпостасі своєї багатой екзистенційної сутності, які в умовах ринку перестають бути потрібними, затребуваними. Нестабільність руйнує і процеси комунікації, коли Інший стає Чужим, а місто – «гуртожитком незнайомих» [6].

Сучасна людина міста багато контактує з іншими людьми, але не взаємодіє з ними. На перше місце виходить спілкування з технікою у порівнянні із спілкуванням з людьми чи з природою. Той, хто живе у місті, живе у просторі між телефоном, телевізором, комп'ютером, автобусом чи трамваєм, машиною. Людині не природно жити у таких умовах і тому час від часу міський житель практикує втечу від такого життя, задля відновлення та повернення повноти свого буття. Тому поряд із такими явищами як офіс, торгівля з'являється слово «дача», як місце, де людина може з'єднатись із природою та спробувати зробити щось самій на протигагу тотальній владі всюдисущої техніки у великому місті.

Соціокультурна ситуація великих міст підтримує тенденцію до подальшого її ускладнення, наслідком чого є не лише проблемні ситуації (відчуження, стурбованість, тривога, неспокій), а й суспільний прогрес. Місто з давніх-давен є двигуном, джерелом, умовою розвитку цивілізації; адже саме поліси були основою грецької цивілізації. Поліси стали одним з рушійних чинників, які посприяли становленню Європи як центру світу. Найвідомішими полісами Південної Європи були Венеція та Генуя. Завдяки цим містам розвинулись торгові зв'язки та збагатились й розширились уявлення про світ. Полісний устрій сприяв розвитку торгівлі та ремесел, а це спонукало до розвитку науки та освіти.

Сучасне велике місто має свої недоліки, проте людина сьогодення зважаючи усе на шальках терезів усе частіше схиляється до переваг великого міста. Місто, так чи інакше (і про це свідчить історія) є осередком зародження й розвитку науки, техніки, виробництва. Місто відокремлює людину від природи, у місті брак чистого повітря та здорової їжі, проте місто може запропонувати вам комфортні умови проживання. Якщо ви людина ХХІ століття, то ви не можете жити без благ цивілізації. Місто – це широкий спектр послуг, місто – це символ можливостей, це культурний і мистецький центр. Тут легше знайти хорошу високооплачувану роботу. Саме у великому місті зазвичай розташовані найкращі навчальні заклади, та можна отримати якісну освіту, що дозволяє молодій людині розкрити свої таланти та вміння. З давніх-давен усі великі митці та науковці їхали до великих міст, не лише для того, щоб прославитись, а й для того, щоб повчитись в інших. Сучасне місто ніколи не відпочиває, тут працюють і веселяться цілодобово. Лише місто може затягнути у невпинний робочий потік, а потім запропонувати розваги на будь-який смак та кошт: театральні вистави, концерти, виставки, нічні клуби, розважальні центри – усе це лише для міського жителя.

Місто є свого роду фільтром, кожного року у великі міста з'їжджається все більше молодих людей із менших провінційних міст чи то сіл. Усі вони сповнені бажання підкорити велике місто, проте не кожному це вдається, велике місто приймає та стає рідним лише для талановитих, цілеспрямованих та працюючих. У великому місті ти вправі робити все, що завгодно, тут ніхто тебе не осудить і не дорікатиме, проте тут ніхто і не допоможе у хвилини слабкості.

Сучасне місто велике і сильне. Воно здатне піднести людину на вершину слави або ж перетворити її на аутсайдера. Проте, на думку автора статті, варто по-іншому поставити акценти та наголоси. Сучасне велике місто є відображенням людини сучасності – яка людина, які її прагнення, бажання, цінності, пріоритети, таке і місто. Людина сама творить середовище у якому їй комфортно жити і розвиватись, а отже, сучасні міста є саме тією дійсністю, яку приймає людина ХХІ століття. Тому, щоб пізнати людину певної історичної епохи, треба звернутися до вивчення середовища її проживання. Колись у центрі міста стояв собор і це свідчило, що основною цінністю людини того часу була її духовність. А людина сьогодення, судячи із сучасних міст, намагається жити все швидше і швидше, вона економить свій час, але потім не знає куди його витратити, як його «вбити»; людина великого міста має маленьку сім'ю і не завжди близька з її членами, вона прагне визнання у суспільстві, намагається пристосуватись до всіх його вимог, але не хоче вдосконалити його. Людина великого міста дуже працююча, але хвора – зла і байдужа до інших; вона постійно намагається вдосконалити власне тіло, покращити фізичну форму, але нехтує духовністю. Сьогодні у світській бесіді можна говорити про інтимні стосунки, засоби гігієни, гардероб, але не можна про релігію чи філософію, це відлякує людей. Проте, усе це не настільки страшно, і навіть урбанізація, забруднення, відчуження чи дегуманізація великого міста не такі страшні. Найбільший біль великого міста криється в очах літніх людей, які крізь вікна багатоповерхівок дивляться на вогні великого міста і бачать у них не вияв життя, свободу і можливості, а пекло своєї старості.

Великому місту потрібні лише молоді і сильні, воно черпає у них свої сили, воно живе ними і для них, а усі інші потерпають від дегуманізації. Соціально-філософський аналіз сучасних міст підтверджує гіпотезу про відображення і взаємтворення людини і середовища її проживання. Тема великого міста ХХІ століття має багато аспектів, що потребують подальшого вивчення, опрацювання не лише філософією, а й соціологією, психологією та іншими суспільними науками.

Список використаної літератури

1. Вебер М. История хозяйства: Город / М. Вебер. – М. : Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 576 с.
2. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Л. Вирт; пер. с англ. В. Г. Николаева // Избранные работы по социологии. – М. : ИНИОН РАН 2005. – С. 93–118 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : www.hse.ru/data/2010/11/02/.../Вирт%20-%20урбанизм.doc
3. Лоренц К. Обратная сторона зеркала. Опыт естественной истории человеческого познания / К. Лоренц // Обратная сторона зеркала ; пер. с нем. А.И. Федорова, Г.Ф. Швейника. – М.: Республика, 1998. – 393 с.
4. Мажуга В. И. Культурные идеалы античности в средневековой Европе. Город как их символ / В. И. Мажуга // Городская культура: средневековье и начало нового времени. – Ленинград : Наука, 1986. – С. 236–277.
5. Михуринская Е. А. Теоретические подходы к исследованию проблем урбанизации территорий / Е. А. Михуринская, Р. А. Мартиросова //

- Економічний форум. – 2011. – № 2 [Електронний ресурс] // Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/22.pdf
6. Моррис Д. Людской зверинец / Десмонд Моррис; пер. с англ. Т. Пашкевич, Р. Цатуряна. – СПб. : Амфора, 2004. – 287 с.

*Стаття надійшла до редколегії 25.03.2013
Прийнята до друку 22.05.2013*

MAN AND URBAN SPACE: EFFECTS OF CREATIVE INTERPLAY ON EACH OTHER

Borys Polyarush

*Ivan Franko National University of Lviv ,
Institute of philosophy, department of philosophy
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: kafilos@franko.lviv.ua*

The thesis of interaction and creative interplay between man and his environment is postulated in the article. The characteristics of a modern city as a phenomenon that occurs in the twentieth century are submitted. Features of a modern city, which influenced the transformation processes not only in human life, but also in his existential and social nature are singled out and analyzed.

Key words: city, urbanization, individualization, exclusion.

ЧЕЛОВЕК И ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ПОСЛЕДСТВИЯ ВЗАИМОФОРМИРОВАНИЯ

Поляруш Б. Ю.

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра философии,
ул. Университетская 1, г. Львов 79000, Украина
e-mail: kafilos@franko.lviv.ua*

В статье постулируется тезис о взаимовлиянии и взаимоформировании человека и среды его обитания. Охарактеризован современный большой город как феномен, возникающий в XX веке. Выделены и проанализированы те черты современного большого города, которые повлияли на трансформационные процессы не только жизнедеятельности человека, но и его экзистенции и социальной сущности.

Ключевые слова: город, урбанизация, индивидуализация, отчуждение.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 323. 2.316.77

ПОЛІТИЧНА ІНТЕРАКЦІЯ В КОНТЕКСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: denyvale@gmail.com*

Наголошено на комунікативній складовій сучасного політичного процесу. Визначено, що політична діяльність починається з інтерпретації інформації, а політичні інтеракції в сучасному світі розгортаються у комунікативному просторі, структура та правила якого формуються під впливом мас-медіа.

Ключові слова: комунікативні процеси, політична діяльність, феномен інтеракції, комунікативна взаємодія, раціоналізація відносин.

Сучасний етап характеризується зрушеннями у взаєминах людини та влади, істотними трансформаціями картини світу, висуванням на історичну авансцену інформаційних технологій. Культурна плюралізація суспільства, по суті, зруйнувала системно-групові зв'язки соціальної й політичної сфер суспільства. Отже, соціальна основа політичної влади поступово трансформувалась, стали випадати цілі проблемні блоки, що традиційно ініціювали масову політику: права людини; захист особистості від необґрунтованого державного втручання; забезпечення необхідних для життя соціально-економічних стандартів та ін.

Раціональність формування поля політики, тобто суб'єктивна розумність, покладена в основу досягнення міжгрупових компромісів і налагодження консенсусу, задавала норми суспільної інтеграції та встановлювала єдині критерії градації групових цінностей, почала елімінуватися з політичного простору.

В сучасному світі індивід у політичному середовищі діє не стільки як ідейно зорієнтована, скільки як інформаційно-заряджена людина. Існуюча ж у цьому випадку можливість дисконунікації між верхами й низами, цілі збереження належного для держави ступеня ефективного управління передбачають пошук відповідних методів компенсації цих нових тенденцій. Новизна становища сучасної людини позначається термінами і характеристиками, що виростили з візуальних, «видовищних» і споживчих практик: об'єкт впливу; споживач (інформаційних послуг); реципієнт; «дивідуум» (на відміну від індивідуума); «мереженін» (замість громадянин); актор та ін. У соціальному й політичному дискурсах з'являються

терміни «медіакратія» та «NETократія». Різко зростає доступність видів і об'єктів інформації, розгортається універсалізація шоу-культури, яка народжує нові уявлення про дозвілля, вільний час, самореалізацію, само презентацію. Змішування культур створює транскультурне мислення; у політичному просторі формується феномен медіатизації.

Суспільства, котрі прагнуть до здійснення влади демократичним шляхом, зіштовхуються з проблемою розумного обмеження демократичних свобод індивіда на користь суспільних благ. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі індивідів у демократичному процесі приведе до міфологізації та гіперболізації ступеня їхньої участі в прийнятті суспільно-значущих рішень.

Важливою характеристикою минулого століття, за оцінкою одного із творців квантової фізики М. Борна, є трагічне поєднання найбільших тріумфів розуму і поразок здорового глузду. В цій констатації виражена криза основних принципів, навіть самої ідеї раціональності як однієї з фундаментальних цінностей і регулятивів людського мислення та діяльності. Процес розмивання зазначених критеріїв багато в чому зв'язаний із формуванням парадигми мислення, що дає людині змогу самостійно оцінювати життєву ситуацію, формулювати завдання, відшукувати і визначати необхідну інформацію, ефективні методи і засоби її вирішення.

Концептуальна криза в інтерпретації поняття «раціональність», яка виявляється в сучасних дискусіях з цієї проблеми, пов'язана із конкретно історичною формою раціональності – класичним уявленням про раціональність, започатковану від епохи Нового часу й Просвітництва. Сучасна криза ідеї раціональності — це, безперечно, криза класичних уявлень про раціональність. Вона постає як симптом загальнішої і глибшої кризи ідейно-світоглядних основ класичної західноєвропейської свідомості й обумовлена втратою зрозумілих і чітких ідейно-концептуальних орієнтирів, котрими характеризувалися класична свідомість узагалі й класична інтерпретація раціональності зокрема.

Некласична раціональність постає з необхідності саморозвитку, «самобудівництва» суб'єкта в процесі його взаємин зі світом. Некласична раціональність є відкритою раціональністю, здатною до вдосконалення і перегляду своїх вихідних установок.

Раціональне ставлення до світу обов'язково припускає націленість на ефективність, успішність дії. Однак сама собою ефективність у жодному випадку не може розглядатися як достатня специфічна ознака раціональності. Не може розглядатися у вигляді раціональної й творчої імпровізаційної діяльності, що приводить до успішних результатів під час вирішення тих чи інших індивідуальних завдань. Раціональності властива інтенція на свідомий рефлексивний контроль над «ідеальним планом» світовідношення, перетворення його на спеціальний предмет діяльності. Можна, очевидно, розглядати раціонально-рефлексивний тип відношення до світу, раціонально-рефлексивну культуру.

Отже, раціональність насамперед пов'язана зі заснованою на адекватному розумінні проблемною ситуацією, де перебуває суб'єкт дії, свідомим керуванням власною поведінкою. Вона допускає дві обов'язкові умови – рефлексивний самоконтроль і облік вимог реальності. Власна відповідальність та рефлексивний самоконтроль визначають волю суб'єкта дії, яка протистоїть його залежності від

зовнішніх сил. Раціональність передбачає альтернативність поведінки, можливість вибору різних способів дії.

Соціальні теорії XX – початку XXI ст. характеризуються переходом від однієї парадигми розвитку суспільства до іншої. Зміна соціальних парадигм, що розпочалася приблизно в середині минулого століття, – парадигми, ґрунтованої на монізмі, протистоянні й строгій системності поглядів і принципів, на іншу, засновану на плюралізмі, погодженні, сполученні різних поглядів, визнанні маргінальності, інтерпретації різноманітної теоретико-практичної спадщини, належить до ознак сучасності. Перехід цей здобуває все більшу значущість не лише в політиці, а й у науці. Так ідея консенсусу, яка розробляється в герменевтичних теоріях, знайшла відгук у представників інших орієнтацій.

Наприклад, Ю. Габермас головну увагу приділяє аналізу процесів перехідності й способам подолання супроводжуваних їх конфліктів. Його концепція здатна слугувати методологічною основою для продуктивного обговорення сьогоденної ситуації у посткомуністичних країнах, де мають місце конфліктні ситуації, пов'язані з перехідним періодом їхнього розвитку, зіткненням різних інтересів і сил.

Насправді, у перехідний період існує велика небезпека втрати уявлення про загальні інтереси, національні цінності, суспільне благо, до котрого варто було б прагнути. Ю. Габермас – один небагатьох сучасних мислителів, переконаних у можливості досягнення раціональної суспільної згоди. У цьому зв'язку він висуває на перший план проблему досягнення консенсусу на основі розуміння. Її рішення вчений починає у теорії комунікативної дії, розвиваючи концепцію розуміння як передумову суспільної згоди (договору, консенсусу).

Дослідник вводить поняття «праця» й «інтерація», розкриває їхню взаємодію і показує значення у самовідтворенні людського суспільства. Крім інструментальної дії, в діяльності людей надзвичайно важливі комунікативні інтерації – взаємодії, що не стільки ведуть до пошуку потрібних засобів для досягнення визначеної мети, скільки спрямовані на порозуміння між діючими суб'єктами. У цій ситуації партнера з комунікації розглядають не як засіб досягнення своєї мети, а як рівноправного суб'єкта, взаємодіючи з котрим, я перевіряю та рефлектую доцільність засобів і мети своєї дії, вступаючи з ним у комунікацію.

Досягаючи своїх цілей у праці, людина заклопотана отриманням блага. Прагнучи ж віднайти порозуміння у комунікаційній взаємодії, вона вільна від цієї проблеми. Модель чистої комунікативної дії – «ідеальна мовна ситуація». Мова, за Ю. Габермасом, посідає центральне місце, оскільки як засіб комунікації вона дає змогу перевірити правильність тверджень під час аргументації, пошуку істини і досягти на таких засадах розуміння. Лише рефлексія комунікації, тобто перебування її філософських основ, відкриває істину, щодо змісту якої і може бути досягнуто порозуміння. Мова завжди є інструментом порозуміння між суб'єктами, але люди реально взаємодіють у суспільстві нерідко по-іншому, ніж це описується в ідеальній мовній ситуації. Реальність соціуму нерозривно пов'язана з фактором влади і з політичною ситуацією, де процес інтерації здійснюється у вигляді «безнасильного насильства». Ю. Габермас називає це «зруйнованою комунікацією», яка є, власне кажучи, відмовою від досягнення комунікаційної згоди.

Теорія консенсусу Ю. Габермаса має раціональний і, окрім того, сцієнтистський характер: в акті комунікації відкривається істина, що покладена в основу розуміння. Тим самим комунікаційна теорія, виконуючи епістемологічні функції, постає і як соціальна модель суспільства. Згода в суспільстві досяжна не тільки тому, що істина може бути віднайдена, а й тому, що, за Ю. Габермасом, передбачається реалізація певної моделі суспільства, а це забезпечує деякий нормальний хід і рівень життя тим, хто погоджується з його установками.

Консенсус припускає раціоналізацію у процесі взаємодії учасників комунікації їхніх інтерпретацій життєвого світу. Спільне життя потребує, навіть від найпростіших систем взаємодії, постійного взаємного пристосування й удосконалювання кооперації. Остання може бути досягнута за допомогою або суворої організації, що гарантується лише під час узурпованої влади окремими особистостями, або внаслідок укладання суспільного договору для врегулювання відносин між людьми. Цей договір може бути досягнутий лише за узгодження принципів індивідуальної волі й суспільного блага.

Комунікативна теорія уточнюється в процесі розмежування трьох сфер – практики, етики і моралі.

Прагматично орієнтована дія має необхідність у волі, щоб вибрати належні засоби для досягнення мети. Комунікативна дія припускає наявність уявлення про благо для досягнення розуміння. Поняття ж «благо» не дане людині, позбавленій раціональності. Воно може бути сформоване й обґрунтоване на шляху і раціоналізації власних чекань, і за допомогою раціоналізованої інтерпретації соціуму.

Ідею раціоналізації у сфері дій, орієнтованих на узгодження, Ю. Габермас сприйняв з веберівського аналізу протестантської етики та її зв'язку зі становленням капіталізму. Однак, на відміну від М. Вебера, він інтерпретує процес раціоналізації як результат комунікативної, а не цілераціональної дії. Легітимація через дію може здійснитися, дотримуючись не традиції, а принципу вільного узгодження, раціонального консенсусу, основного принципу комунікативної дії – розуміння. Сфера практики торкається ситуації, коли людина дбає лише про свої інтереси, не висуваючи питання про основи власної діяльності.

Завершення комунікативної дії – сфера етичних норм, котрі затверджують обрйй ціннісних переваг людини. Тут істотно важливим є не стільки те, які цілі йому варто досягти, скільки те, ким би він хотів стати.

Подібне питання виникає тоді, коли мета не зрозуміла, уявлення про власне благо втрачені й свобода не лише не дає орієнтирів діяльності, а, й ускладнює їхній пошук.

Критично викладаючи і переосмислюючи веберівські ідеї, Ю. Габермас інтерпретує розвиток етичної свідомості від традиційної етики до етики переконань відповідальності як зростаючу універсалізацію та зростаючу рефлексивність основних принципів комунікативної дії. У сфері моралі людина, за Ю. Габермасом, перетворює індивідуальні норми на загальні. Загальність норм може бути результатом розуміння, але «моральні заповіді значущі поза залежністю від того, в силах чи не в силах їхній адресат виконати те, що вважається правильним» [2, 65].

Увівши й обґрунтувавши розрізнення практичної, етичної та моральної сфер, Ю. Габермас відкриває теоретичні шляхи для перебування консенсусу і компромісу. Виходячи з його концепції, можна дійти такого висновку: консенсус – повна згода в

точному змісті цього слова – неможливий. Він імовірний лише як діяльність на основі визнаних усіма загальних правил. Згода щодо цих правил може бути повною, а консенсус – реалізуватися в практичній діяльності й зумовлювати досягнення компромісу. Під компромісом ми розуміємо здатність жертвувати частиною власних інтересів заради максимізації загального блага. Подібна здатність закладена і у сфері практичної дії, і у сфері комунікацій. Однак вона реалізується не в сфері етики і права, а в сфері моралі – у встановленні загального горизонту життя не тільки для власної особи, а й для інших осіб.

У пошуках шляху, який міг би вивести сучасну західноєвропейську «громадськість» зі стану глибокої кризи, забезпечивши їй роль носія структурних змін у сучасному «пізньокapіталістичному» суспільстві, Ю. Габермас звертається до проблематики міжлюдської взаємодії – інтеракції» (комунікації), зосереджуючись на питанні про відмінність «справжньої» комунікації від «помилкової» та умовах, котрі забезпечують справжню комунікацію між людьми. У цьому зв'язку Ю. Габермас на межі 60–70-х років ХХ ст. пропонує широку (хоча і вкрай еkleктичну) соціально-філософську концепцію, яка ґрунтується на дуалістичному поділі двох сфер людського існування: сфери праці (взаємодія людей із природою) і сфери «інтеракції» (сфера міжлюдської взаємодії). Він відрізняє три види інтересу: «технічний» пізнавальний інтерес, що характеризує природознавство й технічні науки («науково-технічна раціональність», яка має на меті оволодіння «зовнішньою природою»); «практичний» інтерес, сфера котрого – міжлюдська інтеракція, де виробляються ідеали й цілі, що визначають найзагальніший напрям використання та розвитку науки і техніки; зрештою, визвольний (емансипований) інтерес, який відбиває прагнення людини до звільнення від усіх і всяких форм «відчуження» й гноблення, котрі виникають, за Ю. Габермасом, у зв'язку з перенесенням технічних засобів і методів на сферу власне людських взаємин («інтеракції»).

Учений тлумачить і обґрунтовує постульований ним розрив «праці» й «інтеракції». Розглянута дихотомія виводиться на ще загальніший рівень аналізу: вона розчиняється в антиномії невідчуженого «життєвого світу» та «системи», яка відчужує, сучасного («пізнього») капіталізму, «колонізуючого», згідно з Ю. Габермасом, цю життєву основу міжлюдської комунікації, затверджуючи принцип «технічної раціональності» мислителя трактується як процес вироблення цілісних культурних змістів, у єдності когнітивного, морального й естетичного суджень, і здійснюється у сфері культури. Однак і саме поняття «культура» значно трансформується: це вже не лише когнітивні (знання), аксіологічні (система цінностей) і експресивні (сфера мистецтва) її складові, а насамперед, комунікація як спосіб організації через співтовариства, що мають на меті інтерпретувати цінності, взаємодія (інтеракція) розглядається саме як культурне середовище. При чому сфера повсякденного життя трактується як природна комунікація, у межах котрої утворюються та виявляються різні форми світоглядних переконань, світоглядний здоровий глузд, що створює уявлення людини про характер дійсності, життєвий світ як цілісну соціальну практику людей, покликану не тільки формувати загальне соціальне почуття, а й констатувати свою індивідуальну свідомість як частину колективного.

Усе це допомагає розглядати концепцію комунікативної раціональності Ю. Габермаса як новий вимір соціальної реальності, що може стати основою нової суспільної теорії і, внаслідок цього, нової політичної практики.

За Ю. Габермасом, характер дискурсу такий: з універсуму міркування вилучаються всі суб'єктивні обмеження й мотиви, крім мотиву спільного пошуку істини. Дослідник аналізує «інструментальне звуження Розуму», «колонізацію системою життєвого світу» як цілком реальний процес. Насправді, незавершений «проект модерну» є спробою «виправдання Розуму», але не тільки: модерн – це те, «що сприяє об'єктивному вираженню актуальності духу часу, спонтанно обновлюється», а отже, – дещо, для чого стан проблематичності, становлення є навряд чи не константним, у всякому випадку – тим, що не може бути жорстко зафіксованим, визначеним, «схопленим» і що потребує актуалізації, деякого середовища для свого вияву. Інтерація не може бути зведена лише до дискурсу, тобто розмови. Комунікативна дія, на погляд Ю. Габермаса, має мінімум дві сфери застосування – своєрідно трактована політична дія й етика дискурсу.

У статті «Три нормативні моделі демократії» вчений розглядає процедурний погляд на демократію та дораджу політику, здійснюючи порівняльний аналіз ліберальної моделі, республіканської моделі й відстоюючи позиції дискурсивної теорії [3]. Відмінності між ліберальною і республіканською традицією стосуються, констатує Ю. Габермас, розуміння сутності демократичної політики: «Згідно з «ліберальним», або Локковим, поглядом, демократичний процес завершує завдання побудови врядування в інтересах суспільства, причому врядування репрезентовано як апарат державної адміністрації, а суспільство – як структурована на кшталт ринку сукупність взаємодій приватних індивідів. Тут політика (у значенні формування політичної волі громадян) має функцію поєднання приватних інтересів та сприяння їм супроти урядового апарату, що спеціалізується з адміністративного застосування політичної влади задля колективних цілей. А згідно з «республіканським» поглядом, політика – це щось більше, ніж ця функція посередника: політика становить один з формотворчих процесів функціонування суспільства загалом. «Політику» розуміють як мисленнєву форму морального життя, а саме: як засіб, завдяки якому члени більш-менш порізаних спільнот починають усвідомлювати свою взаємозалежність і, діючи цілком розважливо як громадяни, далі формують і розвивають наявні відносини взаємовизнання, створюючи об'єднання вільних та рівних індивідів, що співіснують, маючи спільне право. Внаслідок цього ліберальна архітектура держави і суспільства зазнає важливої зміни: на додачу до ієрархічних регулювань держави і децентралізованих регулювань ринку, тобто поряд з адміністративною владою та особистими інтересами індивідів, солідарність і орієнтація на спільне добро постають як третє джерело соціальної інтеграції» [84, с. 364]. Інтерпретуючи виникнення, творення та відтворення політичної влади на основі солідарності індивідів, що відрізняє її від «невидимої» руки ринку та тиску державного апарату, Ю. Габермас розрізняє «узгодження інтересів» та «інституціоналізацію публічної свободи». Відповідно до ліберального погляду, «політичні права, як-от виборче право, свобода слова, мають не тільки ту саму структуру, а й те саме значення, що і громадянські права, які забезпечують простір, у межах якого суб'єкти права звільнені від зовнішнього примусу. Вони дають громадянам можливість утверджувати свої приватні інтереси так, що за допомогою виборів, формування складу парламенту й

формування уряду ці інтереси, зрештою, згромаджуються в політичну волю, що справляє вплив на адміністрацію» [1, с. 365]. Згідно з республіканським поглядом, «...ця влада походить від влади громадян, створеної комунікативно, тобто в процесі спілкування під час практики самоврядування, і вона має своє виправдання в тому, що захищає цю практику, інституціоналізуючи публічну свободу» [3, с. 365].

Такі різні способи «концептуалізації ролі громадян і ролі права», на думку Ю. Габермаса, характеризують різні підходи представників лібералізму та республіканської традиції до характеру політичного процесу. Продовжуючи порівнювати аргументацію двох течій політичного та філософського дискурсу, мислитель пропонує розглянути ще одну – комунітарну традицію. Для нас важливим є розуміння існування незалежних від економічних чинників відмінностей між індивідами та сподівання у реалізації демократичної політики не на все суспільство, а на певну групу людей, котрі «присвятили себе громадянському добру». Аргументи комунітаристів відрізняються і від теорії справедливості, й від морального дискурсу, оскільки політику не можна уподібнити до процесу саморозгортання певної спільної форми життя або колективної ідентичності. Політичні питання не можна звести до того типу моральних питань, коли ми – члени спільноти – запитуємо, хто ми і якими ми би хотіли бути. У комунітарній інтерпретації республіканська модель надто ідеалістична навіть у межах суто нормативного аналізу. В такій інтерпретації демократичний процес залежить від чеснот громадян, що присвятили себе громадському добру. Це сподівання чесноти спонукало ще Ж.-Ж. Руссо виокремити громадян, зорієнтованих на спільне добро, від приватних індивідів, на котрих «не можна накладати надмірний моральний тягар» [3, с. 365].

Така поведінка, безумовно, відрізняється від ліберального погляду, що проводить прямі аналогії між політичним вибором та економічною поведінкою: політичний процес формування громадської думки й волі у публічній сфері та парламенті визначений конкуренцією колективів, які використовують різні стратегії, намагаючись утримати владу чи набути її. Успіх вимірюють схваленням (вираженням кількістю голосів) громадянами певних осіб або програм. Даючи відповіді під час опитувань громадської думки, виборці виявляють свої вподобання, їхні рішення з приводу голосування мають ту саму структуру, що й акти вибору, котрі здійснюють учасники ринку. Виборці дають дозвіл на доступ до владних позицій, за які борються політичні партії, геть усі орієнтуючись на успіх. Згідно з республіканським поглядом, формування політичної громадської думки й політичної волі, що відбувається в публічній сфері й у парламенті, підлягає не структурам ринкових процесів, а несхитним структурам громадського спілкування, зорієнтованим на взаємне розуміння. Взірцем для політики у розумінні самоврядування є не ринок, а діалог. «За цією діалоговою концепцією, політика – це суперечка з приводу питань цінності, а не просто вподобань» [3, с. 366].

Дискурсивна інтерпретація, запропонована Ю. Габермасом як альтернатива і ліберальній, і республіканській філософській традиції, розглядає процес формування політичної волі громадян та набуття легітимізаційної сили не з попередньої згоди про усталені моральні переконання, а й з комунікативних припущень, котрі дають змогу «найслухнішим аргументам відігравати свою роль у різноманітних міркуваннях, і з процедур, які забезпечують справедливий процес переговорів та узгоджень» [3, с. 365].

Поява дискурсивної позиції, що акумулює й інтегрує республіканські та ліберальні погляди, допомагає аналізувати нормативний зміст, виходячи зі структури комунікативних дій: «Згідно з ліберальним поглядом, демократичний процес відбувається у формі компромісів між конкурентними інтересами... Згідно з республіканським поглядом, демократичне формування політичної волі відбувається у формі морально-політичного дискурсу; тут дорадчість може покладатися на усталений культурою принципівий консенсус... Дискурсивна теорія запозичує елементи в обох поглядів та інтегрує їх у концепцію ідеальної процедури дорадчих міркувань та ухвалення рішення... практичний розум відступає від універсальних людських прав або від їх конкретної моральної субстанції конкретної спільноти до правил дискурсу й форм аргументації... нормативний зміст постає із самої структури комунікативних дій» [3, с. 369].

Демократичні перетворення (або – недемократичні перевтілення) у нашій країні відображені у політичній комунікації. Розуміння політики частково застосовує досвід повсякденного життя, значно більше інформацію, отриману з мас-медіа, але «мовчання» у ЗМІ точно не є ознакою сучасного політика.

Ю. Габермас формує теорію консенсусу, що показує, як опанувати комунікативною етикою, етикою прагнення до істини, категоричні імперативи котрої творяться в мові.

Ще один аспект консенсусу: його мета – не збагнення істини, а досягнення взаєморозуміння. Соціальна діяльність – це передусім діяльність суб'єктів, що розуміють один одного, тому основна роль у соціальних проблемах належить мові як особливому інструменту і мовному акту, який здійснюється на його основі. Парадигма раціональної філософії М. Вебера у працях Ю. Габермаса була замінена новою парадигмою філософії мови, інтерсуб'єктивного розуміння та комунікативної дії.

Цей процес здійснюється з переходом від жестикуляції до символічної інтеракції. У жестикуляції, що існує в тваринному світі, жест однієї особи спричиняє певну реакцію іншої. У символічній взаємодії, характерній для людини та її діяльності, здійснюється акт розуміння зовнішнього впливу, спрямований на досягнення консенсусу. Причому відбувається концептуальне структурування зв'язків між учасниками інтеракції: воно протікає в комунікативних ролях того, хто говорить, і того, хто слухає, як соціальних об'єктів і розрізняється в акті розуміння від послідовно орієнтованої дії.

Разом з мовою, констатує Ю. Габермас, зароджуються орієнтовані на взаєморозуміння дії, і сама мова завжди передбачає можливість узаємопогоджуваних дій. Дослідник наголошує, ці дії зможуть реалізуватися тоді, коли функціонує принцип узгодження, що натомість залежить від адекватного використання мови.

Вивчення політичної мови та політичної комунікації мають величезну історію, за однією з версій – від Платона до Ю. Габермаса [6, с. 299]. Вони не поступаються за складністю феноменам політичної інтеракції. Тому актуальним є завдання проаналізувати причини ускладнень політичної взаємодії, виходячи з «хиткості» (П. Рікер) політичної мови в обставинах демократизації політичного режиму. Для реалізації дослідницької програми розглянемо підходи «класиків» герменевтики Г.-Г. Гадамера [5], П. Рікера [7] й інтерпретації герменевтики Д. Д. Пітерса [6].

Можливість порозуміння, в тому числі (й особливо) у світі політичного, ускладнюється в перехідних суспільствах, де трансформації утворюють розриви та протиріччя, економічні, мовні, культурні, соціальні й політичні. Засоби комунікації можуть ускладнювати порозуміння, але їхня функція схожа зі завданням герменевтики, яке, на думку Г.-Г. Гадамера, полягає в прокладанні мостів крізь суспільний або історичний простір, що «ізолює один дух від іншого» [6, с. 7]. Учений в есе «Естетика і герменевтика» (1964 р.) зазначає: «Поняття «герменевтика» неоднозначне, під нею розуміють «епістемологію інтерпретацій... Герменевтика не сходиться до «спілкування з текстами», її універсальне завдання виникає з того, що люди, покоління, епохи втрачають взаєморозуміння, і постає необхідність пошуків чи відновлення «спільної мети», порозуміння між ними» [5, с. 5]. Історично, за своїм первинним значенням, герменевтика – це мистецтво пояснювати й повідомляти нам сказане іншими, яке надійшло до нас від попередніх поколінь: «З часу започаткування герменевтики все ширша історична свідомість спричинила усвідомлення того, що при будь-якій передачі інформації від покоління до покоління відбувається хибне розуміння й, можливо, нерозуміння»; для прикладу, Г.-Г. Гадамер наводить розпад європейського християнського суспільства під час впровадження принципу індивідуалізації, що «безнадійно втаємничив одного індивіда від іншого» [5, с. 10] (за бажання можна провести аналогію з крахом соціальної реальності комунізму). Питання адекватності застосування герменевтики у політичних дослідженнях вирішується, по-перше, самим предметом аналізу (право герменевтики у «мовних» питаннях – визнане); по-друге, наведені цитати аргументують «легітимність» герменевтики у досягненні політичного порозуміння:

- «герменевтика має справу з деформацією діалогу» (П. Рікер) [7, с. 157];
- «сфера її (герменевтики) інтересів поширюється так далеко, як взагалі може поширюватись сфера осмисленого висловлювання... герменевтика цілком справедливо названа за ім'ям Гермеса, тлумача послань, які надсилались людям богами» (Г.-Г. Гадамер) [5, с. 10];
- «герменевтика є мистецтвом інтерпретації там, де неможливо отримати повідомлення-відповіді» (Д. Пітерс).

У збірці есе й статей «Герменевтика і поетика» Г.-Г. Гадамер, розмірковуючи над поняттям і методом герменевтики, пише: «...буття, яке можна зрозуміти, називається мовою... Універсальний висновок Гете: «Усе – символ» (а це означає, що кожний об'єкт вказує на якийсь інший) всеохопно формулює герменевтичну ідею. Своім «усе» Гете стверджує не те, що кожна і будь-яка річ існує, а говорить про те, яким це «кожне» та «будь-яке» постає для реципієнта в процесі розуміння. Немає нічого, що б не означало чогось у процесі розуміння, але маємо при цьому й дещо інше: ніщо не залишається в тому ж значенні, в якому воно існує попередньо» [5, с. 14].

П. Рікер висуває завдання «характеризувати політику з погляду вживання нею мови», пов'язуючи розв'язання цієї проблеми з місцем, яке «займає політика в житті людини й особливо стосовно людської дії... людська дія набирає свого первинного значення лише тоді, коли вона підноситься до рівня активності, спрямованої на пошук доброго уряду, нехай то буде уряд полісу, нації чи цілого людства» [7, с. 170]. Аналізуючи поняття політичного простору, П. Рікер звертається до концепції Г. Арндт, яка публічний простір ідентифікує з політичним простором: «перш ніж

отримати специфічне визначення в аспекті державності, тобто, врешті-решт, в аспекті домінування, людське поселення виявляє себе як середовище, що визначається активністю, яку ми характеризуємо розвинутою професійною діяльністю у царині мистецтв, спорту, ігор, дозвілля. Якщо ми хочемо мати можливість займатися цією діяльністю у належній безпеці, то ми маємо потребу у добре впорядкованому публічному просторі, в якому особисті інтереси й цілі виявляються пов'язаними з інтересами, що проголошуються всім загалом певного колективного цілого, яке ми називаємо народом, або нацією, або навіть людством» [7, с. 170]. Дотримуючись цього, П. Рікер визначає владу як «компенсацію обов'язку, що впливає з належності до політичного простору, а саме – обов'язку підкорятися спільним правилам...» [7, с. 172]. Політична мова перебуває у просторі між «строгим доказом» і «оманливою маніпуляцією», Учений розглядає функціонування риторики на трьох рівнях – політичних дебатів, дискусій «про наміри доброго уряду» та «найвищому рівні цінностей», де сама перспектива доброго уряду пов'язана з нашими уявленнями про справжнє «добре» життя» («криза легітиматії»).

Аналіз першого рівня П. Рікер починає у контексті сучасних західних демократій, котрі визначаються «формою правової держави, в якій правила гри є предметом широкої згоди... Найперше завоювання демократій – це конституювання публічного простору для дискусії з її обов'язковим наслідком: свободою висловлювання... У цьому публічному просторі стикаються суспільні думки, більш або менш зорганізовані за партійною ознакою... демократія не є політичним режимом без жодних конфліктів, а таким режимом, за якого конфлікти є відкритими й, крім того, такими, що можуть обговорюватися... У суспільстві, яке більш ускладнюється, конфлікти не зменшуються ні за своєю кількістю, ні за своєю складністю, а навпаки, зростають і поглиблюються. Суттєвим... є те, щоб вони могли бути виражені публічно й щоб існували правила їх обговорення» [7, с. 175].

Висновок про головне правило політичних дебатів полягає ось у чому: в сучасних західних демократіях політична мова «функціонує саме як мова, що бере участь у політичних зіткненнях і сприяє виробленню спільного рішення... Це означає її надзвичайну вразливість» [7, с. 176]. П. Рікер зазначає: велика «кількість праць з політичної науки у точному й вузькому розумінні слова... торкається таких форм обговорення, як процедура торгів або вибори. Саме якістю, складністю й точністю цих процедур, а також деонтологією, що регулює їх перебіг, визначається політична зрілість наших демократій» [7, с. 176]. На подальшому рівні «намірів доброго уряду» розкривається ще більша хиткість політичної мови «у контрверзах навколо таких ключових слів, як «безпека», «процвітання», «свобода», «справедливість», «рівність» [7, с. 178].

На думку П. Рікера, історія політичної думки довела, що кожен із цих термінів визначається множинністю сенсів, а «питання про наміри «доброго» уряду, мабуть, не може бути розв'язане в принципі» [7, с. 179]. Успішне врядування, яке ґрунтується на публічному просторі, починається з усвідомлення, що в політиці жодна практика не може задовольнити всі наміри одночасно. Отже, кожна інституція виражає шкалу пріоритетів, котрі не можна звести один до одного на підставі випадкових причин і котрі залежать «від географічної, історичної, соціальної й культурної обстановки, що залишається неясною для політичних діячів відповідного моменту». Ось чому досконала рівновага між, принаймні, трьома з цих ідей – справедливості, свободи й

рівності – є химеричним наміром, де відображено трагізм усякої людської діяльності [7, с. 179].

Останній, за підрахунками П. Рікера, третій рівень політичної практики «стосується горизонту цінностей, на підставі яких те, що ми приймаємо за «добрий» уряд, поєднується з нашими уявленнями про добре життя». Тут політична мова зіткнулася не лише з двозначністю, а й із амбівалентністю, яка «пов'язана з тим, що люди з певних причин можуть любити й ненавидіти одні й ті самі речі, приймати й відкидати одні й ті самі цінності...» Тут йдеться не стільки про лояльність («Чому я повинен підкорятися Державі?»), скільки про легітимність («Чи впізнаю я себе у цій формі суспільства?») [7, с. 179].

П. Рікер починає аналіз політичної мови з дебатів про добре врядування, де постає проблема адекватності використання певних політичних понять, а закінчує легітимністю суспільних відносин, досліджуючи амбівалентність цінностей. Учений використовує слово «хиткість» для позначення стану політичної мови, оскільки політична мова «назавжди відокремлена від несуперечливого знання»: «все, що може бути сказано стосовно хиткості політичної мови, впливає з огляду слабких місць мови на всіх трьох рівнях її політичного вжитку: йдеться про нездоланий конфлікт на рівні політичного обговорення в рамках правової держави, про неусувну множинність намірів «доброго» уряду, про невизначеність горизонту цінностей, у межах якого проект «доброго» уряду поєднується з уявленням про добре життя» [7, с. 179].

Увага герменевтики до проблемності розуміння та «розривів» у комунікації спричиняє рефлексію суспільних відносин, що потребує «встановленого масштабу адекватності». Г.-Г. Гадамер попереджає: питання про адекватність розуміння буде залишатись постійно нерозв'язаним [5, с. 8]. Однак, на думку Г.-Г. Гадамера, герменевтика будує міст у просторі, який існує між одним духом та іншим і «зменшує відчуженість чужого духу... Мовлення містить не тільки інформацію: у кожному випадку мовлення – хтось комусь щось каже. Розуміння мовлення... реалізується в рамках єдності суті сказаного, а ця суть завжди сягає за межі сказаного» [5, с. 12]. Передумовою розуміння постає ідентифікація, в тому числі політична, можливо, тому мову Г.-Г. Гадамер пов'язує з батьківщиною: «Батьківщина не просто місце тимчасового перебування, яке обирають і можуть міняти. Батьківщину не забувають. Вона, за знаменитим визначенням Шеллінга, щось споконвічне... Коли ми говоримо про споконвічність батьківщини, ми зараховуємо сюди передусім мову... в рідній мові струменить уся близькість до свого, у ній – звичаї, традиції й знайомий світ... у реальному вимірі батьківщина – це передусім мовна батьківщина» [5, с. 188–189]. У цьому питанні Г.-Г. Гадамер застосовує власний досвід. В есе «Батьківщина і мова», написаному у 1992 р., проаналізовано важкий досвід розуміння у розділеній країні: «в тому випадку, коли власна батьківщина, яку не покидав, спотворюється до невпізнання і стає чужиною, зрештою, можна жити, керуючись надією та ще й обіцянкою «Et illud transit». У чому суть цього перелому, ми відчуваємо в Німеччині зараз, коли стає, так би мовити, важко вести розмову між тим, хто живе у Західній Німеччині, і тим, хто живе у Східній Німеччині...» [5, с. 189]. Суспільні відносини, на думку Г.-Г. Гадамера, – передусім спільний досвід: мова – не те, що ми маємо у вигляді слів і використовуємо на власний розсуд. Мова – це процес, коли один дає, а інший бере, і саме в такому процесі вона витворюється. Мовлення отримує сенс саме

у такій реалізації і може відбутися лише тоді, коли один співрозмовник контактує з іншим, аби упевнитись у спільності досвіду [5, с. 190]. Можна у цьому контексті навести такий вислів Гадамера: «кожна наша зустріч з твором мистецтва стає водночас і зустріччю нас всіх» [4, с. 7]. Ситуація «зустрічі» формує комунікативну ситуацію діалогу, що, на думку Л. Вітгенштайна, є характеристикою мови: «одноосібної мови бути не може. Мова – це діалог. Слово, яке не доходить до іншого, мертво» [5, с. 192]. Для Г.-Г. Гадамера, життя – заглиблення в мову [5, с. 189]. Відповідно і будь-який виклад смислового матеріалу, що допомагає іншим «зрозуміти цей матеріал, має неодмінно мовний характер» [5, с. 10].

У розповіді «Слова на вітрі: історія ідей комунікації» Д. Д. Пітерс звертає увагу на спорідненість викликів, котрі постають перед герменевтикою та мас-медіа: «Герменевтика і медіа стикаються з однаковою проблемою: продукування і сприйняття текстів у непередбачуваних контекстах. Як Стюарт Голл написав про телебачення (що однаково справедливо для всіх герменевтичних ситуацій): «не існує обов'язкового зв'язку між кодуванням і декодуванням» [6, с. 159]. Г.-Г. Гадамер аргументує: увага до засобів мовлення (всупереч відомій формулі «засіб є повідомлення») «вторинна річ, якщо порівняти її з безпосередньою орієнтацією на те, що мовитися», і вона зазвичай відсутня там, де спілкуються сучасники. Адже сказане – «це зовсім не те, що пропонується як результат судження. Воно радше означає те, що суб'єкт хоче сказати і що реципієнт повинен дозволити собі сказати. Розуміння не відбувається, коли реципієнт ще завчасно намагається вловити суть того, що йому збираються сказати, і вважає при цьому, що він цю суть знає» [5, с. 13].

Політична комунікація, хоч і опосередкована інституціями, виборами, мас-медіа, відкриває значно більше, аніж боротьбу за владні посади, перемогу на виборах чи вплив; вона створює можливість досягнення суспільного порозуміння. Діалог у демократичній політиці виникає з конфлікту між зацікавленими особами; поява проблеми спричиняє потребу в розмові й пошуку порозуміння на шляху до її розв'язання.

У нашій країні політики ведуть діалог, коли самі підтримують дві сторони. Політичний діалог, здається, формується за принципом «звертання має містити у собі відповідь чи її передбачати» та нагадує ситуацію, описану Д. Пітерсом як предмет герменевтичних студій: «у діалозі з померлими, немовлятами, домашніми тваринами чи кимсь, хто знаходиться на далекій відстані, мовець мусить підтримувати обидві сторони розмови» [6, с. 160].

Соціальну раціональність як компонент соціальної перспективи можна розглядати з двох аспектів підходу до цього поняття. По-перше, соціальна раціональність зв'язана насамперед із пізнавально-перетворюючою діяльністю індивідів і груп (діяльнісна раціональність). По-друге, цей аспект поєднаний із функціонуванням соціальних систем, їхньою внутрішньою раціональністю, що виявляється у структурній логіці, а також знатності до самореференції та саморегуляції.

Не можна під раціональністю розуміти лише позитивну конструктивну дію. Адже «раціональна» дія може бути одночасно дією, яка руйнує, що знижує стабільність і адаптивність системи заради забезпечення стабільності й адаптивності іншої системи. Активність суспільства, його підсистем і людини завжди раціональна в тому ступені, в якому це визначається соціально-культурним рівнем суспільства.

Такий рівень складається внаслідок рутинного процесу пристосування суспільних структур і всього суспільства до мінливих соціальних, економічних, природно-географічних процесів. Тому відтворення систем суспільства і системи біологічного організму людини в адекватних змінам «соціуму» формах лише в кінцевому підсумку (за результатом) може бути критерієм соціальної раціональності як показника активності людини і суспільства. Демократія як феномен суспільства є саме таким прикладом політичного типу раціональності. У зв'язку з цим відносно раціональний механізм зворотного зв'язку та «комунікативної раціональності» (Ю. Габермас) забезпечує діалог і відрегульовану взаємоінтерференцію соціальних зв'язків, саморегуляцію соціальних систем.

В Україні відбуваються різноманітні події, у котрих утілені тенденції, загальні в своїй основі. Найочевидніша тенденція до демократизації політичних інститутів. За умов сприятливої ситуації виникають нові партії, нові еліти приходять до влади. Розвивається парламентська демократія, яка підживлюється плюралізмом форм власності й культури.

Одночасно скрізь діяли промислові комплекси, що потребують технологічної та економічної організації. Унаслідок індустріалізації й урбанізації якісні зміни відбулися у соціальній базі політики. Вони типові також для найрозвинутіших країн сучасного світу. Послідовність в економічному, політичному і культурному розвитку регіону перервалася занадто різко. Точніше перетворення, котрі здійснюються, можна було б представити як усеохоплююче пристосування до внутрішніх і зовнішніх умов, що якісно змінилися, спробу організувати широкомасштабну соціальну раціоналізацію.

Список використаної літератури

1. *Габермас Ю.* Залучення іншого: студії з політичної теорії / Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Дахній ; наук. ред. Б. Поляруш. – Л. : Астролябія, 2006. – 416 с.
2. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / Ю. Габермас. – Л. : Літопис, 2000. – 320 с.
3. *Габермас Ю.* Три нормативні моделі демократії / Ю. Габермас // Демократія: антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 364–372.
4. *Габермас Ю.* Філософія як берегиня та тлумачення / Ю. Габермас // Генеза: Філософія. – К. : Генеза, 1998. – № 1, 2 (6–7). – С. 64–74.
5. *Гадамер Г.-Г.* Герменевтика і поетика / Г.-Г. Гадамер ; пер. з нім. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.
6. *Пітерс Д.* Слова на вітрі: історія ідей комунікації / Д. Пітерс ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.
7. *Рікер П.* Навколо політики / П. Рікер. – К. : «К.Л.», 1995. – 334 с.

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

POLITICAL INTERACTION IN THE CONTEXT OF COMMUNICATIVE RATIONALITY**Valeriy Denysenko**

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: denyvale@gmail.com*

Defined communication of the modern political process. There was determined – political activity begins with the interpretation of information. Political interaction in the modern world unfolds in communicative space. Its structure and rules are shaped by the media.

Key words: communication processes, political activity, the phenomenon of interaction, communicative interaction, streamlining relations.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИНТЕРАКЦИЯ В КОНТЕКСТЕ КОММУНИКАТИВНОЙ РАЦИОНАЛЬНОСТИ**Валерий Денисенко**

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: denyvale@gmail.com*

Подчеркивается коммуникативный компонент современного политического процесса. Определено, что политическая деятельность начинается с интерпретации информации, а политические интеракции в современном мире разворачиваются в коммуникативном пространстве, структура и правила которого формируются под влиянием масс-медиа.

Ключевые слова: коммуникативные процессы, политическая деятельность, феномен интеракции, коммуникативное взаимодействие, рационализация отношений.

УДК 321.001

КУЛЬТУРНО ТА ПСИХОЛОГІЧНО ОБУМОВЛЕНІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АТРАКТИВНОСТІ

Володимир Березинський

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
кафедра політології,
пр. Гагаріна 72, м. Дніпропетровськ, Україна
e-mail: w_berezynski@ukr.net*

Розкрито зміст таких культурно та психологічно обумовлених форм соціально-політичної атрактивності, як спонтанно організована юрба, ігрова соціально-політична структура, міфологічна соціально-політична структура.

Ключові слова: соціально-політична атрактивність, спонтанно організована юрба, ігрова соціально-політична структура, міфологічна соціально-політична структура.

Вивчаючи сучасні політичні процеси та явища, сьогодні все частіше дослідники звертаються до синергетичної парадигми, де провідне місце посідає концепт атрактора. Соціально-політичні атрактори ділять простір всіх можливих станів соціально-політичної системи на області притягання, потрапивши усередину якої система неминуче еволюціонує до відповідного атрактора. Тим самим обумовлюється пороговість будь-якого зовнішнього впливу на соціально-політичну систему. Вплив може бути ефективним, тобто змінити тенденції системи, тільки якщо він переводить стан системи в область притягання іншого соціально-політичного атрактора. Чим ближче соціально-політична система до асимптотичної стадії розвитку, до свого атрактора, тим стає складніше «перемкнути» її на інший атрактор. Колишній атрактор, так би мовити, «не відпускає» систему, і потрібно прикласти істотні зусилля, щоб перебороти існуючі тенденції, вийти з його області притягання. Тривалий, але занадто слабкий чи топологічно неправильний вплив буде лише порожньою витратою часу й енергії, система знову повернеться на колишній шлях. Враховуючи ці обставини, можна припустити, що атрактор утримує у сфері свого впливу самоорганізовану систему подібно до того, як стереотип утримує в полі свого впливу суспільну свідомість.

Проблема атракторів і атрактивних структур досліджувалася західними дослідниками І. Пригожиним і І. Стенгерс, а також вітчизняними вченими Л. Бевзенко, Л. Бойко-Бойчук, В. Васильковою, І. Добронравовою, В. Кізімою, О. Князевою, М. Кузьмінім, С. Курдюмовим, Я. Любивим, М. Михальченком, М. Ожеваном, А. Свідзинським, В. Сугаковим та ін.

Метою даної статті є розкриття змісту основних форм соціально-політичної атрактивності.

Перед тим як розглянути основні форми соціально-політичної атрактивності варто окреслити зміст базового концепту. Під атрактором (від англ. *attract* – притягувати) «розуміють відносно стійкий стан системи, що як би притягає до себе всю множину траєкторій системи, обумовлених різними початковими умовами».

Якщо система потрапляє в конус атрактора, то вона неминуче еволюціонує по цьому відносно стійкому стану (структурі)» [7, с. 14]. Соціально-політичними атракторами можуть виступати укорінені в суспільній свідомості культурні архетипи, міфи, політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані або інституційні суб'єкти політики, які їх уособлюють (суспільно-політичні лідери, партії, рухи тощо). На думку української дослідниці Л. Бойко-Бойчук, соціально-політичний атрактор – це група чинників, що утримують систему в стійкому стані, і складаються з таких компонентів, як ідея, лідер, інституція, «параметри порядку» [4, с. 6].

Похідною від атрактора властивістю самоорганізаційних систем є атрактивність. Під останньою розуміють кооперативність, негентропійність, що у соціальному зрізі проявляє себе як колективність, причому реальна, а не агрегативна [2, с. 208].

Найбільшою мірою умовам соціально-політичної атрактивності задовольняють такі культурно та психологічно обумовлені соціальні структури, як спонтанно організована, діюча (каналізована) юрба, ігрова соціальна структура й соціальна структура, що виникає на основі загального міфологічного простору.

Юрба як форма атрактивності – це відмова практично від всіх ступенів свободи, за винятком тієї однієї, яку зберігає за собою вся юрба і яка робить її однотайною у своїх діях [2, с. 208]. По суті, юрбу можна розглядати як перше локальне структурне утворення, що виникає в точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії. Її не можна назвати структурою-атрактором, але це та праструктура, що передує стійкій самоорганізаційній структурованості на перехідному етапі. У спонтанних масових рухах, що діють за законами юрби, можна побачити перші прояви соціальної самоорганізації, які ще не являють собою серйозних структур, а є лише турбулентними потоками й вихрами у соціальному просторі [2, с. 195].

Момент виникнення нових атрактивних структур або принаймні момент початку системного дрейфу в їх бік пов'язаний зі станом граничних значень параметрів порядку, а разом із цим – з виходом на граничні значення ентропійних показників.

У контексті самоорганізаційного структурування феномен юрби був описаний американським дослідником Г. Блумером. У своїй роботі «Коллективна поведінка» він основну увагу приділив спонтанним формам колективної поведінки, що виникають у точках зростання соціальної нестабільності (соціальної ентропії). «Часто спостерігається й така колективна поведінка, яка не перебуває під впливом якихось правил або експектацій. Збуджена юрба, біржова паніка, стан військової істерії, обстановка соціальної напруженості являють собою приклади такого роду соціальної поведінки, – зазначає Г. Блумер, – у цих випадках колективна поведінка виникає спонтанно й не підкоряється передумовленним угодам або традиціям» [3, с. 171].

У подальшому спостерігається деяка подоба соціального броунівського руху, що і знаходить свого приборкувача в організованості юрби. Безладний характер поведінки людей, метушливість, безцільність, за Г. Блумером, завжди передує тим формам колективних поведінкових проявів, які можна позначити як дію юрби. «Люди перебувають у стані напруженості й незручності, відчувають сильний потяг до дії...» [3, с. 171]. Протиріччя між відсутністю уявлення про те, що потрібно робити, і

несвідомим потягом до дії в результаті виливається в спонтанність такого об'єднання, як діюча юрба.

Юрба володіє властивістю бути погодженою, кооперативним рухом, що відрізняє будь-яку атрактивну структуру. Особливо це характерно для тих різновидів юрби, які Г. Блумер характеризує як «експресивна юрба», відзначаючи, що здатність до ритмічних, погоджених дій являє собою одним із найважливіших властивостей такої форми колективної поведінки. Ця безумовно спостережувана ритмічність у діях юрби може бути ще одним аргументом на користь віднесення таких соціоструктурних форм до різновидів самоорганізаційної впорядкованості, оскільки й у найзагальнішому випадку когерентність самоорганізаційних структур виникає насамперед за рахунок ритмічної погодженості.

Але, як відзначає Г. Блумер, ці спонтанні форми соціально-політичної поведінки стають лише початком нового порядку, є його елементарними складовими, і якщо їх розглядати лише як провісників стійких самоорганізаційних упорядкованостей, то подальша еволюція системи вже пов'язана зі структурами-атракторами, про які можна сказати, що вони «відносно прості в порівнянні зі складним (заплутаним, хаотичним, нестійким) ходом проміжних процесів у середовищі» [6, с. 63].

Для ідентифікації такого роду структурних утворень у соціальному середовищі варто звернутися до феноменів, що описуються за допомогою понять міфу й гри, а точніше — тими соціальними спільностями, які виникають як певні соціальні цілісності внаслідок дії інтегруючої сили загальної гри або загального міфологічного світобачення.

Ще одним локальним структурним утворенням, що виникає у точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії, є ігрова соціальна структура. Детальний опис ігрових структур здійснений західним дослідником Й. Гейзінгою в роботі «Людина граюча» [10].

Він так описує гру. Маленька дитина починає грати з тією же природністю, з якою вона, наприклад, приймає їжу, — без попереднього навчання. І так само плаче й вимагає іграшок, як вимагає їжі, оскільки це для неї не менш життєво необхідна дія. «У грі ми маємо справу з безумовно пізнаваною для кожного, абсолютно первинною життєвою категорією, якоюсь тотальністю, якщо існує взагалі що-небудь, що заслуговує на це ім'я», — пише Й. Гейзінга [10, с. 12]. Таким чином, гра як форма соціального об'єднання являє собою певний іманентний, властивий соціальності спосіб створювати структури у власному середовищі.

Спроба примусового припинення гри є безуспішною, гра може трансформуватися, змінити форму, але не свою сутність. Якщо гра буде примусово припинена в одному місці, то вона виникне поруч — в іншій і іноді несподіваній формі. Тут важлива сама гра, а не її актуальна форма.

Ще однією властивістю самоорганізаційних структур є те, що їх не можна створити штучно. Їх можна ініціювати і тільки такими, якими вони передіснують у середовищі: це повинне бути щось, що органічно властиве середовищу, а не сконструйоване на основі не притаманного цьому середовищу цілеполягання. Останнє буде рано чи пізно зруйновано, відірвано як щось стороннє, не здатне підтримуватися самими внутрішніми системними законами.

Не можна змусити грати. Будь-яка гра є насамперед і в першу чергу вільною

діяльністю. Гра за наказом – уже не гра. У крайньому випадку вона може бути якоюсь нав'язаною імітацією, відтворенням гри. Уже завдяки вільному характеру гра входить у рамки природного процесу» [10, с. 17]. Ця властивість гри робить її досить складною для спроб приручення, що характеризує ставлення людини до всього природного, всіх природних явищ. *Ігрове співтовариство не можна утворити примусово*, включивши до нього тих, хто не заангажований самою грою. Воно не створюється за попереднім планом, а з'являється природно там, де починається гра.

Крім юрби і гри, ще одним локальним структурним утворенням, що виникає в точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії є ігрова соціальна структура, є міф, вірніше соціальна структура, яка формується на основі загального міфологічного простору.

Утворення загального міфологічного простору можна описати у категоріях аналітичної психології швейцарського дослідника К.-Г. Юнга. Первісна людина, в силу нерозвиненості свідомості, ще недалеко відстала від своєї тваринної несвідомої основи, але розрив між ними, хоча і невеличкий, все ж таки порушив гармонію людини з природою. Це призвело до внутрішньої і несвідомої драми душі, яка вловлювалась людською свідомістю через проектування, тобто будучи відбитою у дзеркалі природних подій. На початкових стадіях розвитку свідомості гармонізація внутрішнього і зовнішнього світів здійснюється шляхом виведення міфів із душевного життя людини. Пояснюючи цю тезу, К.-Г. Юнг стверджував: «...душа вміщує до себе всі ті образи, з котрих ведуть своє походження міфи, а наше несвідоме є суб'єктом, який діє і зазнає дій, драму якого первісна людина за аналогією виявляла у великих і маленьких природних процесах» [12, с. 47-48].

По суті, К.-Г. Юнг виводить природу міфів саме з протистояння несвідомого і свідомості, що народжується. «Примітивна духовність не вигадусь міфи, але їх переживає, – твердить він. – Міфи початково є виявленням досвідомості душі, мимовільними висловлюваннями про несвідомі душевні події». У міфосвідомості інтелектуально-вольові функції ще не диференційовані, але перебувають у досвідомому стані. Це, зокрема, виявляється при розмірковуванні в тому, що людина не мислить свідомо, але «думки до неї надходять». Примітивна людина не може стверджувати, що вона думає, але «в ній думається». Спонтанність мисленнєвого акту людини каузально залежить не від її свідомості, а від її несвідомого [11, с. 99–100].

Як влучно зазначає радянський дослідник Ф. Кессіді, в міфі людина як би «розчинює» себе у природі, зливається з нею та опановує сили природи, але лише в уяві. Почуття єдності з силами природи та опанування їх в уяві, надаючи впевненості у принципову здійсненність усього бажаного, укріплює волю та єднає первісний колектив, активізує його діяльність [5, с. 44].

Міф є продуктом саме колективної єдності. На це звертав увагу ще французький дослідник Л. Леві-Брюль. На його думку, свідомість первісної людини наскрізь соціалізована, вона цілком знаходиться під владою колективних уявлень. Людина з самого народження з неминучістю пристосовується до манери чуттєвості, мислення та поведінки, котра нав'язується всім членам спільності з покоління до покоління. У первісному мисленні органічно переплітаються страх, надія, релігійний жах, палке бажання і гостра потреба злитися до купи зі «загальним началом», жагучий заклик до оберіганої сили; все це, – зазначає Л. Леві-Брюль, – «складає душу цих колективних уявлень, роблячи їх одночасно дорогими, страшними і в

точному смислі *священними* для тих, хто отримує посвячення» [8, с. 20].

Міф реалізує пізнавальну потребу людини поясненням фактів дійсності, але поясненням специфічним. Особливість міфологічного пояснення полягає «в об'єктуванні суб'єктивного (колективно-несвідомого) переживання, при якому породження фантазії як результату цього об'єктування приймаються за справжню реальність зовнішнього світу», причому останній «не розчленований на суб'єктивне та об'єктивне, він єдиний (цілісний)» [5, с. 40]. Міф завжди пов'язаний з минулими подіями, але, як зазначає французький дослідник К. Леві-Строс, «внутрішньо притаманна міфу цінність полягає в тому, що ці події, які відбуваються, як вважається, в певний проміжок часу утворюють постійну структуру, яка є одночасною як для минулого, так і для теперішнього і майбутнього» [9, с. 153].

У процесі подальшого розвитку людина все більше і більше відокремлює свою свідомість від глибинних інстинктивних пластів психічного і, врешті-решт, від соматичної основи психічних явищ. Це призвело до ще більшої дисгармонії природи і внутрішнього світу людини. Міф вже не в змозі погасити цей розрив. Тому на зміну міфу приходять раціональне тлумачення світу. Як зазначає білоруська дослідниця Т. М. Алпеева, на всіх етапах історичного розвитку міф (йдеться про соціальну форму міфу) задає параметри «бачення» та розуміння світобудови. Фіксує ілюзії епохи, соціальні міфи «в узагальненому вигляді формують духовний простір, окреслюють межі та визначають домінуючі точки світосприйняття» [1, с. 53–54].

Будучи результатом колективної творчості, міф характеризується відсутністю саморефлексії. Його агенти не відчувають, не сприймають міф, оскільки продукування соціальних ілюзій, які складають основу міфу, є функція та іманентна (атрибутивна) властивість свідомості. Міф «не репрезентований свідомістю, а схований у ній» [1, с. 54].

Важливішою рисою соціального міфу є його ілюзорність, завдяки якій складається природний духовний фон світосприйняття та світобачення. У зв'язку з цим Т.М. Алпеева пише: «Соціальні міфологеми, фіксуючи цілісний ілюзорний образ епохи в її найбільш практично наочних рисах, виступають як істини більш високого порядку, як само собою зрозумілі аксіоми, котрі й обумовлюють специфіку відображення окремих сторін суспільного буття та особливостей людської поведінки і дії» [1, с. 86]. Цей процес був пов'язаний з розшаровуванням родової громади, формуванням державності та створенням народностей унаслідок об'єднання родів у протодержавні формування. У зв'язку з цим неминує виникнення питання: культ якого роду вважати головним, справжнім? Спроби відповісти на це запитання викликало прагнення до раціоналізації міфу, яка супроводжувалася процесом поступового відокремлювання з нерозчленованої єдності міфу ідеї і образу, раціонального і чуттєвого. Це зрештою, призвело до розпаду сутнісної основи міфологічного пізнання світу, тому образ перетворився у сказання, міф – на епос, а ідея – на філософське світорозуміння. З цього починає розвиток, відповідно, художня, релігійна та наукова форма суспільної свідомості.

Характеризуючи процес розпаду міфологічної свідомості, Ф. Кессіді зазначав: «Міф є щось несвідоме і об'єктивно дане для того, хто мислить міфологічно. Коли міф усвідомлюється, а його образно-чуттєва форма відокремлюється від ідеї, в ньому знайденої, то підринається безпосередня віра у реальність образу. І міф починає переосмислюватися, становитися засобом

вираження зовсім не міфологічних, а художньо-етичних, релігійних, моральних, філософських і т. п. ідей» [5, с. 55].

Міф як самоорганізаційна структура у своїх культурних проявах корелює із традицією. Л. Д. Бевзенко стверджує, що «це ті атрактори, на які випадає система за виняткової переваги в її механізмах регуляції самоорганізаційних складових. *Можна припустити, що синергетичне світобачення несе в собі передумови нового культурного простору, що передбачає особливе світопереживання, яке можна було б назвати неотрадиційним, але не виключає історичний досвід знаходження людському своїй індивідуальності. Тільки тепер цей досвід повинен обернутися не індивідуалізмом, атомізацією, а почуттям відповідальності й розумінням необхідності синергичної взаємодії*» [2, с. 64].

Отже, культурно та психологічно обумовленими формами соціально-політичної атрактивності є спонтанно організована, діюча (каналізована) юрба, ігрова соціальна структура й соціальна структура, що виникає на основі загального міфологічного простору. Юрбу можна розглядати як перше локальне структурне утворення, що з'являється в точках високої соціальної нестійкості, точках виходу системи на кризові показники соціальної ентропії. Ця праструктура-атрактор передуює стійкій самоорганізаційній структурованості на перехідному етапі. Гра як форма соціального об'єднання являє собою певний іманентний, властивий соціальності спосіб створювати структури у власному середовищі. Міф є продуктом колективної єдності; людина, занурена в міфологічний простір, наскрізь соціалізована, вона цілком знаходиться під владою колективних уявлень.

Список використаної літератури

1. Алпеева Т. М. Социальный миф как культурно-исторический феномен / Т. М. Алпеева. – Мн. : Рекламэкспорт, 1994. – 255 с.
2. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 436 с.
3. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер; пер. с англ. // Американская социологическая мысль : Тексты / сост. Е. И. Кравченко ; под ред. В. И. Добренкова. — М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 168–215.
4. Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні) : автореф. дис. ... канд. політ. наук за спец. 23.00.01 – Теорія та історія політичної науки / Л. В. Бойко-Бойчук ; Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – К. : [б. в.], 2006. – 22 с.
5. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу: (Становление греческой философии) / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.
6. Князева Е.Н. Антропный принцип в синергетике / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 62–79.
7. Князева Е. Н. Случайность, которая творит мир. Новые представления о самоорганизации в природе и обществе / Е. Н. Князева // В поисках нового мировидения. – М. : Знание, 1991. – С. 3–31.

8. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль ; пер. с фр. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
9. *Леви-Строс К.* Структура мифов / К. Леви-Строс ; пер. с фр. // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 152–164.
10. *Хёйзинга Й.* Homo Ludens. Статьи по истории культуры / Й. Хёйзинга ; пер., сост. и вступ. ст. Д. В. Сильвестрова ; коммент. Д.Э. Харитоновича. — М. : Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
11. *Юнг К.-Г.* Об архетипах коллективного бессознательного / К.-Г. Юнг // Архетип и символ. – М. : «Ренессанс» СП «ИВО СиД», 1991. – С. 95–128.
12. *Юнг К.-Г.* Подход к бессознательному / К.-Г. Юнг // Архетип и символ. – М. : «Ренессанс» СП «ИВО СиД», 1991. – С. 23–94.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2013

*Прийнята
до друку 22.05.2013*

CULTURAL AND PSYCHOLOGICAL FORMS OF SOCIAL AND POLITICAL ATTRACTIVENESS

Vladimir Berezinsky

*Dnepropetrovsk National University of Oles Gonchar,
Department of Political Science,
Gagarin Avenue 72, Dnepropetrovsk, Ukraine
e-mail: w_berezynski@ukr.net*

The content of such culturally and psychologically conditioned forms of social and political attractiveness as spontaneously organized crowd, a game of social and political structure, the mythological social and political structure.

Key words: social and political attractiveness, spontaneously organized crowd, a game of social and political structure, the mythological social and political structure.

КУЛЬТУРНО И ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОБУСЛОВЛЕННЫЕ ФОРМЫ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АТТРАКТИВНОСТИ

Владимир Березинский

*Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара,
кафедра политологии,
пр. Гагарина 72, г. Днепропетровск, Украина
e-mail: w_berezynski@ukr.net*

Раскрывается содержание таких культурно и психологически обусловленных форм социально-политической аттрактивности, как спонтанно организованная толпа, игровая социально-политическая структура, мифологическая социально-политическая структура.

Ключевые слова: социально-политическая аттрактивность, спонтанно организованная толпа, игровая социально-политическая структура, мифологическая социально-политическая структура.

УДК 32.019.51.930

МОРАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ: ЕТИЧНА ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНА ЕТИКА

Олександр Сорба

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: olexander357@gmail.com*

Систематизовано теоретико-методологічні підходи до наукової концептуалізації проблеми морального виміру політики. Запропоновано трикомпонентну модель співвідношення політики та моралі, здійснено перевірку умов істинності кожного елементу моделі на основі методологічної несуперечливості тверджень та процедури верифікації з використанням технік конкретно-історичного підходу (case studies). Установлено межі та ступінь універсальності морального виміру політики.

Ключові слова: політика, мораль, імперативність, права людини, свобода.

Динамічність розвитку соціального буття сучасних суспільств (та світової спільноти загалом) з певною періодичністю зумовлюють виникнення обставин, коли традиційні соціальні інститути неспроможні забезпечити консенсус основних сил у суспільстві, в ситуації відмови від раніше утвердженого статус-кво, звернення до політичного дискурсу дає змогу віднайти принципово нові алгоритми побудови та інституалізації соціальної взаємодії. Проте в умовах виходу за межі сталого інституційного дизайну виникає потреба у формулюванні непорушних принципів, «точок інтенсивності» [6, с. 31, 46], які убезпечили б суспільство від руйнування, від заперечення того, що можна означити загальним терміном «цивілізація». Формулювання цих принципів можливе засобами кількох риторично-знакових систем — ідеологія, релігія, міф, історія, право тощо. Однак, на наше переконання, в сучасних умовах будь-які варіанти риторично-знакових систем у найбільш концентрованому вираженні свого функціонального наповнення та втіленні в інституційних формах можна представити в термінах морального виміру політики.

Отже, *мета статті* — побудувати кореляційну модель узаємообумовленості політики та моралі, визначити умови, межі та ризики універсальності морального виміру політики.

Методи дослідження підпорядковані розв'язанню центральної проблеми наукової статті та визначені метою наукового дослідження. Основою методології дослідження є комплексна єдність системного і структурно-функціонального методів, порівняльного аналізу й нормативно-ціннісного підходу, а також методик і технік конкретно-історичного підходу (case studies) та концепт аналізу.

Стосовно питання про стан розробленості цієї проблематики зауважимо, що останніми десятиріччями сформувались тенденції в науковому осмисленні морального виміру політики, зокрема: а) рецепція веберівських постулатів про вплив

моральних і духовних чинників на суспільно-політичний та економічний розвиток. Зокрема, в межах такого наукового напрямку, як нормативізм, основну увагу приділяють аналізу політичних ідеалів та виявленню тих засобів, які дозволяють забезпечити «найкраще врядування» й досягнути оптимальної організації суспільства (Д. Мак-Клелланд, Р. Патнем, Дж. Коулмен, Ф. Фукуяма та ін.); б) сучасні дослідники процесів демократизації (С. Гантінгтон, Г. О'Доннелл, Б. Сутор, Е. Кінг, Дж. Алстон, Р. Томас) акцентують головно на ролі інститутів у забезпеченні «доброго врядування», причому самі інститути тлумачать радше як сукупність норм, аніж як власне кібернетичні, управлінські структури; в) паралельно з появою концепцій політичного розвитку, які віддавали перевагу його ендогенним (моральним, духовним, психологічним) чинникам, на Заході відбувається інституціалізація наукових шкіл і центрів, що досліджують моральні уявлення і думки окремих груп і членів суспільства, прогнозують шляхи й тенденції розвитку сучасної моралі, виробляють рекомендації для практичної політики, завдяки чому розпочався процес імплементації теоретичних постулатів у реальній політиці (Нью-Йоркський університет (Д. Янкелович), університет Коннектикуту (Д. Ледд), Іллінойський технологічний університет і Центр із вивчення професійної етики, що діє при ньому, Кембриджський центр із вивчення етики бізнесу і суспільного сектору, Інститут прикладної етики в м. Тюмень РФ (В. Бакштановський, М. Карнаухов, Ю. Согомонов) тощо); г) здійснюються спроби побудувати універсалістські моделі морально-етичного виміру політики з вираженим домінуванням одного сегменту, здебільшого технократичного змісту, який заміщує собою традиційний нормативно-ціннісний підхід (Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Г. Колодко та ін.); д) попри великий інтерес вітчизняного суспільствознавства до моральних детермінант процесів політичного розвитку, українські вчені, на відміну від західних колег, переважно обмежують свої пошуки філософським рівнем наукової рефлексії. Зокрема, до проблем обґрунтування етичних норм і цінностей, співвідношення духовних і життєвих настанов неодноразово зверталися співробітники Інституту філософії НАН України ім. Г. Сковороди (Т. Аболіна, А. Єрмоленко, В. Малахов та ін.).

Утім, хоч і констатуємо значну увагу науковців до проблем морального виміру політики, складна діалектика взаємодії політики й моралі, як понять категоризованих у науковому дискурсі та явищ політичної практики, через постійну актуалізацію в умовах різних історико-культурних та наукових дискурсів «обросла» низкою відмінних інтерпретацій. Тлумачення ж цієї проблеми інколи настільки різняться, що, оперуючи одними і тими самими словами, фахові дискусанти деколи не ладні порозумітися. Тому вважаємо за доцільне бодай частково впорядкувати цю проблему.

Насамперед розглянемо трикомпонентну модель співвідношення політики і моралі, яка універсальністю постановки питання охоплює більшість підходів, сформованих у соціогуманітарній думці: 1) утилітарно-прагматичне розуміння етичного виміру політики як такого, що визначається на засадах цілераціональної доцільності політичної дії, відповідності конкретно-історичній ситуації із властивою їй інтерпретацією суспільної чи індивідуальної користі; 2) підпорядкування політики моральним нормам, сутнісно трансцендентним політиці (наприклад, принципи етичної політики можуть визначатися відповідно до релігійних догматів, історичних традицій, архетипічних установок тощо); 3) формулювання особливої етики

політичної діяльності (технологічних «правил гри»), яка виводиться з логіки та механізмів функціонування політичної сфери і не включає суспільної моралі як іманентного собі компонента; суспільна мораль, в такому разі, виступає лише комплексом критеріїв оцінювання політичної дії ззовні — з позиції не учасника, а спостерігача політичного процесу.

Розглянемо докладніше названі компоненти моделі співвідношення політики і моралі. Тож перший компонент передбачає з'ясування морального (етичного) виміру політики за допомогою соціально-політичних інститутів та інституцій, які мають бути створені, застосовуючи термінологію І. Канта, згідно з логікою «природної причинності», чи «натуральної необхідності», на противагу «вільній причинності», або «причинності через свободу» [3, с. 165–166].

Звісно, це не означає, що моральні засади, які ми в такий спосіб прагнемо сформулювати, виконуватимуть роль, так би мовити, «заповіту», дотримуючись приписів якого, можна гарантувати збереження новоствореного політичного устрою. По суті, це своєрідні «правила гри», які можуть бути порушені, частково змінені (удосконалені) політичною практикою, тобто вони піддаються еволюції. Та, попри все, вони завжди будуть основою ідентичності політичної організації, її «внутрішньої логіки», завдяки чому політична організація спроможна відтворюватися. Зауважимо, що найважливішим аспектом у цій ситуації є те, що такі «правила гри» не впливають з логіки самої політичної організації, щоби більше, часто навіть змістово суперечать цій логіці.

Проілюструймо сказане на таких прикладах. Відомо, скажімо, що однією з головних ідей лібералізму є ідея «прав людини» (її здавна вважають самоочевидною). Кожний індивід, згідно з цією ідеєю, наділений тими чи іншими правами, які закріплені за ним незалежно від його ролі та місця в суспільстві і які урівнюють його з іншими людьми. Постає запитання: якщо саму ідею права визначають як регулятор вже існуючих суспільних відносин (тобто вона передбачає вже наявну спільноту або суспільство), то як можна наділяти правами індивіда як такого? Як можуть «права індивіда» бути підґрунтям для політичного урядування, якщо індивід ніколи не існує сам собою, а завжди опосередкований тією чи іншою суспільною структурою (класовою, національною, професійною, релігійною тощо), тобто своєрідним політичним урядуванням?

Як ще один приклад розглянемо основний механізм побудови політичної системи – вибори. Хіба це не акт відмови кожного від своїх соціальних і природних характеристик, акт, у якому політичний вимір буття індивіда поступово повертається до «природного стану», щоб вкотре по-новому вибудувати себе?

Класик «теорії раціонального вибору» Е. Даунс відзначав «асоціальність» та «аполітичність» принципу «одна людина – один голос», реалізація якого є обов'язковою умовою функціонування політичного урядування демократичного типу. З уваги на те, що такий принцип існує, політикам, для яких найважливіше здобути якомога більше голосів виборців, доводиться враховувати у своїй діяльності суб'єктивні переваги та об'єктивні потреби виборців. Акцентує Е. Даунс і на глибокій ірраціональності розглядуваного принципу, оскільки «одна людина – один голос» – це зрівнювання тих, хто не є рівним у всіх демократично значущих сенсах. А все тому, що демократичному суспільству властиві вільна конкуренція та диференціація егоїстично вмотивованих раціональних індивідів, ринковий характер суспільних

відносин, конфліктність основних інтересів тощо [9, с. 18–19, 42]. Тож, принцип «одна людина – один голос» варто приймати як «етичне судження» чи «факт», тобто як даність, що не має ні раціонального обґрунтування, ані виправдання з погляду внутрішньої логіки функціонування соціальної системи.

Другий елемент моделі – детермінованість політики з позиції моралі – деякою мірою також парадоксальний. Мораль, на відміну від етосу або звичаїв та традицій певної соціальної групи є явищем універсальним, тому можлива й доступна (у вигляді локківського натурального «світочу розуму» чи кантівського «практичного розуму») для всіх. Безперечно, існують категорії людей, які не мають так званого морального розуму (але це проблема вже не політична, а радше медична, виховна чи правова). А сліпе послуговування нормами моралі означатиме для політики: по-перше, перетворення політичного дискурсу на «природний» моральний консенсус всіх «визнаних нормальними» людей; по-друге, нівеляцію політики як такої, тобто як способу вирішення конфліктів, які не мають до- та позаполітичного вирішення, чи принаймні, як сукупності технологій втримання в соціально прийнятних межах невіршуваних конфліктів; по-третє, встановлення тоталітарного режиму, за якого політика постає практичним втіленням терору проти будь-яких виявів інакодумства. Своє тлумачення політики запропонував і М. Робесп'єр: вживаючи образи «деспотизм свободи» та «раби свободи», зміст політики викладає як «введення у закони й управління моральних істин», що, по суті, перетворює терор на «еманацію добродетності» [7, с. 112, 164–165]. Подібно суть політики трактували і представники анархістських концепцій; дуже близько підійшли у своїх проєктах омріяного суспільства майбутнього і такі авторитетні політичні діячі, як М. Ганді, В. Гавел, а також марксизм з його концепцією «відмирання держави» тощо. Наведені концепції об'єднують те, що ідея моральної політики набуває особливої значущості для суспільного або політичного життя, стає цілком самодостатньою.

Намагання втілити в життя проєкт «моральної політики» – парадоксальні вже тому, що їхнім неминучим наслідком є цілковита нівеляція політичного. Більше того, такий проєкт є абсолютно нежиттєздатним, оскільки не може з позиції морального консенсусу вирішувати в суспільстві конфлікти інтересів, ціннісних орієнтацій, життєвих установок тощо, які завжди виникають у «суспільному гуртожитку». Йдеться про те, що моральний консенсус, який виявляється в діяльності, вмотивованій відповідно до виконання морального обов'язку та прагнення до щастя якнайбільшої кількості людей, втрачає змістове наповнення, якщо виникає розбіжність у розумінні суті «морального обов'язку» та природи шуканого «щастя». Причому, що з більшою моральною непримиренністю ми готові втілювати в життя наше розуміння обов'язку і щастя, то більш непримиренним та невіршуваним буде протистояння з тим, хто має переконання, відмінні від наших, про той же обов'язок і щастя. У контексті сказаного слушним буде висновок дослідників творчої спадщини та практичної діяльності Ганді про те, що ідея ненасильства могла бути ефективною лише у випадку, якщо застосовувати її проти опонента-егоїста, у якого не сформоване або щиро зігнороване поняття морального обов'язку. Якщо ж опонент – «людина принципу» з усвідомленим відчуттям обов'язку, але змістово іншого, ніж у Ганді, то їхній конфлікт був невіршуваним саме через вірність обох етиці обов'язку. Цим можна пояснити ефективність гандистської стратегії у застосуванні проти англійської колоніальної адміністрації і цілковите її ж фіаско у застосуванні проти мусульман

Індії (як відомо, країну було розділено, що Ганді вважав своєю найбільшою невдачею й особистою трагедією) [11, с. 150].

Моралі не завжди вдається керувати політикою так, щоб кожен член суспільства вільно й розумно вибирав ті життєві напрями, у котрих реалізується моральне благо. Однак це не означає, що таке управління взагалі неможливе. Якщо мораль здобуде силу, ба більше, стане своєрідною силою, то зможе набути здатність примушувати робити правильний (назвемо його ще моральний) вибір навіть того, хто на це не здатний. Зрештою, протистояти силі нерозуміння може тільки інша сила, і мораль має стати такою силою (зауважмо, що саме сила, а не, скажімо, «усвідомлення» тієї чи іншої проблеми). Тож і «силу розуму» важливо тлумачити правильно: не як «силу, що корениться в самому розумі», а як «силу, якою оволодіває розум», тобто вона стає розумною і завдяки цьому зростає.

А стати силою мораль може лише за умови злиття з позицією влади, оскільки сама собою вона не здатна ні підтримати ту чи іншу сторону конфлікту, ані ототожнити себе з нею. Натомість мораль може послужити підставою вирішення суперечки, тому повинна бути, так би мовити, над суперечкою. Розмірковувати – справа не моралі; мораль виконує обов'язок, вічний і незмінний. Розмірковувати ж можуть, про мораль зокрема, тільки ті люди, які не знають (або поки не знають), у чому полягає їхній обов'язок в тій чи іншій ситуації. Тож моральні роздуми — ознака не моральних індивідів, а тільки тих, хто прагне бути моральним, а тому в чомусь неморальних. Цим зумовлені виникнення суперечок між ними, і (у кращому випадку) лише часткова істинність позиції кожної сторони. З уваги на це, мораль не може керувати політикою як своєрідна заздалегідь готова інструкція єдино правильного вирішення суперечок. Щобільше, мораль народжується у процесі суперечки, якщо, зауважимо, розуміти її не як порожній принцип на зразок «виконуй моральний обов'язок, незважаючи на наслідки», а як конкретні орієнтири дій, результатом яких буде благо. А це означає, що саме політика є «первинною» відносно моралі і що саме за умови такої «первинності» мораль може бути вірна самій собі як вільний вибір і розумне самовизначення рефлексуючих людей.

Однак ми розглядаємо іншу ситуацію: коли мораль утверджується як керівництво політики. В таких умовах вона *вже* знає чим закінчиться та чи інша суперечка. Варто зазначити, що такі попередньо відомі розв'язки спорів аж ніяк не можуть бути продуктивними ні для саморозуміння моралі, ні для морального самовизначення людей. Адже в них уже є єдино правильний зразок – у вигляді моралі на владному рівні, у вигляді так званої «республіки чесноти». Суперечки як такої, згідно з цією позицією, не існує, а є лише саботаж чесноти і змови проти неї, і винних шукати не доводиться – це всі, хто бере участь у суперечці, замість того щоб вчасно подавлювати «бунти», вказуючи на єдино правильний зразок. Яскравим прикладом керівництва політикою з боку моралі є Якобінський закон про підозрілих від 17 вересня 1793 р. Відповідно до нього караються не дії проти «свободи» і «республіки чесноти», а відсутність відповідних владарюючій моралі дій, підозрілі помисли, які можуть призвести до небажаних дій. І з погляду моралі, це абсолютно логічно: робити висновки з мотивів вчинків, а не їхніх наслідків.

У контексті описаного дуже точно висловився Робесп'єр, кажучи, що владна мораль є терором, а точніше – «деспотизмом свободи». Проте парадоксальність означеної проблеми в тому, що мораль, яка керує, перестає бути мораллю. Вона

втрачає роль універсального розуму і перетворюється на окрему думку вузької групи («непідкупних» політиків»), яка протистоїть загальному розумінню буквально всього народу, котрий, за висловлюванням іншого якобінця Ж.-Н. Бійо-Варенна, настільки «звук гнити століттями в рабстві», що виявився непридатним до свободи (цит. за : [5, с. 105]). Так, з автономії, вільного самозаконодавства мораль перетворюється на свою протилежність – голе насильство, подібно до того, як свобода перетворюється на деспотизм, навіть якщо він (широ) здійснюється від імені свободи. Отже, у зв'язці «мораль і політика» цього разу губиться мораль (а дещо раніше, коли ми допускали моральний консенсус, – втрачалася політика).

Нарешті звернімося до розгляду третьої моделі, а саме питання про те, чи може мораль функціонувати як політична. Почнімо через висвітлення позицій відомих мислителів. «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу», – так звучить кантівський категоричний імператив (одна з його версій). Таке «ставлення» до іншого передбачає безрезультатність, оскільки не можна змінити реального стану когось, якщо він уже редукований до ролі «засобу» (кимось або якимись обставинами). Зміст свого імперативу І. Кант пояснює на конкретних прикладах. Наведемо, скажімо, його бачення Великої французької революції. Так-от, Кант не бере участі в «цій грі», він, як й інші «розсудливі люди», взяв на себе роль лише «спостерігача», який боїться навіть думати про (самостійне) «повторення такого експерименту». Та попри це він в захваті від того співчуття, яке «спостерігачі» відчувають до революції.

У цій ситуації «вчинком» є вираження співчуття, а не участь у справі. А результати вимірюються не «досягненнями» у сфері публічно-політичного, а враженнями, які революція справляє на обивателів, що залишаються у сфері «безпечно-приватного» (тобто неважливо навіть, «чи перемаже вона, чи зазнає поразки»). «Рух до кращого», яким є «царство цілей», цілком зводиться до зміни «умонастроїв» дозвільних «спостерігачів» зі сфери приватного. Вони, з уваги на їхню політичну нікчемність, й узурпують право представляти «людство», до якого повинні ставитися як до мети і заради самовдоволення якого, співчуваючи, гладіатори революції повинні йти на смерть [4, с. 102–104].

Розглядуваний імператив можна розуміти і як припис не ставитися до іншого тільки як до засобу, а діяльно стверджувати його в ролі мети. Оскільки зазвичай люди живуть у спільнотах тобто у групах собі подібних), то, дотримуючись такого морального обов'язку, доведеться все-таки діяти всупереч тим, хто аморально зводить іншого до ролі тільки засобу: «ми повинні будь-що, навіть ціною власного життя, чинити опір інструменталізації іншого його гнобителями».

Такий висновок закономірно впливає з моральних принципів, коли ми переходимо з позиції кантівського «спостерігача» на позицію учасника життя. І в таких випадках набуває актуальності нормативне обґрунтування необхідності віддати своє життя (як свого часу не було проблемою для Ганді чи Че Гевари пожертвувати собою задля перемоги моральних принципів). Зазначимо, що такий вихід – зі сфери «безпечно-приватного» у сферу «небезпечно-публічного» – необхідний для кожної людини, яка мислить моральними категоріями з елементарною послідовністю. Як писав Че Гевара, «річ не в тому, щоб бажати успіху жертві агресії, а в тому, щоб

розділити його долю; необхідно бути разом з ним аж до його смерті або перемоги» [8].

А кантівський «спостерігач» якраз і є фундаментально аморальною істотою. Він універсалізує максимум свого ставлення – «вчинку»: її можна застосувати до будь-якого іншого «спостерігача». Однак вона не стосується тих, хто йде на смерть, ініціюючи і беручи участь у революції, хто намагається втілити універсалізм у принципах життєвого устрою. «Спостерігача» взагалі не цікавить те, як (згідно з якою максимом) ставиться до нього і його дозвольного самовдоволення той, хто жертвує собою для того, щоб на практиці вирішити найбільшу суперечність моральної філософії кантівського «спостерігача», що виражається в розриві між «природою» і «свободою». Це необхідно з огляду на те, що «поняття свободи повинно зробити дійсною в чуттєвому світі задану його законами мету» [2, с. 46]. Це і є теоретично розвинута (самим Кантом) формула категоричного імперативу, якої уникає кантівський «спостерігач». А все тому, що «спостерігач» в дійсності послуговується не принципом універсалізації для перевірки на прийнятність чи неприйнятність тих чи інших можливих максимум учинків, а навпаки — виходить з максими, даної йому як його життєва позиція, максими «розсудливої» неучасті в політиці, і надає їй форму універсального. Така операція веде до того, що можна назвати «приватною мораллю», яка, насправду, іррелевантна політиці і, оскільки все-таки проєктується на останню, веде до «глядацького» самовдоволення та (забороненого категоричним імперативом) інструментального ставлення до дійових осіб реальної політичної драми, які яскраво представлено в кантівській «Суперечці факультетів».

К. Шмітт прийняв уникання (виверти) за «сутність» моралі. З цього випливає, що людина, яка сповідує принципи моралі як такої, по суті, виявляється замкненою у сфері «безпечно-приватного». Вихід же за межі цієї сфери призводить до політичного вихолощування моралі і до тих її суперечностей, які характерні для «глядацької» («приватної») моралі. Тобто політична мораль, яка зобов'язує зробити дійсною в реальному світі мету, задану поняттям свободи, постає як вирішення тих суперечностей моралі, від яких людина, перебуваючи в «безпечно-приватній» сфері, може тільки ухилятися, які може хіба що маскувати.

Та це ще не означає, що сама політична мораль є несуперечливою: її суперечності лише не відповідають формальній логіці. І коли така невідповідність виявляється, вони (суперечності політичної моралі) не зникають. Зрозуміти їх, а тим паче віднайти способи їх вирішення, можна тільки у зв'язку із ситуаціями й умовами, в яких вони виникли. Зрештою, більшість суперечностей політичної моралі не мають «остаточних і єдино правильних рішень». Простіше навчитися «правильно» жити з ними, ніж знайти спосіб їх подолати. Тож розгляньмо деякі з них.

Стався до кожного як до мети самої по собі. Виникає запитання: як же тоді ставитися до тих, хто перетворює інших (тільки) на засоби? Також як до мети? Але ж тоді це означає погоджуватися з тим (а то й потурати тому), що інших перетворюють лише на засіб. А це вже аморальна поведінка, яку не можна охарактеризувати як універсальну. Щоправда, і максима протидії гнобителям не проходить, так би мовити, тесту на універсальність. Відтак, їх не можна розглядати як мету, принаймні, доки вони не перетворяться на «розумних істот», які орієнтуються на той самий принцип універсалізації.

Своєю чергою, це означає крах принципу універсалізації, у тому розумінні, що до насущного буття він не застосовний і ніяке ставлення до окремих людей, їхніх груп чи інститутів не може бути універсальним. А все тому, що ті чи інші (змінювані) форми нерівності, підпорядкування, інструменталізації людей, тобто несвободи, не можна викоренити із життя. Можна, скажімо, боротися зі сьогodнішнім гнітом, намагатися подолати його, але завтра, ймовірно, виникнуть нові форми нерівності і гноблення. Тож свобода не може бути заданою сукупністю готових суспільних форм (інститутів, законів, звичаїв), у яких вона нібито втілена. Свобода може тільки «поставати», вона дійсна тільки як звільнення, протидія всьому, що підпорядковує людей і перетворює їх на засоби.

М. Фуко так висловлюється щодо цього: «Я не думаю, що є що-небудь функціонально – за самою своєю природою – абсолютно визвольне. Свобода – це *практика*. У дійсності завжди може бути декілька таких проектів, які покликані змінити ті чи інші обмеження, послабити або навіть зламати їх, але жоден з них не може, з уваги на свою природу, гарантувати, що люди матимуть свободу, що сам цей проект установить її. Інститути й закони, покликані гарантувати свободу людей, ніколи не забезпечують її. Тому майже всі такі закони й інститути можна повертати туди-сюди. І річ не в тому, що вони двозначні, – просто «свобода» – це те, що повинно практикуватися» [10, с. 245].

За таких умов треба говорити про нерозривний зв'язок між свободою і несвободою. І найвищим моральним завданням, моральним обов'язком є зберегти цю пару, не допустити заміни її монополією несвободи (яка настає тоді, коли, як зауважував Н. Луман, зникають альтернативи). На основі сказаного універсальна формула морального обов'язку (видозмінена наведена вище версія категоричного імперативу) набуває вигляду: «Чини так, щоб ти завжди (кожною своєю дією) сприяв утвердженню тих, хто перетворений (тільки) на засоби, як мети з погляду їхньої свободи, яка, поки триває боротьба, є поглядом вільного людства».

Слово «погляд» у наведеній формулі вказує на те, що йдеться про іншу універсальність, не про ту, яка характеризує кантівські моральні принципи. Адже щодо них «погляд» є лише своєрідним евфемізмом, як, наприклад, у Дж. Роулса, під час опису людських справ з позиції моралі: «Бачити наше місце в суспільстві у перспективі цієї позиції – отже, бачити його (з погляду вічності) це означає розглядати становище людини не тільки з усіх соціальних, а й з усіх темпоральних поглядів». Кантівська моральна універсальність, претендуючи на абсолютну неупередженість (якої Кант, природно, сам не дотримується, прямо заявляючи про свою «партійність»), як лишень мовиться про політичні питання), можлива тільки під час розгляду предмета одночасно звідусіль, тобто нізвідки, чим, власне, й зумовлене її політичне безсилля. Ми ж ведемо мову про конкретну думку (погляд) тієї або іншої суспільної групи, яка (який) вказує керунок діяльності, завдяки якій (якому) людство нині може відчувати свободу. Тільки в цьому сенсі можна говорити про універсальність сформульованого нами морально-політичного імперативу – конкретної та історичної універсальності здійснюваної справи.

Однак повернімося до суперечностей політичної моралі. Отож, будь-яка справа, передусім, є цілеспрямованим подоланням спротиву. Якби «чистий» моральний дискурс, на зразок «ідеальної мовної ситуації» Ю. Габермаса, міг насправду долати пригнічення і нерівність, якби високоморальне листування французьких

просвітителів з Фрідріхом II Прусським запобігло влаштованій ним у Центральній Європі бійні, а Катерину II раптом спонукало звільнити російських кріпаків і позбавити країну від інших кривд, то і цей дискурс, і це листування треба було б визнати справою. Такими вони, звісно, не були. З іншого боку, силу можна лише «подужати», тобто вчинити над нею насильство. І не завжди у формі фізичної репресії, але обов'язково примушуючи «свобідну волю» до того, чого вона сама ніколи не зробила б. А це і є загальне поняття насильства, різновидом якого, причому далеко не завжди найтяжчим для того, проти кого воно скероване, становить, до речі, насильство фізичне.

З погляду моралі, парадокс насильства полягає в тому, що воно знімає примус із одних ціною примусу інших. І наскільки б історично чи етично вагомим не було виправдання такої дії, воно (насильство) ніколи не відповідатиме тим цілям – загальної рівності і свободи, – які спонукали до його скоєння (ми не розглядаємо насильства, вчиненого з іншою метою, бо воно вже від початку злочинне, а тому й не містить етичного парадоксу). Знамените гегелівське подолання парадоксу насильства полягало в тому, що заподіюване ним зло примусу поставало всього-на-всього необхідним моментом діалектичного руху до того стану взаємного визнання протилежних сторін як розумних однаково вільних суб'єктів, яким є «загальна самосвідомість». Вона знімає «неоднакову особливу одиничність» колишніх антагоністів і примирює їх між собою. Таке подолання парадоксу насильства і веде до «зняття» моралі в «моральності» (у гегелівському розумінні «завершення об'єктивного духу»), до неможливості ставитися морально до «ходу історії» та до «великої політики» як її загальної форми. Тож відповідно до позиції гегелівського «об'єктивного духу» окремі особистості – лише засоби процесу самопізнання.

Для тих, хто вирішує заподіяти зло в ім'я добра, важливо оцінити і зрозуміти зло як таке. Постають запитання: «Як визначити допустиму й необхідну міру зла? Як дізнатися, що саме вона приведе до добра і не обернеться примноженням зла, коли немає гегелівських гарантій встановлення «загальної самосвідомості?» «Як нейтралізувати зворотню дію зла на тих, хто наважується на нього заради добра?» Що дозволяє взяти собі право творити зло, коли, за Шмідтом, «зупиняється дія всього наявного порядку», анонімно й «об'єктивно» перетворює це право на посадові функції свого «персоналу», і що потім повинно спонукати – своєчасно! – відмовитися від цього права, щоб не творити нового безправ'я? Нарешті, як спокутувати скоєне, нехай заради добрих цілей, зло, бо, якщо ми залишаємося на позиції моралі і не беремо індульгенції гегелівської «моральності», навіть досягнуті цілі не можуть замінити особистої спокути й очищення від зла? Це і є ті запитання, які роблять насильство не просто однією з важливих тем теорії політичної моралі, а ключовою проблемою – адже те чи інше її рішення є, по суті, винесенням вироку щодо того, бути чи не бути політичній моралі як такій.

Отож, ми розглянули мораль як таку, що приймає рішення про благо (і зло) загалом, а ті, своєю чергою, можуть бути і не бути, виявляються суто в мінливих людських справах, а не в «точці вічності», де благо не може бути «і таким, і іншим», «то бути, то не бути», а існує завжди як необхідне, дане в незмінних заповідях і приписах на зразок «не вбий», «не бреш», «полюби ближнього». Іншими словами, мораль існує у стратегіях і їхніх оцінках як таких (незалежно від того, чи це стратегії мирної цивільної непокори, кровопролитної революції чи пильності «трибуналу

громадської думки)), а не в оцінках самих по собі, що слугують «підставою» для «єдино правильних» і морально допустимих стратегій.

Причому важливо розрізнити стратегії політичної моралі з аморальними стратегіями. Стратегіями політичної моралі не можна вважати ті з них, котрі: по-перше, не приводять до морального «відновлення» пригнобленого; по-друге, сприйняті не як «регулятивна ідея», а як практика «тут і зараз»; по-третє, існують до перетворення гнобителя (організованого в момент боротьби у клас, етнос, конфесію тощо) на рівноправного члена спільноти (через звільнення). Наголосимо, що такими їх роблять саме практичні результати дій, не «інтенції» чи мотиви і цілі їхніх виконавців. Політична мораль не може бути «деонтологічною», це завжди мораль реальних наслідків. У цьому сенсі треба розуміти і її основні функції у «великій політиці». Однією з таких функцій є мобілізувати на боротьбу, уможливаючи досягнення більшого, ніж за умови обстоювання кон'юнктурних «приватних інтересів». Ще одна функція моралі у сфері політики полягає в тому, щоб вибудовувати моральномісткі стратегії і рефлексивно контролювати їх здійснення. Зрештою, політичною функцією моралі є спонукання «долати горизонт», адже, зауважив Макс Вебер, «можливого не можна було б досягти, якби у світі повсякчас не тягнулися до неможливого» [1].

Тож влучним є зауваження Р. Нібура: «Моральний розум повинен навчитися робити примус своїм союзником, але уникаючи ризику кровопролитної («піррової») перемоги, у разі якої союзник присвоює її собі і ліквідує» [12, с. 238].

Список використаної літератури

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избр. Произведения ; пер. с нем. /сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
2. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант ; пер. с нем. – М. : Искусство, 1994. – 367 с.
3. Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 67–209.
4. Кант И. Спор факультетов / И. Кант // Соч. : в 8 т. – М. : Чоро, 1994. –Т. 7. – С. 57–136.
5. Лефор К. Революционный террор / К. Лефор // Политические очерки (XIX-XX века). – М. : РОССПЭН, 2000. – 368с.
6. Мамардашвілі М. К. Картезіанські роздуми / М. К. Мамардашвілі. – К. : Стилос, 2000. – 301 с.
7. Робеспьер М. Избр. произв. : в 3 т. / М. Робеспьер. – М. : Наука, 1965. – Т. 3. – 403с.
8. Che Guevara, Venceremos! / ed. J. Gerassi. – L. : A Panther Book, 1969. – 572 p.
9. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. — N. Y. : Harper & Brothers, 1957. — P. 310.

10. *Foucault M. Space, Knowledge, and Power / M. Foucault // The Foucault Reader / ed. P. Rabinow. – Harmondsworth : Penguin Books, 1991. – 245 p.*
11. *Kligaard R. E. Gardhi's Non-Violence as a Tactic / R. E. Kligaard // Journal of Peace Researche (Oslo). – 1971. – № 2. – P. 143–153.*
12. *Niebuhr R. Moral Man and Immoral Society / R. Niebuhr. – N. Y. : Charles Scribner's Sons, 1960. – 284 p.*

Стаття надійшла до редколегії 17.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

MORAL DIMENSION POLICY: ETHICAL POLICY AND POLITICAL ETHICS

Oleksandr Sorba

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy,
Department of theory and history of political science
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: olexander357@gmail.com*

Systematized theoretical and methodological approaches to the scientific conceptualization of the problem of the moral dimension of politics. Proposed a three-component model of relationship between politics and morality, conducted verification of truth conditions of each element of the model on the basis of methodological consistency assertions and verification procedures with the use of techniques of concrete historical approach (case studies). The boundaries and the extent of the universality of the moral dimension of politics.

Keywords: politics, morality, and the imperative, human rights, freedom.

МОРАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПОЛИТИКИ: ЭТИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭТИКА

Александр Сорба

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина
e-mail: olexander357@gmail.com*

Систематизируются теоретико-методологические подходы к научной концептуализации проблемы морального измерения политики. Предлагается трехкомпонентную модель соотношения политики и морали, осуществлена проверка условий истинности каждого элемента модели на основе методологической непротиворечивости утверждений и процедуры верификации с использованием техник конкретно-исторического подхода (case studies). Устанавливаются границы и степень универсальности морального измерения политики.

Ключевые слова: политика, мораль, императивность, права человека, свобода.

УДК 172: 930. 85 (37 + 38)

ЕТИКА І МОРАЛЬ ЯК ВИЯВ ТОЛЕРАНТНОСТІ У КУЛЬТУРІ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Петро Параняк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: paranyak@gmail.com*

Проаналізовано місце толерантності як особливої форми її вияву у вигляді етики і моралі в Античну добу. Акцент зроблений на особливостях філософських поглядів давньогрецьких та давньоримських мислителів. Розглянуто співвідношення етики та моралі як вияву толерантності та їхнього впливу на формування та розвиток громадянського суспільства. З'ясовано роль соціокультурного впливу на формування особливостей політичної думки в Античну добу.

Ключові слова: толерантність, епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм, етика, неопіфагореїзм.

Етика в Античну епоху була різноманітна, повсякчас розвиваючись. Тому історію етики у цей відтинок часу можна розділити на кілька періодів і течій. Великі мислителі і філософи цієї доби мали в чомусь схожі, а в чомусь відмінні погляди на мораль, моральність і філософію. Метою цієї статті є аналіз етичних вчень Античності як вияву толерантності.

Епоха Античності в історії розвитку етики починається з великого мислителя Сократа. Його прийнято вважати «батьком» етики, вчителем європейського людства. Він першим намагався сформулювати основні моральні принципи. Вчення Сократа полягали в його бесідах, в його розмовах, у спілкуванні з людьми. Він не створював філософських праць, а жив так, як учив послідовників. Мислитель прагнув донести до людей те, що є добро саме собою, добро взагалі та зло саме собою. На його думку, краса, мир, любов, благо існують як загальні початки, ідеї. Ці ідеї ми повинні пізнати у своєму житті. Адже лише осмисливши їх, ми можемо стати моральними істотами. Сократ стверджував: мудрість приходить через пізнання, молодь повинна мати власні думки, самостійно все пізнавати, аби стати мудрими. Якщо ж людині вдасться це зробити, то вона ніколи не буде помилятися в житті, оскільки прорахує все на кілька кроків уперед [1, с. 35].

Послідовники Сократа розділилися на кілька шкіл, серед котрих виокремимо кініків і кіренаїків. Кініків ще називають циніками, що в перекладі з грецької означає «собаки». Головний представник школи кініків – Діоген із Синопа. Він був вельми розумною людиною, але здійснив у молодості певні необдумані вчинки, які й спричинили рабство Діогена. Однак пан, помітивши його розум, почав слухатися до порад Діогена і навіть довірив виховання двох своїх синів. Діоген вважав, що людина повинна жити подібно до собаки – просто і невибагливо. Сам він так і поступав, стверджуючи: необхідно відмовлятися від багатства, розкоші й забезпеченості,

оскільки достаток, ідеалом є внутрішня самодостатність, гордість і зовнішня байдужість до всього.

Філософія школи кіренаїків ґрунтована на принципі задоволення, і саме тому їх вважають основоположниками гедонізму. На думку кіренаїків, що сенс життя – в отриманні задоволення, отже, кожна людина повинна робити лише все у своє задоволення, а того, що приносить страждання, необхідно уникати. Яскравий представник цієї течії – Арістіпп. Він стверджував: усе на світі суєта; не треба ні до кого прив'язуватися ніде, тоді особистість залишиться у первозданному вигляді. Людина сама визначає мету життя.

Крім шкіл кініків і кіренаїків після Сократа залишилися й інші його послідовники. До них належав і Платон. Платон (427–347 рр. до н.е.) успадкував від учителя ідею, що в світі самостійно та незалежно існують добро і справедливість, краса й шляхетність, мужність і гуманність. Однак людський світ забруднює їх, спотворюючи своїми слабкостями та пороками.

Основна праця Платона – «Держава». У ній мислитель розглядає соціальні проблеми, доходючи висновку: порочність держави полягає в моральному падінні громадян, а не в поганій владі. Тому великий філософ пов'язував учення про державу і вчення про етику. Він порівнював душу людини з державою, вважаючи, що й у державі, і в душі людини існує два начала: нерозумне та дисциплінуюче, а також вирізняв три психічних рівні особистості: нерозумні й невірні спонукання; вольові прагнення; об'єктивний і неупереджений розум.

Справедливість, на думку Платона, має три складові – мудрість, хоробрість і розсудливість. За їх допомогою людина може пізнати істину, хоча головну роль у пізнанні істини все-таки відіграє розум. Істина ж полягає у філософії, філософія є сенсом і метою людського життя.

Крім «Держави», серед творів Платона виокремимо діалог «Горгій», написаний від імені Сократа. Тут докладно розглядається питання смерті. Сократ констатує у діалозі: смерть – це розділення душі й тіла. Тіло після смерті залишається таким, яким було і за життя, а душа розкривається, тобто стають видимі й відомі всі гріхи, проступки та чесноти людини. Душа після смерті прилітає до судді, котрий визначає, чого вона заслужила.

Платон, як уже згадувалося, був учнем Сократа, а Арістотель – учнем Платона, хоча його роздуми дещо відмінні від Платонових, Платонові від Сократових. Арістотель (384–322 рр. до н.е.) також працював над розвитком науки етики і написав безліч праць. З-поміж них – «Нікомахова етика» та «Велика етика». Арістотель вбачає щастя у чеснотах, душевному багатстві. Що вищий рівень доброчесності, до якої прагне людина, то повніше досягається ступінь щастя а він найвищий – в розумовій діяльності, наприклад, у заняттях філософією. Арістотель також стверджував: для щастя, крім душевних благ, необхідні здоров'я, багатство, суспільне становище [1. с. 87].

За Арістотелем, – етика це практична наука, а філософія теоретична. Метою етики він визнає вчинки, а метою філософії – пізнання. На думку мислителя, істина існує не для того, аби знати, що таке чеснота, а для того, аби стати доброчесним. Усі чесноти він поділяє на етичні та інтелектуальні.

Епікур (341–270 рр. до н.е.) – прихильник атомістичної теорії і евдемонізму – сенсом життя вважав насолоду. Розглядаючи цю течію, необхідно уточнити, в чому

полягає різниця між гедонізмом і евдемонізмом. Гедонізм передбачає тілесну насолоду, а евдемонізм – духовну. Насолода від життя, згідно з Епікуром, полягає у безтурботності, а не в праведності та розумові. Основними ворогами людини Епікур вважав страх смерті, страх перед богами і надію. Він стверджував: богів і смерті боятися нерозумно, а ось надія – найсильніший ворог. Людина завжди на щось сподівається, однак її надії не завжди виправдовуються. Епікур вважав розкіш і багатство зайвими, оскільки потреби людини може задовольнити прості їжа і житло. Усе надмірне – зайве і неприродне. Головне – бути господарем власних бажань і пристрастей, тоді виникатиме менше проблем і турбот, отже, життя стане легшим і зрозумілим. Евдемонізм Епікура можна назвати обмеженим, оскільки він прагне до помірної, а не безмежної насолоди.

Популярною течією в античності, що мала багатьох послідовників, був стоїцизм. Для стоїків ідеалом морального життя була апатія та повна байдужість. Найяскравіші представники цієї течії – Хрзіпп, Клеанф, Сенека, Марк Аврелій.

Сенека (4 р. до н. е. – 65 р. н.е.) отримав природничу, юридичну і філософську освіту, тривалий період успішно займався адвокатською практикою. Пізніше він став вихователем майбутнього імператора Нерона, після сходження якого на трон отримав найвище суспільне становище і почесні. Сенека присвячує йому трактат «Про милосердя», де закликає Нерона як правителя дотримуватися республіканського духу [3, с.71]. Зростання престижу і багатства Сенеки зумовили конфлікт з його оточенням. Після пожежі в 64 р. н. е. у Римі ненависть до нього посилилась, тому він залишає Рим і живе в прилеглому маєтку. Звинувачений в підготовці змови Сенека закінчує життя самогубством.

Серед значної філософської спадщини Сенеки вирізняємо праці «Моральні листи до Луцилія», «Міркування про провидіння», «Про стійкість філософа», «Про щасливе життя», «Про вільний час», «Про чесноти». Всі його праці, за винятком «Питань природи», присвячені етичним проблемам. Сенека, як і інші представники стоїцизму, є прихильником античного сенсуалізму. Він підкреслював, що розум має свій початок в почуттях. Розглядаючи питання про активність душі, він приймає деякі елементи платонівської філософії, що виявляється насамперед у визнанні безсмертя душі, а тілесності – тюрмою для душі. Тому сенс життя Сенека бачить у досягненні абсолютного душевного спокою, якого можливо досягнути, подолавши страх перед смертю. Ця проблематиці займає багато місця у його працях. В етиці для нього характерне бачення людини як індивіда, що прагне до вдосконалення в чеснотах. Найгіднішим він вважає життя, в якому людина всі зусилля присвячує власному вдосконаленню. Його етичні погляди проникнуті індивідуалізмом, котрий був реакцією на бурхливе політичне життя в Римі.

Інший відомий представник римського стоїцизму – Епіктет (50–138 рр. н.е) спочатку був рабом. Після отримання свободи повністю присвятив себе філософії. Епіктет не залишив жодних робіт, його думки зафіксував учень Арріан з Нікомедії в трактатах «Роздуми Епіктета» і «Керівництво Епіктета». Згідно поглядів Епіктета, філософія є не тільки пізнанням, а й керівництвом для практичного життя. Дослідження природи важливо і корисно не тому, що на його основі можна змінити природу, а й тому, щоб у відповідності з природою людина могла впорядкувати своє життя. Він не був оригінальним мислителем, головне досягнення цього мислителя – в популяризації стоїчної філософії. У своїх онтологічних уявленнях і поглядах у сфері

теорії пізнання він дотримувався засад грецького стоїцизму [1, с. 101]. Епіктет критикує і засуджує тодішній громадський порядок. Він робить наголос на рівності людей, засуджує рабовласництво. Головне, переконував мислитель, дбати не про добробут, зручності і загалом про тілесні задоволення, а лише про душу.

Подібно до того як розум панує над людиною, так і в світі панує світовий розум. Він джерело і визначальний чинник розвитку світу. Свободу і незалежність Епіктет обмежує лише духовною свободою, свободою смирення з дійсністю. Етика Епіктета є раціоналістичною, і хоча й виразно позначена суб'єктивізмом, все ж захищає силу людського розуму.

До римських стоїків відносимо й імператора Марка Аврелія (121-180 рр. н.е.), під час правління якого кризові явища посилюються, проте вищі суспільні класи відмовляються будь-що змінити задля збереження чинного суспільного ладу. Певний засіб морального відродження суспільства вони бачать у стоїчній етиці. Марк Аврелій розумів світ як вічно мінливу субстанцію. У його творчості як останнього представника античного стоїцизму знаходимо сліди містицизму, тісно пов'язаного з занепадом римського суспільства. Стоїчне вчення, зокрема підкреслення необхідності підпорядкування богам, мало значний вплив на формування раннього християнства.

Єдиною матеріалістичною філософією в античному Римі був епікуреїзм, який став популярним в останні роки Римської республіки і на початку імператорського правління. Найвидатнішим її представником був Тіт Лукрецій Кар (бл. 95-55 рр. до н.е.) – автор філософської поеми «Про природу», яка є водночас й цінним художнім твором тогочасної літератури. Лукрецій повністю ототожнює свої погляди з вченням Демокріта і Епікура; останнього він вважав найкращим грецьким філософом. У своєму творі мислитель майстерно пояснює, доводить і пропагує погляди ранніх представників атомістичного вчення, послідовно захищає основні принципи атомізму. Єдиним сущим Лукрецій вважає атоми і порожнечу. Атомам, згідно з Лукрецієм, притаманний рух. У розумінні руху він стоїть на принципах епікуреїзму. Душу він вважає матеріальною, – особливим з'єднанням повітря і тепла. Вона протікає через все тіло і утворена найтоншими і найменшими атомами.

Атомістична теорія Лукреція вже містила намітки еволюціонізму. Він дотримувався погляду, що все органічне виникло з неорганічного і що складні органічні види розвинулися з найпростіших. Лукрецій намагається пояснити природним чином і виникнення суспільства. Він стверджував, що спочатку люди жили, в напівдикому стані, не знаючи вогню і житла. Лише розвиток матеріальної культури зумовив поступове перетворення людського стада на суспільство. Природно, він не міг прийти до матеріалістичного розуміння причин виникнення і розвитку людського суспільства, однак його погляди на суспільство були, в порівнянні з тодішнім ідеалістичним підходом, значно прогресивнішими. Так само як і Епікур, він вважав, що суспільство та громадська організація виникають як продукт взаємної угоди людей [2, с. 41].

Матеріалізм Лукреція мав і свої атеїстичні наслідки: Лукрецій не тільки виключав богів зі світу, в якому все має природні причини, а й виступав проти всякої віри в богів. Він критикував уявлення про життя після смерті й інші релігійні міфи, натомість стверджував, що віра в богів виникає цілком об'єктивно – як продукт страху і незнання природних причин, вказуючи на гносеологічні витоки виникнення релігійних уявлень.

В сфері етики Лукрецій послідовно відстоює епікурейські принципи спокійного й щасливого життя. Засобом досягнення щастя є пізнання. Щоб людина жила щасливо, вона також повинна звільнитися від страху, зокрема від страху перед богами. Ці погляди він захищав і від стоїчної й скептичної критики, і від їхньої вульгаризації деякими прихильниками епікуреїзму з вищих кіл суспільства. Після 313 року, коли християнство стає офіційною державною релігією, починається вперта і безжална боротьба проти епікуреїзму, і зокрема проти ідей Лукреція Кара, що зрештою привело до поступового занепаду цієї філософії.

Ще однією вагомою філософською течією античного Риму був скептицизм. Його головний представник Енесідем з Кносса (бл. I ст. до н. е.) у своїх поглядах був близьким до філософії Піррона. Енесідем бачив в скептицизмі шлях до подолання догматизму в усіх філософських течіях. Велику увагу він приділяв аналізу протиріч у навчаннях інших філософів. Головним висновком його скептичних поглядів було теза про неможливість судити про реальність, на основі безпосередніх відчуттів.

Найвидатнішим представником так званого молодшого скептицизму був Секст Емпірик. Його вчення також ґрунтоване на грецькому скептицизмі. Про це свідчить і назва однієї з його праць – «Основи пірронізму». В інших роботах («Проти догматиків», «Проти математиків») він викладає методологію скептичного сумніву, засновану на критичній оцінці основних понять тодішнього знання. Критична оцінка спрямована не тільки проти філософських понять, а й проти понять математики, риторики, астрономії, граматики і т. д. Він не оминув й питання про існування богів, що й привело його до атеїзму.

Римський скептицизм був специфічним виявом прогресуючої кризи римського суспільства. Пошуки й аналіз суперечностей між твердженнями попередніх філософських систем ведуть скептиків до вдумливого вивчення історії філософії. І хоча саме в цьому напрямку скептицизм створює багато цінного, загалом він став філософією, що втратила ту духовну силу, яка піднесла античне мислення на його вершини. По суті скептицизм містить більше прямої відмови, ніж методологічної критики.

Більшого поширення і впливу, ніж в елліністичній Греції, набирає в Римі еkleктицизм. До його прихильників відносимо ряд видних особистостей римського політичного і культурного життя і останні роки Римської республіки, і в перший період імперії. Найвідомішим серед них був політик і оратор Марк Тулій Цицерон (106–45 рр. до н. е.).

Представники римського еkleктицизму володіли колосальними знаннями, були справжніми енциклопедистами своєї епохи. Поєднання ними різних філософських шкіл не було випадковим і безпідставним, оскільки концептуальний підхід зміцнювався саме глибоким знанням окремих поглядів. Поступове зближення теорії з цариною етики відображало загальну ситуацію в філософії.

Соціальні погляди Цицерона відображають його становище представника вищих верств римського суспільства періоду республіки. Найкраще суспільний устрій він бачить у комбінації трьох основних державних форм: монархії, аристократії і демократії. Метою держави він визначає забезпечення громадянам безпеки і вільного використання майна. Теоретичні погляди Платона значною мірою перебували під впливом його реальної політичної діяльності. В етиці він багато в чому переймає

погляди стоїків, акцентуючи на проблематиці чесноти. Людину він вважає розумною істотою, яка має в собі щось божественне.

Пізня антична філософія є тривалим етапом в історії європейської філософії, який безпосередньо пов'язаний з християнською релігією. Лише ті філософи, які розділяли релігійні та світські позиції християнства, могли розраховувати на популярність і визнання. Цим філософія пізньої античності відрізняється від попередньої.

Християнство виникає в I-II століттях нашого літочислення в східних провінціях Римської імперії і поширюється на Середземному узбережжі. Час його виникнення позначився глибокою кризою рабовласницького ладу, який супроводжувався посиленою експлуатацією народів в Римській імперії, зокрема рабів і вільної бідноти. Численні повстання рабів придушувались, їхній опір був марним – вони не могли стати революційними носіями нових суспільних відносин. Усі спроби змінити реальні суспільні умови зазнавали поразки, залишалось лише вірити і сподіватися на диво. Цю віру принесла нова релігія – християнство, яка крім усього іншого звернулася до всіх людей, незалежно від їх національності і стану, як до рівних перед Богом [4, с. 309]. Офіційна римська релігія не могла запропонувати розраду масам, бо вона була надто тісно пов'язана з римською деспотичною державою. Зростав вплив різних культів східних релігій, в яких підкреслювались саме ті елементи, які пізніше запозичило у них християнство, – страждання вмираючого бога і його воскресіння, надія на загробне життя.

Основним джерелом християнства була юдейська релігія, яка була монотеїстичною. Одним з джерел християнського вчення про Христа стали філософські погляди Філона Олександрійського.

Спочатку християнство формувалося як рух незадоволених мас, рабів, вільновідпущеників і бідноти. Воно виражало протест пригноблених і водночас давало їм ілюзорну розраду – надію на краще майбутнє, на життя після смерті. Християнство, однак, поступово приймають і заможні верстви римського суспільства з лав римської і провінційної аристократії, багатії, купці, власники ремісничих майстерень, становище яких внаслідок політичного безправ'я також дуже погіршилось [2, с.94]. Соціальна структура християнських громад, що складалися спочатку лише з рабів і вільної бідноти, почала змінюватися. Формується церковна організація, очолена монархічним єпископатом. У той же час починають переважати заклики до смирення, що показувало визнання імперською владою політичного та ідеологічного значення християнства. Під час правління імператора Костянтина Великого (306-337 рр. н.е.) християнство було визнано офіційною державною релігією. Воно остаточно перемагає після того, як були заборонені язичницькі культури (391-392 рр. н.е.). Халкидонський собор у 451 р. закріпив становище християнства як державної релігії і в східній, і в західній частині Римської імперії.

Поширення християнства і початок християнської філософії припадають на період розвитку релігійно-містичні аспекти в ідеалістичній філософії, зумовлених розпадом Римської імперії. Занепад римського суспільства яскраво характеризують неопіфагорейство, вчення Філона Олександрійського і неоплатонізм.

Неопіфагореїзм воскрешає стародавню грецьку числову містику. У свій час неопіфагореїзм протиставляв себе християнству. Його змістом є магія, релігійне шарлатанство, обман. Основні риси цього псевдофілософського напрямку

найяскравіше відображені в творчості одного з головних представників неопіфагореїзму I ст. н.е. – Аполлонія з Тіани – містика, аскета, чудотворця, який приписував собі божественну, надлюдську силу, аналогічну силі Ісуса. Це вчення відповідало уявленням римських патрициїв. У філософському сенсі воно не має цінності, оскільки присвячується загалом релігійно-містичним проблемам, головною метою його філософії є поклоніння богу.

Вчення Філона Олександрійського – одного з попередників ранньої християнської філософії – мало значний вплив на ідеологію християнства. Найбільше показником занепаду грецької філософії у Римі став неоплатонізм, коріння якого – вульгаризовані і помітно містифіковані – містяться в ідеалізмі Платона. Найвизначнішим представником неоплатонізму був Плотін – містик, аскет, який соромився свого тіла. Плотін проголосив ієрархічну теорію буття. Бог є першою істотою, «одичним», з якого поступово синтезується розум, душа і, нарешті – природа. Це поступове сходження від світла до темряви, від досконалості до недосконалості. Неоплатонізм спочатку грав роль противаги християнства, однак після визнання християнства державною релігією його головні ідеї були перейняті парадоксальним чином. Згодом він стає однією з найважливіших вихідних точок філософії та теології.

Список використаної літератури

1. *Гаспаров М.Л.* Занимательная Греция : рассказы о древнегреческой культуре / М.Л. Гаспаров. – М. : Греко-латин. кабинет Ю.А.Шичалина : Новое лит. обозрение, 1995. – 381с.
2. *Тавадов Г.* Политология / Г.Тавадов. – М. : Гранд, 2000. – 383 с.
3. *Уолцер М.* Про толерантність / М. Уолцер. – Х. : Видавн. група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
4. *Філософський енциклопедичний словник.* – К. : Абрис, 2002. – 737с.

Стаття надійшла до редколегії 21.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

ETHICS AND MORALITY AS A MANIFESTATION OF TOLERANCE IN THE CULTURE OF ANCIENT GREECE AND ROME

Petro Paranyak

*Lviv National Ivan Franko University
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Street. , 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail paranyak@gmail.com*

The place of tolerance, as a special form of manifestation in the form of ethics and morality in ancient days. Emphasis is placed on the features of philosophical ideas of ancient Greek and Roman thinkers. Considered aspect ratio of ethics and morality, as an expression of tolerance, and

their influence on the formation and development of civil society. The role of social and cultural influence on the formation of distinct political thought in ancient days.

Key words: tolerance, Epicureanism, Stoicism, Scepticism, ethics, Neopythagoreanism.

ЭТИКА И МОРАЛЬ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ В КУЛЬТУРЕ АНТИЧНОЙ ГРЕЦИИ И РИМА

Петр Параняк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
e-mail: paranyak@gmail.com*

Проанализировано место толерантности, этики и морали в античный период. Акцент сделан на особенностях философских взглядов древнегреческих и древнеримских мыслителей. Рассмотрено соотношение этики и морали как проявления толерантности, их влияния на формирование и развитие гражданского общества. Выявлена роль социокультурного влияния на формирование особенностей политической мысли в античный период.

Ключевые слова: толерантность, эпикуреизм, стоицизм, скептицизм, этика, неопифагореизм.

УДК 321.01+323.2 (477)

ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ІДЕНТИФІКАЦІЯ, САМООРГАНІЗАЦІЯ І СВІТОВИЙ ДОСВІД

Леонід Бунецький

*Севастопольський економіко-гуманітарний інститут
Таврійського національного університету імені В. Вернадського,
кафедра соціально-гуманітарних наук,
вул. А. Кесаєва, 14, м. Севастополь, 99038, Україна,
e-mail: bunetsky@mail.ru*

Досліджено особливості інституційних процесів у контексті політичної транзитивності українського суспільства. Запропоновано прикладні напрями щодо якісних змін інституційної системи політичної влади в Україні.

Ключові слова: трансформація, політична транзитивність, політична інституційна система, політичний інститут, інститути державної влади.

Для України XXI ст. – це вже не тільки і не стільки час продовження пошуку свого соціально-політичного становлення та геостратегічної ідентичності, скільки час суттєвої трансформації соціально-політичної сфери суспільства, в процесі якого формується багатокomпонентна, сукупна інституційна система сучасності, відповідна вимогам сучасності. Тут ідеться не лише про можливість украї стислої в історичному періоді докорінної зміни соціально-політичної інституційної системи, а й про становлення в Україні принципово нової цілісної інституційної системи в національно-державному, економічному, політичному та духовно-культурному аспектах.

Пов'язуючи процеси політичної трансформації суспільства з інституційною системою суспільства, зауважимо, що ігнорування інституційних засад соціального життя становить безпосередню передумову виникнення соціальної (системної) кризи, яка має місце сьогодні в українському суспільстві. Тобто існуюча деінституціоналізація суспільства (коли інститути взагалі перестали відповідати нормам та принципам соціального прогресу, ефективно виконувати свої функції), привела соціально-політичні інститути до вкрай низького кредиту довіри громадян, що неминує спричиняє руйнування існуючого соціально-політичного порядку, критичний рівень соціальної нестабільності, соціально-політичну конфронтацію, розвал економіки, соціальні безлади і новий "інституційний переворот", а в кінцевому підсумку – авторитарну або тоталітарну політичну систему. Саме у такому векторі сценарію розвитку й відбувається сьогодні процес політичної транзитивності українського суспільства.

Головна небезпека й полягає в тому, що існуючий сучасний політичний устрій інтенсивно відтворює "стару" суперечність між інтересами суспільства (більшості громадян) і державою (владною елітою – "псевдоелітою") та партією влади; між утворювальною демократичною формою нового політичного устрою і його існуючим олігархічним змістом. Причому практика засвідчує: ці антагоністичні

розбіжності щоденно посилюються, а суперечність набуває ознак "революційної" конфліктної ситуації. Так, останні соціологічні дослідження переконливо підтверджують, з одного боку, наростання такої ситуації, а з іншого – відчуження народу від інститутів влади і політичних процесів. Жоден зі соціологічних показників не засвідчує підтримку більшістю громадян України існуючих політичних реалій. Отже, проблема трансформації інституційного середовища, суть якої – якісно нове переродження всієї соціальної системи, є вирішальними в процесі демократичного транзиту України. Лише усвідомивши об'єктивну внутрішню логіку таких реалій, можливо дійти адекватних висновків щодо просування шляхом формування нової стратегії інституційного розвитку (демократичного вектора) нашого суспільства.

У цьому контексті одна з найгостріших проблем пов'язана саме з трансформацією існуючої політичної інституційної системи суспільства і творенням нових дієвих політичних інститутів. Тут відразу наголосимо на явній негативно налаштованій *інституційній недостатності*, тобто функціональній неспроможності політичних інститутів позитивно оновлюватись і відтворювати специфіку періоду політичної транзитивності суспільства. На нашу думку, провали інституційних та інших реформ в Україні й у багатьох державах пострадянського простору обумовлені зовсім не тим, що погано здійснюється загалом «ефективна політика» інститутів політичної системи. Причини невдач набагато глибші, вони укорінені в нерозумінні реформаторами (владою) самих основ процесу інституційних реформ, державного управління та ринкової економіки. Тобто системна криза, яка має місце сьогодні в Україні, – наслідок саме несумісності зазначених елементів інституційної системи соціуму.

Тому для України важливо усвідомити необхідність сучасного наукового переосмислення самої ролі й змісту політичних інститутів у сучасних економічних та соціальних процесах, з'ясувати, що вони не лише впливають на діяльність соціальних процесів, а й покладені в їхню основу. Отже, сьогодні життєво потрібна саме цілісна (системна) концепція, покликана, з одного боку, дати переконливі відповіді на питання про те, як саме створюються та самоорганізуються відповідно до об'єктивних вимог часу нові інституційні утворення, як традиційні інститути можуть модернізуватись, змінювати стратегію і тактику діяльності та в який спосіб вони, функціонально консолідуючи, можуть системно взаємодіяти у контексті якісного відтворення різноманітних інтересів суспільства. Відповіді на ці питання повинні стати основою для методології та методики нового інституційного будівництва. Суттєво, що у такій концепції повинно йтися не лише про окремі інституційні утворення, а й про інституційну систему як цілісну самоорганізуючу сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених інституційних утворень. Тому сучасна інституційна динаміка може бути лише пов'язана саме самоорганізаційною складовою і має радше неформальний характер. У процесі такої динаміки загалом виокремимо два основних механізми трансформації. Перший полягає у безперервному процесі відтворення самоорганізації неформальних інституційних механізмів та норм, їхній підтримці через постійне практичне відтворення, другий – у біфуркаційній, глибинній трансформації самоорганізації інституційних утворень, інтегрованості відносин між ними.

З цього приводу, на думку автора, процес трансформації інституційної політичної системи, беручи до уваги її демократичний конструкт, змістовно повинен містити суттєві характеристики:

– якісну нелінійну реструктуризацію всієї політичної інституціональної системи, демократичних способів її взаємовідносин зі соціальним середовищем (синергетична парадигма);

– внутрішню, структурну трансформацію політичних інститутів, їхню структуралізацію на основі принципів самоорганізації, ефективності й соціальної цілеспрямованості;

– зміну способів взаємодії між формуваннями в межах однієї політичної системи за збереження її якісних функціональних характеристик;

– подолання цивілізованими демократичними методами розколу та налагодження консенсусу між державними й громадянськими політичними інститутами в поглядах на процес здійснення демократичного транзиту суспільства;

– підвищення потенційних можливостей, рівня і статусу політичних інститутів як головних суб'єктів демократичного транзиту;

– засвоєння всіма формуваннями політичної системи суспільства глибинних цінностей та норм політичного (демократичного) процесу.

Зазначимо: перебуваючи у стані політичної трансформації, Українська держава специфічно вирішує проблеми і дає свої відповіді на виклики часу. Уже згадувалося, що українське суспільство можна зарахувати до країн "демократичного транзиту" з явною кризою ідентичності. Тобто в Україні як у державі транзитивного типу спостерігається ситуація тривалої хиткої рівноваги, і першочергове її завдання – утримати суспільство, інституційну систему в рамках "неполярних" політичних інститутів, їхніх дій та лідерів, неавторитарного вектора розвитку. Отже, оцінюючи весь процес трансформації інституційної системи як єдиного цілого, простежуємо в його "траєкторії" певні особливості. Головні з них:

1. Конфлікт інтересів суб'єктів політичних відносин, лідерів та інших акторів, наявність і позитивних, конструктивних, і негативних, дезорганізуючих тенденцій у процесах демократичної транзитивності суспільства.

2. Трансформації, котрі здійснюються сьогодні правлячою елітою, суттєво не міняють ситуації в інституційній системі суспільства, соціумі взагалі, по суті, не руйнують засад, які склалися у пострадянській дійсності. Нова влада не вносить істотних змін в інституційну систему суспільства, утворення модерної системи політичних інститутів. Звісно, на перший погляд, створюється враження, що нинішня ситуація у цьому контексті змінюється на краще, але насправді вона практично залишається незмінною.

3. Проблеми інституційної системи на сучасному етапі, як не дивно, ще вкорінені в особливостях пострадянського політичного розвитку регіонів, у відсутності відповідних умов, котрі формують виникнення нових (модерних) інституційних утворень і такого самого структурного інституційного дизайну. Тут на першому місці – проблема оптимізації взаємодії між інститутами президентства, парламенту, виконавчої влади, політичних партій та інститутів громадянського суспільства, а також зміни правил гри між ними на засадах закону, відповідальності й фаховості.

4. Хвилеподібний характер транзитивного розвитку інституційних процесів, коли позитивна уява і відношення громадян до демократичних реформ, цінностей та ідеалів змінюється виразно протилежним і негативним – реакційним.

Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої політичної інституційної системи пов'язана з можливістю розвитку так званої *неоінституційної політики*, ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, котрі сприяють освоєнню неоінституційного простору і нових форм демократичної, правової культури.

У цьому сенсі політичні інститути в сучасних умовах повинні постати необхідною умовою й ініціаторами розвитку суспільства, взяти на себе роль головного агента інкорпорації, забезпечуючи процес економічної та політичної інтеграції, тобто повинні діяти як інститути, що організують та спрямовують національну внутрішню і міжнародну політику й порядок на новий історичний курс демократичного розвитку. Відразу наголосимо: політичні інститути як триєдина системна цілісність – установа, організація, норми, котрі діють у сфері соціально-політичних відносин, покликані насамперед забезпечити здійснення політичної влади у суспільстві, слугувати задоволенню соціально-політичних інтересів громадян, виконувати управлінські функції, бути інтеграційним чинником упорядкування політичних відносин, підтримки санкціонованого суспільством порядку, погоджування інтересів і регулювання конфліктів між політичними силами та їхніми лідерами. Зазвичай політичні формування, у такий спосіб, виникають як наслідок боротьби за владу і розподіл ресурсів. Тому падіння ефективності інституційної системи пов'язане передусім із кризою легітимності політичної влади, що неминуче веде до необхідності інституційних змін.

Політичні інститути, як і політичні відносини й інтереси, змінюються разом зі зміною суспільних систем, котрим вони належать, а також у розумінні людьми ролі інститутів, їхнього значення у конкретно-історичній ситуації. Ми дотримуємося того, що політичні інститути поділяються на інститути політичної влади й інститути політичної участі. До перших належать інститути, які здійснюють політичну владу на різному ієрархічному рівні, до других – інститути участі, тобто відносно стійкі утворення, до складу котрих входять політичні й громадські організації та структури, що підтримують офіційно або не підтримують прийняті норми і правила, регулюючі відносини суспільного життя. Сукупність політичних інститутів становлять політичну інституційну систему суспільства як певну відповідну цілісність, що відтворює інтереси й органічну взаємодію суб'єктів політики та інших елементів політичної дійсності. Механізм політичної влади визначається характером діяльності політичних інститутів, використовуваних ними засобів і методів.

Таке трактування дає змогу ствердити: процес дизайну інституційного середовища доцільно визначати як формування нових соціально-політичних інститутів у трьох аспектах:

1. Затвердження суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і системи цінностей).
2. Виникнення інституційних утворень з легальним статусом і наявністю нової інституційної інфраструктури, що формально забезпечує реалізацію регулятивних функцій та порядок дотримання правил.
3. Формування такого відношення громадян до соціальних правил та організаційних структур, яке відображає їхню згоду з інституційним порядком [1, с. 9 – 10].

Надалі ми дотримуватимемося тези, що існують політичні інститути з різним статусом і різним рівнем легітимності у суспільстві й відповідно – різним ступенем впливу на процеси політичної трансформації суспільства. Причому серед них найповноцінніший інтеграційний і стабілізуючий потенціал мають лише ті, на думку автора, котрі наділені всіма інституційними атрибутами, тобто не тільки легальністю, легітимністю й інституційною інфраструктурою, динамічністю та ефективністю, а й здібністю до самоорганізації, саморозвитку та інновацій.

Щодо легітимності інститутів політичної влади, то саме вона є формою підтримки, виправдання правомірності застосування влади та здійснення конкретної форми правління державою загалом або окремими її структурними підрозділами. Легітимність політичних інститутів багато в чому визначається розумінням значною частиною населення необхідності й інформованості стосовно їхньої діяльності, що неможливо без існування каналів безпосередньої взаємодії між інститутами та широкими верствами населення.

Проблема динамічного взаємозв'язку громадської думки і політичних інститутів актуалізується саме в трансформаційні періоди й зміни політичної інституційної системи, оскільки в такі періоди особливо гостро постає питання про визнання більшістю населення легітимності нових і традиційних інститутів, які починають змінюватись, а це натомість підвищує і роль громадської думки про необхідність і доцільність таких інститутів. У цьому процесі вирізняємо *три основні проблеми*: 1) нові політичні інститути не відразу завойовують підтримку та визнання громадськості; 2) без дієвих роз'яснювальних кампаній, у тому числі в засобах масової інформації, без підтримки впливових політичних сил та лідерів нові політичні інститути не здатні вийти на політичну арену; 3) більшість існуючих традиційних політичних інститутів не мають підтримки, звісно – і легітимності (визнання) у більшості населення у зв'язку з їхньою неефективністю та нездатністю вирішувати проблем, котрі виникають сьогодні у суспільстві.

Тому для держав транзитивного типу, котрі перебувають у процесі, актуальна проблема саме ефективності політичних інститутів у поєднанні з демократичністю. Ця теза особливо важлива для України та деяких інших держав пострадянського простору, де поширена думка про принципову неефективність демократичних інститутів, невідповідність національним традиціям держави. Аналіз ефективного становлення демократичного розвитку дає змогу стверджувати: демократичні політичні інститути стають дійсно ефективними лише внаслідок тривалого процесу їхньої адаптації стосовно умов і традицій конкретного суспільства, що засвідчує передовий досвід демократичного розвитку в країнах Заходу. Отже, проблема становлення демократичних політичних інститутів в Україні й інших транзитивних державах пояснюється зовсім не сумісністю демократії та її інститутів з національними традиціями і нормами: вони можуть стати ефективними, лише поступово адаптуючись до реальних політичних процесів. «Щоби прийти до демократії, – констатує американський політолог Д. Растоу, – потрібне не копіювання конституційних законів або парламентської практики якоїсь уже існуючої демократії, а здатність чесно поглянути на свої специфічні конфлікти й уміння винайти чи запозичити ефективні механізми їх вирішення» [2, с. 6–7].

У цьому контексті можна допустити, що нові політичні інститути розвиваються у *трьох базових фазах*. Перша – це фаза легалізації інституту, його

організаційно-правового формування і становлення. Друга – фаза легітимізації, соціалізації та інтеріоризації, активна адаптація інституту в суспільстві, суспільній свідомості, відповідність демократичним традиціям і нормам. Третя – фаза зростання ефективності й спроможності інституту до самоорганізаційних (синергетичних) процесів. Зазначимо: друга фаза, як засвідчує практика, є найскладнішою і дуже тривалою, впродовж котрої можуть здійснюватись авторитарні спроби ствердження демократичних норм та цінностей. Досвід передових країн з розвинутою системою демократії підтверджує, що ключова проблема, від розв'язання якої залежить ефективність політичних інститутів, – їхня соціальна спрямованість на користь інтересам не політичної еліти чи олігархам, а широким верствам населення, тобто демократична спрямованість. У державах, де вдавалося поєднати демократичні інститути з чіткою соціальною політикою, такі інститути набули необхідної міцності та стійкості. Натомість у державах зазвичай транзитивного типу, в тому числі в Україні, де не вдалось об'єднати ці процеси, довіра таким інститутам є рідкісним винятком. Так, за останні роки довіри у суспільстві до політичних інститутів явно не додалося. Це засвідчують дані описування стосовно довіри основним інститутам політичної влади. Характерно, що низький рівень довіри до них, зафіксований у 2008–2010 рр., залишається практично незмінним і сьогодні. Аналіз отриманих даних підтверджує: кредит довіри до інститутів влади, зокрема уряду, місцевої влади, політичних партій за останній час (березень–травень 2012 р.) практично не зріс, а більшість респондентів (62,3%) не довіряють нікому. Скажімо, на запитання «*Чи довіряєте Ви теперішній владі?*» – лише 13,6% опитаних все-таки розраховують на силу президентської влади; 11,9% – мають недовіру до Верховної Ради; 11,3% – довіряють урядові; 6,15% – політичним партіям. На запитання «*Ваше відношення до міської влади?*» тільки 37,12% респондентів відповіли, що довіряють місцевій владі. До речі, цей показник у 2010 та 2011 рр. був значно менший: відповідно 26,5% та 31,12%. Отже, спостерігаємо динаміку поступового зростання кредиту довіри до місцевої влади, що не можна сказати про інститути державної влади національного рівня. Як засвідчують дослідження, інститути державної влади і на рівні держави, і на рівні Севастопольського регіону практично не мають достатньої опори в населення. На запитання «*У чому Ви бачите причину нестабільності влади?*» – 38,7% респондентів заявляють: бажання службовців вирішувати особисті проблеми; 43,1% – це питання розподілу землі; 18,9% – розподіл влади; 12,5% – некомпетентність управлінського персоналу. Значна негативна проблема у системі інститутів державної влади – проблема корупції влади. Так, на запитання «*На Ваш погляд чи є корупція в органах державної влади?*» – більшість респондентів (66,9%) відповіли: влада – це найкорумпованіший державний інститут. На запитання «*З ким Ви більше сьогодні пов'язуєте надію?*» – більшість опитаних громадян (67,13%) констатували: розраховують лише на власні сили. Тільки 14,7% надію пов'язують з Президентом України; 9,63% – з урядом; 5,23% – Верховною Радою; 5,1% – опозицією. Як пересвідчуємося, кредит довіри громадян до інститутів державної влади у суспільстві, її реформаційних змін не збільшився, а за низкою позицій є певний регрес. На запитання «*Які, на Ваш погляд, проблеми більш за все значимі для Вас? (треба було вибрати до трьох варіантів)*» більшість громадян – 76,7% (особливо старшого віку) вважають – низький рівень зарплат та пенсій; 65% – зростання цін; 47,3% –

нестабільна політична ситуація в країні; 18,3% – відсутність продуманих реформ; 16,7% – некомпетентність влади.

Простежуємо також відчуження значної частини населення, зокрема молоді, від влади, що виявляється у відсутності їхнього бажання звертатися до неї, долучатися до процесів місцевого самоврядування. Наприклад, не беруть жодної участі у справах міста понад 57,4%, а 37,6% опитаних заявляють: це для них зовсім нецікаво, причому понад 80% опитаних вказали на відсутність можливості брати участь у місцевому самоврядуванні. Така ж відповідь і на запитання: «*Чи є Ви членом яких-небудь політичних партій або організацій?*», де більшість респондентів, (62%) сказали «ні», заявивши, що не хочуть брати участі в їхній діяльності; 33,2% також відповіли «ні» й лише 7,85% є дійсними членами таких інститутів. На запитання: «*Чи бачите Ви паростки формування громадянського суспільства в Україні?*» більшість громадян вважають: ще занадто рано говорити про розвиток громадянського суспільства в Україні (в державі – 57,3%, у регіоні – 61,5%). Отже, на думку і громадян, і експертів, ступінь розвитку громадянського суспільства в Україні невисокий, і, за нашою шкалою, вона дотепер перебуває у зародковому стані. А це підтверджує той факт, що громадянське суспільство в Україні ще має попереду довгий шлях самоорганізації. На запитання: «*На Ваш погляд, що сьогодні необхідно для відродження України?*» (респондентам було рекомендовано вибрати лише три варіанти відповіді зі семи) – більшість (74,15%) акцентували саме на ліквідації корупції у владі; 43,7% – упровадженні реальних реформ; 61,2% – укріпленні влади; 49,3% – реструктуризації економіки [2]. Як переконуємося, подібний стан зовсім не сприяє формуванню інститутів громадянського суспільства. Отже, серед опитуваних громадян Севастопольського регіону переважає тенденція вважати основними наслідками сьогоденної демократизації погіршення матеріального і соціального становища населення, подальше зростання корупції, низький кредит довіри до інститутів державної влади, а також низку інших негативних явищ соціально-економічного характеру. З цього приводу виникає запитання: «*Коли до існуючих (традиційних) політичних інститутів, у тому числі інститутів державної влади кредит довіри громадян достатньо низький (що, безумовно, впливає на їхню функціональну продуктивність та легітимність у суспільстві, а нових легітимних демократичних інститутів наразі немає), то котрі ж інституційні утворення можуть виконувати достатньо ефективно регулятивні, інтеграційні й стабілізуючі функції?*».

Для відповіді на це питання необхідно розглянути специфічний характер сучасного інституціонального процесу в українському суспільстві, сутність якого можна визначити *феноменом подвійної інституціоналізації*. До речі, таких, трансформаційних змін сьогодні зазнають практично всі держави пострадянського простору. Достатньо глибоко цей феномен досліджений у працях вітчизняних соціологів Е. Головахи і Н. Паніної. Вони наголошують: лише за подвійної інституалізації забезпечується своєрідна інституційна повноцінність українського суспільства, ґрунтованого на згоді людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі, й нові інститути, котрі забезпечують своїм суперечливим співіснуванням діяльність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституальності. Причому процес подвійної інституалізації – феномен тимчасовий і як такий гальмує процес демократичної трансформації суспільства.

Створюючи рольову, нормативну й інфраструктурну перевантаженість інституційного простору, інституалізація постійно відтворює у більшості людей відчуття соціальної безпорадності та незадоволення соціальним становищем. Їхня згода жити в умовах подвійного інституційного навантаження є радше вимушеною і обумовлена особливостями соціально-культурного типу, історичний досвід якого все ще зберігає страх перед остаточною відмовою від старої інституційної системи, а новий пострадянський досвід засвідчує безперспективність роздвоєного інституційного порядку. Через подвійне нормативно-рольове навантаження в пострадянському суспільстві практично не залишається місця для неоінституційного соціального простору, що, на переконання дослідників соціального капіталу та нових соціальних рухів, і становить джерело сучасного демократичного розвитку суспільства, інституційних інновацій, котрі забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин. Пояснити такі соціальні феномени з погляду інституційної теорії можна двома гіпотетичними припущеннями: 1) деінституціоналізація була лише демонстративною і не торкнулася глибинних основ інституційного порядку, внаслідок чого старі інститути в нових соціальних умовах зберегли регулятивну функцію; 2) становлення нових соціальних інститутів відбувалося такими самими швидкими темпами, як і руйнування старих, тому нові інститути змогли виконати компенсаторну інтегруючу та стабілізуючу функцію [1, с. 16–17].

Саме тому недовіра більшості громадян до політичних інститутів, зокрема інститутів державної влади, відчуття своєї безпорадності й неповноцінності перед державою, владою, залежності від її “гідних” лідерів – це зворотний бік феномену подвійної інституалізації. Єдиний шлях підвищення рівня суспільної довіри до таких інститутів, коли останні почнуть у суспільстві набувати легітимного статусу, людського визнання, – коли їхнє інституційне формування буде не декларативним, заснованим «зверху», а саме на згоді людей, їхній участі у політичній діяльності, на нових демократичних принципах та нормах, котрі відповідають цілям побудови демократичного суспільства в Україні. Тільки у цьому випадку інституційна політична система почне набувати в суспільстві нового демократичного характеру та сенсу.

Необхідні серйозні радикальні якісні перетворення. У цьому складному суперечливому процесі виокремимо декілька важливих проблем. Однак спершу зазначимо принципову позицію. Її сутність полягає ось у чому: функціональність політичних інститутів втрачається з тієї причини, що учасниками процесів у них зазвичай є не стільки самі громадяни як суб'єкти політики, скільки окремі корумповані політичні сили, котрі прагнуть влади, їхні лідери. Це й спричиняє формалізацію та омертвіння самоорганізаційної природи цих інститутів і самоврядного буття суспільства. У таких умовах переважно не спрацьовують не лише косметичні трансформації, а навіть радикальні реформи, оскільки вони охоплюють окремі чи й зовнішні аспекти або процеси функціонування соціуму, залишаючи суттєве поза змінами, не спонукаючи до саморозвитку, лише компенсуючи його відсутність і, окрім того, спричиняють істотні й безповоротні витрати. Вихід із цієї ситуації існує. Він вироблений досвідом багатьох розвинутих держав, застосування якого в Україні відповідно потребує творчого ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів. Йдеться не стільки про децентралізацію та деконцентрацію

інституційної системи влади, скільки про встановлення та визнання потреби їх нового інституційного устрою як відправної точки, складової частини політичної трансформації.

Перша проблема полягає у з'ясуванні того, як і в який спосіб інституційна система, її політичні інститути можуть адекватно реагувати, тобто відображати, охоплювати й відтворювати систему різноманітних інтересів і намірів соціальних суб'єктів, забезпечувати здатність їх до самоорганізації, самоврядування. Головне для влади, окремих інститутів управління – знайти та реалізувати в управлінських об'єктах функціональні параметри, важливі ресурси інтересів, впливаючи на котрі можна зберігати або перетворювати їхній стан. Вирішення такої проблеми вимагає насамперед ефективного розподілу цілей і функцій державної влади за ієрархічною пірамідою її інститутів та органів. Необхідна концепція скоординованого механізму розвитку самостійності й відповідальності політичних інститутів на рівнях інститутів влади, управління та місцевого самоуправління.

Як уже зазначалося, прикладом розв'язання завдань, що перебувають у полі політичної трансформації України, є досвід окремих розвинутих держав. Він підтверджує: трансформація приводить до появи інноваційних інституційних структур, які спонукають і контролюють здійснення таких змін. Доречний досвід *Канади*, де були створені спеціальні оперативні виконавчі органи реформування суспільства; *Нідерландів* – сформовані автономні управлінські суспільні організації; *Австралії* – спеціальні громадянські виконавчі агентства і под. З огляду на цей досвід, Україні наразі доцільніше в реформуванні політичної інституційної системи опиратися на вже існуючі потужні державні інститути влади, відомства, систему контролю, в тому числі громадських організацій, механізмів звітності громадськості. Прикладом цього може слугувати *Німеччина*, де серед вагомих способів трансформації інституційної системи держави акцентувалось на радикальному скороченні та раціоналізації саме інститутів виконавчої влади федерального рівня, створенні гнучкого бюджетного законодавства, скороченні чисельності держслужбовців. У Німеччині на основі концепції «Нова управлінська модель» наголошувалось саме на залученні в інститути державної влади фахівців із громадськості, введенні контрактної системи та приватизації на основі результатів гнучкішого розподілу ресурсів. До речі, інститути влади істотно просунулися шляхом здійснення таких реформ. У *Фінляндії*, наприклад, вдалося скоротити на 43 % службовців бюджетної сфери влади і суттєво змінити її інституційний устрій на макро- та мікрорівнях. Ця тенденція супроводжувалася делегуванням повноважень з прийняття управлінських рішень від галузевих міністерств і відомств до інститутів місцевого самоврядування, що й привело до очікуваного скорочення службовців на рівні галузевих міністерств [5]. У зв'язку з цим, на нашу думку, одним із головних завдань для України є передусім своєчасне виявлення та використання досягнень загальнонаціонального характеру стосовно цілей і завдань реформування інституційних основ влади, готовність до налагодження ефективних відносин з інститутами регіональних адміністрацій, депутатським корпусом, створенням на місцях і в центрі ефективних коаліцій, ділових узаємодій з недержавними організаціями.

Сьогодні в Україні, за умов кризи політичної влади, необхідно розробити в системі її інституційного устрою низку ефективних радикальних дійових заходів,

котрі можуть бути подані в «Концепції реформування інституційної системи державної влади та управління», спрямованої на розв'язання проблем, що виникли сьогодні у цій сфері відносин. Характер цих тактичних заходів повинен засвідчити демократичну соціальну цілеспрямованість, ефективність інститутів влади саме в сенсі здійснення стратегії таких реформ. Приклад – досвід Південної Кореї, де у відповідь на економічну кризу був сформований Комітет з реформи державної влади, до складу якого ввійшли 22 фахівці-менеджери. Комітет, після публічного слухання і консультацій із представниками кожної галузі державної влади, подав остаточний варіант реструктуризації інституційної системи державної влади. Національні збори прийняли Закон «Про організаційну структуру державної влади», задля чого було сформовано ефективну структуру інститутів влади з централізованими владними повноваженнями, з одного боку, з іншого – орієнтацією на потреби й інтереси громадян, здатну оперативно реагувати на зміни у суспільстві [5]. Для України це може означати необхідність вироблення серед інститутів влади, її лідерів, політичного плюралізму й толерантності щодо регіональних та місцевих інститутів влади, котрі можуть мати самостійне бачення реформування політичних відносин та влади у своєму регіоні.

У цьому зв'язку для України цікавий досвід модернізації інституційної системи влади й управління *Великої Британії*, яка у такому процесі досягла значних результатів. Однією із ключових ідей державної програми «Нове державне управління» є установка: що автономніші інститути політики від зовнішніх обмежень (мається на увазі центральних), то реальніше й ефективніше досягати результатів і краще використати наявні ресурси у рамках здійснення реформ. Основні питання, котрі прагнули вирішити реформатори у сфері державної влади, пов'язані, по-перше, з прийняттям персоналу на роботу, оплатою їхньої праці, по-друге – з атестацією та підготовкою виконання управлінських рішень, фінансовим забезпеченням. На практиці керівники кожного рівня влади обов'язково звітують перед вищими з подальшим здійсненням парламентського чи громадського контролю. Розвивається також стратегія інформаційного забезпечення модернізаційних процесів інституалізації системи влади, оцінки її діяльності й ефективності стосовно висунутих раніше завдань [6].

Однак це не варто розглядати саме як децентралізацію чи деконцентрацію інституційної системи влади, оскільки державні службовці залишаються у складі інститутів влади та звітують за результатами своєї діяльності вищому керівництву. Хоча зазначимо: низка держав (Бразилія, Фінляндія, Нідерланди та ін.) все-таки забезпечила певний перерозподіл відповідальності між різними рівнями та гілками влади, їхніми інститутами й позбулася окремих обов'язків із надання управлінських послуг.

Друга проблема полягає в наданні інституційній системі такого якісного стану й таких рис, котрі б, з одного боку, допомогли б використати їх потужний сукупний демократичний потенціал найраціональніше й продуктивно, а з іншого – спонукали б творчому, конкурентному вияву самоорганізаційних, самоврядних функцій громадян як суб'єктів політики. У цій частині цікавий для України той досвід Великої Британії, коли інститути влади, у тому числі місцевого рівня, самостійно розглядають питання про доцільність тієї або іншої конкретної владно-управлінської функції, аналізують цілі й досягнуті завдання, сприяють ефективності та конкурентоспроможності

системи управління, обмінюються досвідом. В останні роки особливо акцентується саме на підвищенні ефективності діяльності всієї системи інститутів влади та політичних відносин. У процесі їхньої модернізації активно впроваджується принцип «нетерплячого ставлення до посередності», що допускає суворий контроль за результатами діяльності, моніторингу послуг усіх інститутів і рівнів влади (центральної, регіональної, місцевої) для виявлення найефективнішого способу підвищення якості й ефективності політичних рішень. Видається, такий принцип міг би стати ключовим і у реформуванні, зокрема інституційної системи влади, і в Україні. Окрім того, доцільно врахувати факт, що всі форми оплати праці в системі влади (із досвіду провідних країн, у тому числі Великої Британії) чітко повинні бути пов'язані з кінцевими результатами діяльності її інститутів, діяльністю їхніх службовців.

У рамках програми «Модернізація державного управління» також розпочата спроба закріпити парадигму договірних відносин з акцентом саме на співробітництві й партнерстві в Британській системі державної влади та управління. Доцільно взяти до уваги й досвід інших передових держав, котрі підвищили також гнучкість діяльності державних інститутів влади за одночасного зосередження уваги на здійсненні контролю саме за результатами їхньої діяльності. Такий приклад – нова управлінська модель *Німеччини* (здійснена наростаючим підсумком «знизу-вверх»), де регіональні, місцеві інститути влади отримали найбільші результати у цьому напрямі), яка вводить у систему оцінки інститутів влади саме результати та підсумки їхньої діяльності й контрактну систему відносин. Пролонгація такої практики ґрунтується за цим принципом. *Нідерланди* також зробили крок у напрямі договірної, контрактної системи, практики бюджетування служб, інституційних структур влади й управління на основі результатів їхньої діяльності. Зауважимо: окремі держави, приміром, Польща, Угорщина, Бразилія й інші, з невисоким рівнем інституційності в процесі політичної трансформації вже частково розв'язали такі функціональні завдання (проблемні, однак, сьогодні для України). Це зміцнення й дотримання якісних управлінських вимог, коли вибір персоналу в інститути державної влади, просування службовими сходами, стимулювання та визначення винагород спираються на чіткі правила і правові норми, де значення особистих чи родинних зв'язків скорочується, а довіра до нормативних процесів та відносин удосконалюється. Причому в таких державах влада намагалася уникати голосних, вербальних заяв про певні досягнення у здійсненні радикальних змін у сфері влади й управління. Практика підтверджує: такі держави просувалися вперед поступово, використовуючи досягнуті поетапні результати і зазвичай нерівномірно. Наголосимо, що загальною тенденцією для транзитних держав (за умовами, близькими Україні) з відносно низьким рівнем політичної інституційності, котрі здійснюють реформи у сфері влади й політичних відносин, є забезпечення поступового розвитку внаслідок змін, насамперед у законодавчій системі, саме з метою легітимного закріплення й забезпечення на практиці статусу їхніх інституційних структур на макро- і мікрорівнях, субординації та підзвітності, стимулювання й розвитку ініціатив у прийнятті рішень. *Нідерланди* як держава з відносно високим рівнем інституалізації у цьому напрямі демонструє ринкові риси, коли, скажімо, підвищення винагород і фахове просування в інститутах державної влади все більше залежить саме від конкретних результатів роботи персоналу. Відображенням такого процесу стало

прийняття Закону «Про загальне державне управління», відповідно до якого всі рішення інститутів влади можуть бути оскаржені у незалежному суді, а не за допомогою окремих процедур оскарження офіційних рішень у спеціалізованих судах. Цей закон дав громадянам право на практиці боротися судовим позовом проти незаконних рішень інститутів влади. З цією метою в *Нідерландах* навіть були створені «попередні апеляційні комітети» для розгляду скарг громадян у різних сферах діяльності інститутів влади (реорганізація, перехід на іншу роботу, звільнення і под.). Це різко відрізняється від сформованої ситуації в інших країнах (з-поміж них вирізняємо *Канаду*), де кілька інститутів влади брали активну участь у процесі реформування сфери владних відносин, нарощування її місцевого самоорганізаційного потенціалу, підготовки персоналу, проведення консультацій та ін. Там ці принципи мали значення на всіх етапах здійснення реформ. Інакше кажучи, названа проблема обумовлює актуальність реалізації потенціалу різного рівня інституційних структур влади і відносин. Тут насправді потрібен системний підхід.

Третя проблема – радше проблема інструментального характеру, що складається з певних процедурних методик, технологій, розроблених з урахуванням сучасного передового досвіду, котрі ефективно використовують для забезпечення розмаїття та цілісності політичної інституційної системи. Цікавий у такому сенсі досвід *Канади*, де між міністрами, заступниками та секретарем Таємної ради укладають контракти про досягнення конкретних результатів процесу реформування. Міністерство фінансів, діяльність якого спрямована на дотримання бюджету витрат, видає директиви з питань кадрового управління для всіх внутрішньодержавних установ, відомств і, що важливо, звітує перед громадськістю. Створена Комісія зі справ державної служби контролює насамперед дотримання принципу здібностей і заслуг її працівників. Центр підготовки управлінських кадрів (ЦПУК) повністю відповідальний за підбір і підготовку службовців державного сектора. Заздалегідь висунуті канадським урядом цілі або ж вирішення проблем, пов'язаних із реформами, у секторі влади знаходять свою реалізацію. У 2000 р. Канадський уряд мав на меті скоротити бюджетний дефіцит до 24,3 млрд дол., або на 3% ВВП, тобто вперше за останні роки намітилися тенденції до послідовного зниження бюджетного дефіциту. Для цього за три роки планувалося скоротити витрати на 29 млрд дол. Вжиті заходи містили скорочення 45 тис. державних службовців, зменшення обсягу державних службовців комерціалізації, реструктуризацію 47 інших державних організацій. Цей процес набув і адміністративного, і політичного характеру, ціль якого полягала в тому, щоби визначити основні функції та обов'язки федерального уряду і розподілити ресурси між пріоритетними областями для забезпечення високої ефективності й економічності інститутів влади. Комітет з посадових осіб, очолений секретарем Таємної ради (секретаря кабінету міністрів), розглядає доповіді кожного відомства про досягнення у здійсненні реформ [4].

Отже, аналіз трансформації інституційної системи в Україні дає змогу стверджувати, що цей процес не належить до винятково особливих явищ. Існування проблем, котрі постають сьогодні перед реформаторами України, актуалізує необхідність вивчення й творчого застосування сучасного передового досвіду, зокрема країн, які стикаються з подібними проблемами. Вивчення такого досвіду підтверджує, що для здійснення реформ в інституційній системі влади держав транзитного характеру, зокрема України, необхідна своєрідна міжнародна

конвергенція, реалізація емпірично накопиченого передового сучасного міжнародного досвіду з обліком використання специфічних національних реалій. А це, відповідно, потребує зовсім нового ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів.

У цьому контексті основними перспективними тенденціями зміни сучасної інституційної системи України, на думку автора, є:

- посилення публічності, прозорості й відкритості політики, діяльності інститутів влади, виконання їхніх функцій та завдань;
- суттєве зменшення традиційних політичних ієрархій і поширення мережної архітектури політичних інститутів;
- розвиток "корпоративної стратегії" й усередині інституційних утворень, і на міжінституційному рівні;
- модернізація базових політичних інститутів, віртуалізація політичних процесів;
- зростання впливу соціокультурних та інших чинників на структуру й функціонування інститутів, політичної системи загалом.

Причому інституційна система політики як передумова антикризової стабільності України повинна відповідати низці *вимог*:

1. Політична інституційна система має формуватися на основі критерію структурно-функціональної універсалізації політичних інститутів.

2. Інститути повинні інтегруватися у межах політичної системи за об'єднання їхнього функціонального потенціалу, спрямованого на антикризову стабільність суспільства.

3. Політична інституційна система має творитися на засадах конкурентного, конструктивно-спрямованого демократичного характеру.

4. Повинна існувати самостійність (автономність) політичних інститутів та їхня функціональна диференціація, яка збільшує адаптаційні можливості політичної системи й породжує суверенітет політичних інститутів, а це натомість посилює їхні інтерактивні взаємозв'язки. Що більше диференціюється діяльність політичних інститутів, то більше спеціалізовану соціальну потребу вони відображають і реалізують. Унаслідок цього зміцнюється їхній соціальний зв'язок, взаємозалежність, зростає системність усієї політичної інституційної системи.

Такий висновок передбачає низку прикладних, негайних кроків, ґрунтованих саме на науковому вивченні і творчому застосуванні сучасного апробованого передового досвіду трансформації інституційної системи в Україні:

1. Реалізувати децентралізацію і деконцентрацію інституційної системи влади на макро- та мікрорівнях. Це має супроводжуватися насамперед делегуванням повноважень від центральних інститутів та відомств влади до інститутів регіонального і місцевого самоврядування, зі залученням фахівців, наданні їм свободи для інноваційності й маневрування, створенням якісно-необхідних послуг у цій сфері діяльності. Досвід закордонних країн (Велика Британія, Канада, Фінляндія, Нідерланди, Ісландія, Польща та ін.), засвідчує, що це зумовить поступове, поетапне скорочення чисельності службовців, готовність до налагодження ефективних партнерських зв'язків із неурядовими організаціями, створення ефективних коаліцій.

2. Утілити в життя перегляд пріоритету ролі міністерств та центральних відомств влади у тому, що стосується практики силового тиску в прийнятті й

реалізації рішень, використання їхніх санкцій, підвищення й установлення вимог до якості управлінських послуг. Необхідно у зв'язку з цим забезпечити можливість ефективного вивчення міжнародного передового досвіду, отриманого під час реформ.

3. Запровадити у владний інституційний процес принцип фахових якостей діяльності службовців: прийняття на роботу в інститути влади, просування службовими сходами, зміцнення відповідальності й дисципліни має опиратися на чіткі легітимні норми та принципи, міжнародні стандарти, легітимно закріплюватися у діяльності влади на всіх рівнях, а не визначатись чинником лише особистих зв'язків, курівництва. Завдяки цьому довіра до сучасної влади в Україні поступово збільшуватиметься.

4. Просуватися швидкими темпами просуватися в сенсі формування контрактної системи, використання тестування службовців у сфері діяльності інститутів влади й управління. Мають бути створені й розширені можливості наймання держслужбовців саме на умовах контрактів із фіксованим терміном перебування на посаді, діяльність котрих повинна періодично аналізуватися і ревізуватися для визначення ефективної інституційної структури та кращих механізмів їхньої діяльності.

5. Практикувати в інституційній системі державної влади й управління принцип оплати саме за результатами праці, де весь персонал повинен найматися, просуватися службовими сходами і ґрунтуватися на принципах «оплати за результатом діяльності», «нетерплячого ставлення до посередності» та ін.

6. Негайно запроваджувати, з метою зміцнення орієнтації на результативність та відповідальність у системі влади і на рівні центрального держапарату, і в окремих місцевих державних органах (міських та районних державних адміністрацій, їхніх управлінь, відділів і под.), практику подання щорічних звітів про результати їхньої діяльності, використання бюджетних коштів, забезпечення вищої прозорості. Рівень прозорості загалом повинен зростати внаслідок ширшого доступу громадськості до даних про результати діяльності інститутів влади.

7. Зміцнювати систему стримувань і противаг. Сюди варто зарахувати розширення повноважень зовнішніх незалежних аудиторських відомств, які контролюють діяльність інститутів влади. Прикладом може слугувати досвід підвищення ролі фінансового управління, котрий інспектує діяльність уряду Великої Британії, його місцевих органів влади, що вивчається незалежним аудитором, підлягає його постійному інспектуванню.

Нарешті, зазначимо як аксіому і те, що зміна інституційної системи є системним процесом. Системний аналіз спонукує по-новому розглянути зміст і перспективи кожного конкретного політичного інституту, інституційну систему загалом. Особлива увага повинна приділятися таким аспектам, котрі можливо було би визначити як різновекторність організаційних і самоорганізаційних змін інституційної системи соціуму. Це означає перенесення акценту з організаційної визначеності інституційної системи на її самоорганізаційну процесуальність, по суті, – з інституційної статички на інституційну динаміку. Такий перегляд, зсув аналізу досліджуваної проблематики постає через зростаючу увагу до неформальної та нелінійної практики формування сучасної інституційної політики. Цей підхід можна розглядати ключовим моментом, який докорінно змінює дизайн та складну

динаміку сучасної інституційної картини – від традиційно-формальних інституційних утворень до модерних із наявністю перехідних (транзитивних) форм їхнього існування. Однак ця нелінійно прогресивна схема політичного розвитку повинна завжди доповнюватися обліком цивілізаційно-демократичного аспекту, що позначається на суті та конфігурації сучасної сукупної інституційної системи.

Список використаної літератури

1. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе/ Е. Головаха, И. Панина// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 3–24.
2. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
3. Соціологічні дослідження, проведені Центром соціологічних досліджень м. Севастополя у листопаді – грудні 2008 р. (опитано (вибіркова сукупність) 2500 респондентів Севастопольського регіону); березні-квітні 2009 р. (опитано (вибіркова сукупність) 450 респондентів Севастопольського регіону); квітні – травні 2010 р. та квітні – травні 2012 р. (опитано (вибіркова сукупність) 1000 респондентів Севастопольського та Бахчисарайського регіонів); використанні соціологічні дані останнього дослідження (2012 р.), опитано респондентів у віці від 18 до 30 років (25%); 31 до 45 (24,15%); 46 до 55 (25%) та 55-60 (23,41%). Більшість (53,6%) із них мають середню освіту; 35,67% – вищу освіту, 14,21% – середньо-спеціальну освіту і 1,79% – початкову. Погрішність становить до 3 %.
4. Dean Alan. The Organization and Management of Executive Departments. Washington, DC: National academy of Public Administration. dos Santos, Luiz Alberto. Reforma Administrativa No Contexto Da Democracia. – Brasilia: DIAP and Arko Advice Editorial, 2001. – P. 114-119.
5. Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime /prepar. bu P. Murray, D. Webber [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.treasury.govt.nz/publications/research-policy/wp/2001/01-06/twp01-06.pdf>
6. Scott Graham. Management in New Zealand: Lessons and Challenges/ Graham Scott. – Wellington: New Zealand Business Roundtable, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/pudlic management.pdf>

Стаття надійшла до редколегії 05.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

INSTITUTIONAL PROCESSES IN UKRAINE: IDENTIFICATION, SELF-ORGANIZATION AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Leonid Bunetskyi

*Sevastopol Economic Humanitarian Institute
Taurida National V. Vernadsky University,
Department of Social and Human Sciences,
Kesajeva Str.14, Sevastopol, 99038, Ukraine,
e-mail: bunetsky@mail.ru*

This paper examines the institutional features of the political processes in the context of transitivity of Ukrainian society. Proposed are application steps of qualitative changes in the institutional system of political power in Ukraine.

Key words: transformation, political transitivity, institutional political system, political institutions, state institutions, institutions of political participation, the paradigm of self-organization of political institutions.

**ИНСТИТУЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ:
ИДЕНТИФИКАЦИЯ, САМООРГАНИЗАЦИЯ И МИРОВОЙ ОПЫТ****Леонид Бунецький**

*Севастопольский экономико-гуманитарный институт
Таврийського національного університета імені В. Вернадського,
кафедра соціально-гуманитарних наук,
вул. А. Кесаєва, 14, г. Севастополь, 99038, Україна,
e-mail: bunetsky@mail.ru*

Исследуются особенности институциональных процессов в контексте политической транзитивности украинского общества. Предложены прикладные шаги качественных изменений институциональной системы политической власти в Украине.

Ключевые слова: трансформация, политическая транзитивность, политическая институциональная система, политический институт, институты государственной власти, институты политического участия, парадигма самоорганизации политических институтов.

УДК 352.075.1

НОРМАТИВНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ЛОКАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Світлана Була

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: bula_sv@ukr.net*

В статті визначено нормативні та організаційні фактори становлення локальної демократії України, до яких належать демократичні цінності, що притаманні політичній культурі українців, нормативно-правові акти, які орієнтовані на закріплення локальної демократії, механізми локальної демократії, які сьогодні реалізуються в Україні.

Ключові слова: локальна демократія, місцеве самоврядування, політична культура, цінності, громадські слухання, соціальне замовлення, громадські консультації, органи самоорганізації населення.

Громадяни держави у своєму щоденному житті найчастіше мають справу з місцевою владою, тому саме вона служить індикатором ефективності влади та системи управління загалом. Місцеве самоврядування має справу з найближчими для громадян проблемами, мешканці відповідних територіальних громад найкраще обізнані і можуть самостійно формулювати власні потреби. Окрім того, місцеве самоврядування певною мірою виконує роль інституту політичної соціалізації, адже громадяни, спілкуючись з органами місцевого самоврядування, здобувають політичний досвід. Саме тому належне функціонування місцевого самоврядування становить основу в системі здійснення влади, визначає ставлення громадян до держави, дає змогу виробити демократичні цінності та навички політичної діяльності.

Трансформаційні процеси в Україні започаткували становлення системи локальної демократії на рівні органів місцевого самоврядування. Локальна демократія відіграє важливу роль у стабілізації політичної системи. Становлення дієвої громадянської самоорганізації спроможне забезпечити легітимність владних інститутів і представництво суспільних інтересів, що сприятиме подальшому демократичному розвитку держави. Однак, розвиток дієвої системи локальної демократії неможливий без належних нормативних та організаційних умов її працюючих механізмів реалізації законодавчих норм у сфері розвитку локальної демократії – і на загальнодержавному, і на місцевому рівні.

Саме тому в цій статті ставимо за *мету* з'ясувати нормативні та організаційні чинники становлення локальної демократії. Реалізація цього завдання на сьогоднішній день в багатьох регіонах України залишається найактуальнішою проблемою; вона обумовлена в більшості випадків некваліфікованістю та бездіяльністю персоналу органів місцевого самоврядування, а також нехтуванням органами публічної влади та посадовими особами законодавчими нормами щодо створення належних умов для розвитку локальної демократії на місцях.

Локальна демократія та місцеве самоврядування є об'єктом наукового інтересу багатьох вчених, адже вагомість цих феноменів для політичного життя країни надзвичайно велика. Цій проблемі приділяли увагу М. Лендъел, З. Варналій, О. Бабінова, О. Бойко-Бойчук, О. Батанов, А. Матвієнко, В. Куйбіда, П. Трачук, В. Місюра, І. Дробот та ін.

Відповідно до мети цієї розвідки, *об'єктом* виступає система місцевого самоврядування та трансформаційні процеси у ній, предметом дослідження є чинники становлення локальної демократії як форми організації системи місцевого самоврядування в Україні.

Система локальної демократії передбачає тісний взаємозв'язок між громадянином та владою, можливість громадян активно залучатися до процесів прийняття рішень, впливати на порядок денний органів місцевого самоврядування, створення відкритого та відповідального суспільства. Однак, становлення системи локальної демократії залежить від ціннісних передумов, нормативно-правової бази. Політичні цінності є своєрідними орієнтирами для розвитку суспільства, вони визначають схильність чи навпаки неприйняття певних форм політичної організації. Суттєвим чинником є законодавча база, яка передбачає основні форми та регулятори системи місцевого самоврядування. Ці фактори ми визначаємо як нормативні.

Демократична політична культура є результатом формування демократичних інститутів. Загальні показники рівня демократичності суспільства характеризуються частковими показниками, для яких збираються дані на такі запитання:

- наскільки поширена політична участь у всіх її формах, наскільки вона репрезентує різні сегменти суспільства, а також наскільки вона обмежується соціальними, економічними та іншими чинниками;
- наскільки традиції і культура суспільства підтримують основні демократичні принципи народного контролю та політичної рівності;
- наскільки народ довіряє здатності політичної системи розв'язати основні проблеми суспільства і свої спроможності впливати на цей процес [12].

Л. Даймонд відзначав, що говорити про політичну культуру нації можна, якщо розуміти її як суміш чи рівновагу різних субкультур в межах однієї країни; різниця між основними культурними стереотипами часто більша в межах однієї нації, аніж між ними [5; с. 884–885]. М. Лендъел вважає, що «політична культура є показником консолідації демократії у певному суспільстві, а політико-культурні прояви на локальному рівні громад – індикатор стану локальної демократії» [12].

Для української політичної культури характерна полісуб'єктність. У незалежній Україні, особливо останнім часом, кількість суб'єктів, носіїв активістського типу політичної культури, значно зросла, оскільки змінилась роль громадських організацій, функціонує багатопартійна система та зріс рівень політичної культури громадян. Проте, якість суб'єктів політичної діяльності, рівень демократизації політичної культури залишається недостатнім через недостатню поінформованість та залучення населення до політичного життя, а поряд з тим відчутна незначна готовність самого населення до нелегітимних форм соціального протесту, що в демократичних умовах є ознакою належного рівня політичної культури [10, с. 5–6].

Серед нормативно-правових актів, які створюють передумови для формування локальної демократії належать «Європейська хартія місцевого

самоврядування», ратифікована українським парламентом, а також Закон «Про місцеве самоврядування в Україні». Ці документи визначають пріоритетність ефективного самоврядування, основні принципи та засади його розбудови. Зокрема, Закон України визначає такі принципи місцевого самоврядування: народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування [9].

Особливе значення для становлення локальної демократії в Україні має Постанова Кабінету Міністрів № 996 від 3.11.2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Ця постанова хоча й стосується державної влади, разом з тим передбачає становлення практик громадських консультацій та залучення громадян на рівні органів місцевого самоврядування. Вона має демократичне спрямування та орієнтується на цінності участі громадян у політиці. У ній також передбачено механізм громадських консультацій та громадських рад при органах державної влади [16]. До нормативно-правових чинників локальної демократії належать також статuti міст, які приймаються місцевими радами. Такий статут, зокрема має місто Львів [19]. На нашу думку, головною перевагою статутів є уточнення організаційної практики локальної демократії, особливості їх використання в даній територіальній громаді. Як бачимо, нормативні засади тісно пов'язані з організаційними чинниками, до яких належать механізми та практики локальної демократії.

У демократичних західноєвропейських державах найпоширенішими є такі форми співпраці громадськості та влади: інформування громадськості, консультації, громадські дорадчі комітети, круглі столи опитування громадської думки, фокус-групи, громадські слухання, збори громадян. Новою формою взаємодії з громадськістю для органів місцевого самоврядування стало створення громадських дорадчих комітетів. Вона лише зараз починає використовуватись у нашій державі, але результативність цієї форми дуже висока. На місцевому рівні громадські дорадчі комітети підвищують і якісний, і кількісний виміри участі громадськості в місцевому управлінні, будуючи таким чином місток довіри між владою та громадянами, посилюючи громадянське суспільство. Вони є механізмом залучення технічних навичок та думки громадськості для вирішення проблем місцевого управління; створюють для громадян форум, де вони можуть інформувати один одного і, таким чином, посилюють діалог, необхідний для розв'язання конфліктів; є джерелом нових думок, ідей та альтернатив для обраних та призначених службовців; можуть допомогти знизити напругу та деполітизувати процес управління [11, с. 154]. Громадські дорадчі комітети, перш за все, сприяють взаємодії та взаємовпливу ради та громадськості, допомагають їм спільно знайти шляхи вирішення проблемних питань та спільно розробити подальшу політику місцевого розвитку.

Опитування громадської думки також має суттєве значення. Воно є декількох видів: інтерв'ю безпосередньо; інтерв'ю за телефоном; опитування поштою тощо. Також воно поділяється на опитування експертів або ключових інформантів; опитування споживачів послуг; опитування широкого загалу населення тощо.

Важливими є й такі форми взаємодії ради з громадськістю: громадські та громадсько-професійні експертизи проектів та програм, інших місцевих програм соціально-економічного розвитку. На місцевому рівні громадські та громадсько-професійні експертизи мають велике значення під час розроблення програм соціально-економічного розвитку території. Громадська експертиза здійснюється, зазвичай, представниками громадських рухів та об'єднань. За організацією здійснення вона може бути двох видів:

1. Проект програми надається широкому загалу громадських об'єднань. На першому етапі законопроект чи програма розсилаються поштою або розміщуються на веб-сайті організації, що їх розробляла. На другому етапі організація отримує висновки поштою або на своєму сайті. Існують також два варіанти подальших дій: а) після реалізації другого етапу співпраця припиняється й організація на основі отриманих результатів доробляє зазначені документи; б) з представників організації, котрі брали участь у першому турі експертизи, створюється робоча група, яка продовжує працювати над документами до повного їх прийняття та впровадження у життя як закону або державної програми дій.

2. Проект програми пропонується на розгляд задалегідь створеній робочій групі із представників громадськості, яка і доопрацьовує документ. У цьому варіанті є лише один недолік: рада, що розробляла документ, має змогу створити робочу групу із тих осіб, котрі будуть лояльними до документа загалом і до окремих дискусійних його аспектів, що потребують більш прискіпливої уваги [3, с. 338].

Громадські слухання здебільшого є офіційним засіданням місцевого органу влади щодо проведення певного заходу чи вирішення певної проблеми, що стосується всієї громади, а її вирішення є необхідним. Після подій 2004–2005 р. ця форма постає як громадська ініціатива, що дає змогу територіальній громаді впливати на хід важливих для неї справ. Громадські слухання є ключовим інструментом обговорення рішень, які приймаються місцевою владою. Посадові особи повинні прислухатись до пропозицій громадян, їхні коментарі та виступи мають ретельно аналізуватися при прийнятті рішень, оскільки такий принцип є важливим для створення атмосфери легітимності й успіху громадських слухань.

Досить важливим елементом локальної демократії є діяльність первинних ланок самоврядування – квартальних, вуличних, будинкових комітетів, що в сучасному лексиконі місцевого самоврядування отримало назву «органи самоорганізації населення». Органи самоорганізації населення – це громадська представницька форма місцевого самоврядування. Вони утворюються населенням мікротериторії (мікрорайону, житлового комплексу) для самостійного вирішення під свою відповідальність питань місцевого значення, зумовлених інтересами населення відповідної території на основі законів та прийнятих відповідно до них локальних нормативних актів, із використанням власних та залучених матеріальних і фінансових ресурсів [2, с. 5]. Ці органи не є органами всієї сільської, селищної або міської громади – це органи жителів села, селища, міста, які становлять складову територіальної громади, тобто жителів мікрорайону, вулиці, населеного пункту, що перебуває у межах адміністративних кордонів міста. Вони не мають власної компетенції, їх діяльність має дозвільний характер, тому що тільки відповідна місцева рада може наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Одночасно органи самоорганізації є самостійною ланкою локальної демократії, яка має свої завдання, цілі, функції і повноваження. Органи самоорганізації як частина місцевого самоврядування для територіальних громад, її органів та посадових осіб є серйозною опорою у розв'язання багатьох місцевих проблем. Хоча вони і створюються з дозволу місцевих рад, однак виключно за ініціативою місцевих жителів на основі їхнього добровільного волевиявлення. Їх поява не є обов'язковою, бо вони є результатом ініціативи знизу – від самого населення [2, с. 7]. Серед основних завдань таких утворень – організація дозвілля, проведення робіт з благоустрою, озеленення та утримання у належному стані дворів, вулиць, площ, здійснення контролю за належною експлуатацією та організацією обслуговування населення підприємствами та організаціями, участь при розгляді скарг і пропозицій громадян, оперативного волевиявлення громадської думки щодо рішень органів влади і управління, які входять з клопотанням до відповідних органів державної влади про надання допомоги інвалідам, малозабезпеченим громадянам та іншим особам, котрі потребують соціальної допомоги. Деякі великі міста України вже мають певний досвід роботи по утворенню органів самоорганізації населення, але часовий період їх функціонування ще невеликий, тому аналізувати ефективність його, мабуть, ще зарано, оскільки вони ще не дістали суспільної підтримки щодо вирішення питань місцевого значення, не стали рушійною силою в удосконаленні та розвитку системи місцевого самоврядування, а тому самоорганізація населення залишається затребуваною самою системою місцевого самоврядування України. Цю думку поділяє колишній голова Комітету Верховної Ради з державного будівництва та місцевого самоврядування А. Матвієнко, який вважає, що органи самоорганізації населення могли б бути первинними органами територіальної громади. Але великі можливості, які криє у собі самоорганізація населення, на жаль, фактично не використовуються [14].

Збори громадян дають змогу територіальним колективам обговорювати питання місцевого значення й ухвалювати владні рішення. Вони є важливим засобом участі громадян у здійсненні різноманітних самоврядних функцій, виступають методом підвищення рівня відповідальності у здійсненні місцевого самоврядування, вираження ініціативи, підвищення політичної культури. Одночасно вони служать засобом громадського контролю за діяльністю органів та посадових осіб місцевого самоврядування [20, с. 137]. Загальні збори можуть проводитись на рівні своєрідних «мікрогромад» – будинків, вулиць, кварталів, мікрорайонів всередині села, селища, міста. Загальні збори виступають вищим органом влади по відношенню до будинкових, вуличних, квартальних комітетів, які їм підзвітні і підконтрольні.

В умовах вітчизняного державного будівництва питанням громадських ініціативи, самоорганізації та суспільної самодіяльності населення законодавцем приділяється певна увага. Відомий вчений Ф. Фукуяма писав, що «здорово капіталістична економіка опирається насамперед на досить високий рівень соціального капіталу громадянського суспільства, що сприяє підвищенню самоорганізації в бізнесі, корпораціях і подібних структурах. Сама тенденція до самоорганізації життєво необхідна для ефективної діяльності демократичних політичних інститутів» [15, с. 288]. Використовуючи правовий, організаційний, інституціональний, інформаційний та інші ресурси, в Україні вдалося сформувати початкову нормативно-правову базу, яка обумовлює право громадян на розвиток цих

складових парадигми здійснення самоврядування і забезпечує захист від посягання на нього. Втім, реальне гарантування локальної демократії та ефективність функціонування самоврядного процесу потребує не стільки формалізації такого права громадян, які справді захищені законодавством, хоча й не завжди бездоганного, скільки їх формування. Мається на увазі те, яким чином у сучасному українському суспільстві подолати байдужість до інтересів громади і мотивувати громадян скористатися наданим державою правом облаштувати своє життя спільними зусиллями. Ця ситуація ускладнюється також відсутністю необхідних для цього локальних нормативних актів, котрі повинні конкретизувати законодавчі положення щодо реалізації механізмів громадської участі на місцях, а також низький рівень поінформованості громадськості щодо реалізації своїх конституційних прав.

Проблема полягає ще й у тому, що лише частина міст України має затверджені Статути, в яких врегульовано форми локальної демократії: проведення громадських слухань, загальних зборів громадян і впорядковано загальну процедуру громадських ініціатив. Через це члени територіальних громад не мають змоги брати участь в управлінні місцевими справами та співпрацювати в владу, тому обмежуються лише разовими акціями на кшталт спільних семінарів, прес-конференцій, які зачіпають лише частину актуальних питань, пов'язаних з якістю життя в певному населеному пункті. Окрім цього, доцільно було б закріпити на законодавчому рівні положення про те, що ініціатором слухань має бути не лише міський голова та обласна чи районна і міська рада, постійні депутатські комісії, а й об'єднання громадян та безпосередньо громадяни за місцем проживання. Також варто було б передбачити можливість звернення громадян до суду в разі зволікання посадовими особами з розглядом рішень громадських слухань. Це дало їм б змогу впливати на якість послуг та прийняття рішень на локальному рівні.

У демократичному суспільстві саме громадськість планує роботу органів державної влади; опікується системою взаємодії з владою проводить моніторинг громадської думки; налагоджує і підтримує двосторонні відносини між владою і громадськістю; здійснює повне й своєчасне інформування громадськості про дії влади. Саме громадська участь уможливорює громадський контроль і партнерство. Громадська участь особливо важлива в контексті розв'язання локальних проблем. Йдеться про ініціативу як про рушійну силу трансформування особистих інтересів громадян в інтереси громади, інакше кажучи, про зацікавленість членів громади в облаштуванні свого життя, відстоюванні і захисті власних прав у контексті реалізації соціально-економічних, побутових, культурних інтересів усієї громади [6, с. 312].

В Україні нагромаджений певний досвід активної співпраці органів місцевого самоврядування з населенням. Він є прикладом реального та дієвого місцевого самоврядування, проте зазначене ще не стало постійною практикою для всіх органів місцевого самоврядування в нашій державі. На жаль, не всі адміністративно-територіальні одиниці України використовують можливості, надані вітчизняним законодавством. В основному це стається з таких причин:

- небажання органів місцевого самоврядування та їх представників співпрацювати з населенням;
- відсутність законодавчого зобов'язання органів місцевого самоврядування спільно з громадськістю вирішувати всі важливі питання, що виникають;

- хвилювання з боку органів місцевого самоврядування, що громадськість через свою участь уповільнить процес прийняття рішень;
- необізнаність громадськості, відсутність у більшості населення конкретних знань про діяльність місцевих рад, їх обов'язків перед громадою; своїх прав та обов'язків; знання законодавства тощо [13, с. 110].

Суспільна самодіяльність у місцевому самоврядуванні виступає однією з засад його виникнення як системного суспільного явища і функціонування як організаційно структурованого інституту. Суспільна самодіяльність, на думку І. Дробота, це реагування суспільства на здійснення управлінської дії суб'єктами управління на місцевому рівні. Вона поєднує в собі реалізацію всіх трьох складових місії місцевого самоврядування та найвиразніше серед них – децентралізацію управління [7, с. 173].

Якщо самоорганізація через процеси самозародження, самозбереження та саморозвитку забезпечує виникнення самоврядування як форми співіснування громадян (системного суспільного явища) і функціонування його як організаційно-структурованого інституту, що реалізують складову місії місцевого самоврядування з організації життєдіяльності на місцевому рівні, то суспільна самодіяльність через дотримання у своєму здійсненні демократичних цінностей та принципів, творчу енергію та відповідальність населення за місцем проживання. Як вважає Г. Атаманчук, вона надає локальній демократії ознак форми реалізації прав і свобод людини і громадянина [1, с. 133].

Отже, ініціатива, самоорганізація та суспільна самодіяльність як складові здійснення локальної демократії є категоріями громадянського спрямування. Темпи їхнього формування, котрі залежать від стану розвинутої громадянського суспільства, можуть значно уповільнюватися. На думку І. Дробота, варто до цього процесу залучати державу, тобто для прискорення формування ініціативи, самоорганізації та суспільної самодіяльності слід використовувати певні стимулюючі засоби. У цьому аспекті відомі науці декілька мотиваційних підходів, однак найефективнішим є формування названих складових через розвиток власності, а в контексті формування індивідуальної і в позитивному сенсі наступальної ініціативи, природної самоорганізації та суспільної самодіяльності – розвиток приватної власності. Йдеться про власність, яка приносить власнику певний прибуток, створює добробут і одночасно формує у нього відчуття економічної незалежності, особистої гідності і суспільної свободи, яка, своєю чергою, формує соціальну основу місцевого самоврядування – середній клас як активну складову громадянського суспільства [8, с. 153]. Ще однією проблемою для України є збільшення кількості громадських організацій, а також розширення сфер їхньої діяльності, включно з фіктивною і формальною діяльністю чималої кількості з них. Багато громадських об'єднань створюються з метою задоволення приватних інтересів, а з втратою цими інтересами актуальності фактично припиняється і їхня робота. Проте, саме громадські організації можуть ефективно впливати на формування громадської думки і спроби змінити ставлення громадськості до негативних соціальних явищ у суспільстві.

Таким чином, саме ці три категорії – ініціатива, самоорганізація та суспільна самодіяльність вказують на сутнісну відмінність у здійсненні самоврядування і державного управління.

Інститути безпосередньої демократії забезпечують широку участь населення у локальній демократії, сприяють розширенню громадської ініціативи, зростанню соціальної активності жителів територіальних спільнот.

Зазначені форми взаємодії влади з громадськістю вже широко використовуються в Україні, однак вони потребують вдосконалення. Мета та завдання спільної діяльності мають бути зрозумілими, прозорими і чітко визначеними і для представників влади, і для громадськості. Разом з цим встановлюються і певні зобов'язання для обох сторін. Зобов'язання представників ради в процесі цієї роботи – враховувати, записувати всі пропозиції громадськості і звітувати перед населенням про результати. Це особливо важливо, коли рада прагне зробити процес прийняття рішень прозорішим [17].

Доцільно зазначити про необхідність встановлення певних часових меж та термінів участі громадян у спільному з радою вирішенні проблем, оскільки розуміння населенням своєї ролі арбітра, призначеного керувати, розв'язуючи ту чи іншу проблему, може цілковито відрізнитися від його реальних можливостей і повноважень, іншими словами процес може вийти за межі допустимого, і є загроза втручання громадськості в питання, котрі є прерогативою лише спеціалістів. Саме для уникнення подібних ситуацій встановлюються межі та терміни громадської участі.

На сьогодні на локальному рівні залишається велика кількість соціально-економічних проблем, котрі в силу певних причин не можуть вирішуватись місцевою владою самостійно, зокрема: відсутність достатньої кількості бюджетних коштів, необхідність кадрового потенціалу та матеріально-технічної бази. Тому існує необхідність залучення до цього процесу партнерів, найкращими, на думку В. Кравченка, з яких можуть виступати громадські організації, а найдієвішим механізмом такого залучення є соціальне замовлення [18].

Соціальне замовлення – це економічний механізм, завдяки якому громадські організації можуть отримати кошти з місцевого бюджету і спрямувати їх на розв'язання соціальних потреб, котрі стоять перед місцевими громадами. Запровадження практики соціального замовлення вирішує ряд питань для громадського сектору:

– громадськість буде причетна до використання державних коштів, що забезпечить прозорість виконання бюджету;

– держава буде підтримувати не конкретні організації, а напрямки їх діяльності;

– зросте конкурентоздатність, професійність громадських організацій [4, с. 121].

Дієвість механізму соціального замовлення вже позитивно зарекомендувала себе. Так, вперше в Україні, такий механізм був закріплений в Одесі ще в 2000 р., а на сьогодні соціальне замовлення та його різні модифікації були запроваджені в 30 містах й областях України: Харкові, Києві, Львові, Хмельницькому, Чернівцях, Луцьку, Луганській області та ін. Триває робота по впровадженню соціального замовлення у Полтаві, Дніпропетровську, Луганську, одеській області та інших містах України.

Процес залучення громадськості має включати просвіту населення з питань діяльності влади і законів, на яких ця діяльність базується. Тільки освічені

громадяни зможуть реально впливати на процес прийняття рішень та ефективно співпрацювати з органами публічної влади.

Співпраця місцевої влади з локальною спільнотою здійснюється за волевиявленням партнерів та спирається на узгоджених засадах, а саме: партнерства, яке означає, що партнери прагнуть до компромісу, беруть до уваги висловлені зауваження, з'ясовують розбіжності, вислуховують один одного, обмінюються думками та інформацією; прозорості й відкритості, які означають, що партнери є відкритими та чесними, дії та процедури є прозорими, а рішення – об'єктивними; суверенності сторін, котра означає, що партнери мають право самостійного вибору способу, методу, часу та місця реалізації завдань та осіб, які їх реалізовуватимуть, а також беруть на себе відповідальність за отримання запланованих результатів; ефективності, яка означає, що партнери визнають за основний критерій діяльності отримання максимальної ефективності від вкладених витрат [17, с. 142].

Формування дієвих і результативних взаємовідносин органів місцевого самоврядування й територіальної громади є взаємовигідним та необхідним для розвитку громадянського суспільства, становлення дієвих засад співпраці громадськості з владою на місцевому рівні. Зазначене співробітництво посилює ефективність діяльності органів місцевого самоврядування та підвищує рівень залученості громадян до вирішення місцевих проблем.

Залучення громадськості не гарантує, що будь-яке рішення буде прийняте в результаті консенсусу, але це дасть змогу висловити громадянам свої думки, очікування та вплинути на відкритість і результат прийняття рішень, що в свою чергу підвищить легітимність цього рішення і позитивно вплине на розвиток громадянської свідомості.

Таким чином, визначальними для становлення локальної демократії є нормативні та організаційні фактори, які є взаємопов'язаними, адже передбачають становлення конкретних механізмів та практик участі громадян у самоврядуванні, їхню регуляцію. З одного боку, ефективні практики, котрі з'являються, потребують законодавчого закріплення, з іншого – закон передбачає певні механізми, які згодом закріплюються на практиці. З огляду на риси політичної культури українців, практики громадського консультування та появи органів самоорганізації населення, вважаємо можливим становлення ефективної локальної демократії в Україні.

Список використаної літератури

1. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит-ра, 1997. – 400с.
2. *Батанов О.* Органи самоорганізації населення. Як вони бачаться в Києві/ О.Батанов // Віче. – 2002. – № 10 (127). – С. 5–12.
3. *Варналій З. С.* Державна регіональна політика України : особливості та стратегічні пріоритети / З. С. Варналій, О. О. Бабінова, О. В. Бойко-Бойчук та ін. ; за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 768 с.
4. *Вінцукевич К.В.* Співпраця громадських організацій з органами місцевого самоврядування в процесі оптимізації місцевої політики / К.В. Вінцукевич // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 85. – С. 115–123.

5. *Даймонд Л.* Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
6. *Дробот І.О.* Ініціатива населення – ресурс гарантування місцевого самоврядування / І.О. Дробот // Ефективність державного управління: зб. наук. праць ЛРІДУ НАДУ / за ред. А.О. Чемериса. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 298–306.
7. *Дробот І.О.* Місце і роль суспільної самодіяльності населення у гарантуванні місцевого самоврядування / І.О. Дробот // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць ОРІДУ НАДУ. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 3 (27). – С. 168–178.
8. *Дробот І.* Основні засади формування концепції гарантування місцевого самоврядування / І. Дробот // Вісник НАДУ. – 2006. – № 3. – С. 144–155.
9. *Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
10. *Кисельов С.* Політична культура в контексті загальнокультурного процесу України / С. Кисельов, С. Рябов // Магістеріум. – 2008. – Вип. 31: Політичні студії. – С. 5–19.
11. *Куйбіда В.С.* Місьцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії / В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. – 467 с.
12. *Лендъєл М.О.* Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури [Електронний ресурс] / М.О. Лендъєл. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=2242>
13. *Мамонова В. В.* Методологія управління територіальним розвитком / В.В. Мамонова. – Х. : Видавництво ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2006. – 196 с.
14. *Матвієнко А.* Ініціатива населення як поступ до гідного майбутнього / А. Матвієнко // Голос України. – 2002. – 6 грудн.
15. *Місюра В.* Громадська ініціатива в системі місцевого самоврядування в Україні / В. Місюра // Вісник УАДУ. – 2005. – № 4. – С. 288–294.
16. *Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 3.11.2010 р.* „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>
17. *Пухтинський М.О.* Розвиток місцевого самоврядування в Україні / М.О. Пухтинський, П.Т. Павленчик, В. М. Князев. – К. : Логос, 2002. – 212 с.
18. *Роль громадських організацій та інших неурядових структур у становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні: науково-практичний посібник* / М. М. Клепацький та ін. ; за заг. ред. В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.
19. *Статут територіальної громади м. Львова* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lvivrada.gov.ua/miskarada/statut>
20. *Трачук П.А.* Участь громадян України у місцевому самоврядуванні / П.А. Трачук. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 216 с.

Стаття надійшла до редколегії 01.05.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

NORMATIVE AND ORGANIZATIONAL PREREQUISITES OF LOCAL DEMOCRACY IN UKRAINE

Svitlana Bula

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: bula_sv@ukr.net*

This article outlines establishing of the regulatory and institutional factors of local democracy in Ukraine, including democratic values inherent in Ukrainian political culture, laws and regulations that are aimed at strengthening local democracy and local democracy mechanisms which are now being implemented in Ukraine.

Key words: local democracy, local government, political culture, values, public hearings, social order, public consultation, the BSP.

НОРМАТИВНЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЛОКАЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ В УКРАИНЕ

Светлана Була

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра политологии,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: bula_sv@ukr.net*

В статье определены нормативные и организационные факторы становления локальной демократии в Украине, к которым относятся демократические ценности, присущие политической культуре украинцев, нормативно-правовые акты, ориентированные на закрепление локальной демократии, механизмы локальной демократии, которые сегодня реализуются в Украине.

Ключевые слова: локальная демократия, местное самоуправление, политическая культура, ценности, общественные слушания, социальный заказ, общественные консультации, органы самоорганизации населения.

УДК 329.01

КОНСОЛІДАЦІЯ ЯК ЗАВЕРШАЛЬНА СТАДІЯ ТРАНЗИТУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Людмила Приймак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: ms.priymak@inbox.ru*

З'ясовано суть і місце явища “консолідації” в процесі трансформації політичного режиму. Виявлено двовекторність у трактуванні консолідації як завершальної стадії транзиту теоретиками транзитологічних парадигм. Досліджено залежність консолідації політичного режиму від типу країни, що вивчається.

Ключові слова: транзит, консолідація, тип політичного режиму, парадигми транзитології.

Українська держава перебуває у процесі трансформації політичного режиму, який супроводжується низкою перетворень у всіх сферах суспільного життя. На цьому етапі дуже важливо, щоб політичний режим нашої країни набув уже визначених усталених рис, тобто консолідувався режим. Однак консолідація політичного режиму не завжди демократична. Тому так важливо визначити теоретико-методологічні підходи до консолідації політичних режимів і виявити оптимальний варіант використання транзитологічних парадигм для Української держави.

Питання утвердження нового типу політичного режиму широко дискутується в політичній науці. Теоретики класичної парадигми транзитології, скажімо, Д. Растоу, А. Пшеворський, Ф. Шміттер, Х. Лінц, А. Степан, трактують явище “консолідації” як завершальну стадію демократичного транзиту. Проте досвід країн пострадянського простору засвідчує недоцільність застосування такого підходу, оскільки не завжди трансформація закінчується консолідацією демократії. На основі критики “класичної парадигми транзитології” виникає парадигма “некласичної транзитології” (В. Гельман, Ф. Редер, А. Браун, М. Бернхардт, Х. Белзер та ін.), що розкриває особливості консолідації кожного виду політичного режиму, не обов'язково демократичного.

Мета статті – дослідити місце та роль консолідації політичного режиму як завершальної стадії транзиту. Для досягнення мети ми повинні реалізувати такі завдання: 1) дослідити значення поняття “консолідація” в політичній науці; 2) виявити суперечності в поглядах теоретиків транзитології; 3) обрати альтернативну парадигму транзитології для вивчення питання консолідації політичного режиму в нашій країні; 4) спрогнозувати можливі варіанти консолідації політичного режиму в Україні.

Для початку визначимо поняття “консолідація”. Етимологічно термін «консолідація» (лат. *consolidatio* – зміцнення, об’єднання) означає процеси укріплення, об’єднання, згуртування [16, с. 353; 17, с. 264]. На буденному рівні воно асоціюється з впорядкуванням і ефективністю суспільного управління. Однак, як стверджує український дослідник О. Туркевич у статті “Консолідація політичних партій в Україні: визначення понять”, окрім єдності консолідація, “включає й інший аспект, а саме – різноманітність та різнорідність. Співвідношення єдності та різноманітності (тобто збереження певної автономії) є одним з головних аспектів консолідації. Вони стимулюють консолідаційні процеси в суспільстві та державі” [13]. Загалом консолідація може бути визначена сукупністю об’єднувальних процесів у суспільстві [15, с. 551].

Класична парадигма транзитології розглядає консолідацію завершальною стадією переходу до демократії. Але і серед прихильників такого підходу відсутня одностайність у його трактуванні. Засновник цієї парадигми Д. Растоу перехідний період (транзит) визначає як особливий етап політичного розвитку – “період часу від безпосередньо перед переходом до безпосередньо після переходу до демократії” – та розподіляє його на три фази, котрі послідовно змінюють одна одну: 1) підготовча; 2) ухвалення рішень; 3) звання. Саме в останній фазі відбувається засвоєння політичними силами та суспільством нових демократичних правил, процедур і цінностей [12, с. 34–39], що і є етапом консолідації демократичного політичного режиму.

У ХХ ст. розроблено блок моделей демократичного переходу, пов’язаних з іменами А. Пшеворського, Ф. Шміттєра, Г. О’Доннелла, Х. Лінца, С. Гантінгтона та ін. Транзитологічна теорія виокремлює такі етапи переходу: 1) лібералізацію авторитарного режиму; 2) встановлення демократичного правління; 3) консолідацію демократичного режиму [12, с. 37].

Лібералізацію авторитарного режиму пов’язують переважно з кризою легітимності, яка виникає під впливом зовнішніх чинників, наприклад, смерті диктатора чи поразки у війні. Лібералізація, зазначає А. Пшеворський, ще не веде до демократизації: її наслідком може стати навіть реставрація попереднього режиму в жорсткішій формі [11, с. 389].

Інша стадія переходу – встановлення демократичного правління – передбачає утворення демократичних інститутів у органах державного управління та їхню легітимізацію, адже не завжди нові інститути влади визнаються і сприймаються громадянами та відповідають політичній системі держави. Проте ця стадія не завжди приводить до консолідації демократичного політичного режиму.

Класичну парадигму транзиту критикував російський дослідник В. Гельман, пропонуючи розглядати процеси трансформації політичних режимів на пострадянському просторі у межах альтернативної концепції – переходу з відкритим фіналом. У контексті цієї моделі вчений розробив оригінальний методологічний підхід до концептуалізації гібридних політичних режимів, котрі виникли в країнах колишнього СРСР. Так, за його словами, для вивчення політичних режимів у пост-СРСР можна вирізнити мінімум три точки на умовній шкалі “авторитаризм-демократія”, одна з яких була би ближчою до авторитаризму, інша – до ліберальної демократії, а третя мала би проміжний характер. Для позначення цих точок В. Гельман звернувся до вже розроблених моделей, котрі, на його думку,

найадекватніше описують елементи цих режимів: 1) моделі “авторитарної ситуації”, розробленої Х. Лінцем; 2) моделі гібридного режиму – делегативної демократії Г. О’Доннелла; 3) моделі сконсолідованої демократії, описаної Ф. Шміттером; але за аналогією з авторитарною ситуацією, на думку В. Гельмана, доцільніше тут вжити поняття “демократична ситуація”, запропоноване Д. Колліером та С. Левіцкі [4, с. 122].

Альтернативний погляд на формування політичного режиму в пост-СРСР продемонстрував Ф. Редер. Він стверджував: у пост-СРСР узагалі немає сенсу розглядати перехід до демократії; комуністичне правління в більшості пострадянських держав змінив авторитаризм. Ф. Редер вирізняє три ідеальні типи пострадянських авторитарних режимів: 1) автократія (владою керує вузьке коло політичної еліти); 2) олігархія (влада у чиновництва або кланових груп, котрі діють не в межах інститутів); 3) ексклюзивні республіки (влада в одній частині населення, коли інша частина обмежена в правах) [2, с. 59].

Одночасно в країнах колишнього СРСР процес консолідації часто є перерваний і не завершений до кінця. Він створює симбіотичні види, які називають іноді “демократичний авторитаризм”, або “авторитарна демократія”. Багато в чому це пов’язано з соціокультурним середовищем, де здійснюється політичний перехід, з “реакцією відторгнення” демократичних цінностей і норм домінуючої політичної культури [3, с. 33].

Цикл розвідок питанню транзитології присвятив професор Єльського університету Х. Лінц. Результатом його досліджень стало розроблення взаємопов’язаних концепцій “консолідації демократії” та “завершеного демократичного переходу”. З погляду Х. Лінца і А. Степана, ступінь просування і характер змін у країні, що переходить до демократії, може бути оцінена за допомогою таких характеристик: “Демократичний перехід завершився в тому випадку, коли досягнуто певне порозуміння з приводу політичних процедур зміни уряду; коли його прихід до влади є результатом вільного голосування народу; de facto уряд отримує важелі влади для розробки нової стратегії і коли de jure створені новою демократією виконавча, законодавча і судова влада не повинні передавати іншим органам свої функції” [7, с. 901]. Стосовно ключової категорії “консолідація демократії”, що означає підсумковий стан змінюваного політичного режиму, Х. Лінц і А. Степан вирізняють три аналітичних вимірювання, котрі дають змогу всебічно характеризувати його. По-перше, у “вимірі поведінки” (behaviorally) стан консолідації означає, що жоден впливовий політичний актор не пробує досягати цілей антидемократичним шляхом. По-друге, у “вимірі орієнтації” (attitudinally) суспільство демократично консолідоване, якщо більшість населення орієнтована на розв’язання соціальних проблем у межах демократичних процедур та інститутів. По-третє, у розрізі “конституційного вимірювання” (constitutionally) урядові й опозиційні сили долають конфлікти між собою лише на основі встановлених правових норм і законів. Ось такі параметри завершеності перехідного процесу, консолідації демократичного режиму як підсумку сукупності політичних змін [5, с.218]. Професор Гарвардського університету С. Гантінгтон акцентував на укріпленні політичних інститутів, першочергово – інститутів виборів та політичних партій.

Погоджуючись із наведеними твердженнями, зауважуємо, що консолідація демократії має містити два обов’язкові компоненти: ціннісний (досягнення

консенсусу стосовно визначення політичних процедур) та інституціональний (утворення органів влади, де повноцінно подані інтереси різних політичних сил).

Значним напрямом розвитку транзитології став аналіз варіантів переходу до режимів, котрі відрізняються від ліберальних демократій, зокрема в процесі дослідження політичного розвитку в пост-СРСР. Необхідність осмислення альтернативних і проміжних форм політичних режимів у постперехідний період, у тому числі необхідності у вивченні актуальної політичної ситуації, спричинена незадоволенням дослідженнями загальноновизнаних моделей. Транзитологія переважно оперувала ідеально типовими категоріями, розглядаючи демократію через призму чорно-білої дихотомії. Для означення цих типів режимів у сучасній політологічній літературі використовують велику кількість термінів. Це, з нашого погляду, відображає неоднорідність усередині згаданих режимів, що визначається співвідношенням у них авторитарних та демократичних елементів [9, с. 7–8].

Науковці виокремлюють декілька моделей демократії, котрі різняться залежно від співвідношення сил між основними акторами. Принципово вони зводяться до трьох основних варіантів:

- трансформації, відповідно до якої процес демократизації творять попередні правлячі еліти;
- заміщення, коли існує колапс авторитарного режиму і процес демократизації відбувається за принципами опозиції, що прийшла до влади;
- змішаного варіанта – процес демократизації здійснюється внаслідок спільної діяльності еліти й опозиції [6, с. 89].

Ключовим чинником, який визначає характер переходу, є тип взаємодії між основними акторами: за трансформації – між демократизаторами та прихильниками жорсткої лінії в рамках режиму; за заміщення – між правлячою групою й опозицією загалом; за змішаного варіанта – між демократизаторами у правлячій групі й помірковано-реформаторською частиною опозиції.

Водночас Ф. Шміттер, А. Пшеворський, С. Гантінгтон та інші автори неодноразово зауважують невизначеність перехідного періоду і множинність альтернатив на кожному з етапів переходу.

Уже зазначалося, що до найскладніших і дуже актуальних належить проблема сприйняття демократичних цінностей країнами колишнього СРСР (за винятком країн Балтії), тобто “посткомуністичного” чи, точніше, “пострадянського” транзиту. Цим країнам, у тому числі й Україні, властиві особливі риси, котрі не лише обтяжують шлях переходу до демократії, а й дають змогу розглядати суттєві особливості посткомуністичного переходу.

Низка дослідників політичних перетворень у посткомуністичних країнах запропонувала взагалі відмовитись від застосування слів “демократія” або “авторитаризм” стосовно гібридних режимів. Так, на думку Х. Балзера, очевидний факт, що окремі новосформовані політичні системи чимось відрізняються і від демократії, і від авторитаризму. Загальне для таких режимів – настійливі твердження про “особливий шлях” нації та неоднозначна реакція на різноманітність, яка супроводжує глобалізацію. Вони намагаються одночасно і підтримувати, й обмежувати цю різноманітність. Такі режими Х. Балзер визначає як “керований плюралізм” [1, с. 49].

Основні характеристики згаданого режиму – відсутність єдиної державної ідеології: держава навіть обмежує ідеології, котрі занадто вирізняються або загрожують владі. Партийна система не є однопартійною. Однак держава намагається обмежити участь у політичному житті лише тими партіями, які можуть поставити під сумнів певні політичні рішення або бюджетні пріоритети, але нездатні ефективно протистояти керівництву. У ЗМІ відсутня пряма цензура, хоча існуючі механізми змушують “розуміти свою відповідальність” – вони можуть критикувати владу, але діють засоби економічного та фізичного тиску для обмеження свободи слова у ЗМІ. Режим керованого плюралізму одночасно підтримує й обмежує громадянське суспільство: керівники держави визнають, що діяльність профспілок, асоціацій бізнесменів, неполітичних організацій та інших суб’єктів громадянського суспільства необхідна для країни, але влада прагне організувати й обмежувати цю діяльність [1, с. 47–48].

Чинники, котрі визначають консолідацію авторитарного чи демократичного політичного режиму вирізняє О. Новакова у статті “Авторитарні та демократичні моделі політичної модернізації”:

1. *Роль держави*. Підсилення національної суверенної держави внаслідок матеріального й ідеологічного примусу або створення національної суверенної держави, існуючої не як апарат насилля, а як механізм самоорганізації населення.

2. *Роль політичної еліти*. Консервація політичної еліти, переважання закритих шляхів її формування або послаблення традиційних еліт та їхньої легітимності, посилення модернізаторської еліти.

3. *Роль ідеології*. Консолідація суспільства навколо єдиної модернізаторської ідеології, вилучення альтернативних позицій і думок або досягнення суспільного консенсусу навколо мети модернізації, дискусії стосовно шляхів її реалізації.

4. *Роль політичних партій*. Існування партії-гегемона та кількох політичних партій, котрі підтримують основну ідеологічну лінію або політичний плюралізм та розвиток механізмів консолідації, співпраці й змагальності політичних партій.

5. *Роль бюрократичного апарату*. Централізація управління, посилення бюрократизації суспільства або виникнення раціональної політичної бюрократії та перетворення її на реальну систему управління й контролю.

6. *Роль законів і політико-правових норм*. Розширення сфери впливу нормативних актів і розпоряджень керівників держави за рахунок правового закону або розширення сфери дії та перетворення її на реальну систему управління й контролю.

7. *Соціально-політичне управління*. Нерівномірний розвиток суспільно-політичних сфер, досягнення успіху в пріоритетних галузях за рахунок занедбання та стагнації інших або створення диференційованої політичної структури з високим рівнем спеціалізації політичних ролей та інститутів.

8. *Розвиток громадянського суспільства*. Удосконалення громадянських структур під егідою державних діячів та в руслі провідного ідеологічного напрямку або формування громадянської комунікативності й ініціативи, розширення функцій громадянських структур та їхньої співпраці з державою.

9. *Формування політичної культури*. Поступове виникнення і вкорінення у громадянську свідомість демократичних цінностей під впливом соціально-політичних

та економічних успіхів модернізації або активізації політичної участі громадян, розвиток і вдосконалення демократичних норм та цінностей [10].

За рівнем демократизації, згідно з класифікацією “Фрідом Хаус”, у країнах пост-СРСР можна виокремити політичні режими: консолідовані демократії (Естонія, Литва, Латвія), гібридні режими (Грузія, Україна, Молдова), напівконсолідовані авторитарні режими (Вірменія, Росія, Азербайджан, Киргизстан, Таджикистан), консолідовані авторитарні режими (Казахстан, Узбекистан, Білорусь, Туркменістан) [18].

Для консолідації демократичного режиму життєво необхідно, щоб демократія стала єдиним правилом гри. Це можливо тоді, коли: по-перше, жодна з політично значущих груп не намагається скинути демократичний режим; по-друге, частина населення переконана в тому, що всілякі політичні зміни обов’язково повинні здійснюватися в межах установлених демократичних процедур; зрештою, всі учасники політичного процесу розуміють, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені тільки відповідно до встановлених норм, а їхнє порушення є неефективним і буде дорого коштувати. Керуючись прагматизмом, демократія глибоко укорінюється в політичних інститутах, громадському житті та суспільній свідомості [14].

Особливості класичної парадигми транзитології підтверджують недоцільність її використання для дослідження трансформації політичного режиму в Україні, оскільки класична парадигма транзитології розглядає закінчений процес трансформації, а в Україні зміна політичного режиму триває. Завершальним етапом трансформації на основі цієї парадигми є консолідована демократія, у нашій державі відсутній будь-який тип демократії. В окремий період існування Українська держава частково зазнавала певних стадій трансформації – лібералізації авторитарного режиму, встановлення демократичного правління (ці стадії, однак, часткові та непослідовні). Класична парадигма транзитології” не дає можливості змістовно пояснити процеси, котрі відбуваються в країнах пострадянського простору, що характеризуються наявністю низки особливостей.

Тому на сучасному етапі розвитку нашої держави доцільніше використовувати некласичну парадигму транзитології, оскільки поступове переважання чи то авторитарних, чи то демократичних начал засвідчує утворення гібридних політичних режимів. Існування таких гібридних політичних режимів ілюструє незавершеність процесу переходу на основі “класичної парадигми” транзитології. А некласична парадигма транзитології характеризує місце і роль держави та інститутів громадянського суспільства у країнах, котрі на певному етапі перебувають у стані зміни політичного режиму, де процес консолідації політичного режиму є становленням і утворенням нового політичного режиму. Він і не обов’язково притаманний лише демократії, а має декілька варіантів консолідованого політичного режиму, котрі постають зі специфічних особливостей держави, що досліджується.

Гібридний політичний режим, який утворився зараз в Українській державі, проіснує ще певний відтинок часу, адже у часовому просторі цей період однозначно трактувати важко. Це залежить не від окремих елементів або чинників, а їхньої системи, взаємозв’язків, виду та характеру цих взаємозв’язків, рівня розвитку українського суспільства; всіх існуючих суспільних, політичних та інших процесів.

Список використаної літератури

1. Балзер Х. Управляемый плюрализм: формирующийся режим В. Путина / Х. Балзер // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 2. – С. 46–59.
2. Бухарин Н. Политическая трансформация в Восточной Европе / Н. Бухарин // *Социология и политология: Вестн. Моск. гос. ун-та*. – 1995. – № 2. – С. 59–64.
3. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах / В. Васович // *Социология и политология: Вестн. Моск. ун-та*. – 1998. – № 2. – С. 33–42.
4. Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция / В. Гельман. – М.: МОНФ, 1999. – 241с.
5. Головаха Е. Демократизация общества и развития личности от тоталитаризма к демократии / Е. Головаха. – Киев: Наукова думка, 1992. – 127с.
6. Давимука С. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужельок та ін. – Л.: НАН України, 1999. – 166 с.
7. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
8. Карл Т. Что есть демократия и чем она не является? / Т. Карл, Ф. Шмиттер // *Диалог*. – 1993. – № 2. – С. 42–47.
9. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // *Полис*. – 2002. – № 1. – С. 6–15.
10. Новакова О. Авторитарні і демократичні моделі політичної модернізації / О. Новакова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1336>
11. Пшеворский А. Переходы к демократии / А. Пшеворский // *Політологія: хрестоматія*. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 385–406.
12. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // *Полис*. – 1996. – № 5. – С. 34–39.
13. Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення понять / О. Туркевич // [Електронний ресурс]. – Режим доступу // <http://www.-franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Turkevych.htm>
14. Чиждова О. Демократизація суспільно-державного розвитку як прагматична орієнтація України на сучасному етапі розвитку українського суспільства / О. Чиждова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.-com.ua>
15. Политическая энциклопедия: в 2 т. / под ред. Г.Ю. Семигина. – М.: Мысль, 2000. – 551 с.
16. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
17. Словник української мови / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 4. 1980. – 840 с.

18. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / под. общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – Х. : Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2005. – 437 с.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

CONSOLIDATION AS THE FINAL STAGE OF TRANSIT: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACH

Lyudmyla Pryimak

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ms.pryimak@inbox.ru*

The article explains the nature and location of phenomenon of “consolidation” in the transformation of the political regime. It discovers the two directions in interpretation of consolidation as the final stage of transition. It shows the correlation between consolidation of the political regime and the type of analyzed country.

Key words: transition, consolidation, type of political regime, transitological paradigms.

КОНСОЛИДАЦИЯ КАК ЗАВЕРШАЮЩАЯ СТАДИЯ ТРАНЗИТА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Людмила Приймак

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет,
кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: ms.pryimak @ inbox.ru*

Выясняется суть и место “консолидации” в процессе трансформации политического режима. Выявляется двувекторность в трактовке консолидации как завершающей стадии транзита теоретиками транзитологических парадигм. Исследуется зависимость консолидации политического режима от типа страны, что изучается.

Ключевые слова: транзит, консолидация, тип политического режима, парадигмы транзитологии.

УДК 351: (477)

**ПРОБЛЕМИ КРИТЕРІЇВ ТА ЧИННИКІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ**

Петро Гетьманчук

*Львівський державний університет внутрішніх справ, факультет психології,
кафедра педагогіки та соціальної роботи,
вул. Кривоноса 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: hetmanchukpm@ukr.net*

Розглянуто питання суті, функцій політичного управління і критеріїв та чинників забезпечення його ефективності в умовах демократичного транзиту. Особлива увага звертається на фактори, які характеризують здатність управлінської політичної еліти у відповідній інституційній системі здійснювати комплекс суспільних реформ.

Ключові слова: політичне управління, критерії ефективності, чинники ефективності, неоліберальна парадигма.

Проблеми забезпечення ефективності політичного управління залишаються найактуальнішими для тих країн, котрі не зуміли здійснити перехід до політичної демократії та вільного ринку. Тому теоретичне обґрунтування методологічних засад виміру ефективності політичного управління має важливе значення для розвитку і політичної науки, і практичної політики. Аналіз літератури із цієї тематики [2; 3; 7; 8; 13; 14] дав змогу виявити низку недосліджених аспектів проблеми у згаданій царині. Систематизовано, наприклад, критерії та чинники ефективності політичного управління на всіх етапах трансформаційного процесу, тобто – на початку трансформаційного періоду, під час здійснення радикальних економічних реформ і на етапі розбудови політичних, економічних та правових інститутів.

Для того, щоб дати відповідь на розглядувані питання, необхідно спочатку уточнити зміст політичного управління, його структуру та функції. На нашу думку, *політичне управління доцільно вивчати як цілеспрямований вплив політичної еліти в межах інститутів політичної влади, здебільшого виконавчої, на суспільство її його складові з метою забезпечення організаційно-правових умов для функціонування і розвитку.* З такої дефініції випливає, що ефективне політичне управління передбачає сучасну інституційну систему, максимально наближену до параметрів свободи, й сучасну політичну еліту, здатну приймати рішення відповідно до глобальних викликів. Інституційна система політичного управління на державному рівні охоплює інститути глави держави, уряду, представників держави на регіональному рівні (комісари, префекти, воєводи та ін.), інститути, які керують парламентом, – голови й заступники парламенту, окремих палат, партійних фракцій, парламентських комісій або комітетів.

Політична управлінська еліта в межах названих інститутів формує стратегії суспільного розвитку, приймає політичні рішення і забезпечує виконання. До її складу належать всі вищі посадові особи держави, котрі мають повноваження ухвалювати стратегічні політичні рішення.

Для з'ясування ефективності політичного управління необхідно охарактеризувати його функції, оскільки такий підхід допомагає виокремити об'єкти управлінської діяльності в різних сферах суспільного життя. Класифікація функцій політичного управління ґрунтується на підходах до класифікації функцій державного управління [10, с. 237–397; 12, с. 86–90] та політичної системи [7, с. 17–24]. Узагальнюючи положення названих авторів, функції політичного управління класифікуємо як: загальні – для всієї управлінської діяльності (планування, організація управлінського процесу, комплектація управлінських кадрів, мотивація та контроль); специфічні – для державного політичного управління (політико-адміністративні, економічні, соціальні, правозахисні й геополітичні).

Поняття “ефективність” використовують, щоби позначити діяльність суб'єктів господарської діяльності, котрі досягли позитивних результатів – отримали оптимальну на певному етапі розвитку величину прибутку за мінімальних затрат. У цьому випадку йдеться про ефективність політичного управління, спроможного гарантувати повну і точну реалізацію власних функцій, спрямовану на досягнення трансформаційної мети, трансформаційних цілей. Специфіка політичного управління в умовах посткомуністичного транзиту полягає в тому, що воно має забезпечити комплекс суспільних реформ для побудови нової інституційної системи – створення інститутів політичної демократії, вільного ринку та верховенства права.

Як вважають дослідники, на сучасному етапі лише демократична модель політичного управління може забезпечувати його ефективність упродовж тривалого періоду, а недемократична модель – тільки у короткотерміновий період [3; 13]. Загалом погоджуючись з такою думкою, зауважимо, що ефективними можуть бути й недемократичні режими – залежно від історичної епохи й політичної ситуації, в межах яких визріває потреба розв'язувати ті чи інші суспільні завдання. Прикладом можуть слугувати комуністичні режими за Й. Сталіна і фашистський режим за А. Гітлера, котрі напередодні й під час Другої світової війни засвідчували достатньо високий рівень управлінської ефективності. Це ж саме стосується окремих авторитарних режимів (Ататюрка в Туреччині, Лі Куан Ю в Сінгапурі, А. Піночета в Чилі, М. Саакашвілі в Грузії), де політичне управління досягало ефективних результатів.

Під критеріями ефективності політичного управління розуміємо показники або індикатори, що характеризують результати управлінської діяльності у політичній, соціально-економічній, правовій, геополітичній сферах. Тут беруться показники, характерні й для високорозвинутих, і для перехідних країн. Наприклад, такий показник, як ВВП на душу населення, за паритетом купівельної спроможності (ПКС) є універсальним критерієм ефективності політичного управління в економічній сфері. Хоч у країнах з перехідною економікою цей показник значно нижчий, аніж у високорозвинутих країнах, це не означає, що настільки нижча й ефективність політичного управління. Тут ефективність політичного управління вимірюється його здатністю забезпечити відповідну макроекономічну стабільність, виражену у стабільній національній валюті й низькому рівні інфляції.

Основний критерій у політичній сфері – індекс демократичного розвитку, який, згідно з програмою Nations in Transit, передбачає сім індикаторів: виборчий процес; громадянське суспільство; незалежні ЗМІ; національне демократичне управління; місцеве демократичне управління; незалежна судова системи; ступінь корупції [18]. Індекс демократичного розвитку в межах цієї програми не охоплює всі параметри, котрі притаманні моделі політичного управління. Окремі дослідники долучають індекс президентської влади [13, с. 257], хоч і він не до кінця розкриває ступінь авторитарності чи демократичності управлінських інститутів. Окрім того, зауважимо: індекс демократичного розвитку дуже тісно корелюється із економічною лібералізацією або ступенем розвитку ринкових відносин [3, с. 28].

Вимір ефективності політичного управління стосовно здійснення економічних реформ буде неповним, коли не врахуємо підходи до цієї проблеми авторитетних міжнародних фінансових інстанцій Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) і Світового банку. ЄБРР застосовує для позначення якості економічних реформ індекс поступу перетворень (ПП). ПП використовує ступінь лібералізації, що обчислюється як середнє трьох показників – лібералізації цін, валютного ринку, зовнішньої торгівлі й малої приватизації. ПП охоплює також ступінь інституційного розвитку, що передбачає велику приватизацію, корпоративне управління, політику стосовно конкурентності, політику стосовно реформування інфраструктури і реформу фінансового сектора. Спостерігається кореляція між лібералізацією економіки та розбудовою інститутів ринку [17]. Окрім названих індексів економічного розвитку, потрібно враховувати й індекс економічної свободи, індекс легкості ведення бізнесу.

Індекс економічної свободи, за версією дослідницького центру «Heritage Foundation», зазвичай публікується у «The Wall Street Journal» із 1995 р. Він встановлює свободу – бізнесу, торгівлі, грошову, податкову, фінансову, праці, від втручання уряду та корупції, гарантію прав власності. Країни залежно від кількості балів, набраних за названими параметрами, поділяють на: вільні – 80-100 балів; переважно вільні – 70–79,9 балів; помірно вільні – 50–59,9 балів; переважно невольні – 60–69,9 балів; невольні – 0–49,9 балів. За цим показником Україна 2011 р. зайняла 164 місце, Грузія – 29, Киргизія – 83 [4].

Індекс легкості бізнесу визначає Світовий банк з 2001 р. і містить дев'ять індикаторів, котрі характеризують простоту та прозорість у сфері реєстрації бізнесу й майна, будівництва, отримання кредитів, захисту прав інвесторів, сплати податків, торгівлі, виконання контрактів і закриття підприємств. За цим показником 2011 р. Грузія посіла 12 місце, Естонія – 17, а Україна – 145 [4].

Найвагомішим індикатором ефективності політичного управління в соціальній сфері є зменшення соціальної нерівності відповідно до коефіцієнта Джіні [4], що засвідчує, наскільки його інститути здатні справедливо перерозподілити бюджетні кошти. Інші соціальні критерії характеризують установлення державою мінімальних соціальних стандартів – прожиткового мінімуму, мінімальної оплати праці, мінімальної погодинної оплати праці, мінімальної пенсії, соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, а також середньої оплати праці в державному і приватному секторах).

Ефективність політичного управління визначається також його здатністю створити гарантії захисту прав та свобод людини і громадянина. Це стосується передусім: ратифікації міжнародно-правових документів у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина; відповідності національного законодавства міжнародним стандартам; створення сучасної цивілізованої системи судового й парламентського контролю за дотриманням прав і свобод громадян; забезпечення максимально сприятливих умов для міжнародного моніторингу в цій сфері, а також для громадської правозахисної діяльності; законодавчого забезпечення процедур оскарження неправомірних дій органів влади (у тому числі глави держави й уряду) в судах адміністративної юрисдикції. Критеріями низької ефективності політичної системи у сфері захисту прав людини є показники, котрі розкривають високий рівень корумпованості та тіньової економіки [4], значну кількість нерозкритих злочинів, скоєних у сфері посягання на життя, власність і свободу особи, наявність у спорах між громадянами і владою багатьох фактів, що фіксують затягування терміну розгляду судових справ або виконання судових рішень.

Важливий геополітичний критерій ефективності політичного управління – його здатність забезпечити країні статус «геостратегічного гравця», а також використати максимально можливості країни як «геополітичної осі». Геостратегічні гравці, згідно з Бжезінським, – це держави, котрі мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами, а геополітичні осі – держави з вигідним і водночас уразливим географічним становищем [1, с. 40–41]. Для країн посткомуністичної трансформації найвагомішими геополітичними критеріями, які визначають загальний успіх всього реформаторського процесу, є показники підготовки та вступу до євроатлантичних структур. Ця ідея глибоко обґрунтована у багатьох працях, присвячених проблемам посткомуністичного транзиту [5, с. 251–278; 13, с. 102–163].

До чинників, котрі забезпечують ефективність політичного управління, ми зараховуємо: наявність сильної опозиції до комуністичного режиму та високу змагальність політичних еліт на початку трансформаційного періоду; модель збалансованої політичної влади, закріплену в новій конституції; інституційне середовище, що запобігає розширенню номенклатурних пільг і привілеїв для правлячих посткомуністичних еліт, а також зрощуванню бізнесу й політичної влади; розвиток громадянського суспільства.

Як підтверджує досвід країн Центральної Європи, успіх посткомуністичного транзиту залежав переважно від існування сильної опозиції (на зразок «Солідарності» у Польщі та «Громадянського форуму» в Чехословаччині) до комуністичного режиму. Вона зуміла нав'язати правлячій комуністичній еліті свою парадигму трансформації – неоліберальну. Концептуальний зміст неоліберальної парадигми був чітко зорієнтований на швидкі радикальні економічні реформи, розбудову інститутів вільного ринку й політичної демократії та євроатлантичну інтеграцію. Крім цього, така опозиція спонукала до трансформації комуністичних партій у соціал-демократичні, котрі після ліберальних економічних реформ виконували функцію вже лівоцентристської опозиції до правих реформаторів. Отже, висока конкуренція між політичними елітами спонукала політичних акторів до створення вільних і справедливих правил політичної гри, обмеживши умови для рентоорієнтованої поведінки [3, с. 32].

Суть збалансованості політичної влади полягає у: рівномірному розподілі повноважень між главою держави, урядом і парламентом; ефективному механізмі стримувань та противаг у вигляді таких процедур, як імпічмент, розпуск парламенту, вотум недовіри або резолюції осуду, постановка урядом питання про довіру, призупинення чи скасування судовими інстанціями актів політичного або адміністративного управління.

Рівномірний розподіл владних повноважень ґрунтується на тому, що кожен інститут влади має законодавчо закріплений обсяг повноважень, необхідних для виконання своїх конституційних функцій, і не спроможний підпорядкувати собі інші інститути. Такий поділ характерний для країн із розвинутою політичною демократією незалежно від форми державного правління. Однак форма державного правління у транзитних суспільствах дуже впливає на співвідношення владних повноважень. Так, президентська форма правління без жорсткого механізму стримування противаг (як наприклад, у США) здебільшого призводить до утвердження різних форм авторитаризму. Змішана форма правління за значно більшого обсягу повноважень глави держави над главою уряду також є основою формування авторитарного режиму. Найоптимальніша форма державного правління, з огляду запобігання авторитаризму і забезпечення рівномірності у розподілі владної компетенції, – парламентська. Цей висновок обґрунтували сучасні політологічні дослідження [6, с. 15].

Збалансованість політичної влади передбачає також наявність конституційних норм, котрі унеможливають свідоме втручання політичних органів влади у сферу державних фінансів, – це важливий чинник забезпечення макроекономічної стабільності, запобігання корупції на найвищому політичному рівні. Збалансованість політичної влади передбачає існування сильної політичної опозиції, яка повинна мати достатні юридичні механізми для контролю над правлячою більшістю через здійснення керівництва важливими постійними і тимчасовими депутатськими комітетами (зокрема тими, які займаються питаннями бюджету, оборони, правоохоронних органів), право висловлювати свою позицію на державних ЗМІ, створювати тіньові структури, аналогічні владним інститутам (скажімо, тіньовий кабінет міністрів).

Вагомий чинник на шляху трансформації посткомуністичної еліти й лідерства – скасування номенклатурних привілеїв і пільг у вигляді непомірно високих зарплат, пенсій, нерациональних доплат, безоплатного отримання житла та державних дач у власність.

Окрім скасування названих привілеїв і пільг, необхідно також забезпечити правові механізми відокремлення бізнесу й політики. Узагальнюючи практику демократичних країн, можемо констатувати, що вирішення цієї проблеми передбачає такі напрями: обов'язкове розміщення в офіційних друкованих та електронних ЗМІ декларацій про доходи і майно посадових осіб, декларацій про передання своєї власності в управління відповідних фінансових інститутів на період виконання ними службових чи депутатських повноважень; установлення прогресивного податку на доходи (зарплату, дивіденди, відсотки від депозитів) та майно (нерухомість, землю, престижні об'єкти рухомості, спадщину) фізичних і юридичних осіб; обов'язковий перехід для посадових осіб та безготівкові форми платежів, щоби забезпечити ефективний контроль над їхніми видатками.

Важливим чинником забезпечення ефективності політичного управління є розвинуте громадянське суспільство. Як засвідчують теорія й історичний досвід, проблеми становлення правової держави, політичних інститутів розвинутої демократії та громадянського суспільства перебувають у прямопропорційній залежності. Тому для здійснення успішних посткомуністичних трансформацій необхідно законодавчо закріпити ті інститути, котрі насамперед стимулюють громадську активність і вплив громадських інститутів на процес прийняття політичних рішень. До них можна зараховувати інститути прямої демократії, легальне лобювання громадськими організаціями різноманітних суспільних інтересів, забезпечення незалежної громадської експертизи проектів політичних рішень, доступу громадян до публічної інформації.

Отже, аналіз критеріїв та чинників політичного управління дає змогу окреслити параметри нової управлінської моделі, спроможної забезпечити демократичний перехід України.

Список використаної літератури

1. *Бжезінський З.* Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. *Бжезінський З.* Стадії посткомуністичних перетворень / З. Бжезінський // Політологія посткомунізму. – К. : Політ. думка, 1994. – 368 с.
3. *Вахудова М.-А.* Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М.-А. Вахудова ; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К. : Видавн. дім Києво-Могилян. академія, 2009. – 379 с.
4. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/>
5. *Гаврилишин О.* Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилян. академія», 2007. – 384 с.
6. *Галаган Л.* Президент у системі влади за різних форм державного управління / Л. Галаган // Політ. менеджмент – 2011. – № 4. – С. 8–18.
7. *Гелей С.Д.* Політико-правові системи світу: навч. посіб. / С.Д. Гелей, С.М. Рутар – К. : Центр навч. л-ри, 2012. – 346 с.
8. *Колодій А.* Політична трансформація в Україні: інституції та люди / А. Колодій // Зб. наук. праць. – 2007. – Вип.12. – С. 205–211.
9. *Линц Х.* Опасности президента / Х. Линц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politzone.in.ua/index.php?id=516>.
10. *Малиновський В. Я.* Державне управління: навч. посіб. / В.Я. Малиновський; 3-тє вид., переробл. і доповн. – К. : Атіка, 2009. – 608 с.
11. *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2005. — 240 с.
12. *Мельник А.Ф.* Державне управління: навч. посіб. / А.Ф.Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна та ін.; 2-ге вид., виправл. і доповн. – К. : Знання, 2004. – 342 с.

13. *Норгаард О.* Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард; пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – К. : Ніка-центр, 2007. – 424 с.
14. *Норт Д.* Вклад неинституционализма в понимание проблем переходной экономики / Д. Норт // Лекционное выступление Д. Норта 7 марта 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wider.unu.edu>.
15. *Рудич Ф.* Політичний режим в Україні: спроба політичного аналізу / Ф. Рудич // Політ. менеджмент – 2011. – № 2. – С. 3–13.
16. *Шедяків В.* Стратегічне управління: модернізація країни. Межі можливостей, оптимізація впливів / В. Шедяків // Політ. менеджмент. – 2011. – № 2. – С. 44–53.
17. EBRD Transition Report 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR03.pdf>.
18. Freedomhouse [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/2012%20%20NIT%20Tables.pdf>

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2013

Прийнята до друку 25.05.2013

PROBLEMS OF CRITERIES AND FACTORS IN EFFICIENCY OF POLITICAL MANAGEMENT UNDER DEMOCRATIC TRANSITION

Petr Hetmanchuk

*Lviv State University of Internal Affairs, faculty of Psychology,
the Department of Education and Social Work,
str. Krivonosy 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: hetmanchukpm@ukr.net*

Questions of fact, the functions of political control and the criteria and factors to ensure its effectiveness in a democratic transit. Particular emphasis is placed on the criteria and factors that characterize the managerial ability of the political elite in an appropriate institutional framework to carry out complex social reforms.

Key words: political governance, effectiveness criteria, factors of efficiency, neoliberal paradigm.

ПРОБЛЕМЫ КРИТЕРИЕВ И ФАКТОРОВ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ТРАНЗИТА

Петр Гетьманчук

*Львовский государственный университет внутренних дел,
факультет психологии, кафедра педагогики и социальной работы,
ул. Кривоноса 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: hetmanchukpm@ukr.net*

Рассматриваются вопросы сущности, функций политического управления и критериев обеспечения его эффективности в условиях демократического транзита. Особое внимание уделяется факторам, которые характеризуют способность управленческой политической элиты в соответствующей институциональной системе проводить комплекс общественных реформ.

Ключевые слова: политическое управление, критерии эффективности, факторы эффективности, неолиберальная парадигма.

УДК 321.015

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ "ХВИЛІ" ДОСЛІДЖЕННЯ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ СИСТЕМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ:
ВІД В. БАДЖЕХОТА ДО Р. ЕЛГІ**

Віталій Литвин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: lytvyn.vitaliy@gmail.com*

Запропоновано поетапний розгляд республіканських форм державного правління. Виокремлено теоретико-методологічні "хвилі" дослідження республіканських систем державного правління. Окреслено атрибути розвитку республіканізму в постсоціалістичних країнах світу. Продемонстровано методологічні підходи розуміння сучасних республіканських систем – дихотомічний і трихотомічний. Окреслено напівпрезиденталізм як окремішню модель сучасного республіканізму.

Ключові слова: республіка, "хвиля", президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм, дихотомічний підхід, трихотомічний підхід.

Сьогодні у політологічній літературі існує два великі методологічні підходи до розуміння політичних (конституційних¹) систем республіканізму – дихотомічний і трихотомічний. У першому до уваги взято розгляд двох класичних систем республіканського правління – "президенталізму" та "парламентаризму". У другому науковий аналіз доповнено категорією "напівпрезиденталізму" (часто щодо цієї категорії вживають поняття й трактування "змішаного республіканізму"); ми вважаємо це методологічно невиправданим, бо змішування може відбуватись також й у межах як класичного президенталізму, так і парламентаризму, не кажучи вже про напівпрезиденталізм). Залишаючись прихильниками трихотомічного політологічного аналізу сучасних форм державного правління (чи політичних систем – зокрема, за найбільш цитованою і апробованою новітньою моделлю Р. Елгі [8], про яку йтиметься згодом), розуміємо, що становлення теоретико-методологічного бачення сучасного республіканізму відбувалось у кілька етапів – "хвиль". Їхній розгляд (зокрема, у світлі доробків Р. Елгі [7]) становить головне завдання цього наукового дослідження.

Розрізнення різних форм республіканізму, а також їхніх політичних наслідків почалось у ХІХ ст. Зокрема, в працях В. Баджехота (1867 р.) [4] та В. Вільсона (1885 р.) [35] відбулось обґрунтування позитивних інституційних переваг парламентської республіки. Під час Другої світової війни гострі суперечки про переваги того або іншого різновиду

¹ Слід зауважити, що в західній політичній науці дуже часто говорять не про форму правління, але про конституційну систему. Вказане уточнення позиціонується як доволі актуальне, адже форма державного правління піддається оцінці, в більшій мірі, на підставі апелювання щодо конституційних передумов у міжінституційних відносинах із приводу влади.

республіканізму відбувалися у США. Зокрема, Д. Прайс позиціонувався як захисник ідей парламентаризму [24], а Г. Ласкі стверджував, що не можна з точністю визначити кращу форму республіканського правління [11]. Більшою мірою всі ініційовані дебати з приводу розрізнення й оцінювання республіканізму наприкінці XIX – початку XX ст. становлять "першу хвилю" досліджень зазначеної проблематики. Специфічним моментом цього періоду була не обов'язкова уніфікація підходів щодо теоретико-методологічного окреслення республіканізму. Тим паче, кількість республіканських систем була значно меншою, аніж сьогодні. Але попри це, ініційована проблематика отримала розвиток і надалі (наприклад, у працях Б. Акермана [3]) – при чому в схожому спрямуванні.

Проте найбільшій увазі тематика розрізнення та вибору типів республіканізму заслуговує в ракурсі теоретико-методологічної дилеми і наукових розбіжностей про республіканізм, які виникли внаслідок краху соціалістичних режимів у різних частинах світу, адже майже всі країни цього типу згодом стали республіками. Спочатку становлення поглядів на постсоціалістичний республіканізм почалось у дусі дихотомічної класифікації – за основу було взято розподіл усіх республіканських систем на президентські та парламентські. Ця традиція є давньою (тобто не оформлена наприкінці 1980-х рр., про що вказано вище), але вона особливого наголосу набула саме в цей період, зокрема, у працях Х. Лінца ("Небезпеки президенталізму" [17], "Переваги парламентаризму" [18]), де було розглянуто різні гіпотетичні небезпеки президентського та позитивні моменти парламентського республіканізму. Все це відбувалось у контексті необхідності вибору постсоціалістичними країнами інституційної (чи конституційної) моделі їхнього подальшого політичного розвитку. Варто зауважити, що традиція дихотомічного розподілу республіканських систем правління у цей період була домінуючою, адже рідко здійснювався вибір між президенталізмом, парламентаризмом та певним третім сценарієм, яким сьогодні є напівпрезиденталізм. Тим не менше, наукові дебати про республіканізм набули формального характеру й чіткої окресленості, що дає підстави вважати цей період початком "другої хвилі" досліджень зазначеної проблематики. Її ключова особливість – превалювання лише однієї пояснювальної змінної (форми правління) та однієї залежної змінної (успіху демократизації чи консолідації демократій).

Серед ключових праць "другої хвилі" слід вважати вже згадані доробки Х. Лінца та А. Валенсуели ("Провал президентської демократії" [16]), А. Степана та С. Скач ("Конституційні рамки та демократична консолідація. Парламентаризм проти президенталізму" [29]), Т. Павера та М. Гасіоровські ("Інституційний дизайн та демократична консолідація в країнах третього світу" [23]). У них була здійснена контраверсія президенталізму і парламентаризму в плані перспектив демократизації. Ці дослідження стали першими порівняльними спробами аналізу напівпрезиденталізму – як третього сценарію вибору республіканської форми правління. Спільним знаменником у межах "другої хвилі" досліджень республіканізму стала позиція про більшу ефективність парламентаризму на шляху інсталяції та консолідації демократії. Зі слів Х. Лінца, проблема президенталізму полягає в розділеному типі легітимності виконавчої і законодавчої гілок влади, адже обидві похідні від всенародного волевиявлення, на підставі якого владу обирають на фіксований термін. С. Майнверінг і М. Шугарт [20] окреслили п'ять причин інституційної слабкості президенталізму: конфлікт виконавчої та законодавчої влади з судовою; використання фіксованих термінів діяльності органів влади, що роблять президенталізм менш гнучким, ніж парламентаризм; використання виборчої техніки і системи, коли "переможець отримує все" (найбільшою мірою властиво для мажоритарних

систем відносної більшості); стиль президентської політики спонукає главу держави до несприйняття політичної опозиції; президенталізм сприяє розвитку популізму (внаслідок участі кандидатів-популістів у президентських виборах). Цей висновок підтвердив Ф. Рігс, який зазначив, що крах президенталізму (в приблизно тридцяти країнах "третього світу") зумовлений саме "недосконалістю і дефективністю політичної формули" президентських країн [25]. Проблему президенталізму А. Степан і С. Скач вбачали у взаємній незалежності гілок влади, що спричиняє формування розділеної системи, в якій виконавча влада (президент) і законодавча влада (парламент) перебувають у ситуації безвиході, коли немає жодних конституційно й інституційно зумовлених засобів її подолання [29].

Значною мірою попередні висновки були спростовані Т. Павером і М. Гасіоровські [23], які довели, що вибір між президенталізмом і парламентаризмом не має жодного впливу на перспективи демократизації перехідних країн. Дж. Сарторі взагалі зазначив, що не варто вибирати між президентською та парламентською республікою, а перевагу треба віддавати напівпрезиденталізму [26]. Проблема останнього в теоретико-методологічному плані у тому, що наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. не було апробовано трихотомічного підходу до трактування республіканізму, а тому напівпрезидентські республіки не завжди брались до уваги як категоріальні одиниці дослідження перспектив демократизації. З критикою ідей "другої хвилі" дослідження республіканізму виступив також Д. Горовіц [10]. Вчений зазначив, що доробки Х. Лінца обмежені переважно досвідом країн Латинської Америки й у них не враховано всіх особливостей виборчих систем: сильний президент може часто бути вагомим медіатором розвитку розділених суспільств; сила парламентаризму – не завжди сила парламентського способу формування уряду через вплив парламентських коаліцій. Унаслідок цього Х. Лінц [18] уточнив, що парламентаризм – це не обов'язково краща республіканська система у контексті перспектив демократизації, але парламентаризм, тим не менше, значно більше пристосований до умов демократичної стабільності, ніж президенталізм.

Як продемонстрував час, заявлених досліджень виявилось вкрай мало – особливо в контексті вибору форм правління у постсоціалістичних країнах Європи, які оголосили про свій курс на демократизацію (разом із цим, слід розуміти, що в більшості постсоціалістичних країн Азії вибір впав саме на президенталізм, через який відбулись, як свідчить досвід, уповільнення демократизаційних перетворень, а також "відкат" до авторитаризму). Унаслідок цього, приблизно в 1992-1993 рр. розпочалась "третя хвиля" дослідження республіканських систем правління, в якій наголос зроблено на таких пояснювальних змінних: взаємозв'язок форми правління і партійно-виборчої системи; ефективність урядування на протидію демократичній консолідації. "Третя хвиля" ідей про республіканізм була ініційована в працях М. Шугарта та Дж. Кері ("Президенти та асамблеї: конституційний дизайн та виборча динаміка" [28]), С. Майнверінга ("Президенталізм, багатопартійність та демократія: складна комбінація" [22]), С. Майнверінга та М. Шугарта ("Висновок: президенталізм і партійна система" [19]), А. Лейпхарта ("Конституційний дизайн розділених суспільств" [12]). Знаменником досліджень стала позиція про те, що не потрібно концентруватись на абсолютних характеристиках різновидів республіканізму, але доповнювати їх конкретними змінними з приводу того, як розвивається виконавча влада, партійно-виборча система. З огляду на це зрозуміло, що сьогодні в світі є дуже багато формально інституціоналізованих практик, які впливають з президентського та парламентського (а також напівпрезидентського – як також похідного) республіканізму. При цьому більш ефективним різновидом систем правління у межах "третьої хвилі"

досліджень республіканізму переважно визнається правильно і логічно сконструйований президенталізм.

Серед найбільш вагомих результативних висновків "третьої хвилі" дослідження республіканізму виділяємо такі:

1. Комбінування президенталізму з фракціонізованою багатопартійною системою негативно позначається на перспективах демократизації [21, с. 168] (виконавча та законодавча гілки влади вступають у конфлікти між собою, ідеологічна поляризація створює завади для формування стабільної/ефективної міжпартійної коаліції), загалом найбільш стабільні та далекосяжні є парламентські системи республіканізму.

2. Аналіз через порівняння сили повноважень президентів довів, що проблеми/недоліки демократичної консолідації президентських республік спричиняє зростання сили повноважень всенародно обраних президентів (особливо законодавчих повноважень [28, с. 156]).

3. Виокремлення інших (не лише дихотомічно обґрунтованих) різновидів республіканізму, на основі яких доцільно здійснювати порівняльний аналіз перспектив демократизації. Зокрема, М. Шугарт та Дж. Кері вперше запропонували розподіл усіх республіканських систем правління на президентські, парламентські, прем'єр-президентські, президент-парламентські (дві останні сьогодні трактуються як різновиди напівпрезиденталізму), асамблейні (незалежних асамблей), прем'єрські (прем'єр-міністрів обирають шляхом прямих виборів). Згодом (на основі кількісних апробацій) стало зрозуміло, що запропонована класифікація має елементи трихотомічного підходу класифікації республіканізму. Саме така трихотомічна структура (моделі президенталізму, парламентаризму, напівпрезиденталізму) є наслідком "третьої хвилі" дослідження республіканізму.

Загалом в межах "третьої хвилі" було чітко продемонстровано, що прямих вибір поміж президенталізмом і парламентаризмом не становить проблеми у собі, оскільки це є вибір "порожнього" компонента. Річ у тому, що президенталізм, як і парламентаризм буває різним. Крім того, у світі є чимало напівпрезидентських систем. Відповідно є чимало успішних прикладів демократизації у межах президенталізму, а також невдач демократизації в умовах парламентаризму. Ще більш складну проблему становлять напівпрезидентські системи, які за попереднім висновком, можуть по-різному функціонувати на практиці. Вагомість вибору між формами республіканізму мають не лише "чисті" конституційні вимоги систем, проте й фактичні атрибути останніх крізь призму партій та виборів, історичного, соціально-економічного та культурного аспектів їхнього функціонування в минулому, а також різних їхніх очікуваних наслідків. Це додатково аргументовано в доробках Х.А. Чейбуа та Ф. Лімонгі [5], які довели, наприклад, що різниця між президенталізмом і парламентаризмом прослідковується у таких ракурсах: 1) спосіб обрання ключових/вищих органів влади (мажоритарна, пропорційна, змішана системи); 2) ймовірність співпраці між гілками влади; 3) централізованість/децентралізованість процесів прийняття політичних рішень. Зокрема, було аргументовано, що парламентські республіки не функціонують в межах "імперативу мажоритарності"; криза не таке часте та необов'язкове інституційне явище в умовах президенталізму, крім того, інституційна криза інколи може мати місце в парламентських системах; формування коаліційних урядів – феномен не лише парламентських систем, а й президентських; прийняття політичних рішень не завжди централізоване в умовах президенталізму, а також не завжди децентралізоване в умовах парламентаризму.

Вагоме питання, яке виокремлено в межах "третьої хвилі" досліджень республіканізму, стосується способу співвідношення різних моделей демократії і конституційних систем правління. Представником цього ракурсу є А. Лейпхарт, що вважав, що консенсусна демократія стабільніша і ефективніша, ніж мажоритарна демократія, що парламентаризм ефективніший, ніж президенталізм [12–15] – тим не менше, між ними необхідно здійснювати сумарне протиставлення. Тому очевидно, що в цей період розвитку досліджень про форми розбіжних систем республіканізму відбувається апелювання до різних залежних змінних, а також до їхніх комбінацій. Серед них виокремлюємо насамперед такі: рівень і різновид демократизації, партійно-виборча система, система різних стримувань і противаг, політична структуризація органів влади (парламенту, уряду тощо), стабільність і ефективність урядів, форма державного устрою тощо. Тому фактично у межах "третьої хвилі" відбулось поєднання структур аналізу на рівні макро- (форми республіканізму в конституційному окресленні) і мікроелементів (різноманітних залежних змінних у формі окремих інститутів, які описано вище) [6, 9, 27, 33, 34].

З кінця 1990-х рр. починається розвиток "четвертої хвилі" досліджень республіканських форм правління, зумовленої доробками Дж. Цебеліса [31, 32] та Р. Еллі [8]. Тим не менше, цій хвилі досліджень й досі властиві теоретико-методологічні атрибути, притаманні попереднім хвилям розвитку вчен у зазначеній царині порівняльної політології. Унаслідок цього із впевненістю не можна сказати, що "четверта хвиля" позиціонується як зовсім монолітна. З одного боку, у ній відбулось виокремлення цілої низки питань, які раніше не знаходили теоретико-методологічного обґрунтування. Зокрема, на порядок денний було поставлено саме трихотомічну класифікацію республіканських форм правління, у якій особливого наголосу сьогодні набула проблема напівпрезиденталізму та його різновидів. З іншого боку, у межах цього періоду відбувається часткове повернення до проблематики "другої хвилі", оскільки знову актуальними постають питання ефективності й стабільності різних форм республіканізму – особливо в ракурсі їхніх різновидів. У методологічному плані "четверта хвиля" все таки значно відрізняється від попередніх. По-перше, вона виникла (на відміну від попередніх) поступово та на підставі окресленої мети – дати різнобічні відповіді на питання кореляції форм республіканізму та їхніх політичних наслідків у різних сферах соціально-політичного процесу. По-друге, вона ґрунтується на використанні значно ширшого інструментарію – зокрема, якісних і кількісних методів порівняльної політології.

Перші доробки у цій площині започаткував Дж. Цебеліс у працях "Прийняття рішень у політичних системах" [31] та "Вето-актори: як працюють політичні інститути" [32]. Вчений охарактеризував вето-актори як "індивідуальні або колективні актори, чия згода є важливою для зміни стану речей" і поділяв на конституційні (інституційні – створені на основі приписів) і партійні (виникають в результаті політичної гри, наприклад, з приводу формування парламентської більшості). Кожна країна має власну "конфігурацію вето-акторів", що впливає на тип політичної системи. Тому очевидно, що ступінь стабільності політичних систем залежить від кількості вето-гравців, ідеологічної дистанції між ними, а також ступеня їхньої внутрішньої згуртованості. Ключовий аргумент Дж. Цебеліса полягає у тому, що мережі вето-акторів можуть наближувати між собою президентські і парламентські (а теж напівпрезидентські) системи. Зокрема, можуть бути випадки президенталізму і парламентаризму тощо, в яких є дуже мало вето-акторів. Це зазвичай відбувається у випадку зосередженості контролю в руках виконавчої влади. А можуть бути й випадки, коли президенталізму і парламентаризму властиво багато вето-акторів –

завичай це стосується систем виконавчо-законодавчого балансу та бікамералізму, формування багатопартійних коаліцій. По суті, у зазначених атрибутах репрезентовано методологічні особливості попередніх "хвиль" дослідження й аналізу республіканізму. Тим не менше, вчений спробував досліджувати системи не лише на основі їхньої відмінності, але й схожості, що меншою мірою було властиво попереднім доробкам.

Схожа (транзакційна – заснована на взаємодії політичних акторів) методика дослідження республіканізму (й інших форм правління) була застосована К. Стромом. Йдеться про так звану "принципал-агентську модель" [30, с. 65] аналізу президентських і парламентських демократій. Вчений розглядає представницьку демократію як ланцюг делегування повноважень. У цій схемі все залежить від виборця, що передає суверенний авторитет представнику як діючому агенту. У свою чергу, представник, виступаючий як основний діяч, може передавати свій авторитет іншій особі, діючій як його агент. І так далі. У парламентських й президентських демократіях ланцюг делегування має певні відмінності. У парламентських демократіях виборці передають свій авторитет представникам в парламенті. Останні передають свій авторитет прем'єр-міністру й урядовому кабінету, котрі потім передають його міністрам. Останні передають повноваження державним службовцям. Навпаки, в президентських демократіях виборці свій авторитет передають президенту і парламенту. Президент передає повноваження секретарю як голові адміністрації президента. Секретар передає повноваження державним службовцям. Одночасно парламент може (хоча не завжди) передавати свої авторитетні повноваження секретарю внаслідок прийняття участі в його призначенні тощо.

Зазначена проблематика повною мірою (в межах "четвертої хвилі" досліджень) знайшла застосування у трихотомічному підході до виокремлення різновидів республіканізму Р. Елгі. Дослідник запропонував цілісний механізм конституційного (на основі конституційних регламентацій) виокремлення президенталізму, парламентаризму та напівпрезиденталізму. Зокрема, напівпрезидентський тип республіки – конституційна модель, якій притаманна посада всенародно обраного на фіксований термін президента, а також прем'єр-міністра та кабінету, котрі колективно відповідальні перед парламентом. Президентський тип республіки – конституційна модель, де існує посада всенародно (безпосередньо) обраного на фіксований термін президента, а члени урядового кабінету (адміністрації президента) не вважаються колективно відповідальними перед парламентом. Парламентський тип республіки – конституційна модель, у якій президент отримує повноваження на основі непрямого вибору (наприклад, у парламенті), а прем'єр-міністр і його урядовий кабінет колективно відповідальні перед парламентом [8, 2]. Наклавши на запропонований аналіз наслідки попередніх "хвиль" досліджень республіканізму, доходимо висновку, що напівпрезидентські системи (як президентські та парламентські) можуть бути різними – тому відрізняється їхня стабільність і ефективність, зокрема у ракурсі перспектив демократизації і консолідації. Наприклад, можливе виокремлення прем'єр-президентського і президент-парламентського напівпрезиденталізму (накладаючи модель М. Шугарта і Дж. Кері [28]); систем уніфікованої більшості, розділеної більшості та розділеної меншості²

² Система уніфікованої більшості – це найменш інституційно конфліктний сценарій будь-якої республіканської системи правління, коли глава держави – прибічник курсу партії, а президент та прем'єр-міністр підтримані однаковою парламентською більшістю. Система розділеної більшості – це конфліктний сценарій винятково напівпрезидентської системи республіканського правління, для якого характерно, що президент, на відміну від прем'єр-міністра, не наділений підтримкою більшості в парламенті. Система розділеної меншості – це конфліктний сценарій винятково напівпрезидентської

(накладаючи доробки А. Степана і С. Скач [29]); систем домінування президента, систем домінування прем'єр-міністра, систем переходу домінування від президента до прем'єр-міністра, систем переходу домінування від збалансованого напівпрезиденталізму до прем'єр-міністра, систем збалансованого лідерства (за методикою Р. Елгі). Це особливо очевидно у тому контексті, що формальні/конституційні системи не обов'язково репрезентовані ідентичним чином у випадку фактичних/політичних систем. У цьому ракурсі ми розуміємо, що "четверта хвиля" досліджень республіканізму передбачає його окреслення щонайменше у двох вимірах – ідеальному та реальному. При цьому кореляція "формального" та "фактичного" по-різному впливає на перспективи демократизації. Зокрема, в межах підходу сьогодні продемонстровано, що найменш ефективною системою правління є напівпрезидентський республіканізм, зокрема його стабілізаційний сценарій (відбувається врівноваження всіх veto-акторів).

Підсумовуючи, варто зазначити, що проблематика республіканських форм правління ось уже понад двадцять років (після краху соціалістичних систем) активно обговорюється в академічних колах різних політологічних шкіл. Це означає, що заявлена проблема є особливо актуальною, адже вона значною мірою дотична до перспектив того, наскільки демократичними можуть бути ті чи інші аналізовані кейси, а також й стосовно того, наскільки цьому сприяють чи заважають діючи політичні (соціальні загалом) інститути тощо. Примітно, що в ракурсі сходження від "першої хвилі" досліджень республіканізму до його теперішнього стану ("четвертої хвилі") відбувається поступова диференціація теоретико-методологічних постулатів "республіканізму" як такого. Унаслідок цього аналізується все більший масив якісних і кількісних емпіричних даних. У результаті вже сьогодні стереотипізовано заміну дихотомічного трактування республіканізму на трихотомічне. Це означає, що неодмінними категоріями політології повинні бути президенталізм, парламентаризм і напівпрезиденталізм, а також різноманітні їхні сценарії [1].

Список використаних джерел

1. *Зазнаев О.* Классификации президентской, парламентской и полупрезидентской систем / Олег Зазнаев // Динамика политических систем и международных отношений / науч. ред. М. Х. Фарукшин; редкол.: Я. Я. Гришин и др. – Казань : Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2006. – Вып. 1. – С. 186–210.
2. *Литвин В.* Подвійна виконавча влада : теорія та практика європейського півпрезиденталізму / Віталій Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2009. – №3. – С. 25–33.
3. *Ackerman B.* The new separation of powers / Bruce Ackerman // Harvard Law Review. – 2000. – Vol. 113. – No. 3. – P. 634–729.
4. *Bagehot W.* The English Constitution / Walter Bagehot. – London : C. A. Watts and Co. Ltd., 1964. – 359 p.

системи республіканського правління, для якого властиво, що ні президент, ні прем'єр-міністр (й ніхто у цьому відношенні), не має підтримки законодавчої більшості. З теоретико-методологічного погляду цей сценарій можливий частково і в президентських (розділена система), і в парламентських республіках (система меншості).

5. *Cheibub J.A.* Democratic institutions and regime survival : Parliamentary and presidential democracies reconsidered / José Antonio Cheibub, Fernando Limongi // *Annual Review of Political Science.* – 2002. – Vol. 5. – P. 151–179.
6. *Eaton K.* Parliamentarism versus presidentialism in the policy arena / Kent Eaton // *Comparative Politics.* – 2002. – Vol. 32. – No. 3. – P. 355–376.
7. *Elgie R.* From Linz to Tsebelis: three waves of presidential/parliamentary studies? / Robert Elgie // *Democratization.* – 2005. – Vol. 12. – No. 1. – P. 106–122.
8. *Elgie R.* The classification of democratic regime types : conceptual ambiguity and contestable assumptions / Robert Elgie // *European Journal of Political Research.* – 1998. – Vol. 33. – P. 219–238.
9. *Haggard S.* Introduction. Political institutions and the determinants of public policy / Stephan Haggard, Mathew D. McCubbins // *Parliaments, and Policy ; ed. by Stephan Haggard and Mathew D. Mccubbins.* – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – P. 1–20.
10. *Horowitz D.* Comparing democratic systems / Donald L. Horowitz // *Journal of Democracy.* – 1990. – Vol. 1. – No. 4. – P. 73–79.
11. *Laski H.* The parliamentary and presidential systems / Harold J. Laski // *Public Administration Review.* – 1944. – Vol. 4. – No. 4. – P. 347–359.
12. *Lijphart A.* Constitutional design for divided societies / Arend Lijphart // *Journal of Democracy.* – 2004. – Vol. 15. – No. 2. – P. 96–109.
13. *Lijphart A.* Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Arend Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 351 p.
14. *Lijphart A.* Presidentialism and majoritarian democracy : theoretical observations / Arend Lijphart // *Linz J. The Failure of Presidential Democracy / Juan J. Linz, Arturo Valenzuela.* – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1994. – P. 91–105.
15. *Lijphart A.* The virtues of Parliamentarism : but which kind of Parliamentarism? / Arend Lijphart // *Chehabi H. Politics, Society and Democracy. Comparative Studies / H. E. Chehabi, Alfred Stepan.* – Boulder : Westview Press, 1995. – P. 363–373.
16. *Linz J.* The Failure of Presidential Democracy / Juan J. Linz, Arturo Valenzuela. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1994. – P. 3–87.
17. *Linz J.* The perils of presidentialism / Juan J. Linz // *Journal of Democracy.* – 1990. – Vol. 1. – No. 1. – P. 51–69.
18. *Linz J.* The virtues of Parliamentarism / Juan J. Linz // *Journal of Democracy.* – 1990. – Vol. 1. – No. 4. – P. 84–91.
19. *Mainwaring S.* Conclusion : presidentialism and the party system / Scott Mainwaring, Matthew S. Shugart // *Mainwaring S. Presidentialism and Democracy in Latin America / Scott Mainwaring, Matthew S. Shugart.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – P. 394–439.
20. *Mainwaring S.* Juan Linz, presidentialism and democracy. A critical appraisal / Scott Mainwaring, Matthew S. Shugart // *Comparative Politics.* – 1997. – Vol. 29. – No. 4. – P. 449–471.
21. *Mainwaring S.* Presidentialism in Latin America / Scott Mainwaring // *Latin American Research Review.* – 1990. – Vol. 25. – No. 1. – P. 157–179.

22. *Mainwaring S.* Presidentialism, multipartism, and democracy. The difficult combination / Scott Mainwaring // *Comparative Political Studies*. – 1993. – Vol. 26. – No. 2. – P. 198–228.
23. *Power T.* Institutional design and democratic consolidation in the third world / Timothy J. Power, Mark J. Gasiorowski // *Comparative Political Studies*. – 1997. – Vol. 30. – No. 2. – P. 123–155.
24. *Price D.* The parliamentary and presidential systems / Don K. Price // *Public Administration Review*. – 1943. – Vol. 3. – No. 4. – P. 317–334.
25. *Riggs F.* The survival of Presidentialism in America : Para-constitutional practices / Fred W. Riggs // *International Political Science Review*. – 1988. – Vol. 9. – No. 4. – P. 247–278.
26. *Sartori G.* Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes / Giovanni Sartori. – London : Macmillan, 1994. – 219 p.
27. *Shugart M.* Institutions and public policy in presidential systems / Matthew Soberg Shugart, Stephan Haggard // Haggard S. Presidents, Parliaments, and Policy / Stephan Haggard, Mathew D. McCubbins. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – P. 64–104.
28. *Shugart M.* Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John M. Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
29. *Stepan A.* Constitutional frameworks and democratic consolidation. Parliamentarism versus presidentialism / Alfred Stepan, Cindy Skach // *World Politics*. – 1993. – Vol. 46. – P. 1–22.
30. *Strøm K.* Parliamentary democracy and delegation / Kaare Strøm // Strøm K. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjörn Bergman. – Oxford University Press, 2006. – P. 55–108.
31. *Tsebelis G.* Decision Making in Political Systems : Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism / George Tsebelis // *British Journal of Political Science*. – 1995. – Vol. 25. – No. 3. – P. 289–325.
32. *Tsebelis G.* Veto Players: How Political Institutions Work / George Tsebelis. – Princeton University Press, 2012. – 317 p.
33. *Weaver K.* Assessing the effects of institutions / Kent R. Weaver, Bert A. Rockman // Weaver K. Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad / Kent R. Weaver, Bert A. Rockman. – Washington DC : The Brookings Institutions, 1993. – P. 1–41.
34. *Weaver K.* When and how do institutions matter? / Kent R. Weaver, Bert A. Rockman // Weaver K. Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad / Kent R. Weaver, Bert A. Rockman. – Washington DC : The Brookings Institutions, 1993. – P. 445–461.
35. *Wilson W.* Congressional Government : A Study in American Politics / Woodrow Wilson. – Library of Alexandria, 1956. – 222 p.

Стаття надійшла до редколегії 18.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL RESEARCH "WAVES" OF
REPUBLICAN GOVERNMENT: FROM BAGEHOT TO ELGIE**

Vitaliy Lytvyn

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: lytvyn.vitaliy@gmail.com*

The article is dedicated to phased analysis of republican form of government. The author singled out theoretical and methodological "waves" republican form of government; outlined attributes of republicanism in post-socialist countries; demonstrated methodological approaches for current republican forms of government understanding – dichotomous and trichotomous; outlined semi-presidentialism as particularized model of modern republicanism.

Key words: republican government, "wave", presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism, dichotomous approach trichotomous approach.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ «ВОЛНЫ» ИССЛЕДОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКАНСКИХ СИСТЕМ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВЛЕНИЯ: ОТ
В. БАДЖЕХОТА ДО Р. ЭЛГИ**

Виталий Литвин

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра политологии,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: lytvyn.vitaliy@gmail.com*

Предложено поэтапное рассмотрение республиканских форм государственного правления. Выделены теоретико-методологические "волны" исследования республиканских систем государственного правления. Определены атрибуты развития республиканизма в постсоциалистических странах. Продемонстрированы методологические подходы к пониманию современных республиканских систем – дихотомические и трихотомические. Определен полупрезидентализм как отдельная модель современного республиканизма.

Ключевые слова: республика, "волна", президентализм, парламентаризм, полупрезидентализм, дихотомический подход, трихотомической подход.

УДК 328.17

**УРЯДОВІ КАБІНЕТИ В УМОВАХ КОНСТИТУЦІЙНОГО
НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНІЗМУ В УКРАЇНІ (1996–2013 рр.)**

Збігнєв Бялоблоцький

*Вища школа регіональної економіки,
вул. Лелевела, 7, 99-300, Кутно, Польща
e-mail: zbigniew.bialoblocki@gmail.com*

Запропоновано аналіз урядових кабінетів у контексті функціонування політичної системи України від моменту прийняття Конституції України у 1996 р. до 2013 р. Визначено формальні та фактичні атрибути напівпрезиденталізму в Україні та роль у цій формі республіканізму органів виконавчої влади. Проаналізовано формальні та фактичні патерни різновидів напівпрезиденталізму в Україні впродовж 1996–2013 рр. Означено атрибути партійних і непартійних урядів, сформованих у цей період.

Ключові слова: виконавча влада, уряд, урядовий кабінет, президент, парламент, напівпрезиденталізм, президент-парламентаризм, прем'єр-президенталізм, Україна.

Україна утворилась як незалежна держава внаслідок краху Радянського Союзу в 1991 р. Проте тільки у 1996 р. (найпізніше серед європейських країн колишнього СРСР) в Україні було прийнято конституцію, яка пройшла доволі цікавий і складний шлях розвитку впродовж 1996–2013 рр. Тим не менше специфікою становлення політичної системи України став успадкований в 1991–1996 рр. взаємний детермінізм гілок влади поміж собою, наприклад, місце урядових кабінетів у структурі відносин між президентом і парламентом. Річ у тому, що уряд до моменту прийняття Конституції України у 1996 р. завжди виступав предметом суперечок та формально-неформальних домовленостей між іншими політичними акторами. Внаслідок цього очевидно, що впродовж 1991–1996 рр. місце уряду, як вищого органу виконавчої влади в Україні, забезпечувалось неефективно та нераціонально. Тому актуально з'ясувати специфіку політичного позиціонування урядових кабінетів у контексті інституціоналізованої (формалізованої) політичної системи України (а також її різновидів) після 1996 р. (після прийняття Конституції України, тобто від початку формалізації політичної системи незалежної України).

Відповідно об'єктом дослідження є політична система України упродовж 1996–2013 рр. Предметом аналізу є урядові кабінети в контексті становлення політичної системи України у зазначеному часовому проміжку. При підготовці статті використані доробки таких дослідників: Т. Байхельт та Р. Павленко [1, 7], В. Карасьов та У. Кірієнко [2], В. Литвин [4, 5], Г. Максак [6], В. Пігенко і Т. Пушак [8], О. Процик [12, 23], М. Бадер [14], С. Бірч [15], Д. Бобан [16], Р. Елгі [18], П. Д'Анієрі [19], Т. Кузьо [21], К. Матсузато [22], М. Шугарт і Дж. Кері [24, 25], С. Скач [26], Л. Вей [27] та ін., а також чинні та раніше діючі нормативно-правові акти України [3, 9–11, 13].

До прийняття Конституції в 1996 р. Україна у політико-правовому житті послуговувалась Конституцією Української РСР 1978 р. (зі змінами і доповненнями 1991–1995 рр.), а також Конституційним договором (впродовж 1995–1996 рр.). Але було зрозуміло, що зазначені нормативно-правові акти мали тимчасовий характер, а в Україні рано чи пізно буде (внаслідок вирішення спірних політичних питань) прийнято новий Основний закон. Це сталося у 1996 р. Згідно із Конституцією [3] в Україні було імplementовано таку систему республіканізму, за котрої одній гілці влади було важко усунути іншу (така система була властива (щоправда, не у формалізованому вигляді) для періоду 1991–1995 рр.)³ [8]. Зокрема, прийнято норму, згідно якої глава держави призначав прем'єр-міністра й кількох міністрів, але призначення вимагали схвалення парламенту. Тим не менше у руках президента (з огляду на розвиток подій та "слабкість" системи горизонтальних стримувань і противаг) було сконцентровано надмірні повноваження: глава держави одноосібно призначав і звільняв не лише прем'єр-міністра, але й міністрів; силових міністрів він взагалі підпорядкував безпосередньо собі [20, 22, 23, 28, 29].

Тому відставки більшості урядів, починаючи із 1996 р., ініціював президент. Маючи повноваження, які дозволяли у будь-який момент відправити у відставку прем'єр-міністра (а також весь урядовий кабінет), глава держави (що формально не іменувався главою виконавчої влади) фактично контролював урядовий кабінет, виконавчу вертикаль. Однак, доволі широкі повноваження відводились і парламенту. Він був єдиним інститутом законодавчої влади, був зобов'язаний давати згоду президентові на призначення прем'єр-міністра, міг оголошувати вотум недовіри уряду⁴. Все це означає, що за Конституцією 1996 р. було встановлено симетричне право відставки уряду з боку і президента, і парламенту. Проте парламенти, які обирались в Україні на основі Конституції 1996 р., через політичну фрагментацію і партійно-ідеологічну поляризацію детермінувались питанням належного використання своїх повноважень. Як наслідок, українські прем'єр-міністри з 1996 р. дуже часто були компромісом між політичними інтересами президента і ситуативною більшістю в парламенті [1]. Про це, наприклад, свідчить досвід парламентських виборів 1998 і 2002 рр. (тоді використано змішану (паралельну) виборчу систему – 225 мандатів обирали за пропорційною системою закритих списків, ще 225 мандатів – за мажоритарною системою відносної більшості):

Таблиця 1

Результати парламентських виборів в Україні від 29 березня 1998 р.

Партія / блок	Кількість мандатів	Відсоток голосів	Кількість мандатів	П овна
---------------	--------------------	------------------	--------------------	--------

³ У конституції було прийняте положення про можливість голосування парламентом рішення про імпічмент президенту, але задля цього потрібно було не менше, аніж 3/4 голосів конституційного складу парламенту. При цьому президент міг розпустити парламент тільки у випадку, якщо парламент не міг зібратись на парламентську сесію протягом 30 днів (а не у випадку відсутності підтримки парламенту щодо кандидатури прем'єр-міністра, яку вносив президент).

⁴ Парламенту надавалось фактичне право вето в питанні вибору урядового кабінету. Для оголошення вотуму недовіри урядовому кабінету потрібна була проста більшість голосів від номінального складу парламенту. Тим не менш, пропозиція про винесення вотуму недовіри могла розглядатись не більше одного разу за сесію.

	за мажоритарною системою	За пропорційною системою	за пропорційною системою	кі лькість ма ндатів
Комуністична партія України (КПУ)	37	24,65	84	12 1
Народний рух України (НРУ)	14	9,40	32	46
Блок "СПУ+СБ" ⁵	5	8,55	29	34
Партія зелених України (ПЗУ)	–	5,43	19	19
Народно- демократична партія України (НДПУ)	11	5,01	17	28
Всеукраїнське об'єднання "Громада" (ВОГ)	8	4,67	16	24
Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ)	2	4,04	14	16
Соціал- демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о))	3	4,01	14	17
Інші партії	21	–	–	21
Непартійні	119	–	–	11 9
Разом	220	65,76	225	445 / 450 ⁶

Високий рівень фрагментації та поляризації парламенту негативно впливав і на процес прийняття законів, і на діяльність урядів, що унеможливило законодавче забезпечення необхідних реформ і стало зручним аргументом на користь подальшого посилення влади президента [4, с. 193]. Ця тенденція яскраво проявилась у 1999 р., коли президент спробував розширити свої повноваження щодо парламенту, використовуючи аргумент про його безвідповідальність (це відбулось після виборів президента, на яких перемогу вдруге здобув непартійний кандидат Л. Кучма; тоді ж було припинено

⁵ Блок у складі Соціалістичної партії України (СПУ) і Селянського Блоку (СБ).

⁶ Сформовано парламент у складі 445 депутатів. Вибори в п'яти одномандатних округах визнано не дійсними. Додатково див. : [14, с. 93; 15].

повноваження, відповідно до конституції, урядового кабінету на чолі із В. Пустовойтенком⁷). На основі закону "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" [9], Адміністрація Президента організувала "плебісцит за народною ініціативою". У його контексті з'явилась ідея про формування "постійної парламентської більшості"⁸. Річ у тому, що, відмінності у впливах партій із різних регіонів, не давали жодній із них не проводити до парламенту достатньо депутатів, щоби самостійно сформувати більшість у парламенті. Ідея глави держави полягала у створенні штучної більшості й управлінні нею, використовуючи загрозу розпуску парламенту в разі розпаду "більшості". Побоюючись ймовірності такого розвитку подій, парламентські вибори, які відбулись у 2002 р., характеризувалися формуванням "виборчих блоків", проте фрагментація і цього законодавчого органу була значною:

Таблиця 2

Результати парламентських виборів в Україні від 31 березня 2002 р.

Партія / блок	Кількість мандатів за мажоритарною системою	Відсоток голосів за пропорційною системою	Кількість мандатів за пропорційною системою	Повна кількість мандатів
Блок "Наша Україна" (НУ)	42	23,57	70	112
Комуністична партія України (КПУ)	6	19,98	59	65
"За Єдину Україну" (ЗСУ)	66	11,77	35	101
Блок Юлії Тимошенко (БЮТ)	-	7,26	22	22
Соціалістична партія України (СПУ)	3	6,87	20	23
Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о))	5	6,27	19	24
Інші партії	9	-	-	9
Непартійні	94	-	-	94

⁷ Формування нового уряду мало відбуватись на основі президентських виборів (другого туру від 14 листопада 1999 р.), а також зважаючи на фрагментовану розстановку політичних сил і непартійних представників парламенті, який було сформовано в 1998 р. У таких умовах сформовано непартійний уряд В. Ющенка.

⁸ Референдум мав консультативний характер та проводився з метою з'ясувати думку населення із приводу необхідності реформування політичної системи України (йшлося про розширення повноважень президента на розпуск парламенту у випадку неможливості формування парламентської більшості шляхом підтримки кандидатури прем'єра та незатвердження протягом трьох місяців проекту державного бюджету; про неможливість без згоди парламенту притягати до кримінальної відповідальності окремих депутатів; про скорочення складу парламенту з 450 до 300 депутатів; формування двопалатного парламенту в Україні – заявлені вимоги отримали схвалення населення).

Разом	225	75,72	225	45 0 / 450
-------	-----	-------	-----	---------------

Після виборів у формуванні уряду відбулись певні зміни. Президент погодився, що уряд має складати повноваження перед новообраним президентом (як цього вимагала Конституція 1996 р.) та перед новообраною Верховною Радою. Це створило прецедент, що означав, ніби президент зможе відправляти уряди у відставку лише тоді, коли в парламенті будуть сформовані пропрезидентські варіанти більшості, але утримуватися від цього у випадку формування антипрезидентської більшості. Крім того, така постановка питання означала, що створений президентом прецедент міг застосовуватись не лише відразу після парламентських виборів, але і протягом усього терміну повноважень чергового парламенту за умови, коли його внутрішня структура зміниться (міжфракційні переходи, створення нових або розпуск старих фракцій і депутатських груп, формування нових парламентських коаліцій)⁹. Тоді вперше в політичній історії незалежної України пролунали гасла про необхідність формування "коаліційного уряду". Але ця ситуація була спричинена вдалим кроком президента, який хотів заручитись парламентською підтримкою (оскільки іншого способу сформувати уряд і отримати довіру парламенту в нього не існувало)¹⁰.

Серед дев'яти пропрезидентських фракцій парламенту почалась боротьба за те, хто формуватиме коаліційний уряд¹¹. Підписано політичну угоду поміж президентом і пропрезидентськими групами та непартійними депутатами про те, що в обмін на посаду прем'єр-міністра В. Януковича буде створено "коаліційний" кабінет (тобто пропорційний розподіл міністерських посад між депутатами фракцій, які входили до "постійної парламентської більшості"). Зрештою 22 листопада 2002 р. за посаду прем'єр-міністра проголосував парламент. Проте слід звернути увагу на деякі особливості сформованого урядового кабінету: парламентська більшість продовжувала функціонувати під тиском президента; не було реалізовано принципу пропорційного розподілу посад в урядовому кабінеті між членами "коаліційних" депутатських фракцій (це специфіка виборчої системи та статусу депутата України того періоду, яка передбачала, що члени уряду не можуть бути одночасно членами парламенту¹²). Тому фактично підстав для коаліційного уряду більшості у цьому випадку не було, а швидше ж мова повинна йти про "квотний розподіл" посад не тільки в урядовому кабінеті, але й в інших органах виконавчої влади та поза ними у

⁹ Восени 2002 р. вперше в Україні склалася ситуація, коли за місяць до звільнення прем'єра А. Кінаха політикумом, включно з президентом, активно обговорювались можливі кандидатури на посаду глави уряду, яка ще не стала вакантною.

¹⁰ З іншого боку, Конституція України прямо вказувала, що згода парламенту потрібна тільки для підтримки кандидатури прем'єр-міністра від президента України. Тому запровадження так званого принципу "коаліційного уряду" було не більше, ніж "актом доброї волі президента".

¹¹ Формально до парламенту пройшло загалом менше партій/блоків. Інші фракції були сформовані на підставі участі в них непартійних депутатів. У цьому й полягає специфіка "коаліційності", яка не повністю відповідає тому зразку, який має місце в країнах Західної та Центральної Європи.

¹² Щоб більшість не втратила мінімально-необхідної кількості депутатів, до уряду залучалися лише депутати, обрані за списками блоку "За єдину Україну" (ЗСУ) та Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)) – "втрачені" же мандати заміщались наступними у виборчому списку партій. Формою "компенсації" для депутатів-мажоритарників стали посади в наглядових радах, фінансово-економічних установах із часткою державної власності, парламентських комітетах.

контексті подій із приводу політичної реформи, проголошеної тоді президентом¹³. Реалізація цього "квотного розподілу" в урядовому кабінеті В. Януковича виглядала так:

Таблиця 3

"Квотний розподіл" посад у кабінеті В. Януковича на грудень 2002 р.

Депутатська група/фракція та інші квоти	Кількість міністерських посад, №	Відсоток міністерських посад, %
Квота президента	6 ¹⁴	28,6
Група "Європейський вибір"	1	4,8
Фракція Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о))	4	19,0
Фракція Партії промисловців і підприємців України (ПППУ) та партії "Трудова Україна" (ТУ)	3	14,3
Фракція Аграрної партії України (АПУ)	2	9,5
Група "Народовладдя"	2	9,5
Фракція Народно-демократичної партії України (НДПУ)	2	9,5
Група "Демократичні ініціативи"	1	4,8
Разом	21/21	100,0

Проблема коаліційності урядового кабінету полягала й у тому, що посади, які були за квотами різних фракцій і груп замінені урядовими функціонерами, переважно розглядалися як непартійні. Така ситуація дозволяє сформулювати висновок: уряд В. Януковича не був коаліційним у справжньому сенсі цього поняття. Задля його оцінювання краще застосовувати такі поняття, як квазікоаліційний, напівпартійний чи напівтехнократичний. Загалом кабінет було сформовано, як і попередні уряди в Україні, не внаслідок партійного делегування, а через особисте запрошення посадовців¹⁵. Про це свідчать дані про партійність міністрів кабінету В. Януковича:

Таблиця 4

¹³ Таким чином, до "квотного розподілу" потрапили такі посади: міністри, голови Державної податкової адміністрації, Національного банку, Фонду державного майна, а також комітетів Верховної Ради України тощо.

¹⁴ Одну з посад за квотою президента отримав урядовий секретар, який прирівнювався до статусу міністра.

¹⁵ Практично аналогічним чином було сформовано напівтехнократичний уряд А. Кінаха у 2001 р. Проте тоді не йшлося про таку категорію, як "коаліційність". До уряду увійшли представники таких партій: Партія регіонів (ПР) + Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)) + Народно-демократична партія України (НДПУ) + Аграрна партія України (АПУ) + Партія промисловців і підприємців України (ПППУ) + Партія зелених України (ПЗУ). У процесі формування уряду було дві особливості: 1) не всі партійні міністри були репрезентовані партіями в парламенті (це свідчить про технічність процедури формування кабінету); 2) майже жодний із формально партійних міністрів не був відомий своєю діяльністю в партіях, а насамперед в чиновницькому апараті при президентові (також свідчить про технократичну основу кабінету).

**Партійно-непартійний склад квазікоаліційного урядового кабінету
В. Януковича станом на грудень 2002 р.**

Політична партія/блок	Кількість міністерських посад, №	Відсоток міністерських посад, %
Партія регіонів (ПР)	2	9,5
Партія "Трудова Україна" (ТУ)	1	4,8
Аграрна партія України (АПУ)	1	4,8
Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о))	2	9,5
Народно-демократична партія України (НДПУ)	1	4,8
Непартійні	14	66,6
Разом	21/21	100,0

Унаслідок прийняття Конституції України у 1996 р. було закріплено статус уряду як вищого органу в системі виконавчої влади (президент ж формально був виведений з неї). До внесення змін щодо конституції (тільки з 2006 р.) вирішальний вплив на діяльність уряду мав президент, який був позбавлений відповідальності за результати діяльності уряду та всієї виконавчої вертикалі. Однак, згідно Конституції 1996 р., президент видавав законодавчі акти, розпорядження й особливі інструкції (вказівки), що вимагали від членів уряду здійснення "певних дій". Так, визначаючи окремі проекти законів як невідкладні, президент міг вирішальним чином впливати на порядок їхнього розгляду в парламенті. Глава держави мав також і право вето: 1) законодавче вето дозволяло йому контролювати стан справ у законодавчому полі; 2) виконавче вето дозволяло президентові скасовувати постанови уряду, акти міністерств та інших органів виконавчої влади. Цікаво, що на практиці ці повноваження використовувались доволі часто [4, с. 194]. Загалом право видавати укази та розпорядження й накладати вето на законодавчі та виконавчі акти дозволяло президентові домінувати в процесах прийняття політичних рішень. Загалом в Україні було сформовано таку модель співвідношення інститутів державної влади (за методикою Д. Бобана [16, с. 164]):

Таблиця 5

**Співвідношення з приводу взаємодії та ієрархічності між інститутами
державної влади в Україні за Конституцією 1996 р.**

Відносини між інституціями	Взаємодія	Ієрархічність
Президент – кабінет/уряд	–	+
Президент – парламент	+	–
Парламент – кабінет/уряд	–	+

З огляду на конституційні повноваження гілок влади в Україні в 1996–2006 рр., на класифікацію типів напівпрезиденталізму Р. Елгі, для цієї фази інституційного розвитку можна вживати визначення "президентіалізованої напівпрезидентської системи" [18].

Більшість науковців розглядають слабкість українського парламенту й парламентаризму в цей період як детермінанту повільної демократизації: у парламенті не могли сформуватись стійкі більшості, котрі становили б протипозицію президенту [19].

Така постановка питання, на думку О. Процика [12], змушує сформулювати декілька висновків про особливості функціонування урядів в Україні впродовж 1996–2006 рр. : 1) присутність конкурентних центрів виконавчої влади¹⁶; 2) невизначеність ідеї подвійного підпорядкування¹⁷; 3) порушення колегіальності у процесі прийняття рішень¹⁸; 4) залежність стабільності уряду від волі президента (відставка урядів зумовлювалась не їхніми політичними помилками, а конфліктами президентів та прем'єр-міністрів). З огляду на такі атрибути, очевидним є те, що політична система функціонувала як збалансована навіть більшою мірою, ніж її інституційні попередники. Це, зі слів Р. Елгі, зазвичай негативно позначається на стабільності урядових кабінетів і взагалі на стабільності політичних режимів. Окрім того, слід зазначити, що в цей період (за методологією М. Шугарта й Дж. Кері [25]) Україна характеризувалася як президент-парламентаризм (президент-подібний президент-парламентаризм, коли президент міг звільнити уряд і прем'єра, та не міг розпустити парламент [24, с. 357]). Вказаний період ознаменовано формуванням семи урядових кабінетів:

Таблиця 6

Урядові кабінети в Україні, сформовані за президент-парламентською моделлю напівпрезиденталізму (1996–2006 рр.)

Президент	Прем'єр	Перебування при владі	Партія прем'єра	Конструкція міністерських посад
Л. Кучма 1 (1994–1999 рр.)	П. Лазаренко 2	11.07.1996 – 02.07.1997	ВОГ	н/п + п
	В. Пустовойтенко	16.07.1997 – 30.11.1999	НДПУ	н/п + п
Л. Кучма 2 (2000–2005 рр.)	В. Ющенко	22.12.1999 – 28.04.2001	н/п	н/п+ НРУ + СПУ
	А. Кінах	29.05.2001 – 16.11.2002	ПППУ	н/п+ПР+СДПУ(о)+НДПУ+ ПППУ+АПУ+ПЗУ
	В. Янукович 1	21.11.2002 – 05.01.2005	ПР	н/п+ПР+ТУ+АПУ+НДПУ+СДПУ(о)

¹⁶ Президент мав повноваження на видання указів і виконавчих розпоряджень, що зумовило розпорощення обов'язків у сфері прийняття рішень. Відповідно уряд був не єдиним центром виконавчої влади. Існування конкурентних центрів призвело до прийняття рішень та видання підзаконних актів, котрі суперечили один одному.

¹⁷ Президент і парламент мали право ініціювати відставку уряду. Урядовий кабінет був одночасно підпорядкований двом інститутам влади. Це призвело до відсутності політичної орієнтації в роботі окремих міністрів. Проблема загострювалась, коли виникали протиріччя із-поміж президентом і парламентом – у таких ситуаціях кабінет був вимушений приймати контрверсійні рішення.

¹⁸ Це мало місце тоді, коли міністри займали позицію, що відрізнялась від колективної позиції кабінету. Президент мав можливість впливати на призначення та (чи) відставку окремих міністрів, не піднімаючи питання про відставку кабінету загалом. Тому політична поведінка міністрів часто була вмотивованою не колегіальною позицією кабінету, а політичними інтересами глави держави.

В. Ющенко (2005– 2010 рр.)	Ю. Тимошенко 1	04.02.2005 – 08.09.2005	БЮТ	БЮТ+ПППУ+НУ+СПУ+н/ п
	Ю. Єхануров	22.09.2005 – 04.08.2006	НУ	ПППУ+НУ+СПУ+н/п

Ознакою цього періоду є формальне пересікання повноважень президентів – Л. Кучми і В. Ющенка. Унаслідок подій "помаранчевої революції" (наприкінці 2004 р.) і обрання президентом лідера демократичних сил В. Ющенка в Україні було трансформовано політичну систему в напрямі ослаблення позицій глави держави (фактично це мало місце після парламентських виборів у 2006 р., хоча рішення про реформування політичної системи було прийнято у парламенті наприкінці 2004 р.). Відбулось чергове переформатування партій у парламенті (на користь лояльної позиції президента [21, 23, 27]). Це стало основою формування досі неапробованого різновиду урядових кабінетів в Україні – на чолі із Ю. Тимошенко. Фактично уряд, у своїй більшості, було створено представниками політичних партій, хоча формально в країні не була задіяна практика й техніка формування справжніх коаліційних кабінетів. Тому до цього кабінету також варто використовувати принцип, котрий перед цим був використаний у процесі формування кабінету В. Януковича – так званий "квотний розподіл" міністерських мандатів. А відмінність нового уряду полягала в тому, що в ньому абсолютну більшість місць отримали представники саме політичних партій, які були репрезентовані у складі парламенту.

Таблиця 7

Склад уряду Ю. Тимошенко на лютий 2005 р.

Політична партія/блок	Кількість депутатів, №	Відсоток депутатів, %	Кількість міністрів, №	Відсоток міністрів, %
Блок "Наша Україна" (НУ)	112	24,9	16	66,6
Соціалістична партія України (СПУ)	23	5,1	3	12,5
Блок Юлії Тимошенко (БЮТ)	22	4,9	1	4,2
Партія промисловців і підприємців (ПППУ)	н.д.	н.д.	1	4,2
Непартійні	-	-	3	12,5
Разом	<226	<50	24/24	100,0

Фактична композиція заданого урядового кабінету дає змогу говорити про те, що було сформовано уряд із політичних (партійних) міністрів. А з іншого боку, цей уряд не можна розглядати як партійний, оскільки задля цього не було достатніх підстав: 1) з огляду на позицію у парламенті партій, від яких в уряді були міністри, доводилось би говорити про те, що уряд було створено як коаліційної меншості. Але в Україні на законодавчому рівні було унеможливлено формування урядів меншості; 2) урядовий кабінет було сформовано аналогічно до того, як формувалася й попередній уряд; 3) окрім того, конституційно не було означено поняття "коаліції депутатських фракцій". Це дає підстави визначити цей уряд як напівпартійний; при цьому варто

враховувати, що сформовано його було за технократичним механізмом. А в контексті набуття чинності поправок до конституції (про що стало відомо наприкінці 2004 р.) даний кабінет можна взагалі означати як "перехідний". Аналогічним чином було сформовано уряд Ю. Єханурова (за винятком репрезентації в кабінеті представників від Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) – бо ця партія перейшла в опозицію внаслідок відставки лідера партії з посади прем'єр-міністра).

Внаслідок набуття чинності змін до Конституції України, прийнятих у 2004 р., почала діяти нова конструкція напівпрезиденталізму (вона реалізувалась у 2006–2010 рр.). Уряд перетворився з інституту, підпорядкованого і контрольованого главою держави, на самостійний орган державної влади. Не менш вагомими були зміни, які пов'язані з вирішенням кадрових призначень в урядовому кабінеті та контролем над його діяльністю (також через обмеження повноважень глави держави)¹⁹. Саме тому кабінет був одночасно відповідальним перед президентом і перед парламентом (значно більше, аніж раніше) [7]. Вперше у новітній історії України уряд у своєму "виживанні" залежав від виборів не глави держави, а парламенту (за зразком напівпрезидентських систем у консолідованих демократіях). Відповідно повноваження дочасного припинення повноважень уряду мала винятково Верховна Рада України²⁰. Це означало, що Конституція України в редакції від грудня 2004 р. впровадила в життя положення, які до реформи реально були недієвими. Це сприяло посиленню ролі кабінету в системі розподілу гілок влади (президент отримав право розпустити парламент, якщо останній не міг сформувавши уряд).

З огляду на зазначені патерни конституційної системи в Україні в 2006–2010 рр. були присутні всі теоретико-методологічні підстави класифікації її як моделі (за методом М. Шугарт і Дж. Кері [24], а теж Р. Еллі [18]) прем'єр-президенталізму, в котрій існували часткові прерогативи президента на розпуск парламенту. А це, за словами В. Литвина, означало, що прем'єр-міністр був відповідальним лише перед законодавчою владою [4, с. 197]. Навіть тоді, коли парламент підтверджував посаду прем'єр-міністра, який ідеологічно та партійно був протилежний президентові, тоді останньому доводилось приймати таке

¹⁹ Урядовому кабінету надано право незалежно визначати перелік центральних органів виконавчої влади, призначати і/чи звільняти з посад керівників центральних органів виконавчої влади, котрі не належали до складу уряду. Кабінету дано право призначення (і звільнення) з посад заступників міністрів, що остаточно було закріплено Законом України "Про Кабінет Міністрів України" (закон втратив силу в жовтні 2010 р. на підставі скасування дії поправок до Конституції від 2004 р. і повернення до Конституції у редакції від 1996 р. – сьогодні в Україні діє новий закон). Розширені повноваження урядового кабінету у частині керівництва і координації діяльності органів влади, які не знаходились у його прямому підпорядкуванні (обов'язковою була участь прем'єр-міністра у процесі призначення та звільнення із посад голови Антимонопольного комітету, голови Державного комітету телебачення і радіомовлення, голови Фонду державного майна України). Наявність цих повноважень дала підстави говорити про набуття урядом значно більшого обсягу самостійності в організації роботи органів виконавчої влади та у своїй внутрішній діяльності. Від президента до прем'єр-міністра перейшли повноваження з приводу призначення на посади і звільнення із них за поданням глави уряду керівників центральних органів виконавчої влади, які не належали до складу кабінету, а також із приводу подання на розгляд парламенту кандидатур окремих членів уряду. Детально див.: [10, 11].

²⁰ Питання про відповідальність уряду не могло розглядатися більше одного разу протягом однієї чергової сесії парламенту, протягом першого року після схвалення програми діяльності уряду та протягом останньої сесії парламенту.

призначення. Взаємодія між прем'єр-президенталізмом і партійною системою була визначена як відносини між президентом та прем'єр-міністром щодо випадку, коли прем'єр-міністр підпорядкований президентові чи президент перебуває із прем'єр-міністром у ситуації когабітації (чи напівкогабітації, що мало місце в Україні [5]). Повторно застосовуючи методику Д. Бобана, ми бачимо, що в Україні в 2006 р. (у повному обсязі) було задіяно такий механізм розподілу міжінституційних співвідношень у державній владі [16, с. 164]:

Таблиця 8

Співвідношення з приводу взаємодії та ієрархічності між інститутами влади в Україні за результатами змін до Конституції від 2004 р.

Відносини між інституціями	Взаємодія	Ієрархічність
Президент – кабінет/уряд	+/- ²¹	+/-
Президент – парламент	+	-
Парламент – кабінет/уряд	-	+

Очевидно, що, відповідно до ідей Р. Елгі [18], у 2006 р. в Україні (фактично) була сформована напівпрезидентська модель "збалансованої" політичної влади. Проте за іншою класифікацією – з погляду партійної композиції урядів, маємо справу з напівпрезидентською системою формувань урядів, коли може відбуватись чергування систем розділеної та уніфікованої більшості (а системи розділеної меншості для України не властиві, адже там не можуть формуватись уряди меншості) [26]. Також очевидно й те, що в таких умовах могли реалізуватись різні фази напівпрезиденталізму залежно від того, яким чином була визначена влада провадження законодавства (яка гілка влади та який інститут мали завершальну думку про законодавство): президент-домінуюча, прем'єр-домінуюча, когабітаційна й збалансована (виняток, на підставі формальної унеможливленості, становить парламент-домінуюча фаза напівпрезиденталізму: передбачає ситуацію, коли президент не має значних повноважень, кабінет – уряд меншості, а опозиція управляє законодавчою більшістю проти президента і уряду) [4, с. 197–198]. Особливе значення в такому випадку мали парламентські вибори, які були проведені у березні 2006 р. на основі реформованої виборчої системи –пропорційної системи закритих списків з прохідним бар'єром для партій і блоків на рівні трьох відсотків:

Таблиця 9

Результати парламентських виборів в Україні від 26 березня 2006 р.

Партія / блок	Відсоток голосів за пропорційною системою	Кількість мандатів за пропорційною системою	Відсоток мандатів за пропорційною системою

²¹ Кабінет і досі формально був відповідальним перед президентом, хоча той не міг уряд відправити у відставку.

Партія регіонів (ПР)	32,14	186	41,3
Блок Юлії Тимошенко (БЮТ)	22,29	129	28,7
Блок "Наша Україна" (НУ)	13,95	81	18,0
Соціалістична партія України (СПУ)	5,69	33	7,3
Комуністична партія України (КПУ)	3,66	21	4,7
Разом	77,73	450	100,0

На виборах у 2006 р. перемогла так звана (як результат "революції" у 2004 р.) "помаранчева коаліція". За ініціативою президента розпочався процес "формування правлячої коаліції", який через особисті непорозуміння поміж В. Ющенком і Ю. Тимошенко, а також зміну коаліційної позиції Соціалістичної партії України призвів до повної "зміни вибору народу". Замість очікуваного "помаранчевого уряду" (котрий міг виникнути на основі коаліційної угоди між БЮТ + НУ + СПУ), було сформовано кабінет на чолі із В. Януковичем. Це поклало початок політичній кризі 2006–2007 рр. Спочатку до коаліції увійшли чотири партії (надлишково-переможна коаліція, єдиний кейс такого уряду в Україні): ПР+НУ+СПУ+КПУ (кожна партія мала представників у кабінеті, а певні міністерства було призначено за квотою президента). При цьому варто зазначити, що членство "Нашої України" було напівкоаліційним²². 17 жовтня 2006 р. через тиск відбувся вихід "Нашої України" з урядового кабінету. Після цього офіційно продовжено діяльність урядового кабінету на чолі з В. Януковичем у форматі трьох партій із залученою підтримкою окремих депутатів від опозиційних фракцій. Цікавим виявилось те, що в першій "частині" функціонування цього уряду була реалізована система уніфікованої більшості; у "другій" частині функціонування цього уряду президент опинився у когабітації до прем'єр-міністра (модель розділеної більшості) [2, 6]. Парадоксальним виявився також факт, що незважаючи на вимогу коаліційного розподілу міністерських посад, окремі із них були зайняті непартійними (неполітичними) міністрами – хоча уряд було сформовано саме як "коаліційний".

Політична криза, що почалась у 2006 р., була поглиблена в 2007 р., коли БЮТ склала свої депутатські мандати. Міжпартійні домовленості привели до призначення президентом дострокових парламентських виборів, які відбулись 30 вересня 2007 р. (чинна тоді Конституція України не передбачала такого варіанту розвитку подій). За результатами виборів було сформовано такий склад парламенту:

Таблиця 10

Результати парламентських виборів в Україні від 30 вересня 2007 р.

Партія / блок	Відсоток голосів за	Кількість мандатів за	Відсоток мандатів за
---------------	---------------------	-----------------------	----------------------

²² Така композиція урядового кабінету стала наслідком підписання 3 серпня 2006 р. "Універсалу національної єдності". На його основі 4 серпня 2006 р. було утворено згаданий кабінет [17].

	пропорційною системою	пропорційною системою	пропорційною системою
Партія регіонів (ПР)	34,37	175	38,9
Блок Юлії Тимошенко (БЮТ)	30,71	156	34,7
Блок "Наша Україна" – "Народна самооборона" (НУ-НС)	14,15	72	16,0
Комуністична партія України (КПУ)	5,39	27	6,0
Блок Литвина (БЛ)	3,96	20	4,4
Разом	88,58	450	100,0

Після цього було сформовано коаліційний уряд більшості (мінімально-переможну коаліцію) у складі двох партій/блоків – Блок Юлії Тимошенко та "Наша Україна" – "Народна Самооборона" (226 мандатів підтримки, що відповідало мінімальній квоті (показнику) більшості в парламенті). Формально уряд сформовано за коаліційним принципом, а, фактично – деякі посади міністрів були неполітичними (непартійними). Унаслідок ускладнених відносин поміж прем'єр-міністром та президентом у цей період слід говорити про розділену більшість, або технічної когабітації. Інше означення ситуації – період напівкогабітації [5]).

Із наслідків чергових (2010 р.) президентських виборів, перемогу на яких отримав лідер Партії регіонів В. Янукович, можемо говорити про поглиблення ситуації когабітації – урядовий кабінет існував через підтримку одних партій, а президент в парламенті мав підтримку інших партій, котрі не позиціонувались як урядові. Ситуація (унаслідок зміни пріоритетів у парламенті) знайшла вирішення 3 березня 2010 р., коли уряд Ю. Тимошенко було відправлено у відставку, а натомість 11 березня 2010 р. створено наступний – формально "коаліційний" уряд на чолі із М. Азаровим (мова іде про так звану коаліцію депутатських фракцій "Стабільність і реформи", яку доповнили окремі позафракційні депутати²³). Специфікою уряду був той момент, що в ньому введено сім посад віце-прем'єр-міністрів (найбільше в історії українських урядів), котрі були доповнені 21 посадою галузевих міністрів. Окрім того, відбулось формування дев'яти урядових комітетів (їхня кількість до листопада 2010 р. скорочена до чотирьох). У цілому ж впродовж 2006–2010 рр. (в аспекті прем'єр-президенталізму) в Україні створено чотири урядових кабінети, які формально вважаються коаліційними:

²³ За Конституцією України, яка діяла в цей проміжок часу, передбачалось формування урядового кабінету на основі коаліційного принципу (ст. 83), якщо не вдавалось будь-якій із партій сформувати однопартійну більшість за результатами виборів до парламенту. А тому відповідно виникли сумніви з приводу допустимості формату, за яким коаліція передбачала включення партійних фракцій як окремих вето-акторів і окремих депутатів, які також мали оцінюватись як вето-актори, оскільки їхні голоси за підтримку конкретного урядового кабінету могли бути критичними. Конституційний Суд України вирішив: процес формування уряду М. Азарова не суперечив Конституції України. Уряд було сформовано за підтримки Партії регіонів (ПР) – 172 мандати, Комуністичної партії України (КПУ) – 27 мандатів, "Блоку Литвина" (БЛ) – 20 мандатів, "Блоку Юлії Тимошенко" (БЮТ) – 8 мандатів, Блоку "Наша Україна – Народна Самооборона" (НУ-НС) – 11 мандатів, а також 4 позафракційних депутатів.

Таблиця 11

Урядові кабінети в Україні, сформовані за прем'єр-президентською моделлю напівпрезиденталізму (2006–2010 рр.)

Президент	Прем'єр	Перебування при владі	Партія прем'єра	Конструкція міністерських посад
В. Ющенко (2005–2010 рр.)	В. Янукович 2	04.08.2006 – 17.10.2006	ПР	ПР+НУ+СПУ+К ПУ+н/п
	В. Янукович 3	17.10.2006 – 18.12.2007	ПР	ПР+СПУ+КПУ+н/п
	Ю. Тимошенко 2	18.12.2007 – 03.03.2010	Б (БЮТ)	БЮТ + НУ-НС + н/п
В. Янукович (2010 р. – чинний)	М. Азаров 1	11.03.2010 – 09.12.2010	ПР	ПР + БЛ + КПУ + н/п

У жовтні 2010 р. Конституційний Суд ухвалив рішення скасувати політичну реформу, яка була проведена у 2004 р., що призвело до чергової зміни політичної системи [13]. Відбулась трансформація (повернення) країни до попереднього (проаналізованого вище) зразку розподілу владних повноважень. Саме з цього часу (станом на 2013 р.) знову реалізовується президент-парламентська модель напівпрезиденталізму, котра спричинила значне розширення повноважень глави держави. Наслідком стало заперечення доцільності використання у політичній практиці України принципу "коаліційного механізму" формування урядів. Тепер існування інституту "коаліції" є необов'язковим, а всі рішення приймаються тільки за принципом більшості у парламенті (принцип, за яким вихід певного депутата з фракції призводив до втрати ним свого мандату, було скасовано).

Від жовтня 2010 р. урядовий кабінет знову підпорядкований і президентові (може відправити уряд у відставку), і парламенту. Це знайшло відображення у реформуванні складу Кабінету Міністрів у грудні 2010 р.: було звільнено 15 міністрів, 10 міністрів перепризначено; кожен з віце-прем'єр-міністрів отримав галузеве міністерство; уряд (кабінет) скорочено до 17 членів²⁴. Відбулась реінтерпретація поняття "коаліція" у категорію "парламентська більшість". А все це дало підстави розраховувати уряд у новій конструкції міністрів як новий урядовий кабінет (змінилась композиція і механізм формування уряду). Окрім того, починаючи з жовтня-грудня 2010 р., виникли юридичні підстави вважати окремі міністерські посади в уряді як непартійні і навіть такі, що не були сформовані за квотами партій парламенту. Фактично, а згодом й юридично, прем'єр-міністр та окремі міністри стали носіями конкретних технічних атрибутивних "наполягань" президента.

Тому й доцільно виокремлювати щодо М. Азарова, як прем'єр-міністра в 2010–2012 рр. (до чергових парламентських виборів, які за традицією політичної системи 1996–2006 рр. є підставою формування нового кабінету), дві композиції кабінетів: 1) формально

²⁴ До цього періоду український урядовий кабінет був кількісно найбільшим за членством у Європі.

партійну (квотно-партійну) на момент формування першого уряду М. Азарова (березень-грудень 2010 р.); 2) формально партійно-непартійну, на основі змін законодавства та переформатування складу в новій міністерській композиції другого кабінету М. Азарова (грудень 2010 – грудень 2012 рр.). Задля оцінювання формату кабінетів ми пропонуємо використовувати поняття "перехідного" (змішаного) уряду, векторність якого змінна від партійного до непартійного складу та навпаки. Крім того, наполягаємо, що формально до першої конструкції кабінету варто використовувати визначення "партійний", а щодо другої конструкції – "напівпартійний" (хоча більшою мірою посади віддано міністрам за квотами партій – спочатку взагалі були винятково партійні міністри, але не всі партії, які вони репрезентували, були в складі парламенту):

Таблиця 12

Склад напівпартійного уряду М. Азарова на грудень 2010 р.²⁵

Політична партія/блок	Кількість міністерських посад, №	Відсоток міністерських посад, %
Партія регіонів (ПР)	14	82,3
"Блок Литвина" (БЛ)	1	5,9
"Єдиний Центр" (ЄЦ)	1	5,9
"Сильна Україна" (СУ)	1	5,9
Разом	17/17	100,0

У листопаді 2011 р. було проведено реформу виборчого законодавства, за якою на зміну пропорційній системі було введено змішану (паралельну) виборчу систему, котра відрізняється від системи, що застосовувалась у 1998 та 2002 рр. Відтепер (від парламентських виборів у 2012 р.) передбачено, що половину парламенту обирають за пропорційною виборчою системою, а ще половину – за мажоритарною виборчою системою відносної більшості.

Таблиця 13

Результати парламентських виборів в Україні від 28 жовтня 2012 р.

Партія / блок	Кількість мандатів за мажоритарною системою	Відсоток голосів за пропорційною системою (>5)	Кількість мандатів за пропорційною системою	Повна кількість мандатів
Партія регіонів (ПР)	115	30,00	72	187
Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" (Б)	40	25,54	62	102

²⁵ На листопад 2011 р. склад змінився: 12 міністрів – ПР, 2 міністри – БЛ, 1 міністр – ЄЦ, 2 міністри – непартійні.

Український Демократичний Альянс за Реформи (УДАР)	6	13,96	34	4 0
Комуністична партія України (КПУ)	-	13,18	32	3 2
Всеукраїнське об'єднання "Свобода" (С)	13	10,44	25	3 8
Інші партії	7	-	-	7
Непартійні	44	-	-	4 4
Разом	225	93,12	225	4 50

За результатами парламентських виборів у грудні 2012 р. сформовано третій (формально другий) уряд М. Азарова. Кандидатура прем'єр-міністра (запропонована президентом України) отримала парламентську інвеституру (голосами Партії регіонів, Комуністичної партії України та деяких позафракційних депутатів) 13 грудня 2012 р. Впродовж грудня 2012 – лютого 2013 рр. сформовано персональний склад кабінету. Виявилось, що з 24 членів кабінету 14 міністрів асоційовані з політичними партіями (в абсолютній більшості вони репрезентують Партію регіонів), а 10 міністрів варто окреслювати як непартійних. Тим не менше, логіка формування уряду, а також його фактично "вторинне значення" у системі виконавчої влади в умовах реалізованої в Україні президент-парламентської моделі напівпрезиденталізму і розподілу мандатів у парламенті (на користь провадження однієї парламентської більшості як стосовно президента, так і стосовно урядового кабінету), дозволяє говорити про те, що кабінет працює за непартійними принципами (як і впродовж 1996–2006 рр.). Фактично у цій специфіці уряд отримує конституційно не властиву йому роль – "кабінету при главі держави" (останній фактично є главою виконавчої влади, тобто "главою уряду"). На користь цього свідчить унеможливленість когабітації. Все це чітко окреслює чинний зразок українського напівпрезиденталізму як систему уніфікованої більшості. Загалом впродовж 2010–2013 рр. (як в політичній системі, котра повторює модель влади 1996–2006 рр.) було сформовано такі урядові кабінети:

Таблиця 14

Урядові кабінети в Україні, сформовані за президент-парламентською моделлю напівпрезиденталізму (2010–2013 рр.)

Президент	Прем'єр	Перебування при владі	Партія прем'єра	Конструкція міністерських посад
В. Янукович (20 р. – чинний)	М. Азаров 2	09.12.2010 – 03.12.2012	ПР	ПР+БЛ+СЦ+СУ
	М. Азаров 3	13.12.2012 – чинний	ПР	ПР+УВ+н/п

Загалом на основі аналізу політичної системи, яка мала місце в Україні в 1996–2013 рр., приходимо до такої її часової типологізації: 1) червень 1996 – березень 2006 рр. – президент-парламентський напівпрезидентський республіканізм (глава держави може звільнити прем'єр-міністра і уряд, але з приводу формування уряду не може розпустити парламент), система домінування президента над прем'єром; система уніфікованої більшості; 2) березень 2006 – жовтень 2010 рр. – прем'єр-президентський напівпрезидентський республіканізм (президент не може звільнити прем'єр-міністра та кабінет, проте із приводу формування уряду може розпустити парламент); система збалансованого лідерства з чергуванням прем'єр-міністерського, президентського і розділеного правління (або система уніфікованої більшості, чи система розділеної більшості); 3) з жовтня 2010 р. (й на момент дослідження у 2013 р.) – президент-парламентський напівпрезидентський республіканізм (аналогічна системі впродовж червня 1996 – березня 2006 рр.), система уніфікованої більшості. Уряд у цих конструкціях займав різні позиції, але спільним для його позиціонування є те, що урядовий кабінет завжди перебуває в полі взаємної залежності і глави держави, і парламенту. Фактично уряд виведено зі системи відносин делегування повноважень й відповідальності у такому зразку, як це властиво для європейських парламентських демократій.

Список використаної літератури

1. *Байхельт Т.* Президентські вибори і конституційна реформа / Тимм Байхельт, Ростислав Павленко // Президентські вибори та Помаранчева революція : вплив на трансформаційні процеси в Україні. – К. : Заповіт, 2005. – С. 49–84.
2. *Карасев В.* Метаморфози и антиномии политического режима : Украина – 2006–2007 / Вадим Карасев, Ульяна Кириенко // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 9. – С. 58–74.
3. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%EA/96-%E2%F0>
4. *Литвин В.* Порівняльний аналіз стабільності урядів країн Центральної Європи та України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 : захищ. 09.04.2010 : затверджена 06.10.2010 / Віталій Сергійович Литвин. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2010. – 301 с.
5. *Литвин В.* Теорія та практика когабітації в напівпрезидентських системах Європи / Віталій Литвин // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 4. – С. 140–149.
6. *Максак Г.* Парламентские выборы в Украине : конфигурация коалиций [Електронний ресурс] / Геннадий Максак // Палітйчная сфера. – 2006. – № 7. – С. 106–113. – Режим доступу : <http://palityka.org/pdf/07/0714.pdf>
7. *Павленко Р.* Криза пострадянського парламентаризму? Напрямок подальшої конституційної реформи в Україні / Ростислав Павленко // Вибори та демократія. – 2006. – №3 (9). – С. 28–39.
8. *Пігенко В.* Президентська, парламентська та змішана форма правління : досвід демократій Центрально-Східної Європи у контексті становлення системи державного управління в Україні [Електронний ресурс] / Володимир Пігенко, Тарас Пушак. – Програма сприяння парламенту : Програма розвитку законотворчої політики. – 2003 // Режим доступу до

- наукової інформації : http://pdp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=656:68a-a1-visnyk-&catid=42:2009-02-09-14-16-16&Itemid=79
9. Про всеукраїнський та місцеві референдуми [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 33. – С. 443. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1286-12>
 10. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2008. – № 25. – С. 241. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1146.41.10&nobreak=1>
 11. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 9. – С. 58. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=2591-17>
 12. *Процик О.* Процес прийняття рішень на центральному рівні державної влади : аналіз проблем та пропозиції щодо їх вирішення [Електронний ресурс] / Олег Процик // Часопис "Парламент". – 2001. – № 2. – 17 с. – Режим доступу : www.policy.hu/protsyk/policysurparukrver2000.pdf
 13. Рішення Конституційного Суду України [Справа № 1-45/2010] [Електронний ресурс] // Київ. – 30 вересня 2010 р. – № 20-рп/2010. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=v020p710-10>
 14. *Bader M.* Against All Odds : Aiding Political Parties in Georgia and Ukraine / Max Bader. – Vossiuspers UvA, 2010. – 202 p.
 15. *Birch S.* Elections and Democratization in Ukraine / Sarah Birch. – London : MacMillan Press, 2000. – 212 p.
 16. *Boban D.* "Minimalist" concepts of semi-presidentialism : are Ukraine and Slovenia semi-presidential states? [Електронний ресурс] / Davor Boban // *Politička misao*. – 2007. – Vol. XLIV. – No. 5. – P. 155–177. – Режим доступу : <http://hrcak.srce.hr/file/41784>
 17. *Burkovsky P.* From Presidentialism to Parliamentarianism : Strengthening or Weakening Democracy in Ukraine? [Електронний ресурс] / Petro Burkovsky, Olexiy Haran // PONARS Policy Memo. – No. 412. – 5 p. – Режим доступу : http://csis.org/files/media/isis/pubs/pm_0412.pdf
 18. *Elgie R.* Semi-Presidentialism: Concepts, Consequences and Contesting Explanations [Електронний ресурс] / Robert Elgie // *Political Studies Review*. – 2004. – Vol. 2. – P. 314–330. – Режим доступу : http://doras.dcu.ie/63/1/SP_Political_Studies_Review.doc
 19. *D'Anieri P.* Understanding Ukrainian politics : power, politics, and institutional design / Paul D'Anieri. – M.E. Sharpe, 2007. – 299 p.
 20. *Jung-Hsiang T.* Sub-types of Semi-presidentialism and Political Deadlock / Tsaia Jung-Hsiang // *French Politics*. – 2008. – No. 6. – P. 63–84.
 21. *Kuzio T.* Ukraine's Orange Revolution : The Opposition's Road to Success / Taras Kuzio // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – No. 2. – P. 117–130.
 22. *Matsuzato K.* Semipresidentialism in Ukraine : Institutional Centristism in Rampant Clan Politics / Kimitaka Matsuzato // *Demokratizatsiya*. – 2005. – No. 1. – P. 453–474.
 23. *Protsyk O.* Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine [Електронний ресурс] / Oleh Protsyk // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – No. 5. – P. 23–31. – Режим доступу : <http://www.policy.hu/protsyk/Publications/ConstPoliticsKuchma05.pdf>
 24. *Shugart M.* Comparative Executive-Legislative Relations / Matthew Soberg Shugart // *Rhodes R. The Oxford Handbook of Political Institutions* / R. A. W. Rhodes, Sarah Binder, Bert Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 344–365.

25. *Shugart M.* Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics / Matthew Soberg Shugart, John Carey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
26. *Skach C.* The "newest" separation of powers : semi-presidentialism / Cindy Skach // International Journal of Constitutional Law. – 2007. – Vol. 5. – No. 1. – P. 93–121.
27. *Way L.* Ukraine's Orange Revolution : Kuchma's Failed Authoritarianism / Lucan Way // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – No. 2. – P. 131–145.
28. *Wilson A.* Ukraine : two presidents and their powers / Andrew Wilson // Taras R. Post-communist presidents / Ray Taras. – Cambridge University, 1997. – P. 67–105.
29. *Wolczuk K.* The Moulding of Ukraine : The Constitutional Politics of State Formation / Kataryna Wolczuk. – Budapest : Central European University Press, 2002. – 340 p.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

GOVERNMENT CABINETS UNDER CONSTITUTIONAL SEMI-PRESIDENTIAL REPUBLICANISM IN UKRAINE (1996–2013)

Zbigniew Bialoblocki

*High School of Regional Economics
Lelewela st. 7, 99-300, Kutno, Poland
e-mail: zbigniew.bialoblocki@gmail.com*

The article is dedicated to analyzing government cabinets in the context of the political system of Ukraine since the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 till 2013. The author determined formal and actual attributes of semi-presidentialism in Ukraine and role of executive in this form of constitutional republicanism, analyzed formal and actual patterns of semi-presidentialism in Ukraine during the 1996-2013, determined basic attributes of party and nonparty cabinets formed during this period.

Key words: executive power, cabinet, cabinet government, president, parliament, semi-presidentialism, president-parliamentary system, premier-presidential system, Ukraine.

**ПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ КАБИНЕТЫ В УСЛОВИЯХ
КОНСТИТУЦИОННОГО ПОЛУПРЕЗИДЕНТСКОГО РЕСПУБЛИКАНИЗМА В
УКРАИНЕ (1996–2013 гг.)**

Збигнев Бялоблоцький

*Высшая школа региональной экономики,
ул. Лелевела, 7, 99-300, Кутно, Польша
e-mail: zbigniew.bialoblocki@gmail.com*

Предложен анализ правительственных кабинетов в контексте функционирования политической системы Украины с момента принятия Конституции Украины в 1996 г. до 2013 г. Определены формальные и фактические атрибуты полупрезидентализма в Украине и роль в этой форме республиканизма органов исполнительной власти, а также проанализированы формальные и фактические паттерны видов полупрезидентализма в Украине на протяжении 1996–2013 гг. Предначертаны атрибуты партийных и непартийных правительств, сформированных в этот период.

Ключевые слова: исполнительная власть, правительство, правительственный кабинет, президент, парламент, полупрезидентализм, президент-парламентаризм, премьер-президентализм, Украина.

УДК 329.01 (477)

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ: ВИБОРЧІ ПАРТІЇ ЧИ ВИБОРЧІ ПРОЕКТИ?

Юрій Шведа

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: shveda@ukr.net*

Аналізується місце та роль українських партій в контексті політичної системи суспільства. На основі сучасної типології політичних партій порівнюються риси українських політичних об'єднань з типовими характеристиками політичних партій виборчого типу. Розглядаються особливості електоральної участі українських політичних партій на тлі вітчизняного й зарубіжного досвіду. Визначаються умови та шляхи успішної інституалізації політичних партій України.

Ключові слова: виборча партія, партія успіху, перцептивна (воутингова) партійна система, картельні партії, віртуальні партії.

Парадоксально, але за 20 років існування української політичної науки, попри те, що написано та видано десятки наукових статей та монографій, захищено чимало дисертаційних досліджень – українські вчені дуже мало просунулися у напрямку розробки цілісної та адекватної українським реаліям теорії політичних партій. Ми потрапили у замкнене коло, про яке колись говорив розробник теорії політичних партій М. Дюверже: загальна теорія політичних партій може бути створена лише після того як будуть проведені глибокі попередні дослідження. Проте ці дослідження не можуть бути по-справжньому глибокими, доки не сформована загальна теорія партій [цит. за : 1, с. 134].

Очевидно, що методологічною основою сучасної української теорії політичних партій не може бути марксизм-ленінізм. Проте використання класичної західної теорії політичних партій, розробленої для характеристики політичних партій, що функціонують у якісно відмінних умовах, теж не зовсім виправдане. Беззастережне використання західної теорії політичних партій на жаль, не дає відповідного інструментарію для адекватного аналізу українських політичних партій. У першу чергу тому, що предмет аналізу є суттєво відмінним.

Дискусія, яка має місце в середовищі науковців щодо суті українських політичних партій спонукала нас проаналізувати відповідність рис українських партій загальноприйнятим – сформованим свого часу М. Вайнером та Дж. Ла Паломбарою. Висновок – практично жодна із виділених ученими рис класичної політичної партії не виявляється в українських реаліях [5]. Цей висновок корелюється із висновками І. Ряботягової, зробленими нею у статті ”Украинские политические партии: институты или субституты?” [4].

Серед функцій українських політичних партій чи не єдиною, котра узгоджується з функціями класичних партій є електоральна. Відомо, що в сучасній зарубіжній партіології саме ця функція партій сприймається як визначальна (поряд з функцією керівництва). Так, Дж. Сарторі зазначає, що "партія – це така політична група, яка присутня у виборчому процесі й спроможна висунути через вибори кандидатів на публічні посади". На думку К. Джанди партія – це організація, "яка прагне здобуття політичного становища своїми легітимними репрезентантами". Дж. Ланс та С. Ерсон визнають політичними партіями тільки ті організації, які представлені у виборчих статистиках [цит. за: 3, с. 46].

На цій основі чимало дослідників вбачають подібність українських політичних партій з так званими "виборчими партіями", основна діяльність яких фактично зводиться до участі у виборах. Однак і таке порівняння не зовсім коректне.

Справді сучасні політичні партії завдячують своєму виникненню появі та поширенню загального виборчого права, а їхня основна функція обмежувалась структуруванням та мобілізацією голосів виборців. Недаремно, перша масова партія, котра виникає у 1861 р., носить просту й зрозумілу всім назву: "Ліберальне товариство реєстрації виборців". Однак ці організації, з'явившись спочатку як класові партії пройшли складну еволюцію та інституалізацію, перш ніж сформувалися в сучасні виборчі партії. В основі цієї трансформації лежали глибокі зміни у соціальній структурі, політичній культурі, методах політичної комунікації.

Українські ж політичні партії формувалися та діють в умовах несформованої соціальної структури, коли визначальні соціально-політичні інтереси ще не оформлені, їхня електоральна функція визначається не потребами та вимогами базової соціальної групи (класу), а бажанням отримати доступ до влади через участь у виборах. У такий спосіб вибори є не інструментом реалізації партійної програми, а полем змагання між добре організованими групами за доступ до розподілу суспільних благ. У такому сенсі цілком влучною є веберівська характеристика політичних партій як "мисливців за портфелями".

Існування політичних партій зорієнтованих на перемогу на виборах (так званих партій успіху або ж електорально-професійних партій) передбачає існування справжніх (конкурентних) виборів як легального механізму боротьби за владу. Наскільки сьгоднішні вибори можна вважати справжніми (конкурентними) – це велике питання.

Як виразники певних соціальних інтересів політичні партії можуть виступити їх політичними виразниками лише за умови існування у суспільстві перцептивної (або воутингової) партійної системи, яка налаштована на формування влади через механізм конкурентного змагання партій. Наявність великої кількості партій, котрі змагаються на виборах, є необхідною, але далеко не достатньою умовою існування такого типу партійної системи.

Зрозуміло, що в умовах неконкурентного середовища з його відмінними чинниками виникають абсолютно специфічні політичні актори, які не можна порівнювати за однією лише назвою із тими, що сформувалися й діють у ліберально-демократичних режимах.

В українських реаліях стимулює до конкуренції – як механізму доступу до прийняття політичних рішень та владних ресурсів – заміщаються позитивним стимулом не конкурувати. Держава, виступаючи як впливовий гравець на політичних

виборах, пропонує політичними партіям, за якими стоїть відповідний капітал, вирішення їхніх проблем в обмін на лояльність. Вибори таким чином перетворюються не на змагання за владу, а на ярмарку вимог бізнесу перед владою в якому партії виступають в ролі своєрідних посередників – "брокерів".

В українських реаліях абсолютно іншими є і мета, і стиль політичної конкуренції. Якщо у розвинених демократіях такий "брокер" може мати інтереси, відмінні від інтересів "клієнтів", то в українському випадку, через слабкість інституалізації та автономії партій – їхні окремі (читай суспільні) інтереси у цих торгах є мізерними. Якщо в сучасних демократіях політичні партії перетворилися в агенції по максималізації голосів виборців (у т.ч. на свою користь) – то в українському випадку вони лише агенції, що репрезентують інтереси капіталу перед владою.

Підприємницька логіка бізнесу, який стоїть за політичними партіями, орієнтована передусім на максималізацію своєї користі. Тому він не зацікавлений у постійному "інвестуванні" в політичні партії, а погоджується вкладати у них кошти лише під час виборів – перетворюючи тим самим партії у банальні "машини для голосування" або ж виборчі проекти.

Про масштаби комерціалізації політики свідчать витрати політичних партій на виборах. За підрахунками журналу "КоммерсантЪ-Україна" на всю виборчу кампанію 2012 р. в багатомандатному окрузі офіційно було витрачено понад 600 млн. грн. (офіційно задекларовані витрати за час виборчої кампанії). Левову частку з них потратила п'ятірка партій, які подолали виборчий бар'єр (218 млн – Партія регіонів, 107 млн – ВО "Батьківщина", 72 млн – КПУ, 33.7 млн – партія "УДАР" і 23.2 млн – ВО "Свобода") [2].

Цифри свідчать, що найбільшу можливість зібрати кошти, необхідні для проведення виборів, а відтак і бути представленим у парламенті, мають парламентські партії, передусім провладні. Натомість політичні сили, які не володіють значними фінансовими ресурсами, фактично автоматично опиняються у ролі аутсайдерів виборчих перегонів. Цікаво, що такий стан речей має місце в Україні при відсутності державного фінансування партій та розвинутої системи членських внесків. Тому зрозуміло, що переважаючими джерелами політичних фінансів в Україні є "плутократичні", а відтак очевидно чий інтереси будуть відстоювати фракції цих партій у парламенті.

При аморфності організаційної структури сучасних виборчих партій – основною їх організаційною одиницею є виборчі комітети, діяльність яких є, якщо не постійною, то періодичною (від виборів до виборів). Українські ж політичні партії переважно мають так звану "порожню організацію", яка опирається на загальнонаціонального партійного лідера, має доступ до ЗМІ та реклами й практично не має структур та розвинутої членської бази на місцях. Такі партії зазвичай або ж виникають незадовго перед виборами, або ж перед самими виборами здійснюється так званий ребрендинг уже існуючих партій. Результатом участі таких політичних акторів у виборчому змаганні є віртуалізація політичного життя, а відтак – поява та існування так званих віртуальних партій. При цьому сама політика набирає рис політичного перформансу, своєрідного шоу, що має мало спільного з реальним життям.

Без інституалізованих партій не може бути інституалізованої конкуренції між ними. У демократичних державах вибори – це форма народного контролю над державою шляхом вибору тієї чи іншої партії. У квазідемократичних державах вибори – це змагання за лояльність до режиму відповідних приватних інтересів, організоване у вигляді змагання політичних партій. Як стверджує С. Мейнворінг, в деяких демократіях ”третьої хвилі” зі слабкими партійними системами швидше персоналізм чи інтереси еліт, ніж соціально-політичні розмежування, формували електорат партій, що сприяло подальшому ослабленню цих нових демократій [7, с. 56]. С. Ліпсет зазначає, що в нових демократіях політичні еліти можуть впливати на природу партій: на благо, як у післяреволюційних США, чи на зло, як у післяреволюційній Франції та Латинській Америці XIX ст. [6, с. 54]. Думаємо, що до числа останніх можна віднести й сучасну українську політичну еліту.

Якщо ж поставити собі питання про те, чим є все ж таки політичні партії – то на це питання дуже влучно відповіли Р. Роуз і Т. Макі, які стверджують: ”ми можемо говорити про інституалізацію партії в тому випадку, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна вважати сформованою. Вона є ефемерною” [1, с. 95]. На жаль таких партій в Україні сьогодні – більшість.

Список використаної літератури

1. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология: хрестоматия ; под ред. Г. Голосова, Л. Галкиной. – М. : МОНФ, 1997. – С. 84–143.
2. Отчитались за кампанию // Коммерсантъ Украины. – № 185 (1675). – 15 ноября 2012.
3. Романюк А. Партії та електоральна політика / Анатолій Романюк, Юрій Шведа. – Львів : ЦПД–”Астролябія”. – 2005. – 366 с.
4. Ряботягова И. Украинские политические партии: институты или субституты? / Ирина Ряботягова // Ойкумена. – 2010. – Вып. 7. – С. 100–108.
5. Шведа Ю. Чи не є ”закон диспаритету” М. Дюверже ”розетським каменем” української партології? / Ю. Шведа // Політичний менеджмент. – 2012. – № 4–5. – С. 57–65.
6. Lipset S.M. The indispensability of political parties / S.M. Lipset // Journal of Democracy. – 2000. – Vol.11. – № 1.
7. Mainwaring Scott P. Rethinking Parties in the Third Wave of Democratization: The Case of Brazil / Scott P. Mainwaring. – Stanford : Stanford University Press. – 1999. – 416 p.

Стаття надійшла до редколегії 18.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

POLITICAL PARTIES OF UKRAINE: ELECTORAL PARTIES OR ELECTORAL PROJECTS?

Yurij Shveda

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: shveda@ukr.net*

Analysed place and role of the Ukrainian parties in the context of existing society system. Based on the political parties modern typology the features of the Ukrainian political alliances are compared to the characteristics of electoral political parties. The author considers the peculiarity of electoral participation of Ukrainian political parties against the background of national and foreign experience, determines the conditions and ways of Ukrainian political parties successful institutionalization.

Key words: electoral party, party of success, voting party system, cartel parties, virtual parties.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ УКРАИНЫ: ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ПАРТИИ ИЛИ ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ПРОЕКТЫ?

Юрий Шведа

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра политологии,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: shveda@ukr.net*

Анализируется место и роль украинских политических партий в контексте существующей политической системы общества. На основании современной типологии политических партий сравниваются черты украинских политических объединений с базовыми характеристиками политических партий избирательного типа. Рассматриваются особенности электорального участия украинских политических партий на фоне отечественного и зарубежного опыта. Определяются условия и пути успешной институализации политических партий Украины.

Ключевые слова: избирательные партии, партия успеха, перцептивная (воутигговая) партийная система, картельные партии, виртуальные партии.

УДК 32: 329.30

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Ірина Хомин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: irynakostiv@mail.ru*

Розглянуто особливості міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах. З'ясовано стан дослідження міжпартійних взаємодій в українській літературі. Розкрито особливості застосування неінституційного підходу для аналізу інституційних (нормативних) аспектів міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах. На основі засад транзитологічної теорії, визначено місце міжпартійних взаємодій у перехідному суспільстві, їхні особливості та вплив на трансформаційні процеси.

Ключові слова: міжпартійні взаємодії, інститути, транзит, блок, коаліція, багатопартійність.

Сучасна Україна – транзитне суспільство, яке активно формує нові соціально-економічні й політичні відносини суспільних інститутів. Ці процеси відбуваються на тлі перманентних суспільно-політичних та економічних криз, які є об'єктивною ознакою транзитного суспільства. Кризові явища, притаманні політичній системі України, пов'язані передовсім з особливістю формування «нових демократій», які характеризуються потужною політичною і соціальною поляризацією суспільства, економізацією політичного простору, правовим нігілізмом, корпоратизацією владних відносин на тлі жорсткої конкуренції щодо отримання, перерозподілу і легалізації різних форм і видів власності. Пошук оптимальної моделі влади в Україні синхронізується з перманентною боротьбою основних фінансово-політичних груп впливу за право контролювати розподіл власності, бюджетні та сировинні ресурси через політичні та державні інституції.

Вагомим елементом політичних процесів транзитних суспільств є розвиток представницької демократії, виборчих систем і відповідних механізмів й інститутів їхнього функціонування. Адаптація і консолідація транзитних суспільств вимагає усвідомлення та артикуляції спільних цілей. Їх формування в неавторитарний спосіб відбувається через механізми узгодження та комунікації між організаціями та інститутами, функціями яких є представництво групових інтересів – соціальних, регіональних, етнічних, релігійних та ін. Тому економічні та соціальні реалії змушують політичні сили вийти з ізоляції, зосередитися на питаннях формування союзів [2, с. 24].

Аналіз нових суб'єктів політичного процесу, їхнього місця в політичній системі, форм і методів діяльності набуває особливої значущості в періоді трансформації та модернізації політичних систем, оскільки в цих умовах не можна повною мірою опиратися на традиції політичного життя й випробувані методи

управління державою і суспільством. У транзитних суспільствах ці процеси накладаються на процеси формування нової державності і становлення громадянського суспільства. Результати змін багато в чому залежать від успішного функціонування і взаємодії основних суб'єктів політичного процесу, передовсім політичних партій як інститутів політичної конкуренції.

З огляду на важливість партійного компоненту в політичному процесі сучасних транзитних суспільств аналіз становлення партій, міжпартійної взаємодії, формування блоків і коаліцій є актуальним для дослідження вченими-суспільствознавцями [1, с. 311]. Формування багатопартійності у транзитних суспільствах стає предметом пильної уваги політологів, соціологів, юристів. Такий інтерес обумовлений цілком об'єктивними причинами. Партії все більше виступають основними суб'єктами демократичних суспільних перетворень, від їх позиції, уміння вловлювати і втілювати в конкретних практичних діях інтереси і настрої громадян залежить економічний прогрес і результати демократичних перетворень. Партії стають структуроутворюючим елементом таких суспільств. Динамічний характер політичного процесу ставить перед дослідниками завдання вивчення принципів взаємодії партій.

Дослідження взаємодій партій, принципів формування блоків і коаліцій, їх внутрішньої організації, основних напрямів діяльності може стати на сьогодні одним з найважливіших напрямків вивчення тенденцій і шляхів трансформації політичної системи сучасних транзитних суспільств у цілому.

Актуальність дослідження проблем взаємодії політичних партій пов'язана, насамперед, із пошуком шляхів досягнення політичного і громадянського порозуміння, подолання кризи у відносинах між основними суб'єктами політичного процесу. Поглиблене вивчення проблеми взаємодії політичних партій, формування блоків і коаліцій буде сприяти виявленню умов і можливостей, які забезпечують консолідацію основних політичних сил, щодо політичного курсу змін у суспільстві, формування цінностей ринкової економіки, зміцнення держави та громадянського суспільства.

Пострадянські транзитні суспільства все більше відчувають проблеми самоідентифікації, потребу осмислення сьогодення і майбутнього. Безкінечні суперечки викликають питання, в якому напрямі розвиватися державам. Найсерйозніші виклики виходять від процесів глобалізації світу. Людське суспільство дедалі відчутніше стає цілісним соціумом, який незважаючи на розрізненість і відмінності, починає функціонувати як єдиний організм. У цих умовах виникає нова якість взаємозалежності і особливу значущість здобуває пошук консенсусу політичних сил [9, с. 53].

Вивчення процесів перегрупування політичних сил, неодноразових спроб створення їх об'єднань, вироблення загальної стратегії і тактики політичних дій сприяє пошуку компромісів, закладає перспективу для формування в майбутньому стійкої партійної системи. Актуальність роботи визначається також роллю парламентських формувань в політичному процесі сучасних транзитних держав.

Парламентаризм і багатопартійність утверджуються в ході гострої боротьби політичних партій і рухів, яка втілює в собі можливості різних варіантів державного і суспільного устрою – від демократичного до авторитарного. Актуальним в такому сенсі є звернення до цієї теми і необхідність теоретичної розробки основних понять,

пов'язаних з процесом взаємодії партій, формування блоків і коаліцій, оскільки наука і практика поки не виробили єдиних підходів до понять «взаємодія», «блок», «коаліція», «об'єднання», «рух».

У сучасній політології дослідження партій склалося як широкий науковий напрям, надзвичайно різноманітний і за тематикою, і за методологічними підходами. Сьогодні дослідження багатопартійності в сучасних транзитних суспільствах можна систематизувати за наступними науковими напрямками. Передовсім це праці К. фон Бейме, М. Вебера, М. Дюверже, Дж. Ла Паломбери і М. Вайнера, А. Лейпхарта, Е. Кіс, З. Нойманна, Д. Нолена, М. Острогорського, О. Ренні, Дж. Сарторі, Р. Шварценберга. У них закладені основи теорії політичних партій. Праці цих дослідників викликають інтерес і в контексті пізнання методології політичного аналізу, і явищ суспільно-політичного життя. Серед українських політологів системно дослідженням партійної проблематики займаються Ю. Шведа, А. Романюк, М. Примуш, С. Конончук, О. Шиманова, М. Обушний та ін.

Політичні партії виникли і розвивалися одночасно з системою виборів й ідеєю представництва. Більше того, ідея представництва мала ключове значення для формування сучасної теорії демократії і відповідно її найважливіших принципів – політичного плюралізму, багатопартійності. З середини 80-х років все більшу увагу дослідників привертають проблеми демократії, модернізації політичної системи, місця і ролі в ній політичних партій. Ця проблема виявилася в центрі уваги і зарубіжних, і вітчизняних дослідників: Р. Даль, Б. Гуггенбергер, Е. Кіс, М. Анохін, А. Ковлер, В. Комаровський, І. Клямкін, Ю. Красін, В. Кулінченко, М. Марченко, В. Смирнов, О. Шабров, А. Рябов та інші зробили помітний внесок в осмислення проблем демократизації політичного просу.

Багато авторів звернулися до вивчення найважливіших аспектів формування багатопартійності. У полі зору дослідників опинилися проблеми загальних закономірностей і специфічних особливостей у розвитку політичного плюралізму та багатопартійності в сучасних транзитних суспільствах, виявлення етапів їх становлення і тенденцій подальшого розвитку. Аналізуючи у своїх роботах різні аспекти виникнення та діяльності політичних партій, Г. Ділігенський, С. Заславський, З. Зотова, В. Краснов, В. Лепехін, А. Салмін, В. Тимошенко, С. Устименко, М. Холмська, Н. Фролова, обґрунтували наукові положення, що дозволяють виявити ступінь артикульованості соціальних інтересів, роль і функції партій, рівень розвитку відносин представництва і в кінцевому підсумку, тип і характер демократичності суспільства. Об'єктивністю в оцінках і науковою глибиною відрізняються дослідження ролі партій у становленні парламентаризму.

Одночасно необхідно зазначити, що проблеми взаємодії партій, формування блоків і коаліцій залишаються поки недостатньо вивченими. Переважно видаються різного роду довідники, збірники документів, в яких висвітлюється історія зародження та функціонування окремих партій, рухів, блоків. Особливе місце приділяється участі партій і блоків у виборчому процесі. У цьому плані заслуговують на увагу фундаментальні видання Центральних виборчих комісій країн. Останнім часом з'явилися роботи, присвячені проблемі взаємодії партій, формування блоків. Однак, дослідники розглядають її, в основному, в напрямі взаємодії партій з органами державної влади. Загалом можна відзначити, що в політичній науці вивчення багатопартійності має теоретичну основу [3, с. 14]. Аналіз взаємодії політичних

партій дозволяє припускати, що формування блоків і коаліцій буде відіграти зростаючу роль в політичному процесі транзитних суспільств.

Демократизація політичного процесу є загальною, хоча й суперечливою тенденцією сучасного етапу розвитку. Однак немає єдиних еталонів, до яких треба прагнути на цьому шляху. Найважливішим елементом цього процесу стала поява нових суб'єктів політики – політичних партій, покликаних виражати і партикулярні, і загальнозначущі, загальнодержавні інтереси.

Процес реформування транзитного суспільства торкнувся широких верств населення. У цих умовах об'єктивною необхідністю є підвищення ефективності конструктивної взаємодії партій та політичних рухів, досягнення згоди з питань, що зачіпають загальнонаціональні інтереси .

У періоди спокійного політичного розвитку партії, як правило, приділяють першорядну увагу власному розвитку, яке полягає у накопиченні політичних ресурсів різного типу. У періоди політичної кризи, протистояння політичні сили об'єднуються в блоки і коаліції. Перспективи коаліційної тактики будуть залежати від готовності лідерів перейти від суперництва і конфронтації до організованого співробітництва, подолати вузькопартійну диференціацію [6, с. 139].

Соціально-політичне реформування транзитного суспільства, вихід політики в сферу публічної діяльності, формування багатопартійності, зміна характеру політичної участі та розвиток інституту вільних виборів свідчать про демократизацію політичного процесу. При цьому необхідно враховувати, що транзитні суспільства починають свій шлях до демократії в умовах сучасної цивілізації.

Дії політичних об'єднань на базовому рівні показали різноманітні способи включення широких соціальних верств у відносини з державою, форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення, в законотворчу діяльність. Периферійні ж політичні процеси розкривають динаміку формування політичних асоціацій, блоків і коаліцій. Базові та периферійні політичні процеси різняться за часом і за характером здійснення, зорієнтованості своїх суб'єктів на норми суперництва чи співробітництва. У транзитних суспільствах по суті відсутня єдина система політичної комунікації, сам політичний процес протікає ніби при відсутності інтеграції та взаєморозуміння між його учасниками і необхідного консенсусу щодо загальних цілей і засобів їх досягнення, загальноприйнятих правил політичної гри і. т. д. Запеклі політичні дискусії зазвичай не пов'язані з процесом прийняття політичних рішень. У цих умовах існує ризик формування керованої демократії, значна міра використання авторитарних інститутів у поєднанні з демократичними [8, с. 221].

Світовий досвід свідчить, що рівень розвитку демократії безпосередньо залежить від інституалізації політичного плюралізму, який виявляється перш за все у політичних партіях. С. Ліпсет і С. Роккан у концепції «заморожених партійних систем» пов'язували стабільність партійних систем з традиційними соціальними розмежуваннями, що проіснували в Західній Європі з перших десятиліть ХХ ст. до кінця 1960-х рр. Потім жорсткі детермінанти класових ідеологічних відмінностей поступились гнучкій і строкатій сукупності професійних, культурних, естетичних, ставових та інших орієнтацій. У транзитному суспільстві нові соціальні розмежування формуються дуже швидко, зумовлюючи нестабільність партійних союзів та угод.

Оцінюючи стан багатопартійності, можна зустріти дві протилежні точки зору. Одні автори вважають, що хвиля партійного будівництва в транзитних

суспільствах закінчилася нічим, що єдина реальна партія – це комуністична партія, яка, однак, не створена знову, а успадкована від попередньої політичної системи під новими назвами. Інша точка зору зводиться до того, що в транзитних суспільствах склалася багатопартійна система і партії виконують свої основні функції. Дослідники процесу демократичних трансформацій виділяють три рівня трансформації:

По-перше, інституціональний – розкриває міру демократичної трансформації основних політичних інститутів. В цьому сенсі можна говорити про багатопартійність як про доконаний факт.

Другий рівень – репрезентативний, який відображає міру представництва реальних груп інтересів сформованими інститутами. За цим критерієм транзитні суспільства ще дуже далекі від реального представництва. І не лише тому, що багато груп громадян не представлені на парламентському рівні; але й потужні групи інтересів – банки, військово-промисловий комплекс, підприємці та ін. не шукають представництва через партії і блоки, а воліють реалізовувати свої інтереси безпосередньо або через механізми тіньової політики.

Третій рівень – поведінковий – відображає, якою мірою учасники політичного процесу керуються трансформованими, демократичними нормами поведінки. У цьому сенсі ситуація суперечлива, але загальна тенденція все-таки спрямована в бік демократизації [5, с. 31].

Аналізуючи місце політичних партій, блоків і коаліцій у політичній системі країни, необхідно зазначити, що партії стають активними суб'єктами політичного процесу, але практично не беруть участі в прийнятті ключових політичних та економічних рішень. Політичні об'єднання і блоки в сучасних транзитних суспільствах реально діють в трьох сферах. По-перше, у виборчому процесі. Електоральний процес формується виборчими циклами, тому політична активність виборчих об'єднань і блоків розвивається відповідно з фазами висування кандидатів у законодавчі (представницькі) і виконавчі органи, обговорення їх кандидатур, обрання та контролю за їх діяльністю. Як правило, пік такої активності припадає на час виборів. По-друге, в парламентській діяльності. Партії та блоки безумовно визначають обличчя парламенту. Вони виконують важливу роль щодо вироблення і проведення партійної лінії з різних аспектів законотворчого процесу, визначенням позиції партій з кадрових, організаційних та інших питань забезпечення діяльності парламенту. Третя сфера, де партії та блоки мають вплив – це засоби масової інформації. Засоби масової інформації виявляють інтерес до політичних партійних об'єднань, висвітлюють їхнє внутрішнє життя, взаємини. За короткий (за історичними мірками) період зроблено принциповий ривок від монополії однієї партії, що контролювала всі сфери суспільного життя до реального політичного плюралізму і багатопартійності.

Консолідація демократії передбачає закріплення досягнутого шляхом правової інституціоналізації політичного процесу, подолання серйозних правових прогалин у сфері регулювання питань створення, організації та діяльності політичних об'єднань і блоків, розробки та впровадження у політичну практику правових норм, здатних направити розвиток багатопартійності в парламентське русло, підпорядкувавши діяльність партій нормам і принципам демократії. Лише наявність загальних правил політичної поведінки, якими будуть послуговуватися всі політичні

партії, зможуть забезпечити умови розвитку партійної системи через їх комунікацію та взаємодію.

Те, що партії не відіграють належної ролі в сучасних транзитивних суспільствах зумовлено тим, що процес створення багатопартійної системи ускладнений чинниками, пов'язаними з переходом від авторитарного режиму до демократичного. Аналізуючи структурні аспекти перехідного періоду, М. Макфол, виділив два фактори, які на його погляд ускладнювали процес формування та консолідації політичних партій [11]. Перший, і головний – транзитні суспільства не лише намагаються створити і зміцнити політичну систему, а й сформувати нову економічну систему. Це відрізняє їх від інших країн, які здійснюють перехід до демократичної системи. У них процес переходу набагато складніший. Трансформація суспільства не дає змоги для «воскресіння» громадянського суспільства. Окремі члени суспільства лише тільки починають визначати свої інтереси в новій ринковій економіці. Тому політичним партіям дуже важко структурувати ці інтереси і виступати їх представниками. Це призводить до надзвичайно нестабільної ситуації, яка може спричинити підміну реальних інтересів емоціями і страхами.

Другим чинником перехідного періоду, що послаблює процес політичного розвитку, є відсутність такого поняття, як «правила гри» і знаходить відображення у неконкурентній політичній боротьбі. Правила гри для перехідного періоду заздалегідь обумовлюються ліберально налаштованими лідерами старого режиму і поміркованою опозицією. У більшості держав перехідного періоду авторитарні правителі володіють достатньою владою для того, щоб диктувати правила гри. Процес переходу України до демократії не був, однак, результатом угоди. Після крайньої поляризації, кульмінація якої припала на серпень 1991 р., старий режим був зруйнований, залишивши нових (старих) лідерів на чолі реформ і без вказівок щодо старих інститутів або правил і обов'язків нових інститутів, таких як політичні партії. Відсутність «правил гри» серйозно загальмувало процес розвитку партій [5, с. 67].

Механізм взаємодії політичних партій має кілька рівнів: 1) аналіз проблеми, можливі учасники взаємодії та їх ресурси; 2) розробка системи майбутніх заходів та проектів програм; 3) трансформація розроблених концепцій у рішення учасників взаємодії, в рішення державних органів; 4) власне взаємодія у реалізації спільно прийнятих рішень; 5) контроль і перевірка виконання.

Одне з ключових понять, що дають змогу аналізувати стан політичних партій з погляду їх взаємовідносин є поняття політичного спектру. Власне політичний спектр – це вісь, по якій здійснюється розстановка політичних сил у відповідності з їх позицією. Розстановка партійно-політичних сил, формування блоків і коаліцій відбувалися стосовно ключових проблем, що стоять перед суспільством. Спочатку основним політичним питанням була монополія комуністичної партії на політичну владу. Згідно з відповіддю на це питання політичні сили розділилися на дві частини: комуністична партія як ядро державної системи і антикомуністична коаліція. Виникла дихотомія «комуністи-демократи». Надалі розмежування і консолідація політичних сил розвивалися в трьох основних напрямках:

1) хід економічної реформи (зміст послідовності кроків, темпи, проблеми соціального захисту населення);

2) створення демократичної партійно-політичної системи (ставлення до парламентаризму, принципу поділу влади, інституту президентства, багатопартійності);

3) вирішення актуальних національно-територіальних і політичних конфліктів на території колишнього СРСР. Відповідно до способів вирішення цих проблем формувалися і основні політичні сили, склалися блоки, коаліції. Утворилися три основні блоки політичних сил, які в засобах масової інформації отримали назву як демократи – реформатори, центристи і патріоти.

Відповідно з ідеологічною позицією можна виділити наступні політичні сили: ліберали, консерватори, соціал-демократи, комуністи. Блоки і коаліції можуть бути: постійні і короткострокові, цільові та ситуаційні. Розглядаються різні форми коаліцій: коаліція – партія з індивідуальним членством; суспільно-політичний рух з колективним членством; союз самостійних юридичних осіб; вільна асоціація різних політичних сил; координаційна група.

В умовах багатоскладного характеру транзитних суспільств, наявність певної політичної орієнтації різних сегментів, будь-яка спроба усунути їх не тільки має малі шанси на успіх (особливо в короткостроковій перспективі), але й може дати зворотний ефект. Громадська альтернатива дозволила б запропонувати більш перспективний метод і демократії і досить високого ступеня політичної єдності. Після тривалого періоду функціонування партій, які відстоювали ідею політичного представництва інтересів великих соціальних груп, спостерігається інтенсивний процес повернення в політику феномена партійно-виборчої машини для лідера. Найбільш прийнятним є твердження дослідників про те, що партії та блоки транзитних суспільств можна розглядати не як «недорозвинений» варіант вже відомих західних моделей, а навпаки як втілення найбільш радикальної версії сучасного етапу еволюції цих інститутів, обумовлене поєднанням глобальних чинників зі специфічними умовами пострадянського суспільства [10, с. 112].

Можна виділити два основних періоди діяльності блоків і коаліцій у перехідних суспільствах:

1) під час політичних криз, коли в гострій політичній боротьбі вирішуються найбільш актуальні питання розвитку держави;

2) в періоди спокійного політичного розвитку.

У періоди політичних криз партії, організації близької політичної орієнтації, побоюючись стратегічної політичної поразки, об'єднуються в коаліції. У таких коаліціях відбувається концентрація різного роду партійних ресурсів і функцій. До числа таких політичних ресурсів можна віднести: лідерський ресурс – наявність політичного загальнонаціонального лідера; адміністративний ресурс – можливість опиратися у своїй діяльності на державні адміністративні структури; парламентський ресурс – наявність фракції у парламенті; ідеологічний ресурс – наявність тієї чи іншої ідеології, що служить системою цінностей і сприяє масовій мобілізації; матеріальний ресурс – наявність фінансів і нерухомості, необхідних для здійснення своєї діяльності; організаційний ресурс – наявність розгалуженої мережі первинних організацій і досить значного числа активістів, здатних до масової політичної роботи; інформаційний ресурс – наявність налагоджених каналів зв'язку із засобами масової інформації. Найбільш ефективними є союзи тих політичних сил, які є носіями непересічних видів політичних ресурсів, тому що їх учасники менше конкурують

один з одним і більше доповнюють один одного. Після закінчення політичної кризи, перебуваючи поза небезпекою стратегічної поразки, родинні партії, організації можуть залишити коаліцію і в період спокійного політичного розвитку акумулювати власні політичні ресурси з метою зайняти впливовіше місце у складі майбутньої коаліції. У цей період колишні союзники починають виступати як конкуренти, що борються за включення у свою орбіту різного роду політичних ресурсів. Отже, процес формування коаліцій можна представити таким чином: формування партії – коаліції – розпад її, зміцнення самостійних політичних організацій – формування нової партії – коаліції – знову розкол.

У майбутньому формування блоків і коаліцій буде відіграти зростаючу роль у політичному процесі. Оцінюючи перспективи коаліційної політики, можна схильність партій до вузькопартійної диференціації, роздробленості і переважання конкурентних особистісних устремлінь. Ця тенденція буде зберігатися протягом тривалого періоду, поки в суспільстві не з'являться умови для подолання системної кризи, що встановить баланс між інститутами держави та громадянського суспільства та забезпечить відносну стабільність. Однак це не виключає угод на основі компромісу і консенсусу. Сьогодні досить чітко вимальовується коло питань і проблем, на необхідність вирішення яких вказують у програмах основні політичні сили: посилення соціальної орієнтованості економіки; зміна ролі і місця держави в проведенні економічної реформи; збереження і розвиток науково-технічного потенціалу країн; реформа податкових систем; боротьба зі злочинністю та корупцією; взаємодія центру і регіонів; забезпечення соціальних питань та інші. Загалом повинна бути досягнута згода з питань, що зачіпають загальнонаціональні інтереси держав. Це може бути: формування оптимальних поглядів на місце і роль країн у світовій цивілізації, на геополітичні, економічні і духовно-моральні потенціали їх відродження; на цілях і завданнях розвитку держав та інші. Зрозуміло, що стратегія розвитку повинна відповідати інтересам переважної частини населення, а не вузької групи осіб. Ступінь демократичності політичного процесу слід судити не по заздалегідь сформульованим еталонам, а по тому, як він сприяє мобілізації ресурсів суспільства для досягнення спільних цілей в тій формі, як вони розуміються більшістю громадян країни.

Отже, без консолідації еліт неможлива ані стабільність суспільства, ані успішне проведення реформ. Викладене дає змогу зробити висновки, що міжпартійні взаємодії в усіх зазначених процесах займають чільне місце, що і зумовлює потребу дослідження міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах. Разом з тим розробка стратегії реформ не може обмежитися домовленостями політичної еліти країни. Необхідні підтримка усіх соціальних верств суспільства, загальнонаціональний консенсус щодо стратегії і тактики реформ.

Список використаних джерел

1. *Алексухин С.И.* В поисках методологии социально-психологического сопровождения избирательных кампаний переходного периода / С.И. Алексухин // Третья научная сессия "Человек и реформы в транзитивном обществе: мифы и реальность" : материалы Международной научно-

- практической конференции, Москва, 18-19 апреля 1995г. – М. : РАГС, 1995. – С. 311–316.
2. *Алисова Л.* Взаимодействие политических партий как фактор реформирования общества / Л. Алисова. – М. : МГСУ, 1996. – 314 с.
 3. *Вьюницкий В.* От "дикой" многопартийности к блоковой системе / В. Вьюницкий // Диалог. – 1990. – № 17. – С. 28–36.
 4. *Дилигенский Г.* Российский политический спектр / Г. Дилигенский // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 4. – С. 31–42.
 5. *Драган І.* Сучасний стан взаємодії органів державного управління та місцевого самоврядування з громадськістю / І. Драган // Держава та регіони. – 2007. – № 3. – С. 67–72.
 6. *Зотова З. М.* Власть и общество: проблемы взаимодействия / З. М. Зотова ; под общ. ред. С. А. Попова. – М. : ИКФ "Омега – Л", 2001. – 252 с.
 7. *Ковлер А.И.* Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт / А. И. Ковлер. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1995. – 115 с.
 8. *Косолапов Н.А.* Психологические аспекты политического взаимодействия // Косолапов Н.А. // Политико-психологический анализ социально-территориальных систем. – М. : Аспект Пресс, 1994. – С. 221–240.
 9. *Полевий В.* Деякі аспекти співвідношення свободи та відповідальності в діяльності політичних партій в Україні / В. Полевий // Вісн. Центральної виборч. комісії. -2007. – №2 (8). – С. 53–57.
 10. *Пшизова С. Н.* Какую партийную модель воспримет наше общество? / С.Н. Пшизова // Полис. – 1998. – № 4. – С. 101–113.
 11. *McFaul M.* Transitions from Postcommunism / Michael McFaul // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – № 3 (July). – P. 5–19.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

PRINCIPLES OF RESEARCH INTER-PARTY INTERACTIONS IN TRANSITIONAL SOCIETIES

Irina Khomyn

*Lviv National Ivan Franko University Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
str. , 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: irynakostiv@mail.ru*

The features of inter-party interactions in transitional societies. Found out inter-party state study interactions in Ukrainian literature. The features of the application neo-institutional approach for the analysis of institutional (regulatory) aspects of inter-party interactions in transitional societies. Based on the principles of transitional theory defined place interparty interactions in a transitional society, its characteristics and effects on transformation processes.

Key words: inter-party interaction, institutions, transit block coalition multiparty system.

ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕЖПАРТИЙНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ В ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ОБЩЕСТВАХ

Ирина Хомин

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
e-mail: irynakostiv@mail.ru*

Рассмотрены особенности межпартийных взаимодействий в трансформационных обществах. Выяснено состояние исследования межпартийных взаимодействий в украинской литературе. Раскрыты особенности применения неинституционального подхода для анализа институциональных (нормативных) аспектов межпартийных взаимодействий в транзитных обществах. На основе принципов транзитологической теории, определено место межпартийных взаимодействий в переходном обществе, ее особенности и влияние на трансформационные процессы.

Ключевые слова: межпартийные взаимодействия, институты, транзит, блок, коалиция, многопартийность.

УДК 329:316

ПАРТІЙНА КОМУНІКАЦІЯ: ДОСЛІДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ НАУЦІ

Ольга Шиманова

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: olga_shimanova@mail.ru*

Проаналізовано базові підходи в дослідженнях політичної комунікації та основні напрями досліджень політичної комунікації за кордоном. Окреслено специфіку досліджень політичної комунікації в Україні. З'ясовано особливості досліджень партійної комунікації на сучасному етапі.

Ключові слова: політична комунікація, партійна комунікація, засоби масової інформації, політична партія.

Уперше термін «комунікація» був використаний на початку ХХ ст., а вже в 30–40-х рр. з'явилася міждисциплінарна наука про комунікацію, або ж комунікологія. У США проблемами комунікації займалися представники американського прагматизму (Дж. Дьюї, Ч. Кулі, Дж. Мід), Чикагської школи (Р. Парк, Е. Боргес), а також Н. Вінер. Натомість у Європі центрами досліджень комунікації стали Німеччина та Франція. Представники Франкфуртської школи – Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе започаткували критичний підхід дослідження комунікації. Основою для французьких досліджень стали засоби масової інформації (ЗМІ), зокрема преса (Інститут науки про пресу, заснований Ф. Теру (з 1951 р. Французький інститут преси), громадська думка (Французький інститут громадської думки, створений Дж. Стоезелем), пропаганда.

Загалом дослідження комунікації має чотири основних підходи: політологічний (Г. Лассуелл), соціологічний (П. Лазарсфельд), психологічний – малих груп (К. Левін) і психологічний – експериментальний К. Готланд.

На початковому етапі термін «політична комунікація» став заміною для пропаганди, оскільки вважався доцільнішим для означення демократії. На сьогодні політична комунікація досліджується з використанням п'яти підходів:

1. Біхевіорального (Ж. Міллер, Д. Берло, Г. Еулау, С. Ельдерсвельд, М. Яновіц) – дослідження впливу комунікації на зміну поведінки і установок отримувача.

2. Структурно-функціонального (К. Дойч, Г. Алмонд, Дж. Кулман, Д. Істон, Р. Фаген) – комунікація як процес взаємодії між елементами політичної системи та зовнішнього середовища.

3. Інтерпретаційного (Е. Гофман, М. Едельман, В. Лем'єкс, Е. Борман, П. Хол) – комунікація – це не лише форма, а й сукупність взаємодій між частинами суспільства.

4. Діалогового (Ю. Габермас) – комунікація – консенсус, досягнутий у процесі політичних дебатів і дискусій.

5. Ринкового (маркетингового) (М. Ціхош, М. Єзінські, М. Мазур, П. Павелчик, Р. Вішньовські). В основі цього підходу – положення про ключову роль у прийнятті рішень індивідуальних та колективних політичних акторів (президент, прем'єр-міністр, парламент, політичні партії, політики й кандидати на виборах), котрі для цього докладають максимум зусиль, використовуючи різноманітні форми, засоби, канали і стратегії комунікації.

На сучасному етапі значний внесок у дослідження політичної комунікації зробив німецький дослідник Ж.-Р. Шварценберг [9], який не лише дав визначення поняття «політична комунікація», а й вирізняв три основних її способи. Дві найпоширеніші моделі політичної комунікації запропонували Ж.-М. Коттре [10] та К. Сайнне [15].

Чимало наукових розвідок, присвячених проблемам політичної комунікації, здійснює аналіз через засоби масової інформації. Так, Д. МакКуіл у праці «Теорія масової комунікації» [13] досліджував вплив ЗМІ, що слугували джерелом інформаційних повідомлень політичного характеру, на громадську думку і позицію. Оскільки політична інформація та комунікація охоплюють масовокомунікаційну сферу, то тут засоби масової інформації відіграють ключову роль. Окрім того, Д. МакКуіл залежно від сторін комунікації, виокремив шість рівнів у вигляді піраміди, що від основи до вершини виглядала у такий спосіб:

Рівень 1. Інтерперсональна комунікація біологічного та психічного характеру; вона стосується реакції людини на нагальні потреби людського організму – голод, біль, безпека.

Рівень 2. Інтерперсональна комунікація між двома і більше людськими індивідами як результат виникнення мови дала змогу людству вийти на вищий рівень цивілізаційного та комунікаційного розвитку, оскільки перед цим люди спілкувалися за допомогою невербальних сигналів.

Рівень 3. Групова (внутрішньогрупова) комунікація виокремилась у зв'язку з життям індивіда в родині, племені й пов'язана з виокремленням форм і зразків людських інтеракцій, появою проблеми взаємозв'язків, контролю та ієрархії.

Обидва рівні – інтерперсональний і груповий пов'язані з безпосередніми контактами й взаємодіями учасників процесу комунікації.

Рівень 4. Міжгрупова комунікація. Підставами міжгрупової комунікації стало виникнення перших суспільних структур, більш або менш формалізованих. Причому комунікація не передбачає особистих і безпосередніх контактів між її учасниками. На цьому рівні з'являється проблема структури, контролю й ефективності передачі інформації.

Рівень 5. Організаційна (інституційна) комунікація – результат появи політичної влади та її формальних структур, а також перших економічних організацій з розподілом праці й обміном. Процес комунікації на цьому рівні формалізований, влада та контроль чітко визначені, ролі відправника й отримувача однозначно окреслені, на відміну від попередніх рівнів комунікації. В інституційно-організаційній комунікації на першому плані виходять проблеми інтеракції, кооперації, формування норм і стандартів.

Рівень 6. Найвищий рівень суспільної комунікації – масова. Це дуже широке поняття, що допускає участь у комунікації якнайбільшої кількості людей.

І хоча всі зазначені рівні можна виокремити і в політичній комунікації, але найчастіше використовують комунікації міжгрупового, організаційного та масового рівнів.

Б. МакНаір – автор книги «Вступ до політичного комунікування» – основну увагу звертає на роль ЗМІ в процесі політичної комунікації, не забуваючи і про різновиди політичної комунікації – партійну комунікацію, міжнародну політичну комунікацію, комунікацію, де суб'єктом є групи тиску. На думку Б. МакНаіра, саме в системі політичної комунікації формуються специфічні відносини між політичними акторами і мас-медіа, мас-медіа та громадянами, політичними акторами й громадянами [12].

Працю «Політичні комунікації та новинні ЗМІ у демократичних країнах: конкуруючі підходи» написали К. Крос та Р.А. Гакет [2]. У ній висвітлено особливості функціонування мас-медіа в розвинутих ліберально-демократичних суспільствах, зокрема, їхня політична ефективність, тобто вплив на політичне життя суспільства, протікання політичного процесу, на уподобання виборців і результати виборчого процесу.

За останні роки з'явилося чимало праць польських науковців, що стосуються і теоретико-методологічних засад, і прикладних досліджень політичної комунікації в Польщі. Цією проблематикою в країні займаються: Б. Добек-Островська, Т. Гобан-Клас, В. Ференц, Р. Мрувка, С. Вікос, Я. Вашкевіч, М. Філіпак, М. Кольчинські та інші.

Зросла кількість досліджень політичної комунікації й у Росії. Одним із перших російських науковців, котрий зацікавився політичною комунікацією вже після розпаду СРСР, став Л. Посікера [8], тому часто в літературі можна ознайомитися з його визначенням політичної комунікації як постійного процесу передачі політичної інформації, що допомагає політичним текстам циркулювати між різними елементами політичної системи, а також між політичною та соціальною системами. Представники сучасної російської комунікології – М. Грачов, О. Малаканова, М. Вершинін, Н. Кудрявченко, А. Соловйов, Т. Науменко, А. Нос.

М. Грачов – автор праці «Політична комунікація: теоретичні концепції, моделі, вектори розвитку» [3], повністю присвяченої теоретико-методологічному аналізу політичної комунікації. У ній розглянуто суть політичної комунікації, її основні теорії та моделі, місце політичної комунікації в політичній системі суспільства, технології впливу і зворотного процесу цього явища.

Активно політичну комунікацію загалом та окремі її аспекти вивчають і в Україні. За часи незалежності здійснено чимало дисертаційних досліджень, котрі можна розподілити на декілька груп:

1. Теорія комунікації.
2. ЗМІ в політичній системі суспільства.
3. Засоби політичної комунікації.
4. Комунікативний аспект політичних технологій.

Однак, зазвичай, учені займаються вузькою проблематикою, пов'язаною з окремими аспектами політичної комунікації. Найбільше науковців зацікавлюють такі теми: ЗМІ як один із основних і найчастіше використовуваних каналів політичної

комунікації; методи дослідження політичної комунікації; типологія політичної комунікації; електронна демократія як форма політичної комунікації; аналіз дискурсів у політичній комунікації; політична комунікація та безпека держави, комунікативні технології.

Водночас серед українських дослідників політичної комунікації виокремимо В. Бебика, Ю. Ганжурова, О. Гриценко, Л. Климанську, Г. Почепцова, С. Тихомирову, О. Шахтемірову та ін. На жаль, можна констатувати, що сфера вивчення партійної комунікації, в тому числі в Україні, в теоретичному і практичному плані малорозроблена. Тому доцільно розглядати праці, пов'язані з цією проблематикою опосередковано.

За кордоном дослідження партійної комунікації обмежують політичною рекламою та політичними PR і у виборчий, і в міжвиборчий періоди.

Оскільки одним з аспектів партійної комунікації є політична партія, то неможливо залишити без уваги феномен партії, характерні ознаки та функції політичних партій, їхнє місце в політичній системі суспільства. Отже, поняття «політична партія» має давню історію і є достатньо дослідженим.

Насамперед згадаємо представників класичної та сучасної теорії політичних партій, котрі вивчали природу їхнього походження, характерні риси і функції в суспільстві. До представників класичної теорії політичних партій належать А. де Токвіль, Дж. Ст. Міль, Г. Еллінек, Г. Кельзен, Г. Трипель, Дж. Вудберн, А. Л. Лоуелл, Г. Дж. Форд, Дж. Берджес, Г. Кроулі, В. Вілсон, Ф. Гуднау, Л. Дюпре, М. Острогорський, П.-Ж. Шене, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, М. Вебер. Вагомий внесок у сучасну теорію політичних партій зробили М. Дюверже, Я. Бадж, Ж. Шарло, М. Лейвер, П. Меєр, Р. Кац, А. Панеб'янок, С. Роккан, Дж. Сарторі, К. Стром.

У своїй праці «Демократія та політичні партії» [5] М. Острогорський основну увагу приділив кокусу – первісній партійній ланці, що була посередником між центральним партійним керівництвом і масами. Тобто кокус – це своєрідний ретранслятор повідомлень. Початково основним завданням кокусу було забезпечення комунікації в напрямі «парламентська фракція – виборці». Проте згодом його функції значно розширились: забезпечення підтримки партії та її програми серед населення, поширення партійної ідеології, підбір кадрів для роботи в партійному апараті центрального і місцевого рівнів. Фактично він став центром прийняття партійних рішень. Сама ж партійна організація перетворюється на «партійну машину», що може підпорядкувати собі всю державу. Отже, на початковому етапі існування кокус лише передавав повідомлення центрального партійного керівництва, спрямовані на виборців, а згодом став самостійним і основним суб'єктом партійної комунікації.

Р. Міхельс – автор книги «До соціології партій у сучасній демократії» [14] акцентує на вивченні олігархізації масових партій нового типу. Масова партія для забезпечення «життєдіяльності» потребує організації, яка б стала центром прийняття партійних рішень, оскільки через велику кількість членів партії принцип представницької демократії не може бути реалізований на практиці. Тому рядові члени обирають делегатів, щоби реалізувати свої інтереси. Основна небезпека для партійної організації з'являється тоді, коли група делегатів обирає лідера, що підпорядкованого членам партії. Причому в партії панує принцип рівноправності: всі члени – учасники прийняття партійних рішень і можуть бути обраними до числа делегатів. Відповідно комунікація є висхідною: рядові члени передають делегатам

інформацію, на основі якої приймають відповідні рішення. Однак з часом вимоги до партійного керівництва зростають, партійні завдання ускладнюються, посилюється роль лідера в партії. У зв'язку з цим до партійних делегатів потрапляють лише люди, котрим притаманні певні особисті характеристики і здібності, що призводить до зникнення партійної демократії та підпорядкування рядових членів лідеру партії. Відбувається зміна формату комунікації: вона має низхідний характер, її ініціатором стає лідер, який приймає всі важливі партійні рішення, обов'язкові для виконання. Натомість рядові члени делегують свої повноваження платним функціонерам. У структурі партії відокремлюється бюрократія. Цей процес Р. Міхельс назвав «залізним законом олігархії».

На думку М. Вебера [1], партії початково орієнтовані на завоювання посад, а це зумовлює особливості їхньої організаційної структури. Для нього партія – підприємство, що працює заради здобуття владних посад. Воно складається з кандидата і його почту, і це забезпечує йому матеріальну й інтелектуальну підтримку. Згодом партія перетворюється на партійну машину на чолі з вождем, який безпосередньо впливає і на фракцію партії у парламенті, й на голову парламенту. В основу діяльності партії покладена плебісцитарна демократія, що допомагає вождю підпорядкувати маси, а депутатів від партії перетворює на його почет. Ця ж плебісцитарна демократія сприяє появі партійного боса, який не є публічною особою, але саме він фінансує виборчу кампанію вождя та партії, забезпечуючи щонайбільше голосів. Фактично вся партійна машина перебуває під його контролем, і саме він розподіляє посади після здобуття перемоги на виборах. Зауважимо: у такій партії існує дуже складна система комунікативних зв'язків. Фактично головним суб'єктом комунікації постає партійний бос, але через його непублічність основні інформаційні повідомлення до виборців доносить почет і партійний вождь. Комунікація є низхідною, інформація рухається в напрямку: партійний бос – вождь – почет – виборці.

Оскільки до чинників, котрі щонайбільше впливають на внутрішньопартійну комунікацію, належить організаційна структура партії, то ми, безперечно, звернули увагу на типологію, запропоновану М. Дюверже у праці «Політичні партії» [4], що стала практично класичною основою формування сучасної теорії політичних партій. Названа розвідка складається з двох книг: «Структура партій» і «Партійні системи». У першій автор розглядає організаційну структуру політичних партій, починаючи від базових елементів та членства і закінчуючи партійним керівництвом. Організаційна структура є основою поділу партій на кадрові й масові. У другій він описує основні типи партійних систем (однопартійну, двопартійну, багатопартійну), союзи партій, взаємозв'язок партій і політичних режимів. На сьогодні класифікацію М. Дюверже можна вважати дещо некоректною, оскільки кадрові та масові партії XIX – початку XX ст. змінили так звані виборчі й картельні партії.

Польський дослідник Р. Гербут у монографії «Теорія та практика функціонування політичних партій» систематизує й узагальнює головні підходи до політичних партій, аналізує процес їхньої інституціалізації, порівнює моделі політичних партій у країнах ЄС та Центрально-Східної Європи, ілюструючи викладені положення прикладами. Окрім того, автор побіжно згадує про важливість і необхідність налагодження комунікації і всередині партії, між її членами, і з

виборцями [11]. Теорію політичних партій у Польщі вивчають також М. Жмігородські, В. Сокул, Г. Павловські, Б. Гриляк.

В Україні дослідженнями політичних партій займаються Ю. Шведа, А. Романюк, А. Білоус, М. Примуш, М. Обушний, О. Голобуцький, Т. Криворучко, К. Кулик, В. Якушик, І. Поліщук, М. Недюха, О. Михайлич, Ю. Шайгородський, К. Меркотан, В. Базів, В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко, М. Томенко, Л. Скочилас, В. Олійник, В. Ковальчук, А. Колодій, О. Оксак, В. і В. Мейтуси, Ю. Остапець, Л. Гонюкова, П. Ворона та ін.

На окрему увагу заслуговує праця «Побудова ефективної політичної партії» [7], видана Фондом «Європа XXI» у рамках проекту «Розбудова аналітичної спроможності політичних партій». Це – практичний посібник зі створення партій. У ньому не лише розглянуто тільки організаційну структуру, а й визначено функціональні обов'язки членів і лідерів політичних партій, внутрішньопартійні відносини та комунікативні зв'язки як усередині партії, так із громадськістю й іншими політичними силами, подано приклади діяльності політичних партій під час виборчих кампаній.

Щодо міжпартійної комунікації, то її виявами можна назвати коаліції, діяльність фракцій у парламенті й органах місцевого самоврядування. Відповідно не останню роль тут відіграють відносини, що склалися між політичними партіями в тій чи іншій системі, та неодмінно існуюча конкуренція.

Після впровадження в Україні пропорційної системи виборів, одним із наслідків якої є формування коаліційного уряду, в науковців-теоретиків та політологів-практиків значно зріс інтерес до цієї проблематики. Так, з'явилися публікації, що стосувалися порядку формування та діяльності фракцій у парламентах інших країн. Низка досліджень присвячена коаліційній політиці, теорії створення коаліцій, досвіду зарубіжних країн щодо згаданого питання і проблем, з котрими зіткнулися партії після виборів 2006 і 2007 рр. Зацікавила вчених також проблема законотворчої діяльності як комунікативного процесу і комунікативної взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади.

У період проведення виборчих кампаній кожна політична партія мобілізує всі наявні ресурси, особливо людські й матеріальні, для отримання щонайбільшої кількості голосів виборців і перемоги. Учасники виборчих перегонів пропонують свої шляхи та конкретні заходи, котрі стосуються змін, реформ і подальшого розвитку країни, відображені в їхніх передвиборчих програмах. Передвиборчу програму можна розглядати як фактор внутрішньопартійної, міжпартійної та електоральної комунікації, оскільки в ній містяться вагомі повідомлення і для виборців, і для членів партій-учасниць виборчих перегонів.

У 2006 р. передвиборчі програми партій і блоків проаналізували Міжнародний центр перспективних досліджень, Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), Українська Гельсінська спілка з прав людини, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Лабораторія законодавчих ініціатив. Спеціально до виборів 2006 р. Комітет виборців України підготував посібник «Особливості діяльності партійного осередку в умовах виборчої кампанії 2006 року», де подано законодавче регламентування діяльності партійного осередку під час виборчої кампанії, запропоновано шляхи його ефективної взаємодії з місцевими органами влади та самоврядування, визначено

основні методи діяльності у виборчий період. УНЦПД напередодні виборів 2007 р. опублікував серію бюлетенів «Твій вибір – 2007», в яких детально розглянуто позиції політичних сил щодо окремих проблемних питань і ключових проблем.

Під час виборчої кампанії партії не лише звертають особливу увагу на комунікацію, а й працюють над покращенням свого бренду та організацією ефективних піар-кампаній.

Цікавою є книга «Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями у контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку», де охарактеризовані комунікативні можливості українських політичних партій, закріплені в чинному українському законодавстві [6].

Отже, можна констатувати, що, незважаючи на великий інтерес дослідників до проблем політичної комунікації, окремі її аспекти, в тому числі внутрішньопартійна та міжпартійна комунікація, є малодослідженими. Проте на достатньо високому рівні вивченості перебувають питання, котрі стосуються проблем виборчих кампаній, організаційної будови партії, формування коаліцій.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644–706.
2. Гакет Р. А. Політичні комунікації та новинні ЗМІ у демократичних країнах: конкуруючі підходи / Роберт А. Гакет, Кетлін Крос // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/POLCOM/content.htm>
3. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития / Грачев М. Н. – М.: Прометей, 2004. – 328 с.
4. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже; пер. с франц. Л. А. Зиминой. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
5. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. – М.: РОССПЭН, 1997. – 640 с.
6. Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями в контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку / Юлія Тищенко, Ярослав Варивода, Світлана Конончук та ін. – К.: Укр. незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 80 с.
7. Побудова ефективної політичної партії / упоряд. І. Підлуська, О. Грязнова, В. Замятін. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 288 с.
8. Посикера Л. Р. Политическая коммуникация в условиях избирательных кампаний: анализ концепций и технологий: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Л. Р. Посикера. – М.: [б.и.], 1994. – 27 с.
9. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология: в 3 ч. / Ж.-Р. Шварценберг. – М.: Рос. академия управления, 1992. – Ч. 1. – 1992. – 180 с.
10. Cotteret J.-M. Gouvernants et gouvernes: La communication politique / J.-M. Cotteret. – Paris: Presses universitaires de France, 1973. – 178 p.

11. *Herbut R.* Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych / Ryszard Herbut. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 224 s.
12. *McNair B.* Wprowadzenie do komunikowania politycznego / Brian McNair ; tłumaczenie Dorota Piontek. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, 1998. – 218 s.
13. *McQuil D.* Teoria komunikowania masowego / Denis McQuil. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. – 575 s.
14. *Michels R.* Political parties. A sociological study of oligarchical tendencies of modern democracy / Robert Michels ; translated by Eden and Cedar Paul. – Kitchener : Batoche Books, 2001. – 266 p.
15. *Sinne K.* Communication : mass political behaviour / K. Sinne // Political communication : issues and strategies for research. –1975. – Vol. 4. – P. 32–47.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

PARTY COMMUNICATION: RESEARCH IN UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENCE

Olga Shymanova

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of philosophy, department of theory and history of political science,
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: olga_shymanova@mail.ru*

There is analysed base approaches in political communication researches in article. Basic directions of political communication researches abroad are considered. The specific of political communication researches in Ukraine is outlined. The features of party communication researches are found out on the modern stage.

Key words: political communication, party communication, mass medias, political party.

ПАРТИЙНАЯ КОММУНИКАЦИЯ: ИССЛЕДОВАНИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ НАУКЕ

Ольга Шиманова

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина,
e-mail: olga_shymanova@mail.ru*

Проанализировано базовые подходы в исследованиях политической коммуникации. Рассмотрены основные направления исследований политической коммуникации за рубежом. Очерчена специфика исследований политической коммуникации в Украине. Выявлены особенности исследований партийной коммуникации на современном этапе.

Ключевые слова: политическая коммуникация, партийная коммуникация, средства массовой информации, политическая партия.

УДК 32.001:324:323(477)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ

Вікторія Бунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: victoriabyn@mail.ru*

Досліджено низку теорій електорального вибору, зокрема три класичних – соціально-психологічну, соціологічну, раціонально-інструментальну. Доведено, що в умовах політичних систем, котрі трансформуються, доцільно побудувати інтегративну модель електорального вибору на основі методологічного інструментарію “лійки причиновості”, яка, передбачаючи поступове звуження фокусу аналізу, дає змогу систематизувати й інтегрувати різнопланові чинники електорального вибору, характерні для соціологічного, соціально-психологічного та раціонально-інструментального підходів.

Ключові слова: електоральний вибір, детермінанти електорального вибору, лійка причиновості, теорія раціонального вибору.

Електоральна участь стала об’єктом фахових наукових досліджень порівняно недавно. Це пояснюється утвердженням інституту парламентаризму й інституту виборів законодавців, введенням загального виборчого права. Хоча вибори як форма здійснення народовладдя існували ще у Стародавній Греції, на стрижневий механізм, форму прояву суверенітету народу вони перетворилися саме в умовах сучасних демократій. Поширення загального виборчого права, скасування майнових цензів дало змогу залучити до політичної сфери діяльності велику кількість людей. Громадяни отримали право виявляти свою політичну волю на виборах, а науковці звернулися до аналізу механізмів формування політичного вибору громадян. Отже, мета статті – аналіз процесу зміни методологічних підходів до вивчення електорального вибору.

Дослідження електоральної поведінки відбувалось приблизно в тому ж руслі, що й вивчення політичної поведінки загалом. Серед перших дослідників електорального вибору найчастіше називають французького вченого, “демогеографа”, засновника “виборчої географії” А. Зігфріда. У книзі “Політична картина Західної Європи в період III Республіки” (1913 р.) автор запропонував власну модель пояснення електорального вибору. Згідно з нею електоральна поведінка громадян визначається особливостями історичного, адміністративного і соціально-політичного формування країни, характеристиками соціальної структури та релігійним “кліматом”. Ці чинники детермінуються натомість характером ландшафту, типом поселення, а також відносинами власності.

Учень А. Зігфріда – Ф. Гогель (“Географія виборів у Франції в роки Третьої та Четвертої республік”, 1958 р.) був засновником “екологічної школи” і сферу власних досліджень окреслював як “соціологію виборів”, а не “виборчу географію”. Дослідник приділяв значно менше уваги географічним чинникам і зосередив увагу на

соціальних чинниках електорального вибору. Ф. Гогель сформулював основне методологічне положення екологічного підходу, наголосивши, що будь-які наукові дослідження електорального вибору “повинні засновуватися на співвідношенні результатів виборів і чинників, котрі можуть пояснити ці результати” [7, с. 36].

У межах екологічного підходу написані праці М. Догана і Р. Херберле. Так, М. Доган, аналізуючи електоральний вибір французьких промислових робітників, поєднував методи екологічної школи з результатами соціологічних досліджень, а Р. Херберле для визначення чинників, що детермінують політичну поведінку виборців, використовував переважно статистичні методи. На електоральний вибір, з погляду науковця впливали соціально-економічні і соціально-структурні показники, які, в тому числі, мали територіальну та історичну природу [6, с. 5].

На дослідження електорального вибору значно вплинула методологія біхевіоризму. Вивчаючи поведінку виборців, біхевіористи відсунули на другий план статистичні дані, надаючи перевагу соціологічним опитуванням виборців. Саме в цьому ключі працювали вчені Г.-Е. Меріам, Г.-Ф. Госнел, С.-Е. Райс, П. Лазарсфельд, С. Ліпсет, С. Роккан та ін. Їхні праці становили основу соціологічного підходу у дослідженні електорального вибору.

Наприклад, у 1924 р. американці Г.-Е. Меріам, Г.-Ф. Госнел, застосовуючи метод інтерв'ю, спробували визначити мотиви абсентеїзму. Згодом С.-Е. Райс у праці “Кількісні методи в політиці” розробив методіку панельних опитувань виборців. Використовуючи цей метод у 1940-х роках, учені Колумбійського університету на чолі з П. Лазарсфельдом приділили увагу аналізу механізму формування електорального вибору громадян. Результатом дослідження стала книга “Вибір народу. Як виборець приймає рішення під час кампанії по виборах президента. Автори наголошують на тому, що суб'єктом електорального вибору вважався індивід, а не великі соціальні групи. Унаслідок проведених досліджень була розроблена методика, яка давала змогу поділяти виборців на групи залежно від стійкості або нестійкості їхніх ідеологічних орієнтирів, виявити причини динаміки електоральних намірів нестійких виборців під час виборчої кампанії і зіставити електоральні орієнтації та вибір з іншими показниками.

У наступній праці “Голосування. Дослідження процесу формування думок виборця під час президентської виборчої кампанії” [10] П. Лазарсфельд і Б. Берельсон робили акцент на ролі суспільних інститутів (політичних партій, профспілок, формальних владних інститутів), поточних політичних проблем, а також міжособистісних взаємодій. Серед чинників, котрі впливають на електоральний вибір, виокремлено соціоекономічний статус, етнічність, релігійну приналежність виборця, роль соціальних груп, до яких належить індивід, зокрема сім'ї. Особлива увага зверталася на дослідження впливу ЗМІ та владних інститутів на виборців. При чому такий вплив фактично характеризувався як маніпулятивний. Тобто головним чинником електорального вибору називався тиск ЗМІ та влади [10].

Соціологічний підхід до аналізу електорального вибору простежуємо у розвідках С. Ліпсета і С. Роккана. У статті “Структура поділів, партійні системи і уподобання виборців” автори обґрунтовують вплив соціальних конфліктів на партійну диференціацію. Пояснюючи вибір електорату, дослідники стверджують, що, голосуючи за партії, виборці висловлюють не лише ставлення до окремих питань, а й

“зазвичай змушені обирати між історично заданими “пакетами” програм, зобов’язань, поглядів і навіть життєвих позицій” [4, с. 205].

Аналізуючи роль партій у сучасних демократіях, учені наголошують, що саме партії артикулюють інтереси політичних акторів та “змушують громадян позиціонувати себе стосовно окремих ліній структурних поділів” [4, с. 207]. Дослідники розрізняють чотири таких поділи. Зокрема, результатом національних революцій є релігійний та поділ між центром і периферією. Під час індустріальної революції виникли поділи між власниками і робітниками та конфлікт між інтересами земельних власників і промисловців (поділ між селом і містом).

С. Ліпсет та С. Роккан наголошують, що в кожній політичній системі існує власна ієрархія ліній поділів, які можуть змінюватися з часом. Для нас важливим є висновок дослідників про те, що для адекватного аналізу уподобань виборців розгляд актуальних політичних проблем і соціальної структури електорату є недостатнім: “Набагато важливіше повернутися до стадії початкового формування партійних альтернатив і дослідити взаємодію між історично заданими центрами ідентифікації і наступними змінами в структурних умовах вибору” [3, с. 233]. Саме дослідження підстав і природи формування поділів, аналіз процесу трансформації так званих пакетів програм та зобов’язань політичних партій, за які повинні голосувати виборці, дозволяє визначити детермінанти електорального вибору.

Загалом головною тезою, яка репрезентує соціологічний підхід, є уявлення про пряму залежність між соціальними характеристиками виборців, набутим ними досвідом та їхніми електоральними уподобаннями.

Соціологічний підхід хоча і ставив у фокус дослідження індивіда з його психологічними характеристиками, проте психологічні основи електорального вибору так і не були розкриті. Це спробували зробити дослідники з Мічиганського університету в 1950-х роках в рамках соціально-психологічного підходу. А.Кемпбел, Ф. Конверс, В. Міллер, Д. Стоукс здійснили аналіз президентських виборів у США 1952 і 1956 років. Результатом цього дослідження стала монографія “Американський виборець”. Ця робота цікава, насамперед, тим, що дослідники здійснили ієрархізацію чинників електорального вибору і запропонували модель “лійки причиновості”. Запропонована модель отримала подальше використання не лише для аналізу електоральної суб’єктності, а й була широко застосована в транзитології, дослідженнях міжнародних систем.

Головний зміст запропонованого підходу полягає в тому, що фактори розташовуються ієрархічно, тобто мають різний вплив на електоральне самовизначення виборців. Дана методологія дозволяє здійснити ранжування різномасштабних факторів.

Автори “Американського виборця” пояснюють механізм дії у лійці таким чином: “Уявімо, що вісь лійки – це часовий вимір... Більшість складних подій у лійці є результатом множини попередніх причин. Кожна така подія, в свою чергу, впливає на чисельні наслідки, але фокус нашого зацікавлення звужується в міру наближення до залежної змінної поведінки. Ми поступово виключаємо ті наслідки, які перестають впливати на політичну дію. Оскільки ми змушені розглядати всі часткові причини як суттєві в кожній окремий момент, відповідно наслідків, які мають для нас значення, є значно менше, ніж їх причин. Результатом є ефект конвергенції” [18, с. 24].

В лійку дослідники закладають набір факторів, які утворюють рівні змінних. У найширшій частині містяться економічна структура, соціальні розколи (поділи) та історичні традиції, які не детермінують безпосередньо електоральний вибір, проте впливають на структуру партійної системи і формують наступний рівень факторів (групову лояльність і ціннісні орієнтації). Безпосередньо на електоральний вибір впливають установки виборців щодо кандидатів (республіканця і демократа), політичних курсів (враховуються питання зовнішньої і внутрішньої політики) і групових інтересів (“переваг”) та проурядових партій.

Також дослідники виділяють низку зовнішніх відносно “лійки” короткотермінових факторів, а саме: поточні політичні та економічні умови, особливості виборчої кампанії, дії уряду, вплив друзів, оточення та ЗМІ.

Ключову роль в цій теорії відіграє поняття “партійної ідентифікації”. Її розвиток дослідники прослідковують, починаючи від періоду ранньої соціалізації. У “лійці” партійна ідентифікація грає роль своєрідного фільтру, який опосередковує вплив чинників на електоральний вибір. Вона виконує роль проміжної ланки в процесі впливу групової лояльності та ціннісних орієнтацій на установки.

Соціально-психологічний підхід, загалом, та методологія “лійки причиновості”, зокрема, продемонстрували свою дієвість при дослідженні електорального вибору в США. Проте теорія не уникла критики. Зокрема, процес солідаризації з партією (партійну ідентифікацію) автори підходу характеризували як доволі стабільну, таку, що формується в період ранньої соціалізації і змінюється протягом життя лише під впливом вагомих суспільно-політичних проблем. Втім, з цієї точки зору, складно пояснити факт масового відходу виборців від традиційних політичних партій в США та Західній Європі в 60-70-х рр. ХХ ст. Саме тому автори підходу намагались реабілітувати власні дослідження. Зокрема, Ф. Конверс запропонував теорію “нормального голосування” [11]. Головною її гіпотезою було те, що партійна ідентифікація є доволі стабільною і перманентно впливає на електоральний вибір. Зміни спостерігаються лише у випадку дії на виборця сильних короткострокових факторів (різка зміна поточної політичної, економічної ситуації, поява актуальних проблем під час виборчої кампанії тощо). Якщо на наступних виборах їхній вплив зникає, то дія партійної ідентифікації проявляється у повній мірі. Таким чином залежно від стійкості партійної ідентифікації виборці поділяються на поміркованих і “стійких” (чим сильнішою є партійна ідентифікація, тим менше виборець підпадає під вплив короткострокових факторів). “Стойких” виборців Ф. Конверс характеризував не лише як найбільш стабільних у власних уподобаннях, а й таких, що відзначаються високим рівнем електоральної активності, значною поінформованістю та підвищеним інтересом до сфери політики. Це твердження викликало дискусії стосовно того, чому найбільш поінформовані стійкі виборці не можуть змінити власні уподобання під впливом нових суспільно-політичних проблем та нових соціополітичних поділів.

Загалом соціально-психологічний підхід продемонстрував власну дієвість при дослідженні електорального вибору в США та Західній Європі. Проте він також спричинив багато дискусій щодо таких питань, як можливість ідентифікації виборця із кількома партіями або відсутність партійної ідентифікації як такої, механізм формування ідентифікації з партією у країнах з багатьма соціополітичними поділами, місце негативної партійної ідентифікації тощо. Загальним недоліком підходу є

труднощі з поясненням динаміки електорального вибору. Зокрема, не поясненими залишилися такі явища, як загальне послаблення партійної ідентифікації, зростання впливу короткострокових факторів, “міграція” виборців до так званих партій нової хвилі, збільшення кількості нестійких виборців, що були характерними для країн Західної Європи та США в останні десятиліття ХХ і на початку ХХІ ст.

Також не вписувалась в існуючі концепції тенденція до раціоналізації електорального вибору. Саме нездатність цих підходів пояснити сучасні зміни в електоральних процесах сприяла появі раціонально-інструментального підходу. Основні положення щодо підходу були викладені в праці Е. Даунса “Економічна теорія демократії”. Дослідник вважає, що політичні структури демократії можна розглянути за допомогою категорій, які, зазвичай, використовують для аналізу економічного процесу. Е. Даунс проводить паралелі між поняттям політичної конкуренції і економічним обміном. Головною тезою, навколо якої формується економічна теорія демократії, є: “Оскільки громадяни в нашій моделі є раціональними, тому вони розглядають вибори, як такі, що забезпечать вибір уряду найбільш вигідного для них. Кожен громадянин голосує за партію, що, на його думку, забезпечить йому найбільше переваг, перебуваючи в уряді” [12, с. 138].

Отже, згідно з даним методологічним підходом поведінка виборця вже не експресивна (як це було в соціологічному та соціально-психологічному підходах), а інструментальна. Раціонально мислячий виборець здатний надати перевагу тій конкуруючій стороні, що запропонує найбільше тверджень того, що саме вона буде найефективнішим урядовцем і задовольнить інтереси виборця.

Водночас, Е. Даунс робить зауваження, що така модель може працювати лише за умови ідеальної поінформованості усіх учасників політичного загалом, і виборчого процесу зокрема. Проте, насправді дослідники стикаються із ситуацією, коли “партії не завжди знають чого громадяни хочуть, а громадяни не завжди знають, що уряд або опозиція робили, роблять і робитимуть, щоб захистити їх інтереси” [12, с. 139]. Виборцям у цьому випадку дати лад в програмних положеннях партій допомагає ідеологія, яку Е. Даунс трактує як власне уявлення особи про найкраще влаштування суспільства.

Розглядаючи спектр, в якому може здійснюватися електоральний вибір (“праві – ліві”), Е. Даунс наголошує, що отримати найбільшу кількість голосів здатна партія, що знаходиться найближче до центру цього спектру (так званої медіани). Тому, усвідомлюючи це, партії намагатимуться адаптувати свої програми і поступово рухатимуться до вимог “медіанного” виборця.

Концепція “медіанного виборця” отримала подальший розвиток поруч із іншими численними теоріями електорального вибору, зокрема різні її версії розробляли Д. Блек, О. Девіс, М. Хініч. Значну роль ідеології в процесі формування електорального вибору також досліджували М. Хініч і М. Мангер [14], які неоліком концепції “медіанного виборця” вважали нездатність партій та партійних функціонерів здійснити чітку ідентифікацію інтересів і прагнень медіанного виборця у всіх можливих випадках.

Гіпотези Е. Даунса розвинули У. Райкер, П. Ордешук, зазначивши, що громадянин візьме участь у виборах, якщо вигода від голосування перевищить витрати, пов’язані із голосуванням. Користь від участі в голосуванні обчислюють за допомогою такої математичної формули: $R = PB - C + D$, де R – очікувана користь від

участі в голосуванні; Р – імовірність вплинути на результат; В – пов'язана з цим результатом вигода (різниця між результатами голосування); С – витрати, пов'язані з участю у голосуванні (час, транспорт і т.д.); D – особиста вигода від участі, не залежно від результату голосування (наприклад, моральний обов'язок взяти участь у виборах) [9].

Дослідники прийшли до висновку, що отримав назву “парадокс голосування”: якщо б виборець повів би себе “раціонально” і врахував малу імовірність вплинути на результат голосування, то на вибори він би просто не прийшов. Таким чином, моральний обов'язок (D – у запропонованій вище формулі) є набагато вагомішим фактором ніж Р чи В. Для того, щоб вибори перетворились на вигідну, з точки зору раціональності, подію для виборців, поняття “отриманої вигоди” слід розширити за рахунок “моральних” переваг (відчуття відповідальності, морального обов'язку і т.д.)

Загалом розглянутий підхід розкриває причини участі у виборах, а не фактори здійснення того чи іншого електорального вибору. Водночас, для того, щоб участь у виборах була вигідною, виборець мінімізує зусилля в пошуках інформації, користуючись найбільш доступними даними, а саме – знанням особливостей власного економічного становища та економічної ситуації в країні. Незацікавленість в отриманні інформації про партії і кандидатів дослідники оцінюють як “прояв раціональності індивідів, які оцінюють втрати свого часу вище, ніж можливий дохід від інформованості про діяльність партій” [1, с. 40].

Концепція Е. Даунса викликала значні дискусії і спричинила появу цілої низки праць, написаних в руслі теорії раціонального вибору. Зокрема, недоліки концепції Е. Даунса намагається подолати М. Фіоріна [13, с. 391]. Замість ідеології критерієм електорального вибору дослідник вважає суб'єктивну оцінку виборцем власного економічного становища. Виборець зовсім не є добре поінформованим і зацікавленим громадянином, проте він не перестає діяти раціонально, мінімізуючи власні зусилля по збору інформації і враховуючи лише доступні для нього дані – знання, як йому жилося під час діяльності цього уряду. Голосування фактично перетворюється на покарання або винагородження діючого уряду (інкумбента) за ту економічну політику, яка проводилась протягом попередніх 4-5 років. Таке голосування отримало назву ретроспективного, на противагу перспективному (важливі очікування, наскільки вдалою буде робота уряду в майбутньому).

Робота М. Фіоріни не залишилась також без критичних зауважень, зокрема, дискусії тривають щодо того, що важливіше для виборця – власне економічне становище (егоцентричне голосування) чи стан економіки держави в цілому (соціотропне голосування).

Не вписується в теорію М. Фіоріни феномен дифузної підтримки режиму [3]. Інглхарт Р. наголошує, що переобрання інкумбента дійсно залежить від позитивної відповіді виборця на таке запитання: що ви зробили для мене протягом останнього часу? (ретроспективне і егоцентричне голосування). Проте, якщо впродовж тривалого проміжку часу діюча влада проводить успішну політику, то виникає думка про цінність і ефективність політичної системи як такої, незалежно від її успіхів чи провалів. Тоді автоматично отримуємо підтримку діючої влади навіть у випадку появи негативних наслідків її дій. Дослідник зазначає, що дифузна підтримка режиму

є доволі стійкою навіть під час складних в економічному та політичному плані періодів.

Узгодити ці два підходи можливо, якщо підтримку діючої влади (конкретної партії чи лідера) замінити тезою про підтримку режиму загалом. Наприклад, навіть у випадку серйозних економічних та політичних потрясінь суспільство, яке впродовж тривалого часу обирало лідерів демократичного ліберального спрямування, не надасть перевагу екстремістській політичній силі.

На відміну від М. Фіоріні, існує низка теорій перспективного голосування. Наприклад, у теорії “виборця як споживача” Х. Хіммельвейт центральними змінними є потреби виборців та проблематика виборів (проблеми і питання, запропоновані до вирішення конкуруючими політичними силами), що співвідносяться на політичному ринку як попит і пропозиція. Поведінка виборця є інструментальною і перевага надається тій партії чи кандидату, що, на думку виборця, найкраще забезпечить його інтереси в майбутньому.

Загалом теорія раціонального вибору призвела до значних змін у поглядах на виборця, перетворивши його на раціонально мислячого, свідомого суб'єкта, який на підставі порівняння альтернатив за певним критерієм (виробленим за допомогою аналізу певного набору інформації) здійснює вибір, враховуючи власний інтерес. Проте концепції електоральної участі, розроблені в рамках теорії раціонального вибору, мали один суттєвий недолік – для здійснення справді компетентного вибору слід оперувати величезним об'ємом даних, які виборець не здатний ні зібрати, ні проаналізувати. Тому поняття “раціональності результату вибору” замінюють на категорію “обмеженої раціональності процесу вироблення рішення”.

Загалом, пояснюючи поведінку індивіда з точки зору теорії раціонального вибору, дослідники пропонують врахувати низку характеристик поняття “раціональності”: раціональність суб'єктивна (не можливо вивести універсальні об'єктивні характеристики раціональності, оскільки існує стільки ж “раціональностей” як індивідуальних “я”); раціональність обмежена (залежить від кількості і якості інформації, якою оперує суб'єкт вибору та обмеженості часового ресурсу); раціональність індивідуалістична (досліджуються окремі індивіди та їх дії, а не суспільство в цілому) [9].

Запропоновані твердження демонструють відхід від “ідеальної” до “обмеженої” раціональності процесу вибору, в рамках якої виборець володіє обмеженими ресурсами (інформація, час і т.д.) і виходячи з цього формує стратегію голосування.

Прихильники раціонально-інструментальних підходів до аналізу електорального вибору загалом здійснюють свої дослідження в традиції теорії раціонального вибору і дотримуються методологічного індивідуалізму, згідно з яким соціальні та політичні явища можуть бути пояснені з точки зору дій індивідів в рамках певних обмежень. Під певними обмеженнями маються на увазі правила гри, інституційний дизайн, які, з одного боку, обмежують виборця, а з іншого дозволяють йому бути компетентним “гравцем” на електоральному полі. Тому, як зазначає, наприклад, Дж. Цебеліс зміни інституційних факторів та умов зовнішнього середовища дозволяють пояснити поведінку індивідів: “Різного роду загадкові феномени слід розглядати як результат впливу зі сторони факторів контексту або інституційних факторів... В рамках теорії раціонального вибору індивідуальна

поведінка являє собою оптимальну реакцію на умови середовища та на поведінку інших акторів” [8].

У цьому контексті логічним став розвиток в рамках раціонально-інструментального підходу концепції економічного голосування.

М. Льюїс-Бек в книзі “Економіка і вибори: основні західні моделі” [15] звертається до низки економічних показників як детермінант електорального вибору, зокрема розглядає суб’єктивну оцінку економічного розвитку держави. Реальні макроекономічні показники були замінені на суб’єктивну оцінку економічної ситуації виборцями, оскільки, на думку М. Льюїса-Бека, феномен “голосування гаманцем” в країнах Західної Європи після Другої світової війни не був зафіксованим. Дослідник зазначає, що зміна об’єктивних економічних показників не корелюється з голосуванням, а виборці здатні оцінити вплив лише кількох таких показників, а саме – рівня безробіття та інфляції.

Категорія суб’єктивної оцінки економічного розвитку, вибрана дослідником для аналізу дієвості економічних факторів, представлена у трьох вимірах: ретроспективному (оцінка минулого), перспективному (оцінка майбутнього) і афективному (немотивоване подразнення).

Найважливішою, за М. Льюїс-Беком, на відміну, наприклад від М. Фіоріні, є перспективна оцінка дій уряду в економічній сфері, далі йде афективна і лише згодом – ретроспективна. Малоефективність ретроспективних оцінок дій уряду дослідник пояснює невірою громадян у здатність владних органів змінити їхнє фінансове становище (навіть якщо ситуація змінюється на краще виборець не схильний приписувати ці зміни саме діям уряду). Натомість електорат має здатність сподіватися і перспективи економічного розвитку оцінює як такі, що зможуть позитивно відобразитися на його власному фінансовому становищі.

Згідно з дослідженням М. Льюїс-Бека найбільш вагомим економічний мотив є на виборах у США. Вплив економічного мотиву може посилюватися під дією таких факторів як відкритість економіки держави, наявність економічного зростання або його очікування, існування дієздатної правлячої коаліції або однієї правлячої партії. І хоча М. Льюїс-Бек констатує сильний вплив партійної ідентифікації, проте фактор соціальної і релігійної приналежності є значно слабшим, ніж дія економічного чинника. Отже, дослідник констатує вплив економічного фактора на електоральний вибір у вигляді перспективної оцінки майбутнього економічного розвитку.

В іншій знаковій книзі “Прогнозування виборів” М. Льюїс-Бека і Т. Райса [17] можна прослідкувати синтез підходів, зокрема серед факторів електорального вибору називається партійна ідентифікація (характерна для соціально-психологічної теорії) і економічні умови (центральний фактор раціонально-інструментального підходу). Будуючи модель прогнозування президентських виборів, дослідники також вводять такий показник як привабливість кандидата. У даному випадку до уваги беруться фізичні характеристики (зовнішня привабливість), моральні якості та цінності (чесність, відповідальність тощо).

Фактор “економічні умови” в запропонованій моделі розшифровується як успіхи діючого президента в реалізації економічної політики і операціоналізується за допомогою показника зростання валового національного продукту за останні шість місяців у відсотковому відношенні. Для операціоналізації партійної ідентифікації використовується кількість місць, отриманих партією інкумбента на проміжних

виборах в палату представників конгресу. Для опису фактору “привабливість кандидата” дослідники застосовують два показники, а саме: відсоток голосів виборців, що підтримують президента в рік виборів, і показник голосів, отриманих кандидатом на первинних виборах.

М. Льюїс-Бек і Т. Райс застосували розроблену прогностичну модель до аналізу результатів президентських виборів з 1948 по 1988 рік і в 10 з 11 випадків отримали позитивний результат. Цю модель прогнозування виборів вони активно використовували і згодом, досліджуючи американський, французький і британський електоральний процес [16]. Її актуальність також пояснюється можливістю здійснити такий прогноз за півроку до виборів і використати його при плануванні виборчої кампанії.

Загалом вдалих спроб побудувати моделі прогнозування президентських виборів в США було чимало (Е. Тафт, Р. Фейр, Д. Гіббс, Р. Броуді, Л. Сігельман, М. Абрамовітц, Р. Еріксон, Дж. Кемпбелл, К. Уінк). Розроблені в рамках раціонально-інструментального підходу вони пояснювали електоральний вибір дією економічного фактору і намагались здійснити адекватну операціоналізацію поняття. Якість запропонованих моделей визначали за двома показниками, а саме: точністю прогнозу і випереджальним періодом. Зокрема, можливістю здійснити прогноз за півроку до виборів (довгий випереджальний період) відзначались моделі Р. Броуді та Л. Сігельмана, М. Абрамовітца, М. Льюїс-Бека і Т. Райса.

Недоліком прогностичних моделей є доволі вузька сфера їх застосування, оскільки вони спрямовані на прогнозування перемоги чи поразки діючого президента (інкумбента) в США. Спроби застосування їх для прогнозування результатів парламентських виборів в США, а тим більше в країнах Західної Європи вимагає належної операціоналізації понять.

Загалом раціонально-інструментальний підхід до аналізу електорального вибору відкрив нові можливості для аналізу поведінки виборців, проте він характеризувався певними недоліками. Зокрема, розробників моделей раціонального вибору критикували за фактичну неможливість систематичної перевірки їх гіпотез за допомогою емпіричних методів, оскільки моделі були насичені великою кількістю теоретичних елементів, які складно виміряти на практиці. Також до недоліків згаданого підходу належать надмірне перебільшення раціональності індивіда, неможливість пояснити явку на вибори (є зразком нераціональної поведінки з точки зору раціонально-інструментального підходу), неврахування експресивних мотивів голосування, особливостей політичної культури, традицій, інституційних характеристик політичних систем різних країн.

На можливості інтеграції трьох підходів наголошує Г. Голосов: “Можливість синтезу основних напрямів в дослідженні електоральної поведінки виникає завдяки даунсівській ідеї стосовно економії зусиль, пов’язаних зі збором інформації” [2, с. 242]. Згідно такої логіки в рамках раціонально-інструментального підходу цю функцію виконує ідеологія, ретроспективна оцінка дій уряду стосовно економічної політики чи очікування виборців, в межах соціологічного підходу – соціальна приналежність і партійна ідентифікація в рамках соціально-психологічної теорії. У такому випадку відкривається широка можливість побудови інтегративних теорій, які також можуть бути використані для аналізу електоральної участі виборців в нових демократіях, зокрема на пострадянському просторі.

Також значним потенціалом для теоретико-методологічного синтезу, як зазначає російський дослідник А. Мельвіль [5], володіє розроблена в рамках соціально-психологічного підходу, методологія “лійки причиновості”. Ідея звуження фокусу аналізу, що є характерною для лійки, дозволяє поступово проаналізувати всі рівні факторів, врахувавши такі з них як соціополітичні поділи (центральна категорія соціологічного підходу), партійна ідентифікація (розглядається в рамках соціально-психологічної теорії), позиції виборців стосовно окремих питань (в тому числі економічних) тощо.

Запропонована модель дійсно дає можливість інтегрувати детермінанти електорального вибору, вироблені в рамках різних теоретичних підходів. До інших можливих шляхів подолання недоліків класичних моделей відносять врахування характеристик політичного процесу досліджуваних держав, побудову нерекурсивних моделей (вплив факторів в зворотному напрямку), включення в об’єкт дослідження виборців-абсентеїстів.

Отже, для аналізу поведінки виборців в США та країнах Західної Європи були розроблені численні теорії електорального вибору, три з яких отримали статус “класичних” – соціально-психологічна, соціологічна, раціонально-інструментальна. Автори “класичних” електоральних теорій робили висновки в основному на матеріалах дослідження окремих країн. Тому вони не володіють універсальністю і застосовувати їх для аналізу виборів в інших державах слід з обережністю. Подолати цей недолік можна за допомогою створення інтегративних моделей поведінки виборців, що об’єднували б детермінанти електорального вибору характерні для різних підходів. Вважаємо, що значним потенціалом для теоретико-методологічного синтезу володіє модель “лійки причиновості”, розроблена в рамках соціально-психологічного підходу.

Список використаної літератури

1. *Алескеров Ф. Т.* Выборы. Голосование. Партии. / Ф. Т. Алескеров, П. Ортешук. – М. : Академия, 1995. – 211 с.
2. *Голосов Г.В.* Сравнительная политология : учебник / Г.В. Голосов. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 368 с.
3. *Инглхарт Р.* Культура и демократия / Р. Инглхарт // Политология: хрестоматия / сост. Б.А. Исаев, А.С. Тургаев, А.Е. Хренов. – СПб. : Питер, 2006. – С. 301–312.
4. *Липсет С.* Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан // Полит. наука. – 2004. – № 4. – С. 204–234.
5. *Мельвиль А. Ю.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / Андрей Юрьевич Мельвиль // Полис. – 1998. – № 2. – С. 6–38.
6. *Охременко И. В.* Электоральное поведение : теория вопроса : учеб. пособ. : в 2 ч. / И. В. Охременко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2002. – Ч.1. – 2002. – 52 с.

7. Рабочие избиратели в странах Западной Европы / [Васильцов С.И., Галкин А.В., Иерусалимский В.П. и др.] ; под. ред. А.А. Галкина. – М. : Наука, 1980. – 437 с.
8. *Цебелис Дж.* В защиту теории рационального выбора [Электронный ресурс] / Джордж Цебелис // Современная сравнительная политология : хрестоматия. – М. : Моск. обществен. науч. фонд, 1997. – Режим доступа : <http://www.auditorium.ru/books/337>.
9. *Швери Р.* Теория рационального выбора : аналитический обзор [Электронный ресурс] / Рольф Швери // Социолог. журн. – 1995. – № 2. – Режим доступа : <http://sj.obliq.ru/article/149>
10. *Berelson B. R.* Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign [Электронный ресурс] / B. R. Berelson, P. F. Lazarsfeld, W. N. McPhee. – Chicago : The University of Chicago Press, 1954. – 395 p. – Режим доступа : <http://books.google.com/books?id=Iux07CCye5QC&printsec=copyright&dq=Voting+Lazarsfeld&hl=ru#PPR17,M>
11. *Campbell A.* Elections and the political order [Электронный ресурс] / Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren E. Miller. – New York : Wiley, 1966. – 385 p. – Режим доступа : <http://books.google.com/books?id=Mt-PGAAACA AJ&dq=Campbell+A.+Elections+and+the+political+order&hl=ru>
12. *Downs A.* An economic theory of political action in a democracy / Anthony Downs // The Journal of Political Economy. – 1957. – Vol. 65. – Issue 2. – P. 135–150.
13. *Fiorina M. P.* Voting behavior [Электронный ресурс] / Morris P. Fiorina // Perspectives on public choice : A handbook / ed. Dennis C. Mueller. – New York : Cambridge university press, 1997. – P. 391–414. – Режим доступа : <http://books.google.com/books?hl=uk&lr=&id=IUavB8Ms2E0C&oi=fnd&pg=PA391&dq=Fiorina&ots=AbiRZdChq8&sig=aEnx6Tbc5cV66v-fdsxhJFPvkMU>
14. *Hinich M.* Ideology and the theory of political choice [Электронный ресурс] / Melvin J. Hinich , Michael C. Munger. – Ann Arbor: University of Michigan press, 1994. – 296 p. – Режим доступа : <http://books.google.com/books?hl=uk&lr=&id=JjXGeqnHxWoC&oi=fnd&pg=PR9&dq=Hinich+M.+Munger+M.&ots=zba2lk8nn5&sig=grv7NFFHxk-LnEEaB5TzGtAHOdW>
15. *Lewis-Beck M. S.* Economics and elections: the major western democracy [Электронный ресурс] / Michael S. Lewis-Beck. – Ann Arbor : the university of Michigan press, 1988. – 204 p. – Режим доступа : http://books.google.com/books?hl=uk&lr=&id=rGupSRc_7pEC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Michael+S.+Lewis-Beck&ots=vcBUMBVXe_&sig=uW1sE0XyEz8aHZy6HturQqm0RVo
16. *Lewis-Beck M.S.* Elections forecasting : principles and practice/ Michael S. Lewis-Beck // British Journal of Politics and International Relations. – 2005. – Vol. 7. – P. 145–164.
17. *Lewis-Beck M.S.* Forecasting Elections / Michael S. Lewis-Beck, Tom W. Rice. – Washington : Congressional quarterly press, 1992. – 164 p.

18. The American voter : unabridged edition [Електронний ресурс] / Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren Miller, Donald E. Stokes. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 573 p. – Режим доступу : <http://books.google.com/books?id=ActttsAy0qAC&printsec=frontcover&dq=American+Voter&hl=ru#PPPM1>

Стаття надійшла до редколегії 05.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

THEORETICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF THE ELECTORAL CHOICE

Victoria Bun'

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: victoriabyn@mail.ru*

The article represents the research of theories of electoral choice, including three classic - sociological, social-psychological and rational-instrumental. It was proved that in conditions of the political system should be developed the integrative model of the electoral choice on the basis of the methodological instrument called "funnel of causality" which provides narrowing of the research focus which enables to analyze, systematize and integrate step by step diversified factors of the electoral choice. These factors were inherent for sociological, social psychological and rational instrumental approaches.

Key words: the electoral choice, determinants of the electoral choice, funnel of causality, rational choice theory.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ВЫБОРА

Виктория Бунь

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: victoriabyn@mail.ru*

Исследовано ряд теорий электорального выбора, в частности три классических – социально-психологическую, социологическую, рационально-инструментальную. Доказано, что в условиях трансформирующихся политических систем целесообразным есть построение интегративной модели электорального выбора на основании методологического инструментария "воронки причинности", которая предусматривая сужение фокуса анализа позволяет систематизировать и интегрировать разноплановые факторы

електорального вибора, присущие социологическому, социально-психологическому и рационально-инструментальному подходам.

Ключевые слова: электоральный выбор, детерминанты электорального выбора, воронка причинности, теория рационального выбора.

УДК 321.347.1

ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК В УКРАЇНІ

Наталія Олійник

*Львівський інститут банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України,
кафедра суспільних дисциплін,
факультет підвищення кваліфікації та перепідготовки
пр. Шевченка, 9, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: olnata@ukr.net*

Висвітлено депутатську діяльність жінок у Верховній Раді України й органах місцевого самоврядування, проаналізовано представленість жінок у вищому керівництві українського парламенту й у представницьких органах влади на місцевому рівні. Особлива увага приділена кількісному та якісному аналізу законотворчої діяльності жінок-депутаток Верховної Ради України, тематиці поданих законопроектів. Авторка виділяє окремі аргументи щодо необхідності ширшого залучення жінок до депутатської діяльності.

Ключові слова: депутатська діяльність, жінки-депутатки, законотворча діяльність, законопроект.

На сучасному етапі Україна переживає період системного реформування, метою якого є побудова демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством, високим рівнем економіки та культури. Реформи зачіпають усі соціальні групи, формують їхнє ставлення до процесів, які відбуваються у суспільстві, змінюють свідомість і, як наслідок – поведінку. Найчисельнішою соціальною групою сучасного українського суспільства є жінки, тому актуальним є наукове дослідження громадсько-політичної діяльності жінок, осмислення особливостей та форм їх політичної активності.

Вагомим показником гендерної рівності є кількісна і якісна участь жінок у політичних процесах та їх наявність у владних структурах держави на всіх рівнях. За висновками ООН, тільки паритетна участь чоловіків і жінок в структурах державної влади гарантує прийняття відповідальних політичних, економічних, соціальних рішень і забезпечує ефективний розвиток будь-якої держави. Тому метою даної статті є дослідження депутатської діяльності жінок як однієї із форм громадсько-політичної активності жінок в Україні періоду незалежності.

В дослідженні застосовується порівняльний метод для аналізу діяльності жінок-депутаток Верховної Ради України; статистично-аналітичний метод – для опрацювання великої кількості статистичних та біографічних відомостей про учасників законодавчого процесу. Для підбиття підсумків використовується системний та аналітичний метод.

Початки дослідження політичної активності жінок були здійснені західними політологами С. Бакстер, М. Баррет, Дж. Беккер, Р. Дарсі, Р. Коннелл, М. Ленсінг, М. Макінтош, Р. Метленд, П. Норріс, М. Россман, У. Рул, Д. Харевей, С. Керролл, Дж. Елштайн та ін. Серед вітчизняних дослідників проблематикою політичної діяльності жінок займаються І. Грабовська, Н. Грицяк, Н. Дармограй, І. Жеребкіна, О. Кісь, Л. Смоляр, О. Трофимова, О. Ярош та ін. Але проблема депутатської законотворчої діяльності жінок в українських наукових дослідженнях практично не піднімалася, а отже є перспективною для подальшого опрацювання і осмислення особливостей та форм політичної активності жінок в Україні.

Численні аргументи щодо необхідності збільшення жіночого представництва в структурах влади містить теорія представництва, яка ставить в основу принцип «природної справедливості» (або «символічної рівності»). За висловом С. Керолл, «більше представництво жінок розглядається як демократичне право, а відсутність активної участі жінок бачиться як індикатор того, що демократична система працює несправно» [Цит. за: 13, с. 95–98]. За цією логікою, законодавчий орган може функціонувати демократично тільки в тому випадку, якщо він діє як громадський форум для вираження всіх точок зору, відображає інтереси всіх груп суспільства.

Для аналізу взаємин жінок зі світом політики також була запропонована концепція маргінальності. На думку В. Клейн, яка висунула цю концепцію, людина одночасно живе в «двох різних світах», «двох культурних системах», одна з яких відповідно до стандартів, що переважають у суспільстві, розглядається як «вища щодо іншої». У цьому сенсі і жінок-політиків також оцінюють за двома шкалами, тобто одночасної відповідності двом стандартам – жіночості і політики, причому останній є вищим щодо першого і для того щоби відповідати йому потрібно знівелювати деякі норми традиційної жіночої ролі [13, с. 100–101]. Таким чином, жінки, намагаючись відповідати обом стандартам одночасно, виконують подвійну роботу. В результаті так мало жінок досягає політичних вершин.

Перші відносно демократичні парламентські вибори в Україні в березні 1990 р. призвели до різкого зменшення представництва жінок в законодавчих органах влади. Дослідники вважають, що основними причинами цього парадоксу демократизації було скасування системи квот (пропорційного представництва різних соціальних груп), яке за радянської системи носило декларативний і формальний характер [5, с. 583–584]. Аналіз політичної активності жінок у радянський період дає підстави стверджувати, що причиною цього є заміна формальної представницької участі у політичному процесі реальною, до якої жінки виявилися не готовими, тому що в часи радянської влади були втрачені традиції та навички самостійної політичної активності.

З часу проголошення незалежності України представництво жінок у Верховній Раді не досягало 10% (табл. 1).

Таблиця 1.
Склад депутатів Верховної Ради XII - XVI скликання

Верховна Рада	Питома вага, %	
	жінки	чоловіки
XII скликання (1990-1994 рр.)	3,0	97,0

XIII скликання (1994-1998 рр.)	5,7	94,3
XIV скликання (1998-2002 рр.)	8,1	91,9
XV скликання (2002-2006 рр.)	5,1	94,9
XVI скликання (2006-2007 рр.)	8,7	91,3
XVII скликання (вибори 30 вересня 2007 р.)	8,2	91,8

Джерело: Жінки і чоловіки в Україні : Стат. Збірник / Державний комітет статистики України; Відп. за випуск Ірина Калачева. – К.: Держкомстат України, 2001. – с. 75; результати за 2002 р., 2006 р., 2007 р. підраховано автором на основі даних офіційного сайту Верховної Ради України – www.rada.gov.ua.

Основними параметрами, за якими можна визначити результативність народних депутатів є їхня законотворча діяльність, а саме кількість внесених ними законопроектів та кількість депутатських запитів. Із 2823 законопроектів внесених на розгляд ВРУ V скликання 437 законопроектів були внесені жінками-депутатками [12]. Враховуючи те, що частка жінок-парламентарів у ВРУ V скликання складала 8,7% і ними було розроблено 15,5% внесених законопроектів, можна стверджувати, що законотворча діяльність жіночої частини парламенту є досить результативною. Найбільшу кількість законопроектів було внесено Н. Богашевою – представницею блоку «Наша Україна» (95 законопроектів, із них 82 стали чинними), К. Самойлик – членкинею фракції Комуністичної партії України (56 законопроектів, із них 30 стали чинними) та Ю. Тимошенко (42 законопроектів, із них 6 стали чинними). 8 із жінок-депутатів не внесли жодного законопроекту, серед них зокрема така досвідчена парламентарка як Т. Засуха (табл. 2). Іншою досвідченою парламентаркою – В. Семенюк також не було внесено жодного законопроекту, але ймовірно це можна пояснити, тим що вона припинила свої депутатські повноваження 12 вересня 2006 р., перейшовши на посаду Голови Фонду Держмайна України. Проаналізувавши внесені жінками-депутатками законопроекти, можна констатувати, що більшість з них стосується тієї сфери діяльності, у якій конкретна депутатка є найкомпетентнішою. Наприклад, усі 27 законопроектів запропонованих Т. Бахтеєвою, яка до обрання народним депутатом 25 років пропрацювала лікарем, зорієнтовані на вирішення проблем у медичній галузі. К. Самойлик, яка є Заслуженим учителем України (з 1997 р.), із запропонованих 56 законопроектів – 36 присвятила проблемам молоді, освіти та науки. Можна також стверджувати, що тематика законопроектів, підготовлених жінками-депутатками не обмежується лише гуманітарною чи соціальною політикою, вони стосуються і економічної та правової політики, галузевого розвитку, державного будівництва, установчих повноважень, організаційних питань та іншого [12].

Таблиця 2.

Результати законотворчої діяльності жінок-народних депутатів у ВРУ V скликання

Народний депутат	Дата набуття депутатських повноважень	Дата припинення депутатських повноважень	Кількість внесених законопроектів	Законопроекти, що стали чинними	Кількість депутатських запитів
Александровська А. О.	25.05.2006	23.11.2007	3	1	1
Антипенко І. В.	25.05.2006	23.11.2007	2	–	–
Бахтєєва Т. Д.	25.05.2006	23.11.2007	2 7	1 1	–
Білозір О. В.	25.05.2006	08.06.2007	7	3	–
Богатирьова Р. В.	25.05.2006	23.11.2007	2 3	1 0	–
Богашева Н. В.	25.05.2006	15.06.2007	9 5	8 2	–
Боднар О. Б.	25.05.2006	12.06.2007	2 6	6	3
Бондаренко О. А.	25.05.2006	23.11.2007	9	3	–
Бондаренко О. Ф.	25.05.2006	12.06.2007	9	5	1
Вершиніна І. С.	25.05.2006	23.11.2007	–	–	–
Вітенко О. А.	25.05.2006	23.11.2007	4	1	1
Гармаш Г. Ф.	25.05.2006	23.11.2007	–	–	–
Герасим'юк О. В.	25.05.2006	08.06.2007	8	4	–
Герман Г. М.	25.05.2006	23.11.2007	4	1	–

Горбенко Н. А.	20. 03.2007	23. 11.2007	2	–	–
Григорович Л. С.	25. 05.2006	08. 06.2007	7	1	8
Денісова Л. Л.	25. 05.2006	19. 06.2007	9	1	–
Єгоренко Т. В.	17. 10.2006	23. 11.2007	1	1	–
Заклунна- Мироненко В. Г.	25. 05.2006	23. 11.2007	1	–	–
Засуха Т. В.	25. 05.2006	23. 11.2007	–	–	–
Карпачова Н. І.	25. 05.2006	8.0 2.2007	6	2	–
Кириченко Л. Ф.	25. 05.2006	23. 11.2007	1 3	–	–
Ковалевська Ю. С.	25. 05.2006	23. 11.2007	7	3	–
Ковальова Ю. В.	25. 05.2006	23. 11.2007	1	1	–
Кондратьєва Т. В.	25. 05.2006	23. 11.2007	1	–	–
Королєвська Н. Ю.	25. 05.2006	15. 06.2007	9	–	–
Лабунська А. В.	25. 05.2006	14. 06.2007	–	–	–
Левченко К. Б.	25. 05.2006	14. 06.2007	1 5	4	1
Лижичко Р. С.	25. 05.2006	19. 06.2007	–	–	–
Лукаш О. Л.	25. 05.2006	11. 01.2007	3	3	–
Ляпіна К. М.	25. 05.2006	08. 06.2007	1 7	1	1
Матюха В. В.	25. 05.2006	23. 11.2007	7	1	–
Мостіпан У. М.	25. 05.2006	14. 06.2007	–	–	–
Нетецька О. А.	25. 05.2006	23. 11.2007	2	2	–
Прокопович Н. В.	25. 05.2006	08. 06.2007	6	2	–
Самойлик К. С.	25. 05.2006	23. 11.2007	5 6	3 0	1
Семенюк В. П.	25.	12.	–	–	–

	05.2006	09.2006			
Стасів Л. В.	25. 05.2006	23. 11.2007	6	1	–
Тимошенко Ю. В.	25. 05.2006	14. 06.2007	4 2	6	–
Шишкіна З. Л.	25. 05.2006	12. 06.2007	–	–	–
Шустік О. Ю.	25. 05.2006	14. 06.2007	7	1	–
Усього			4 37	1 86	1 7

Джерело: підраховано автором на основі даних офіційного сайту Верховної Ради України - www.rada.gov.ua.

Новою є тенденція до консолідації жінок-депутаток та окремих чоловіків-депутатів задля відстоювання рівних можливостей чоловіків і жінок в питаннях здобуття роботи, освіти, доступу до медицини, участі в суспільно-політичному житті України. 6 грудня 2011 р. було оголошено про створення міжфракційного депутатського об'єднання "Рівні можливості", співголовами якого стали Юлія Ковалевська (ПР), Олена Кондратюк (БЮТ), Ірина Геращенко («НУ-НС»). Всього до складу об'єднання увійшли 15 депутатів різних фракцій: Ольга Герасим'юк, Ольга Боднар, Микола Томенко, Еліна Шишкіна, Борис Тарасюк, Олена Бондаренко, Олексій Плотніков, Ульяна Мостіпан, Леся Оробець, Зоя Шишкіна, Ірина Бережна, Ірина Горіна. На сьогодні депутатами-жінками спільно розроблені та подані на розгляд Верховної Ради законопроекти стосовно захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір; захисту прав та інтересів дітей, над якими встановлюється опіка чи піклування, та посилення матеріальної підтримки сімей, у яких виховуються такі діти; участі батьків у додаткових витратах на повнолітніх дітей, які продовжують навчання, та інші.

У Верховній Раді України періоду незалежності не було жодної жінки у вищому керівництві українського парламенту серед спікерів, а також серед заступників Голови Верховної Ради України. Серед голів комітетів Верховної Ради України жінок теж небагато, як і серед заступників голів комітетів. У Верховній Раді України VI скликання намітилася позитивна тенденція щодо збільшення жінок у керівництві українського парламенту – 16 із 36 жінок-депутаток займають керівні посади у парламентських комітетах. Жінки очолюють Комітет з питань охорони здоров'я (Т. Д. Бахтеєва) та Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва (Н. Ю. Королевська). У Верховній Раді України VI скликання серед жінок-парламентарів немає тих, які би не входили до складу парламентських комітетів, хоча із 27 комітетів у 8-ми жінки-депутатки не представлені (Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики, Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Комітет з питань національної безпеки і оборони, Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки,

Комітет з питань транспорту і зв'язку, Комітет з питань фінансів і банківської діяльності). Можна стверджувати, що в українському парламенті жінки опікуються не лише питаннями соціально-культурного характеру, які традиційно вважаються «жіночими», вони задіяні і до вирішення справ, які стосуються економічної, міжнародної, правової, аграрної, політичної політики, але традиційно жінки в парламенті не обирають роботу, що стосується питань правоохоронної діяльності, національної безпеки і оборони.

Ширше жінки представлені у представницьких органах влади на місцевому рівні: у 1990 р. серед депутатів місцевих рад жінок було 35,5%; у 1994 р. – 30%; у 1998 р. – 38 %; у 2006 р. – 43,3% жінок [1, с. 105; 2, с. 22]. Тут також спостерігається гендерна піраміда: чим вищий рівень ради народних депутатів, тим менша кількість у ній жінок. Найяскравіше це підтверджується аналізом гендерного складу керівництва місцевих рад народних депутатів. Лише у 5 містах – обласних центрах кількість депутаток перевищила 20%. У 456-ти міських радах різних рівнів підпорядкування головують лише 24 жінки, що становить 5,3% від загального представництва; серед голів рад міст обласного значення – лише 3,9% жінок, у міських радах районного значення – 6,1% жінок, серед голів селищних рад жінки складають 19,2% [4]. На основі матеріалів довідників «Офіційна Україна сьогодні» за 1997, 2003, 2005. та 2007 рр. підраховано, що за ці роки лише чотири жінки очолювали обласні ради. У 2003 р. Т. І. Булавка була головою Дніпропетровської облради, у 2007 р. І. М. Синявська очолювала Житомирську облраду, Т. В. Демченко – Миколаївську облраду, Н. А. Романова – Чернігівську облраду. У керівництві районних рад народних депутатів жінки також складають меншість: у 2003 р. головами районних рад були 6,97% жінок, у 2005 р. – 9,76%, у 2007 р. – 5,98% [6; 3, с. 63-65; 7; 8; 9; 10].

Отже, з часу проголошення незалежності України представництво жінок у Верховній Раді України не досягало 10%, хоча спостерігається тенденція збільшення кількості жінок-депутаток у ВРУ. Проте частка жінок у парламенті є ще не достатньою для утвердження гендерного паритету та проведення гендернозбалансованої державної політики. Також спостерігається принцип гендерної піраміди у законодавчій гілці влади і незначна кількість жінок у керівництві радами народних депутатів усіх рівнів.

Об'єктивна потреба у ширшому залученні жінок до влади і політики обумовлена наступними причинами:

– демократичне суспільство передбачає репрезентативну представленість основних соціальних груп, у тому числі жінок, в органах влади; багато проблем, що стосуються життя і суспільного статусу жінок неможливо розв'язати поза межами державної політики, а хто краще, ніж самі жінки зможуть їх відстояти і втілити у життя;

– жінки внаслідок специфіки свого менталітету, уважніше, з більшою ширістю ставляться до проблем, від яких потерпає наше суспільство сьогодні, зокрема соціокультурних, освітніх;

– недопредставленість жінок у вищих сферах врядування зменшує рівно вдвічі потенціал національної еліти.

Характер поведінки суб'єктів та сам спосіб прийняття рішень може значно оздоровитися, адже було виявлено, що збільшення кількості жінок у складі

державних органів сприяє підвищенню чесності і прозорості влади: «хоча навряд чи можна стверджувати, що жінки від природи є «чеснішими» і «менш корумпованими», ніж чоловіки, збільшення рівня їхньої присутності в органах влади протягом останніх кількох десятиліть у багатьох країнах світу, без сумніву, сприяло підвищенню уваги до питань підзвітності та соціальної справедливості [11, 286]. Водночас слід зазначити, що для забезпечення скільки-небудь істотного впливу в органах влади, потрібна «критична маса» жінок (частка яких має становити щонайменше 30%) [15, с. 7]. Проте лише кількісного збільшення жіночого представництва не достатньо, жінки повинні ясно усвідомлювати свої інтереси і заявляти про свої потреби.

Список використаної літератури

1. *Власенко Н. С.* Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків / Н. С. Власенко, Л. Д. Виноградова, І. В. Калачова. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 56 с.
2. Гендерна політика в Україні. Методичний посібник для державних службовців, представників органів місцевого самоврядування та ЗМІ. – Харків : Райдер, 2007. – 44 с.
3. Гендерний аналіз українського суспільства. – К. : ПРОООН, 1999. – 294 с.
4. Гендерні аспекти політичного лідерства обговорили на семінарі для жінок-міських голів [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.auc.org.ua/news/genderni-aspekti-politichnogo-liderstva>
5. *Музер Р. Дж.* Влияние избирательных систем на представительство женщин в посткоммунистических государствах / Р. Дж. Музер // Гендерная реконструкция политических систем / Редакторы-составители сборника: Степанова Н.М., Кириченко М.М., Кочкина Е.В. – СПб. : ИСПГ-Алетей, 2003. – 991 с.
6. Офіційна Україна сьогодні : інформація станом на липень 1997 року / уклад. Г. Андрущак [та ін.]. – К. : К.І.С., 1996. – 502 с.
7. Офіційна Україна сьогодні : Інформація станом на лютий 2003 року. – К. : Український Видавничий Центр, 2003. – 661 с.
8. Офіційна Україна сьогодні : понад 1500 центральних та регіональних установ. Понад 8000 посадових осіб: Інформація станом на квітень 2005 року. ; 8.вид. – К. : К.І.С., 2005. – 708 с.
9. Офіційна Україна сьогодні : понад 1500 центральних та регіональних владних установ: Понад 8000 посадових осіб. – К. : К.І.С., 2007. – 824 с.
10. Офіційний сайт Верховної ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.rada.gov.ua
11. *Радіца О.А.* Передумови виникнення корупційних правопорушень у державній службі України / О.А. Радіца // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.6. – С. 283–288.
12. Сайт Верховної ради України [Електронний ресурс]– Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/>

13. Чикалова И. Гендерная проблематика в политической теории / И. Чикалова // Введение в гендерные исследования : учебное пособие ; под ред. И.А. Жеребкиной. – СПб. : Алетейя, 2001. – Ч. I. – С. 80–107.
14. Handbook on Social Indicators. – New York : UN, 1989 : Studies in Methods. Series F. – № 49. – 166 p.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

PARLIAMENTARY ACTIVITY AS A FORM OF PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY WOMEN IN UKRAINE

Nataliya Oliynyk

Lviv Institute of banking

*The University of banking of National bank of Ukraine,
Department of Social Sciences, Faculty training and retraining
Shevchenko avenue, 9, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: olnata@ukr.net*

The article highlighted the activities of women parliamentary in the Verkhovna Rada of Ukraine and local authorities, analyzed women's representation in top management of the Ukrainian Parliament and a representative government at the local level. Special attention is paid to quantitative and qualitative analysis of the legislative activity of women members of Parliament of Ukraine, the subject submitted bills. In addition, the author provides some arguments on the need for a broader involvement of women in parliamentary activities.

Key words: parliamentary activity, women members of Parliament, legislative activity, Bill.

ДЕПУТАТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ФОРМА ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИН В УКРАИНЕ

Наталія Олійник

Львівський інститут банківського дела

*Університета банківського дела Національного банку України
факультет підвищення кваліфікації і перепідготовки
кафедра суспільних дисциплін
пр. Шевченко, 9, 79000, г. Львів, Україна
e-mail: olnata@ukr.net*

Освещена депутатская деятельность женщин в Верховной Раде Украины, органах местного самоуправления, проанализирована представленность женщин в высшем руководстве украинского парламента и в представительных органах власти на местном уровне. Особое внимание уделено количественному и качественному анализу законотворческой деятельности женщин-депутаток Верховной Рады Украины, тематике представленных законопроектов. Автор выделяет отдельные аргументы о необходимости более широкого привлечения женщин к депутатской деятельности.

Ключевые слова: депутатская деятельность, женщины-депутаты, законотворческая деятельность, законопроект.

УДК 141.7:2.001

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: garbadin@gmail.com*

Визначено специфіку функціонування політологічного дискурсу, його особливості, пріоритетні характеристики й евристичні можливості. З'ясовано своєрідність політичної ідентичності в контексті політологічного дискурсу, а також змінюваність цього поняття через співвідношення із концептом чужинця.

Ключові слова: чужинець, політологічний дискурс, політична ідентичність, плюралізм, концепт, індивідуальність.

Проблема визначення шляхів утвердження ідентичності в політичному вимірі буття не є новою – пошуки явлення людиною власної суті неодмінно виносять це питання і в політичну площину, адже без повного самоствердження через механізми політичної дії особистість буде завжди локалізованою.

Політичний простір буття, утвердження свободи як критерію ідентифікації підсумовує можливість здійснення людини загалом. Тут наголосимо лише на тому, що в процесі осмислення політико-соціальних дискурсивних практик на сучасному етапі їх теоретичного означення має новизну, специфіку котрої необхідно розглянути.

Єдиноможливою формою не-згоди є дія, попередньо окреслена зовнішньою схемою: протиріччя, розвиток, синтез не вирішуються, відбувається лише ентропія, «гра на пониження інтелекту», яка веде до уніфікованого, усередненого ординату, що й закріплюється як норма та зразок, клеймо «людського» [2, с. 9]. Елементарне узагальнення системи координатних основ буття людини, політичної форми його зрізу відтворює псевдоуніверсальність – вона у свою чергу конструює можливість псевдоінакшості, псевдочужинства: «функціональний підхід утверджує торжество диференціації, на чому ґрунтується торжество інтерсуб'єктивної влади загальних місць» [2, с. 9]. Така-от узагальнювальна форма індивідуальності зумовлює втрату себе у формах відчуження, втрату себе як іншого, втрату підвалин для існування чужинця, у сенсі розуміння останнього як форми існування індивідуальності за межами цієї інтерсуб'єктивної влади, а також маргіналізованих каналів її функціонування. Процес мислення, ключовий у визначенні чужинця, перетворюється на набір операцій, котрі мають наперед задану логіку функціонування.

Не варто забувати, що важливою характеристикою політики є пошук нових форм інтерпретації сенсу, структур його означення. Політична наука отже, має

зберігати спрямованість не на рефлексивне осмислення свого часу та простору, не на пошук ідентичностей, а на пошук у просторі й часі чужинця, невідповідність динаміки існування якого у політичному просторі актуалізує можливі моделі функціонування і загалом у майбутньому, і розкриваючи альтернативність цих моделей уже такими, що існують на цей момент. Момент нестійкості, нестабільності, притаманний простору політичного, через чужинця може бути схоплений через можливість його становлення, а не деградації, спричиненої загортанням у статичності розвитку загалом. Будь-якій формі абсолютності, політичній зокрема, невіддільно властива іманентність доцільності, що перетворює її на самодостатню структуру. Хибність такого розуміння політики не потребує доведення, оскільки історія політичної думки яскраво демонструє: із таких мотивів формувалися лише тоталітарні зразки функціонування політики.

Зауважимо, чому предметом дослідження є саме чужинець, а не Інший. Останнього, в контексті наукової думки ХХ ст., визначено через призму консенсусу, а не концепту. Відповідно і його дискурсивна артикуляція у політичній думці зведена до можливості та ймовірності уніфікації смислового простору; конструювання ж чужинця пов'язане насамперед із відмінністю, розрізненням, без натяку на їхню необхідну елімінацію.

Дійсність останнього, з огляду на текстологічний вимір осмислення дискурсу, також можна розглядати як єдність контексту виникнення, системи кодів як форм означення смислу й інтерпретатора. З цієї позиції чужинець постає як означення із ракурсу інтерпретатора, зважаючи на контекст дослідження.

Не існує простих концептів: вони завжди утворені поєднанням складників, а не єдиним елементом, оскільки їх цілісність фрагментарна. Тому, з одного боку, виникає питання про вторинність чужинця і його співвідношення зі суб'єктом політичних відносин, дискурсу загалом. З іншого – чи концептуальне виявлення чужинця не передбачає звуження розуміння дискурсивних практик до відмінностей, спрощуючи його загалом? Насправді просте ототожнення чужинця із певним особливим об'єктом зробить з нього особливий суб'єкт, а суб'єктне його розуміння призведе до аналізу через співвідношення з іншими суб'єктами, тобто до проблеми Іншого. Пріоритет нашого дослідження полягає у виявленні позиції чужинця, взятому в епістемологічному сенсі, тобто до рівня реалізації конкретним суб'єктом, а з такої позиції чужинець – «ніхто, ані суб'єкт, ані об'єкт» [3, с. 27]. Отже, концептуалізація чужинця передбачає вміщення своєрідної амбівалентності: з одного боку – це симптом, який характеризує специфіку дискурсу, політологічного зокрема, його пріоритети за лініями контролю й обмеження, з іншого – означення можливого світу в сенсі окреслення його евристичними можливостями дискурсу. Тобто, з одного боку, він ставить під сумнів доцільність і завершеність простору політичного буття, з іншого – пропонує варіації його модифікації.

На окрему увагу заслуговує поняття ідентичності та його кореляція згідно з концептом чужинця у політичному вимірі простору буття, адже «нема і не може бути тієї методології жодної дії – політичної, економічної, культурної, – котра б виходила із визначеності суб'єкта цієї дії. Суб'єкт завжди виявляється набагато менш визначеним, аніж об'єкт цієї дії. І саме через таку його принципову фрагментацію» [7, с. 20]. Одразу ж зазначимо, що ми не маємо на меті підірвати доцільність використання самого поняття ідентичності у розумінні його як механізму

самоусвідомлення й означення індивіда себе самого як особистості. Ми прагнемо критично переосмислити використання цього поняття з огляду на його застосування у полі предметного означення особистості на вторинному рівні – коли постає питання самовизначення, політичного зокрема, і саме через ідентичність виникає спокуса «зняти» проблему розрізень, через розмивання особистісних переконань у вирі доцільності й загальноприйнятості.

Популярність цього поняття ґрунтується на кризі національної держави, глобалістичних тенденціях розвитку світу, котрі так чи інакше примушують переосмислювати ідентичність у будь-яких формах її вияву. Принципова фрагментарність суб'єкта в просторі буття політичного ставить під питання всяку ідентичність, оскільки суперечить її основному лейтмотиву – пошуку та, що, мабуть, важливіше, – знаходженню й обґрунтуванню єдності за тим чи іншим індикатором, тією чи іншою характеристикою або навіть їх конгломератом.

Загалом під ідентичністю варто розуміти можливість співвіднесення чогось із собою у їх неперервності, мінливості та його осмислення. М. Гайдеггер під ідентичністю розумів усезагальність буття. Та й узагалі *класична традиція її розуміння* – «з самістю, але аспект самототожності доповнювався при цьому акцентуванням аспекту співвіднесеності з іншим, що вимагало розгортання відносин між особистою самістю (сущим, здатним промовити «Я»), яка перебуває в турботі, та безликої самості *Das Man*» [6, с. 298].

Цікавої позиції дотримувався також М. Бахтін. У межах діалогічного напрямку філософії він сформулював ключову для дискурсів ідею «всюдизнаходжуваності» людини, суть якої полягає ось у чому. «Істинне «Я» завжди перебуває в точках незбіжності людини із самою собою, в її ідентифікаціях з «Іншим» [6, с. 299]. Постмодерні пошуки принципів функціонування дискурсу дещо поєднують такі дві лінії, зосереджуючи увагу навколо інтерсуб'єктивності як чинника кореляції смислових конструктів. У контексті предмета нашого дослідження це можна пояснити так: особистість проектує власну позицію, своє ставлення до актуальної політичної проблематики, обмеженої дискретним означенням простір-часу, в інтерсуб'єктивний горизонт життєвого світу, що виявляється у політичному дискурсі. Відповідно концепція персоналізованої ідентичності, можливості автономної дії може бути стійкою лише тоді, коли опирається на згоду чи підтвердження від механізмів схвалення такої дискурсивності. Це й обмежує вияв і дискурсивності, яка надає індивідуальності, адже ідентичність має пройти через механізми владного схвалення, ідеологічні надбудови та побудови, що здебільшого її обмежує чи впорядковує лазівки доцільності. Тут і виникає концепт чужинця, зовнішнього стосовно цих правил гри, здатного зумовлювати їхню межевість, через утвердження своєї межевості, а відтак – усепроникності в політичний зріз буття людини. Уникання цієї проблематики містить у собі інтенцію з тоталізації політологічного дискурсу, яка позбавляє його зовнішнього впливу, що в перспективі може спричинити самозамикання дискурсу і перерости у тоталітарну завершеність. Натомість його розроблення здатне виявити можливість плюральності та вираження особистісних означень без загрози їхнього нівелювання панівними тенденціями динаміки існування політологічного дискурсу.

Нетотожність індивіда самому собі виявляється у трьох вимірах: по-перше, на рівні інтерсуб'єктивної автокомунікації «Я-Я» (тут чужинець постає як констатація

нецентрованої можливості самопозиціонування у політиці); по-друге, на рівні інтерсуб'єктивного відношення «Я-Ти», тобто «Ми» (чужинця представлено як нетотожність загальноокресленій позиції, вихід за межі схеми домінантної ідеології та її ціннісної шкали); по-третє, відношення «Я-не-Я», тобто рівня «тілесності» (чужинець постає у призмї наявності й окресленні її постулювання – в можливості матеріального означення себе як цілісності у політологічному дискурсі). Отже, самореалізація концепту чужинця тут дворівнева: по-перше, у сенсі об'єктивації просторово-часових означень наявності, по-друге, у сенсі символічного виразу такого концепту внаслідок маскування, маркування політичної реальності й виведення альтернативи існування в її межах.

Доцільно згадати відому дослідницю Ш. Муфф. У полі її наукових інтересів перебувають ідентичності, котрі, відповідно до її позиції, завжди залишаються незавершеними, оскільки влада й антагонізми становлять невіддільну частину політики. «Будь-яка ідентичність може набути значення або конкретизації тільки через свої виняткові зв'язки з іншими: одне слово, створення ідентичності «ми» завжди вимагає конструювання ідентичності «вони», що є відмінною від «ми» [5, с. 277]. Протиставлення «ми-вони» завжди двозначне, оскільки вміщує в собі «іншого», тому всяка ідентичність завжди незавершена. У політичному просторі буття це окреслює бінарність «свій-чужий» як форму опредмечення всеохопності соціально-політичних відносин. Відмінності, розрізнення між ідентичностями за таких умов повинні опиратись на певну еквівалентність – без останньої та чи інша ідентичність була би байдужою до вияву інших варіацій можливого смислу, завершеною у логіці свого існування. І за таких умов (оскільки ще й жодна ідентичність не є наслідком природності, а виникає у соціально-політичному середовищі) «влада завжди буває втягнена в утворення кордонів, які окреслюють ідентичність, особливо тих, які створюють суперечність між другом та ворогом» [5, с. 277].

Отже, простір колективної ідентичності перетворюється на простір політичної боротьби. Для її характеристики Ш. Муфф застосовує поняття гегемонічної стратегії – такої стратегії, що прагне встановити деталізовані межі ідентичності, поза якою інші її варіації втрачають свій сенс. На ґрунті цих переконань дослідниця вважає недоцільним розгляд можливості функціонування раціонально-нейтральних правил, згідно з котрими окремі вчені прагнуть формувати суспільно-політичний дискурс щодо найважливіших суспільних справ, у подібний спосіб будуючи конструкт політологічного дискурсу.

Цікаво в цьому аспекті згадати поняття акулутетичного («наслідувальницького») обґрунтування, запропонованого Р. Шарлеманом для опису відношення «Я-Інший», відповідно до якого внутрішнє суб'єктивне «я» відповідає на заклик до наслідування, що випливає із самої суб'єктивності, котра знаходить свій вияв у іншій особі. Передумовою такого підтвердження є ситуаційна вираженість дискурсу, в який занурено співвідношення «Я-Інший». «Інший» за таких умов здатен виявити «мою» суб'єктивність, активізувати «мою» волю, сприяти реальному означенню потенційних форм «мого» існування.

Загалом класичне розуміння чужинця детермінує появу концепту ідентичності, покликаною найрізноманітніше структурувати відмінність, розрізнення до тотожності. Це ще Декартова традиція – інакшість як тотожність самому собі найменш суперечлива, а у Г.В.Ф. Гегеля вона знайшла абсолютний вияв –

самоприсутність, охоплена Абсолютним Духом, не може стосуватись відсутності як такої. Саме в межах цієї традиції відмінність підпорядкована ідентичності. У такому контексті постмодерного прочитання Гегеля в чужинці, «я» влізнає себе поза собою, а згодом стає повністю присутнім перед собою у запереченні й через заперечення алтерності чужинця. Постмодерне прочитання в цьому аспекті має дві можливі варіації: 1) винесення чужинця поза межі тотальності «я» і фактичне його переосмислення концептом чужинця; 2) фіксація чужинця через можливість альтернативного прочитання себе самого у персоналізованому діалозі, що фактично зводить його до «Іншого» в тому сенсі, який йому був наданий раніше.

Відомий дослідник Л. Донскіс, розглядаючи ідентичність, зауважує: «Спосіб, у який ми сприймаємо себе і навколишній світ, може бути унікальним і дуже особистим, але поняття, якими ми мислимо, і мова, якою розмовляємо, представляє світ і довгу історію людської душі... поєднання того, що існувало задовго до нас, із новизною і самобутністю наших реакцій і вибору запускає в дію нашу ідентичність» [4, с. 25]. Загалом залишається слабо обґрунтованим те, як особистісна унікальність може містити в собі вияв універсальних понять у сенсі їхнього розуміння як історично лінійного накопичення досвіду в політичному зрізі буття людини, адже поза дискретністю умов її існування історичний вектор набутих означень має переважно характер анахронізму. Така форма прогресування може стосуватись заледве принципів, ціннісних аспектів її самоусвідомлення, але й вони відчують на собі темпорально-просторово зумовлену мутацію.

Ще один цікавий аспект, визначений Л. Донскісом: «...Насправді, ідея ідентичності не тільки допомагає подолати прогалину між «має бути» і «є», а й постає спробою погодити й поєднати те, що роз'єднала сучасність: правду і цінність, раціональність і традицію, знання і соціальну близькість, індивідуальне і колективне. Що слабшим стає відчуття приналежності, то сильнішим є прагнення створити, змінити чи викувати ідентичність. Вражає двоїстість ідентичності: обіцяючи подарувати вам незалежне існування як самобутньому, постійному і незамінному індивідові, вона водночас приборігає й тримає для вас безпечну нішу в громаді, з якою ви з тих чи інших причин ідентифікуєте себе більше, ніж з іншими громадами чи групами» [4, с. 27]. Не зовсім зрозуміло, як цю прогалину заповнюють під час зіставлення себе із тою або іншою загальною ідеєю – чи це вищі ідеали, відчуття доцільності в системі при ролі «гвинтика», чи особиста участь як невідворотна...

Так чи інакше, це буде не зовсім коректне означення свого становища у всякій формі його інтерпретації. Та й факт роз'єднаності правди і цінності в умовах сучасності шляхом колективного переконання навряд чи коректно виправляти. Переконання – завжди форма викривленості об'єктивної даності. Це теж своєрідний конструкт. Однак не варто його культивувати через призму традиції, тим паче раціонального ладу, оскільки хтозна чи можна стверджувати, що такі знання гарантуватимуть момент соціальної близькості. Та й можливість поєднаності незалежності існування і життя у громаді сумнівна у будь-якому ідентифікаційному її вимірі, адже остання так чи інакше передбачатиме визнання певних рівнів поєднаності, незважаючи на рівень незалежності індивіда. Усе це чітко здатний проілюструвати політичний дискурс, у межах котрого такі вияви ідентичності можуть лише показати міру індивідуальної готовності піти на зустріч і прийняти, погодити втрату певного рівня особистісності заради ідентичності. Це може навіть нагадувати

класичну форму суспільного договору: аби повністю ввійти у контекст ідентифікації, потрібно добровільно позбутись певних особистісних характеристик, адже соціальність через призму ідентичності ще чутливіша до компромісності, навіть уніфікації. Тут і виявляє себе по-особливому чужинець як певний критерій обмеження у політологічному дискурсі (та й обмеженості) ідентичності, оскільки остання, позбавлена межі, з відкритою можливістю до саморозгортання, здатна набувати загрозливих форм. Прикладом цього слугує доктрина націонал-соціалізму – тут чітко можна простежити ідентичність расову, культурну, раціональну і віддану традиціям. Важливо пам'ятати: традицію, раціональність не треба сліпо розглядати через еволюційність. Її доцільність повинна не виходити за межі принципу, методу, тобто специфіки мисленнєвого процесу, і не перетворюватись на невидимий тягар, який нависає кінцевою потребою над індивідом.

Важко погодитись і з тезою Л. Донскіса про те, що «ідентичність стає майже всім для людини постмодерну, яка є і творцем, і переважно трансформатором цієї ідентичності. У цьому наш сенс буття, форма дискурсу, самопізнання, самотлумачення, світосприйняття та чудова нагода сформувати себе іншим у своїй країні. Ідентичність оберігає і ранить нас. Завдяки формуванню чи зміні ідентичності можна перейти з політичної більшості до культурної меншості і навпаки» [4, с. 31]. Безсумнівно, під впливом тенденцій глобалізації питання ідентичності порушене повному, – або ж у сенсі необхідності захисту локальної унікальності громад, або її розчиненні у загальногуманістичних виявах людяності, хоча не можна сказати, що така дихотомія гідна претендувати на статус сенсу життя. Безумовно, вона претендує на статус дискурсу, але лише у напрямі відтворення іншого як форми підтвердження ідентифікаційних нахилів тієї чи іншої ідентичності.

Ще один цікавий момент – співвідношення чинників індивідуальності та суспільності в сенсі ідентичності. «У той час, коли одна частина нашої ідентичності утримує нас від суспільства, інша кличе туди за ідентифікацією ... Ми здатні тримати в собі два взаємовиключні підходи до суспільства – той, що відкидає, і той, що залучає в себе, індивідуалістичний і холі стичний, – і обидва дарують нам спосіб існування» [4, с. 36]. Проте і тут складно погодитись, оскільки чітке протиставлення індивідуального та холістичного підходу через призму ідентичності вельми сумнівне. Ідентичність передбачає зіставлення себе із кимось – самототожність хіба що здатна творити «Іншого», який логічно вміщується у правила дискурсу, динаміка котрого визначена ідентичністю. Питання чужинця тут просто недопустиме. Саме тому варто не погодитись і з таким твердженням, що «мати ідентичність означає бути представленим як самотутній індивід, член родини, людська істота з її унікальним життєвим досвідом і цінністю, представник соціального класу і член або представник нації». Самобутність не обмежена і не визначена суто унікальністю досвіду, тим паче індуктивно переміщеного до соціального ланцюжка "клас-нація". Індивідуальність чужинця, особливо в її політичному означенні, може бути осмислена лише через відмінності й розмежування, розрізнення, а відтак не може мати ідеологічної надбудови, бо остання мусить ґрунтуватись на певній доктрині як результатів функціонування політичного дискурсу із визначеними результатом та напрямом подальшого руху, що заперечує логіці існування концепту чужинця загалом.

Загалом осмислення і пошук шляхів обґрунтування не-ідентичності, форм ствердження чужинця як варіанта позбавлення політичного дискурсу статусу

завершеної тотальності характерне для представників постмодернізму. Одночасно не варто вбачати тут намір звуження динаміки такого концептуального потягу лише до постмодерного означення. Цікаві погляди в цьому контексті належать Т. Адорно, зокрема розроблення негативної діалектики як форми функціонування критики універсальності просвітництва.

На думку вченого, суперечності – ознака неістинної тотожності, а видимість тотожності властива мисленню. Так, мислити – означає ідентифікувати, встановити тотожність. «Оскільки ця цілісність будує себе за зразком логіки, ядром якої є закон виключення третього, то все, що цьому закону не підкоряється (все якісно розрізнене), позначається як протиріччя» [1, с. 16]. Останнє ж – це нетотожне з погляду тотожності: «головування принципу протиріччя в діалектиці означає співвідношуваність, співмірність гетерогенного і мислення цілісності. Діалектика – послідовне логічне усвідомлення нетотожності» [1, с. 16]. Недостатність, незавершеність, неповнота підштовхує думку із безпосереднього мислення в діалектику як форму її концептуалізації. Тотожність і протиріччя за таких умов стають нероздільними, а «тотальність знову перетворить конкретність на ідеологію, якою конкретність справді стає» [1, с. 16].

Специфічного означення за таких реалій набуває чужинець. Його тут доцільно розуміти як не-наявну самість, того, хто позбавлений достовірних означень, – це радше стосується «царини непідкореного, неусмиреного, на що накладає табу понятійна сутність» [1, с. 25]. Додатково впливати на цю незаангажовану процесуальність може ідеологія.

За Т. Адорно, розв'язання діалектичної суперечності, яке належить Гегелю, достатньо ілюзорне. Адже відмінності між двома членами протиставлення знімає вищий концепт, попередньо підпорядковуючись поняттю ідентичності, – його Адорно критично називав «мисленням ідентичності». Мислення ідентичності послаблює смислове навантаження відмінності через її опосередкування, універсалізацією. У розумінні Т. Адорно, така редукція має насильницький характер, який він прагне подолати через негативну діалектику. Специфіку останньої можна зрозуміти так: її негативність продиктована відмовою від опосередкування відмінностей вищим концептом; відповідно сторони суперечності залишаються протиставленими, або «негативними». Діалектика Гегеля має теоретичний характер, ще й тому вона ілюзорна.

Натомість думка, що поза діалектичним процесом не здатна окреслити нічого позитивного, ствердного, здатна вийти за межі предмета, з яким до цього створювала ілюзорну єдність, – їй більше не потрібно виявляти цю поєднуваність, оскільки «така думка стає незалежнішою, ніж у концепції своєї абсолютності, в рамках якої змішується суверенне і зумовлено-слухняне» [3, с. 36]. Альтернативність негативної діалектики полягає ось у чому: «Вимога обов'язковості системи – це вимога наявності моделі мислення. Ці моделі не є за своїм типом монадологічними» [1, с. 39]. Така модель мислення, вважає Т. Адорно, здатна осягати особливе, не-ідентичне контекстові загальної тотожності, не розчиняючи його сутнісну особливість у загальному понятті, що гарантує можливість модельної форми мислення, його передавання через ансамбль моделей.

Усе це дає підстави для виокремлення принципу не-ідентичності як способу подолання конфлікту між реальністю та її концептом – засобами цієї негативної

діалектики кожен аспект був виражений через критичне відсилання до «іншого». Використовуючи цей метод, Адорно сподівався врятувати не-ідентичне, випадкове, чуттєве, конкретне від абстрактних універсальних вимог автономного розуму». Лейтмотивом такої логіки дезінтеграції було прагнення довести антиномії просвітництва до межі й подолати їх зсередини, що в свою чергу мало на меті зняти прочитуваність голосу суб'єкта й об'єкта (цікавий збіг – власне «діалектика» в перекладі з грецької означає «розмовляти») і фактично синонімічну простежуваність цього голосу-Логосу. Водночас такий момент деконструктивності в Т. Адорно, на відміну від постмодерністів, був доповнюваний моментом реконструкції – через пошук нової логіки у мить цієї дезінтеграції.

Отже, не-ідентичність через призму негативної діалектики різко відрізняється від постмодерної наукової стратегії, лише до певної межі поділяючи його ідейне натхнення. Не-ідентичність покликана для постулювання унікальності об'єкта, його не-тотожності ані собі, ані суб'єктові. Це радше постулат протопостмодернізму, який у дечому має розглянути питання чужості та моментів її захисту від розчинення у тотальності класичних схем раціональності та вибудованих на їхніх основах політичних дискурсах, котрі прагнуть претендувати на універсальний, позачасовий і позапросторовий статус.

Загалом важко заперечити кризу ідентифікації, теоретичну ідейність якої було сформовано у руслі постмодерної наукової парадигми. Виклики глобалізованого світу посилити, з-поміж іншого, і тенденцію еkleктизму – її було лише відтворено в постмодерні як одну із характеристик у поясненні різнонаправленості властивих йому наукових концептів. Еkleктизм виявив себе й у контексті політичних відносин, на нього неможливо не зважати і в процесі побудови моделі сучасного політологічного дискурсу. Це дає нам змогу заявляти про принципову плюральність у соціально-політичній інтерпретації доцільності на спрямованості політичного дискурсу, його матричній визначеності. За таких умов втрачає актуальність дискурс легітимації, що у політичній сфері набував означення через ідеологічно окреслену лінійність, потребу в пошуку єдиних вартостей, єдиного напрямку руху. Натомість за нових умов стає пріоритетним чужинець – чинник зовнішній стосовно системи як динамічної активності політичного дискурсу, що, зважаючи на свою смислову інваріантність, постає іманентним фактором внутрішньої можливості такого дискурсу, за умов констатації у ньому цього еkleктизму, цієї плюральності.

Список використаної літератури

1. Адорно Т. Негативная диалектика / Т. Адорно. – М. : Науч. мир, 2003. – 374 с.
2. Босенко А. О другом: симуляция пространств культуры. Красота как мера целесообразности развития вообще / А. В. Босенко. – К. : ВЕК +, 1996. – 349 с.
3. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; пер. с франц. и послесл. С. Н. Зенкина. – М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 288 с.
4. Донскіс Л. Збережена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс. – К. : Факт, 2010. – 312 с.

5. Енциклопедія постмодернізму / наук. ред. О. Шевченко. – К. : Основи, 2003. – 503 с.
6. Постмодернізм : енциклопедія – Мн. : Книж. дом, 2001. – 1038 с.
7. *Пятигорский А.* Что такое политическая философия / А. Пятигорский. – М. : Европа, 2007. – 152 с.

Стаття надійшла до редколегії 24.03.2013

Прийнята до друку 25.05.2013

AN ISSUE OF POLITICAL IDENTITY IN THE FRAMEWORK OF POLITOLOGICAL DISCOURSE

Andriy Garbadyn

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: garbadin@gmail.com*

Defined the specific functioning of political discourse, his specificity, priority definitions. Defined heuristic possibilities of political discourse. It was found specific political identity in the context of political discourse and variability of this concept by the correlation with the alien concept.

Key words: alien, political discourse, political identity, pluralism, concept, individuality.

ПРОБЛЕМА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Андрей Гарбадын

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: garbadin@gmail.com*

Определено специфику функционирования политологического дискурса, его особенности, приоритетные характеристики. Определены эвристические возможности политологического дискурса. Выявлена своеобразность политической идентичности в контексте политологического дискурса, а также изменчивость данного понятия через соотношение с концептом иностранца.

Ключевые слова: иностранец, политологический дискурс, политическая идентичность, плюрализм, концепт, индивидуальность.

УДК 378.1

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ В СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ

Леся Угрин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: uhryn_l@ukr.net*

Проаналізовано особливості й чинники трансформації та конструювання ідентичності в суспільствах, що трансформуються. На прикладі України обґрунтовано взаємозалежність процесів консолідації нового режиму і становлення національно-державної ідентичності. Стверджується, що в умовах розмитості, амбівалентності політичних, соціальних та національно-етнічних ідентичностей перехідних суспільств, наднаціональні (цивілізаційні) ідентичності, зумовлені інтеграційними спрямуваннями, сприяють формуванню нової самототожності спільноти на макрорівні.

Ключові слова: колективна ідентичність, макроідентичність, інтеграція, консолідація демократії, Інший, Чужий.

Пріоритетним напрямом розвитку сучасних держав є формування (трансформація) і захист їхніх ідентичностей, визначення нових маркерів ідентифікації в умовах глобалізації та кризи світового порядку. Для кожного суспільства ідентичність – цінність, яка не підлягає торгу і гарантує збереження буття спільноти та держави. М. Кастельс стверджує, що «розпад єдиної ідентичності рівнозначний розпаду суспільства як раціональної соціальної системи» [5, с. 298]. А російський філософ В. Самохвалова слушно порівнює здатність спільноти до самоідентифікації з «імунітетом на психо-культурному рівні», котрий дає змогу «розпізнавати «своє» і «чуже», протистояти чужому, якщо воно здатне завдати шкоди якості свого або замінити його» [15, с. 31]. Адже ідентичність – індивідуальна та колективна – завжди поєднує два важливі аспекти суб'єкта – тотожність самому собі через почуття приналежності до групи та унікальність через уявлення про іншість, дистанціювання від Іншого або ж Чужого. Наприклад, С. Гантінгтон визначає ідентичність як «самосвідомість індивіда або групи, котра є результатом самоідентифікації, коли вони усвідомлюють, що володіють певними якостями, котрі відрізняють їх від інших» [19, с. 51].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. більшість суспільств і держав зіткнулися з кризою ідентичностей. Вона актуалізували питання, винесене С. Гантінгтоном у назву його відомої праці: «Хто ми?» Вчений визначив кілька спільних причин кризи ідентичностей у сучасному світі: глобальна економіка, революція у розвитку транспорту та комунікаційних технологій, міграція населення, поширення демократичних цінностей, закінчення «холодної війни» [19, с. 13]. Усі вони загалом пов'язані з глобалізацією та її наслідками.

Перед державами, що виникли внаслідок дезінтеграції СРСР і соціалістичної системи й перебували (або й надалі перебувають) у процесі демократичних трансформацій, окрім цих глобальних викликів, постала проблема самоусвідомлення й пошуків автентичних культурних та символічних кодів, дискурсів, які б означували почуття приналежності громадян до спільноти, що демократизується і відмовляється від авторитарного минулого. У цьому сенсі нова ідентичність потребує визначення нових ціннісних засад існування, а також відповідних їм інституцій і практик, які стануть підґрунтям нової ідентичності суспільства. Іншими словами, посткомуністичні суспільства мають сформувати нові ідентифікаційні моделі, котрі визначатимуть поведінку і окремих громадян, і суб'єктів політики, і власне держави загалом на міжнародній арені. Ідентичність у такому контексті постає необхідним ресурсом суспільно-політичних змін, їхнього сприйняття та легітимізації громадянами. Позбувшись комуністичної ідеології як основного маркера ідентичності, посткомуністичні держави, передовсім пострадянські, опинилися перед необхідністю пошуку інших способів самовизначення – релігію, етнічність, територію, історичну пам'ять, цивілізацію тощо. Як засвідчує досвід країн ЦСЄ, ефективне формування нових ідентифікаційних моделей обумовлює успіх соціально-політичних трансформацій, сприяє демократизації політичної системи.

Метою статті є аналіз ідентичності як вагомого чинника демократизації та реалізації інтеграційних стратегій у посткомуністичній Україні.

Незважаючи на велику кількість літератури, присвяченої проблемам інтеграції та ідентичності, вивчення останньої як важливої детермінанти демократизації та інтеграційних процесів є недостатнім. Серед українських науковців цю тематику досліджують Н. Пелагеша, Л. Нагорна, А. Колодій, М. Зайцев, С. Федуняк, Г. Яворська та ін. Наприклад, Н. Пелагеша акцентує на європеїзації української національної ідентичності [12]; Л. Нагорна, А. Колодій, В. Сташук – на регіональних ідентичностях як чиннику інтеграційних процесів в Україні [6, 9, 16]; К. Шинкарук вивчає зовнішньополітичні ідентичності України в контексті українсько-російських відносин [21]; О. Полтораков розглядає деякі аспекти ідентичності в рамках євразійського вектору співробітництва [13]. З-поміж російських авторів, що вивчають ідентифікаційний чинник в інтеграційних процесах, варто назвати В. Ачкасова, С. Кортунова, О. Попову, І. Семененко, М. Стрежнєву, Д. Треніна та ін.

Проблеми набуття, конструювання ідентичності держав і суспільств, що постали після зруйнування соціалістичної системи, розглядаються й аналізуються в контексті процесів демократизації та консолідації нового режиму. Зокрема прихильники структурного підходу в транзитології вважають національну ідентичність та національну єдність необхідною структурною передумовою демократизації режиму. Якщо проблема національної єдності та ідентичності не вирішена, то вона, зазначає російський політолог А. Мельвіль, «може перетворитися, і найчастіше перетворюється, на серйозну перешкоду і гальмо на шляху демократичних змін» [8, с. 342]. Адже в процесі посткомуністичних трансформацій одночасно формується і політична нація, і національна держава. Незавершеність цих процесів, як засвідчує досвід пострадянських держав, суттєво впливає на перебіг і, головне, – результати суспільно-політичних перетворень. Прихильники процедурного підходу в транзитології, акцентуючи на інституціях та діяльності політичних акторів як основних чинниках демократизації, одночасно не заперечують вагомості впливу

культурних факторів на сприйняття й функціонування нових демократичних інституцій. Без когерентності нових демократичних інституцій та колективної ідентичності, яка сприяє їхньому позитивному осягненню, формує суспільно-політичні ідеали, що не заперечують минулий історичний досвід спільноти, вони деінституалізуються і поступаються місцем неформальним інституціям. Останнє, своєю чергою унеможлиблює консолідацію демократії.

На основі аналізу і порівняння посткомуністичних транзитів канадський дослідник Т. Кузьо обґрунтував необхідність для України та інших пострадянських держав так званого квадрантиту, в рамках якого необхідно розв'язати чотири основні завдання: державотворення, формування національної ідентичності, політичної нації та громадянського суспільства [23, с. 169], і котрі, на нашу думку, є взаємодетермінованими.

Отже, побудова демократичної держави та набуття нею національної ідентичності (на відміну від етнічної) є взаємозалежними процесами, оскільки консолідація демократичного режиму неможлива без національної консолідації. Тому для посткомуністичних держав нагальною потребою суспільного розвитку є конструювання спільної (макро) ідентичності на територіальній, громадянській, національній або ж субнаціональній основі, через яку вони репрезентують себе і сприймаються у глобалізованому світі. Адже рівень глобального, ще в 80-х рр. минулого сторіччя зазначав Н. Еліас, зумовлює шанси на виживання спільноти. Це посилює вагомість інтеграційних процесів та міжнародного співробітництва й вимагає переходу від Я-ідентичностей до Ми-ідентичностей [22, с. 315–316].

Процес набуття нової ідентичності посткомуністичних суспільств передбачає, з одного боку, репрезентацію своїх ціннісних засад, національних кодів й символів, виявлення унікальності, яка вирізняє їх з-поміж інших держав, а з іншого боку – відкритість і вбудовування у регіональні (й глобальні) системи через зовнішньополітичну діяльність та формування нових рольових структур, що співвідносяться з рольовою структурою міжнародної системи. Визначення напрямів міжнародної співпраці чи інтеграції, відповідна зовнішньополітична діяльність сприяють набуттю нової ідентичності (зовнішньополітичної), котра є продуктом взаємодії держави на міжнародній арені й також впливає на самоусвідомлення спільноти. Для держав, що трансформуються, зовнішні чинники ідентифікації нерідко бувають визначальнішими, ніж внутрішні – культурно-національні, історичні, але одночасно вони вимагають зорієнтованості стосовно Інших та Чужих.

Руйнування попередньої ідентифікаційної моделі через відмову від комуністичної ідеології та етатистських цінностей зумовило розмитість, амбівалентність соціальних, політичних, а нерідко й етно-національних ідентичностей у пострадянських суспільствах. Зневіра й розчарування у новій політиці спричинили своєю чергою актуалізацію ідентичностей минулого – достатньо високий відсоток людей прямо або опосередкована, свідомо чи підсвідомо продовжують ідентифікувати себе з неіснуючим СРСР. Відсутність усталеної базової ідентичності (наприклад, національної, як у країнах Центрально-Східної Європи), яка слугує рамкою іншим ідентичностям, упорядковуючи їх через ціннісні та культурні виміри, спричинила слабкість нових демократичних інституцій, послаблення зв'язків між громадянином та державою, перенесенням його лояльності на інші – зазвичай – недержавні інститути. Конституції, які були прийняті у пострадянських державах, у

тому числі й в Україні, не відповідають реальним інституційним практикам, оскільки, крім нормативно-юридичного аспекту вони «в кожному конкретному випадку передбачають політичну ідентичність», яка може виявлятися через декларовані в конституційних текстах принципи, символи, ідеології, типи політики. Адже конституція не може обмежуватися характеристикою лише конституційного ладу. Вона припускає громадянську підтримку та уособлює конкретну політію, певний політичний режим» [3, с. 24].

В історичному й геополітичному вимірах Україна, за висловом С. Гантінгтона, сформувалась як «розколота країна», по якій проходить «лінія розлому між цивілізаціями» [20, с. 255]. Це зумовило регіональну розрізненість українського суспільства, яка накладається на релігійні, мовні, ідеологічні відмінності, формуючи дихотомічні (по лінії Захід–Схід) й конфліктні регіональні ідентичності. Ця розрізненість має ціннісне підґрунтя, детерміноване різним історичним досвідом громадян, що мешкають у відповідних регіонах країни. Соціологічне опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології в листопаді 2012 р., хоча й засвідчує деяке зростання громадянської ідентичності (59,6% опитаних вважали себе передовсім громадянами України), все ж підтверджує значний вплив регіональних ідентичностей (чверть опитаних (25,1%) визнали локально-територіальну ідентичність як основну); 8,3% респондентів й надалі пов'язують свою ідентичність з Радянським Союзом; передовсім європейцями себе вважають лише 1,9% опитаних [1]. Як уже зазначалося, незважаючи на позитивну динаміку зростання громадянської ідентичності (яка, на наше переконання, має радше формальний характер і асоціюється з державною приналежністю та відповідною відміткою у паспорті), регіональні ідентичності продовжують домінувати в ситуаціях зовнішньополітичного вибору, тлумачення й ставлення до подій минулої української історії та, що важливо для сьогодення, обумовлюють електоральні преференції громадян. Останній чинник мотивує авторитарні українські еліти до активного використання регіональної розрізненості у виборчих технологіях для «отримання політичної та економічної ренти коштом суспільства» [4, с. 34], що, безперечно, не сприяє формуванню спільної ідентичності українських громадян та державної ідентичності, а ще більше посилює її кризу. Труднощі формування спільної (макро) ідентичності ускладнюються також актуалізацією ідентичностей, сконструйованих у межах транснаціональних соціально-політичних мереж, котрі долають кордони і поєднують різні культури. Їхній вплив посилюється послабленням держави у глобалізованому світі.

Отже, для суспільств, що трансформуються і зазнають труднощів самоідентифікації та її самопояснення в глобалізованому світі й, відповідно, відчувають брак соціально-політичної консолідації, важливе значення має формування наднаціонального (макро) рівня ідентичності як відчуття приналежності до ширшої цивілізаційної спільноти з усталеною системою цінностей. З одного боку, наднаціональна ідентичність інтегрує, «зшиває» внутрішньосуспільні локальні ідентичності, які зазвичай є конфліктними й дифузними, недостатньо усвідомленими та неописаними. З іншого боку, наднаціональна ідентичність сприяє входженню держави в уже сформовані інтеграційні об'єднання (або ж налагодженню з ними тісної співпраці), що сприятиме ефективності економічних та політичних реформ, необхідних для консолідації нового політичного режиму, та посиленню нових ідентифікаційних ознак. Проте і внутрішній, і зовнішній виміри конструювання

ідентичностей посткомуністичних держав пов'язані з аксіологічним аспектом, тобто ціннісним самоусвідомленням спільноти, формуванням та інституалізацією ціннісної системи, яку поділяє більшість. Саме вона є одним з головних маркерів визначення Своїх, Інших, Чужих і забезпечує успіх інтеграції у ширші (регіонально-міжнародні) спільноти.

Викладене засвідчує також актуальність дослідження колективних ідентичностей як теоретичного та аналітичного інструментарію в контексті інтеграційних чи дезінтеграційних процесів на пострадянському просторі. Так, І. Нойманн зазначав, що «колективні ідентичності є мотиваціями суб'єктів і передумовами до дії, зокрема колективної діяльності, вони структурують соціальний та політичний простір» [11, с. 15]. Додамо: і міжнародний простір, що перебуває в процесі оформлення в новий світовий порядок. Ідентичності посткомуністичних держав мотивують їх до вибору того чи іншого напрямку співпраці та інтеграції, необхідних через нестачу ресурсів для розвитку та реформ. Зокрема, держави Центрально-Східної Європи після розвалу радянського блоку проголосили приєднання до ЄС своєю найважливішою метою, інтерпретуючи це як «повернення в Європу», намагались відновити чи реконструювати європейську ідентичність через рецепцію європейських інституцій та практик. Членство в ЄС, зазначає американська дослідниця М. Вахудова, стало для них «справою національного інтересу» [4, с. 84]. Європейська ідентичність у країнах Центрально-Східної Європи сприяла формуванню та зміцненню національно-політичної та конструюванню державної ідентичності.

Геополітичне розташування України на цивілізаційному пограниччі, тривала бездержавність, модель суспільно-політичної трансформації, відмінна від Східної Європи, яка відразу ж відмовилась від тоталітарних комуністичних цінностей, зумовили значну непевність у виборі українським суспільством інтеграційного вектора. Перебуваючи між двома центрами впливу – Європою (Заходом) та Росією (Сходом), з якими частина населення і еліти відчують свою тотожність, Україна досі не змогла визначитись з вектором інтеграції та напрямом суспільно-політичних трансформацій, декларуючи політику «багатовекторності» чи «нейтралітету». Це сприяє поступовому перетворенню її на «сіру зону», територію, яка перестає бути конкурентною, розглядається іншими державами як джерело реалізації своїх зовнішньополітичних стратегій та, що головне, не має гарантій безпеки. Можна стверджувати, що багатовекторність зовнішньої політики України протягом 20 років незалежності є відображенням несформованості політичної нації та несконструйованої макроїдентичності, причому конкурентоспроможної (С. Анхольт) хоча би в певних сферах. Макроїдентичність ми визначаємо як рівень колективної ідентичності, на якому політична та державно організована спільність у всій багатоманітності та суперечності внутрішніх локальних та індивідуальних ідентичностей репрезентує себе в міжнародному середовищі у взаємодії з Іншими (суб'єктами міжнародних відносин) як Ми, «говорить одним голосом». На жаль, українське суспільство та еліти не навчилися «говорити одним голосом» навіть у міжнародному спілкуванні. Нерідко члени уряду можуть робити протилежні заяви про події всередині держави чи за кордоном. Традиційно протилежними є заяви чи оцінки влади та опозиції. Функцією різних рівнів ідентифікації (передовсім макрорівня) є здатність впливати на систему принципів організації суспільства, в

якому вибудовується ієрархія ідентичностей, і обумовлювати створення механізмів суспільного діалогу між соціальними та політичними групами. Здатність до діалогу та взаємодії, як ми уже наголошували, є важливим чинником зовнішньополітичної ідентичності.

Важливою передумовою входження будь-якої країни в інтеграційне об'єднання є відчуття тотожності з його цінностями, основними цілями еліти та більшості населення, їх наслідування на рівні реальної політики і повсякденного життя. Європейський вибір, який зафіксований в офіційних державних документах України, для громадян означає прихильність європейським цінностям й мотивований європейськими стандартами життя. Європейський вибір для української еліти складніший: його ціна – відмова від авторитарного стилю управління й ухвалення рішень, економічної корупції, прилаштування правил «під себе». Правляча еліта України, основою якої стали колишня партійна та комсомольська номенклатура та кримінальні елементи, не змогли зробити цього вибору саме на рівні реальної політики, оскільки ціною пристосування внутрішньої політики до вимог ЄС була би втрата влади у політичному змаганні з іншими політичними силами. Одночасно інтереси певних груп української еліти і великого бізнесу є аргументом проти євразійської інтеграції, в рамках якої реальна політика опинилася б на рівні наднаціональних органів інтеграційних об'єднань на пострадянському просторі. А неформалізовані, але добре відомі правила і принципи євразійської інтеграції, обмежували б її владу на користь російського правлячого класу.

Політична еліта України, яка залишається фрагментованою (Дж. Сарторі) і до певної міри відображає неконсолідованість суспільства, не змогла запропонувати ані нових ідей, ані нових цінностей, оскільки у своїй реальній діяльності орієнтована на використання влади та суспільних ресурсів для отримання власних, зазвичай короткострокових вигод. Однак філософія інтеграційних процесів вимагає подолання корпоративних зисків та орієнтацію на спільні інтереси, відмову посткомуністичних еліт від частини суверенітету, або ж, іншими словами, згоду на зовнішньополітичний арбітраж й нагляд чи навіть примушування. Політична поведінка й домінування корпоративних цінностей серед української еліти унеможливають вибір будь-якого інтеграційного вектора – європейського чи євразійського. Модель розвитку суспільства і відповідно політики ідентичності, яка не передбачала б інтеграції й розвивала власну ідентичність держави на пограниччі двох конкуруючих цивілізацій, унеможливується неконсолідованістю еліти й суспільства, відсутністю стратегій та ресурсів для реалізації образу й ролі «моста» між двома цивілізаціями.

Коллективна ідентичність пов'язана з «діяльністю держави, яка в реальній політиці втілює ту чи іншу її інтерпретацію, поєднує те чи інше її розуміння на практиці» [18, с. 408]. Слабкість української держави на сучасному етапі, залежність від зовнішніх центрів впливу її еліти, відсутність тривалого історичного досвіду співжиття громадян в одній державі, етнічна неоднорідність суспільства, зумовлена внутрішніми міграційними процесами в складі СРСР (природними або спровокованими мобілізаційним типом розвитку), є вагомими чинниками, що гальмують процес формування національно-державної української ідентичності як базової й одночасно актуалізують необхідність вибору та конструювання наднаціональної, яка б в аксіологічному контексті була більш-менш когерентною

українській. Розвиток спільної громадянської ідентичності як базової гальмує слабкість громадянського суспільства в Україні, його інституалізації.

Процес формування макроідентичності визначає й той факт, що альтернативні для України полюси інтеграції є протилежними за системою цінностей та цілями щодо входження у них України. Європейський Союз у відносинах з Україною завжди наголошував на необхідності виконання вимог, пов'язаних передовсім з європейськими цінностями – демократією та правами людини. Це базові вимоги і для підписання з Україною угоди про асоційоване членство восени 2013 р. Євразійська інтеграція, що позначається домінуванням Російської Федерації на пострадянському просторі, характеризується економічним дискурсом та деклараціями про взаємовигідне економічне співробітництво, які зазвичай не відповідають реальній практиці взаємовідносин двох держав (свідченням цього є постійні економічні «війни» на пострадянському просторі, і передовсім на рівні українсько-російських двосторонніх відносин). Проте з огляду реальної політики всі інтеграційні проекти на пострадянському просторі (СНД, СЕП, ЄврАзЕС, Митний Союз та ін.), попри економічну риторичку, були і є реінтеграційними проектами російської правлячої еліти, котрі вона реалізує з метою відновлення статусу колишньої світової наддержави, яким був СРСР, її імперської ідентичності. Навіть ліберальні російські політики оперують імперським дискурсом (наприклад, ідея «російської ліберальної імперії» А. Чубайса), що також відображає кризу сучасної російської ідентичності. Варто зазначити, що аналіз установчих документів інтеграційних проектів на пострадянському просторі дає змогу зробити висновок, що рішення в таких інтеграційних об'єднаннях можуть ухвалювати на засадах наднаціональності, тобто юридично обов'язкові рішення приймаються без згоди всіх членів при фактичному домінуванні Російської Федерації. Можна передбачити, що інтеграційні проекти на пострадянському просторі, що пропонуються РФ, є продовженням розвитку імперських проектів Росії, своєрідним четвертим «з'явленням «російської великодержавності та російського імперіалізму» (М. Бердяєв), поряд з «московським царством, петровською імперією та більшовизмом» [2, с.99], де Україні традиційно відведено «малоросійське» місце.

Культурно-ціннісний вимір євразійського напрямку інтеграції, який суттєво (й негативно) впливає на процеси конструювання спільної ідентичності України, відображає проект «русский мир», який активно просувається і Російською православною церквою, і Російською державою, і сучасною російською наукою. Зокрема, російський етнолог В. Тішков визначає «русский мир» як трансдержавну і трансконтинентальну спільноту, яка об'єднана своєю причетністю до Російської держави і своєю лояльністю до її культури [17]. Інші російські вчені відверто ототожнюють «русский мир» з простором колишнього СРСР, де «живуть мільйони людей, які вважають себе росіянами, і ще мільйони тих, хто вважає себе нерозривно пов'язаними з російською культурою» [10, с. 15–16]. А російський історик А. Марчуков йде у своїх поглядах далі й називає «русским миром» цивілізаційну, культурно-психологічну, релігійно-етнічну й господарську спільноту, до якої належать не лише росіяни в сучасному розумінні цього слова, а й білоруси і східні українці» [7, с.5], що «вкладається» у міф про існування «двох Україн». Наявність в культурно-інформаційному просторі України ідеологем «русского мира», його

підтримка частиною української еліти та інтелігенції сприяє цементуванню існуючих цивілізаційно-ціннісних поділів, розмиває чинник «Іншого», «Чужого» в процесі конструювання сучасної української ідентичності, формуючи образ «внутрішнього Чужого», на відміну від російського суспільства (яке також має труднощі з новою ідентичністю, зокрема її етнічно-національною та історичною складовою), що розглядає українське як «значимого Чужого», ведучи інформаційну боротьбу проти «українського націоналізму» чи навіть «фашизму» (часто устами деяких українських політиків та парламентарів), бореться все ж за цілісність російської нації. Варто зазначити, що європейський культурний проект «мультикультуралізму», «єдності у багатоманітності» також продемонстрував свої «слабкі місця» в епоху глобалізації, проте більшою мірою гарантує збереження етнічно-національних ідентичностей членів ЄС.

Для того щоби Україна стала повноправним та самодостатнім членом того чи іншого інтеграційного об'єднання, вона все ж таки мусить сформувати національно-культурне та ціннісне ядро своєї ідентичності, що стане основою її консолідації. Адже неконсолідоване суспільство та держава не можуть повною мірою усвідомлювати та ідентифікувати свої інтереси та цілі з ширшими інтеграційними об'єднаннями. В цьому сенсі політика ідентичності української еліти має бути спрямована не на кристалізацію регіональних поділів, а на пошук спільних соціально-економічних та культурних проектів, які б об'єднували регіони України, взаємодоповнювали їхні ресурси й створювали умови для інтенсивної комунікації. Саме в процесі комунікації можуть бути сформовані нові спільні символи, які уособлюють загальнозначущі для всіх громадян поняття, формують «спільну згоду, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватись неподільною спадщиною ... поділяти в минулому спільну славу і спільний жаль, здійснювати в майбутньому ту ж саму програму, разом страждати, насолоджуватись, сподіватись...» [14, с. 118–119]. «Українське питання» часто було і залишається ключовим і в європейських, і євразійських відносинах, тому Українська держава, її еліта має усвідомлювати та захищати передовсім свої інтереси, а не бути інструментом чужих проектів, що не можливо без розуміння своєї самототожності та самоусвідомлення в сучасному світі.

Список використаної літератури

1. *Аналітичний звіт за результатами дослідження «Регіональна толерантність, ксенофобія та екстремізм в Україні у 2012 році [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.ihrpex.org/uk/article/4769/analychnyj_zvit_po_rezultatah_doslidzhennja_regionalna_tolerantnist_ksenfobija_ta_prava_ljudyny_v_ukrajini_u_2012_rot-si*
2. *Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев : репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г. – М. : Наука, 1990. – 224 с.*
3. *Ваславский Я.И. Конституционные условия для демократии: Сравнительный анализ / Я.И. Ваславский. – М. : МГИМО–Университет, 2008. – 192 с.*

4. *Вахудова А. М.* Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Анна Мілада Вахудова ; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К. : Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2009. – 379 с.
5. *Кастельс М.* Могущество самобытности. Социальные преобразования в обществе сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология ; под. ред. В. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 292–308.
6. *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // АГОРА. – 2006. – Вип. 3 : Україна – регіональний вимір. – С. 34–51.
7. *Марчуков А. В.* Украинское национальное движение : УССР. 1920–1930–е годы : Цели, методы, результаты. – М. : Наука, 2006. – 599 с.
8. *Мельвиль А.Ю.* Демократические транзиты, транзитологические теории и посткоммунистическая Россия / А.Ю. Мельвиль // Политическая наука в России: интеллектуальный поиск и реальность : Хрестоматия / отв. ред.-сост. А.Д. Воскресенский. – М. : МОНФ ; ООО «Изд. центр научных и учебных программ», 2000. – С. 337–368.
9. *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К. : ІПЕНД, 2008. – 405 с.
10. *Наследие империи и будущее России* / под ред. А. И. Миллера. – М. : Новое лит. обозрение 2008. – 528 с.
11. *Нойманн И.* Использование “Другого”: образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойманн ; пер. с англ. В. Литвинова, И. Пильщикова. – М.: Новое издательство, 2004. – 336 с.
12. *Пелагеша Н.Є.* Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Н.Є.Пелагеша // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3(8). – С. 60–67.
13. *Полтораков О.Ю.* Інституційно-регіональний вимір інтеграції на просторі СНД / О.Ю. Полтораков // Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. Б. Гуменюка, С.Шергіна – К. : Університет «Україна», 2009. – С. 267–294.
14. *Ренан Е.* Що таке нація / Е. Ренан // Націоналізм: антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С.107–120.
15. *Самохвалова В.И.* Идентичность, норма и пределы толерантности / В.И. Самохвалова // Философские науки. – 2008. – № 4. – С. 26–45.
16. *Сташук В.* Регіональна ідентичність як фактор (дез) інтеграційних процесів в Україні / В. Ф. Сташук // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Сер. 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних. – 2012. – Вип. 7. – С. 110–116.
17. *Тишков В.* Русский мир / В. Тишков [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/publikacii.html>
18. *Федотова В. Г.* Глобальный капитализм: три великие трансформации / В. Г. Федотова, В. А Колпаков, Н. Н. Федотова. – М. : Культурная революция, 2008. – 608 с.
19. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : ООО «Изд-во АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. – 635, [5] с.

20. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – С. 255.
21. Шинкарук К. Чинник Росії як "значущого іншого" у формуванні зовнішньополітичної ідентичності України/ К. Шинкарук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вип. 90. – Ч. 2. – С.137–138.
22. Элиас Н. Общество индивидов / Н. Элиас ; пер. с нем. А. Антоновского, А. Иванченко, А. Круглова. – М. : Праксис, 2001. – 330 с.
23. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // Politics. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 168–177.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

THE IDENTITY AND INTEGRATION IN TRANSFORMING SOCIETIES: THE CASE OF UKRAINE

Lesya Uhryn

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: uhryn_l@ukr.net*

The peculiarities and trends of the identity transformation and construction in transforming societies were analyzed. The case of Ukraine was used to explain the cross determination of such processes as the process of the new regimes consolidation and the process of national and state identity development. Has been proved that under conditions of undefined ambivalent political, social, national identities in transitional societies supranational (civilization) identities driven by international forces are supporting the forming of the new self-defining community identity on the macro level.

Key words: collective identity, macro identity, integration, consolidation of the democracy, the other, the stranger.

ИДЕНТИЧНОСТЬ И ИНТЕГРАЦИЯ В ТРАНСФОРМИРУЮЩИХСЯ ОБЩЕСТВАХ: ПРИМЕР УКРАИНЫ

Леся Угрин

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: uhryn_l@ukr.net*

Проанализированы особенности и факторы трансформации и конструирования идентичности трансформирующихся государств и обществ. На примере Украины обоснована взаимозависимость процессов консолидации нового режима и становления национально-государственной идентичности. Утверждается, что в условиях размытости, амбивалентности политических, социальных и национальных идентичностей, наднациональные (цивилизационные) идентичности, обусловленные их интеграционными устремлениями, способствуют формированию новой идентичности общности на макроуровне.

Ключевые слова: коллективная идентичность, макроидентичность, интеграция, консолидация демократии, Другой, Чужой.

УДК 316.75: 3217(477)

КОНСЕРВАТИВНИЙ ДИСКУРС В КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ ВАСИЛЯ КУЧАБСЬКОГО

Валерій Майданюк

*Медичний коледж «Монада»,
вул. Патона, 22-а, 79040, Львів, Україна
e-mail: maydan@i.ua*

Розглянуто характеристику В. Кучабським демократичної форми правління. Досліджено концепцію демократії В. Кучабського як деструктивної та недостатньо неефективної форми організації політичної влади. З'ясовано суб'єктивні ідеологічні чинники, що впливали на світогляд В. Кучабського, зокрема, партійна та ідеологічна ідентифікація, особисті життєві обставини.

Ключові слова: Кучабський, демократія, консерватизм, ідеологія, науковість, об'єктивність.

Поразка національно демократичних сил у боротьбі за державність 1917–1921 рр. спричинила активізацію розробок вітчизняними інтелектуалами альтернативних концепцій державотворення, центральне місце в яких займала тема демократії, аналіз її особливостей та ефективності для українського суспільства. Українські консервативні мислителі здійснили спробу перегляду дотеперішніх концепцій і практики національної політики, врахувавши невдалий досвід визвольних змагань [13, с. 47]. У зв'язку з цим характеристика співвідношення демократичних принципів як базису державотворення з традиційним, перевіреним досвідом та практикою, поміркованим і виваженим поглядом вітчизняних консерваторів видається достатньо актуальною. В такому аспекті цікавою є концепція демократії видатного ідеолога доктрини українського консерватизму, історика, полковника Українських січових стрільців, публіциста, дійсного члена НТШ Василя Кучабського.

Політичний світогляд і методологічна основа В. Кучабського сформувалася під впливом європейської елітарної школи В. Парето, Т. Моски та Р. Міхельса, польської історичної консервативної школи та поглядів Д. Дорошенка, С. Томашівського й особливо – В. Липинського, ідейним соратником та близьким другом якого був В. Кучабський. Це виявилось у засвоєнні В. Кучабським теорії аристократії, ірраціональних впливів, орієнтації на власні сили, утворення держав унаслідок завоювання [3, с.47–48]. Мешкаючи в Німеччині, В. Кучабський перебував під впливом німецьких суспільно-політичних й літературно-поетичних течій, у тому числі соціологічних учень М. Вебера, геополітичних теорій Ф. Ратцеля та Р. Челлена, харизматичної концепції влади Ф. Майнеке. Мислитель засвоїв величезний обсяг європейської культурно-ідеологічної спадщини, що дало йому змогу створити історико-політологічні праці європейського рівня, котрі суттєво збагатили вітчизняну політичну науку.

Будучи військовим офіцером, В. Кучабський ідеалом державного устрою вважав військову диктатуру. Авторитарна модель для вченого – логічний етап розвитку політичної системи після демократичного етапу, що приманне для правих ідеологій, у тому числі консерватизму. У структурі державної системи вчений на перше місце висуває ефективність, вирізняє визначальну роль еліти у державотворенні; до народних мас ставиться хоча і критично та недовірливо, але справедливо, без притаманного ліберальній ідеології ідеалізму народу. В. Кучабський у листі до С. Томашівського, описує власне бачення форми державності: «...Наша держава, – якщо хочемо її збудувати, – не може бути ані демократична, ані парламентарна, лиш муситиме здійснити супремачію державного моменту над суспільним. Держава не може бути добра для «всіх», лише муситиме бути найліпша для тих, які з найбільшим ризиком і самопосвятою її захочуть обороняти і втримати. На місце анархічної свободи і «співучасті у владі», яких маса на ділі ніде не хоче і які – як нібито хотіли б маси – є лише фікцією демократичних ідеологій, – ставлю законність і ... дисциплінованість державного апарату («справедливість») та позитивне, корисне для населення будівництво, – як ту «свободу» і «співучасть у владі», якої дійсно наша маса від держави хоче» [11].

Держава, на думку вченого, не була би повноцінною, маючи лише «суверенний народ» та «парламентську більшість», без провідної суспільної групи – еліти. Елітарний аспект займає вагоме місце в політичній концепції вченого, що зумовлює його критичне ставлення до компетентності народних мас, як суб'єктів політичного процесу. Класичне консервативне бачення місця народу він визначив у статті «Без керма та вітрил...», опублікованій в газеті «Мета» 1933 р. Автор зазначає: політика полягає не в тому, аби робити те, що народові «подобається», а в тому, аби «робити те, що народові в його теперішності і на будуче є потрібне» [5, с. 2].

Характерною рисою політичної концепції Кучабського є критичність до народу як ефективного джерела влади та недовіра до народних мас, невпевненість у їхній компетентності і придатності до політичного управління. Наводячи приклад диктатур і хаосу революційного безладу в нових незалежних державах, учений зауважував: «...З цих «держав» має користь не справжній народ, себто позитивні духово і матеріально творчі класи, – тільки здекасована, живуча з партійної «політики» інтелігенція, більше чи менше скорумпована бюрократія і надмірно впливові мілітарні класи, – властиві репрезентанти отаких «суверенних націй» [8, с.89]. Глибоко розуміючи психологію мас, В. Кучабський виступав категоричним противником усяких плебісцитів, оскільки вважав, що з їхньою допомогою встановити справедливість неможливо. Адже етнічна група, яка щойно звільнилася від національного гніту, значною мірою поступається панівній у рівні національної свідомості, тому не може діяти адекватно до своїх інтересів [3, с. 58].

Критично ставлячись до якостей народу, В. Кучабський, однак, застерігав від емоційних впливів на народні маси в умовах демократичного політичного процесу та формування органів влади і наголошував на різноманітних сугестивних впливах на настрої мас, зокрема навіюванні, міфологізації, що не можуть бути конструктивними чинниками у політичному процесі. Описуючи процес самовизначення націй як передчасний, без панівних консервативних верств, В. Кучабський зазначав: «Ставши предметом аморфного «суверенного народу», ця політика пішла внаслідок цього скрізь по лінії не відповідаючим життєвим конечностям народів і переростаючи їх

дійсні сили демагогічних фантазій, які завдячують свій вплив тій умовині, що мають масово-сугестивні властивості, що подобаються виборчим масам «суверенного народу», дарма, що вони є, з перспективи дальшої будучини, просто згубні для існування цих нових держав» [8, с. 88]. Така позиція є слушною з огляду на політичну доцільність та патріотизм і, як слушно зауважив з цього приводу І. Вдовичин, український консерватизм убачав фундаментальний засіб проти руїни в духовному розвитку людей, а полишення суспільства в полоні ірраціональних впливів не є ані свободою, ані демократією [1, с. 399].

А у статті «Воля до життя ...» В. Кучабський об'єктивно визнає роль народу в політичному процесі: «Зрештою, найзвичайніший здоровий розум каже, що навіть найвищий державний, і державотворчий геній, воплощений чи то в якомусь одиничному вождеві, чи й у якісь цілій провідній верстві якогось громадянства, нічого не вдіє, коли не буде мати за собою народу як тої фізичної потуги, що є плоттю і кров'ю держави» [7, с.3]. Це засвідчує про відсутність у поглядах вченого догматичної прив'язки до консервативної риторики, як це бачимо наприклад у В. Липинського. Для В. Кучабського народ не був джерелом анархії, яку мала би впорядкувати та дисциплінувати національна еліта, як це бачимо в низці класичних консервативних концепцій, а вагомим учасником політичного життя.

Часто наголошував учений і на суттєвих протиріччях між консерватизмом та демократією, хоча ці протиріччя не були несумісними. Сутність розбіжностей між консерватизмом і демократією за В. Кучабським, полягала в конфлікті цінностей, однак у цьому питанні консерватор Кучабський виявляв більшу демократичність ніж сучасні йому «демократи»: «... Консервативний світогляд мусить іти врозріз з тим індивідуалістичним, національно-демократичним поглядом, який поміж одиницею і «нацією» не призначає ніякої посередньої інстанції, що сполучує мільйони одиниць в органічну цілість і національну єдність, тільки думає, що «нація» є механічним збиранням одиниць-атомів і тому може разом зі своїми визнавцями кочувати з країни в країну, зберігаючи себе в чужих країнах, наче якісь сектлярські громади, під видом «національних меншостей» [8, с. 25]. Тут В. Кучабський фактично говорить про необхідність існування громадянського суспільства як необхідної умови ефективного функціонування конструктивної демократичної держави, однак при цьому критично ставиться до демократії, наголошуючи на її деструктивному характері. Пояснення цього може бути в неорганізованій анархічності й недосконалому тогочасних українських демократичних політичних організацій, котрі не змогли побудувати і втримати суверенну державу, а критика демократичного світогляду відбувається як частина процесу пошуку оптимальнішої форми здобуття державності, аналіз помилок української демократичної республіки, при цьому без відкидання демократичних засад, які для Кучабського були вагомими.

Критично ставився В. Кучабський і до можливості розв'язання важливих суспільних проблем демократичними методами, зокрема щодо утворення держави та здобуття незалежності демократичним шляхом. «Достаточну підставу для того, щоби могла заістнувати якась нова держава, цей світогляд (ліберально-демократичний) добачав у тому, щоб арифметична «більшість» якогось перед тим бездержавного народу собі своєї національної держави по демократичному «забажала», себто була готова за цим голосувати, коли б у цій справі був на її землях заряджений плебісцит. Не існування якоїсь конкретної провідної верстви, здатної до того, щоб область

якогось народу опанувати своїм законом, отже, не статистично необчислима державно-творча здібність цього народу, – тільки «воля народу», отже, більше чи менше інтелектуальне, «пропагандою», себто масовою сугестією викликане, статистично обчислиме «бажання» аморфної маси взяти якусь територію в своє «державне посідання» стало ось так підставою й мірилом для державних і міжнародних справ» [8, с. 86].

В 20–30-х роках ХХ ст., тобто в період формування наукових поглядів В. Кучабського, морально-політичне становище та рівень громадської підтримки світової демократії був дуже низький. Аналізуючи проблеми міжнародної політики у тижневику «Мета», вчений, під псевдонімом «вк-ий» зазначав: Європа зазнає «банкротства демократично-парламентарної системи» і можна говорити про «період внутрішньої революції проти демократичного парламентаризму», подібної до минулих соціальних революцій проти феодалізму й абсолютизму [4, с. 3–4]. Кризи, державотворча неспроможність, організаційна безсилість, анархічність й невдачі українських демократичних партій спричинили втрату довіри населення до цієї форми правління. В умовах радянської та польської окупацій, в боротьбі за державність на перший план виступали ідеології, котрі містили ідеї порядку, дисципліни та сили, а не свободи, рівності чи толерантності. За висловом Кучабського «... нема нині популярнішого слова серед сьогоденного українського загалу як: «бий демократів і соціалістів!», бо, мовляв, нема «гіршої» ідеології на світі, як демократична і соціалістична» [9, с. 62]. Саме так у той час розуміли демократію й елітарні кола, і широкі народні маси. «Під впливом невдач демократії значна частина світової опінії, яка ще так недавно вірила в непомильність її теорії і рецептів, – стверджував ідеологічний опонент Кучабського М. Сціборський – зачинає якраз в них добачувати причини сучасного критичного стану людства» [12, с. 17]. Теоретик українського націоналізму М. Сціборський дав дуже влучну характеристику тогочасних демократів: «Їхня «перебільшена демократичність» призводили до того, що вони ходили в невипрасуваних і брудних костюмах та сорочках, справляючи «хворобливе, негативне вражіння» [12, с. 103]. Тому видається зрозумілим, чому за таких умов у В. Кучабського виникло відповідне ставлення до представників української демократії.

Отже В. Кучабський досить неоднозначно ставився до демократії як форми правління та системи цінностей. Як консерватор, дисциплінований військовий та український патріот-монархіст, він не міг толерувати безконтрольний хаос, який тоді являли собою українські демократичні партії. Будучи прихильником елітаризму, християнських цінностей та ієрархічного суспільного порядку, В. Кучабський іноді не міг примиритися з ліберальними ідеями індивідуалізму, що покладені в основу демократичного світогляду, і не приховував елітарних симпатій, властивих прихильникам консервативного дискурсу.

Демократія для Кучабського була хоч і не найкращою та не найефективнішою формою правління, але визначалася цілком прийнятною формою української державності. Розглядаючи у своїх перших українських військових трактатах січове стрілецтво, Кучабський наголошував, що стрільці, уособлювали найкращі риси українського народу: патріотичний ідеалізм, високу освіченість, військову потугу і демократичний устрій [2]. Тобто до позитивних ознак він зараховував демократичний устрій, що є свідченням відсутності антагонізму до

демократичних цінностей, об'єктивного визнання багатьох демократичних переваг та відсутність ідеологічної заангажованості стосовно демократії, притаманної в той час багатьом українським консерваторам. У праці «Большевизм та сучасне завдання українського заходу» В. Кучабський критикував комуністичний режим у СРСР насамперед через його антидемократизм: «Ніде й ніякої політичної демократизації большевизму, ні сліду» [6, с. 77], що, на нашу думку, також є визнанням демократичних цінностей видатним консерватором.

Будучи прибічником консерватизму та монархізму, В. Кучабський брав активну участь у поваленні гетьманської монархії та встановленні Української Народної Республіки. Це є дуже цікавим фактом у проблемі співвідношення консерватизму і демократії в українській політичній думці. Подібна позиція пов'язана напевне радше з особистими обставинами. У наслідок гетьманського перевороту в квітні 1918 р., полк січових стрільців, де В. Кучабський очолював курінь, було розформовано. Вже з початком антигетьманського повстання В. Кучабський забезпечив нейтралітет німецьких військ і очолив спеціальний загін з охорони оперативного штабу повстання Директорії УНР і повів війська директорії на Київ, звільняючи столицю від залишків гетьманських військ, після чого став офіцером штабу Головного отамана С. Петлюри й одержав ранг полковника та командира дивізії січових стрільців [10, с. 257]. Гетьманський уряд не оцінив належним чином заслуг молодого військового, що, однак, взяли до уваги керівники УНР, підвищивши В. Кучабського до звання полковника. Цілком вірогідно, що саме ці події вплинули на погляди Кучабського стосовно демократії, яку відомий консерватор характеризував набагато стриманіше та поміркованіше ніж, В. Липинський. Монархію П. Скоропадського, В. Кучабський трактував як передчасну форму державності, що виникла без відповідного соціального підґрунтя й трималася на багнетах німецьких окупаційних військ, в той час як українському народові вже були чужі та незрозумілі монархічні традиції та інститути.

У своїх публікаціях учений послідовно дотримувався демократичних цінностей та відстоював демократичні права людини, зазначаючи: «Найбільше зло в сучасному парламентаризмі походить саме від того, що механічний принцип «більшості» дозволяє «урядовим» коаліціям не рахуватися зовсім з голосом опозиції, що цей голос робиться голосом «вопіючого в пустині», ба, що більше, що «урядова» більшість присвоює собі право рішати своєвільно – як це діється нпр. у відношенні до «національних меншостей», не тільки про свої власні, а й про життєві справи і інтереси опозиції, не признаючи цій опозиційній меншості ніякого права законної оборони проти «зазіхань більшості» [8, с. 166]. Коли дотримуватись демократичного визначення, що демократія – це не лише право більшості, а й захист меншості, то консерватор В. Кучабський належав до найпоштовітніших захисників демократії, який значно випередив своїх «демократичних» опонентів у розумінні теорії демократії.

Водночас критична оцінка демократії В. Кучабського зумовлена насамперед неефективністю тогочасних українських демократичних сил до державотворення. Для політолога, офіцера та патріота В. Кучабського, з точки зору наукових політологічних концепцій утворення держав, прагматично ефективнішими були консервативні принципи порядку, ієрархії та дисципліни, в порівнянні з неефективною тогочасною українською демократією, яка до державних завдань була не готовою.

Список використаної літератури

1. *Вдовичин І.* Свобода особи в правій українській політичній думці (20–30 рр. ХХ ст.) / Ігор Вдовичин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 512 с.
2. *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" [Електронний ресурс] / С.Д. Гелей. – К. : [б.в.] 1999. – 37 с. // Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/27821.html>.
3. *Гелей С.* Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський / Степан Гелей. – Л. : Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997. – 160 с.
4. *Кучабський В.* (Під псевдонімом «Вк-ий»). Рефлексії над спробою державного перевороту в Фінляндії / Василь Кучабський // Мета: тижневик. – Л. : [б.в.]. – 1932. – ч.11 (53), – 20 берез. – С. 3–4.
5. *Кучабський В.* Без керма і вітрил... / Василь Кучабський // Мета: тижневик. – Л. : [б.в.]. – 1933. – Ч.6 (98), – 5 лют. – С. 2–3.
6. *Кучабський В.* Большевизм і сучасне завдання українського заходу. Національно-політичні замітки / Василь Кучабський. – Л. : 3 друкарні наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. – 125 с.
7. *Кучабський В.* Воля до життя чи нічим не погамована анімальність? / Василь Кучабський // Мета: тижневик. – Л. : [б.в.]. – 1933. – Ч.24 (116). – 18 червня. – С. 3.
8. *Кучабський В.* Одверта відповідь польському консерватистові / Василь Кучабський. – Л. : Наклад. видав. кооперативи «Мета», 1932. – 236 с.
9. *Кучабський В.* Українська державна путь / Василь Кучабський // Дзвони : літературно наук. журн. – Л. : [б.в.], – 1934. – Ч.1–2. – С. 61–68.
10. *Кучабський О.* Василь Кучабський: вибрана бібліографія / О. Кучабський // Молода нація. – 1998. – № 7. – С. 255–269.
11. Листи Кучабського В. до Томашівського С. // Центральний державний історичний архів України в Львівській обл., ф. №368, оп. 1. спр. 177.
12. *Сціборський М.* Націократія / М. Сціборський. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 112 с.
13. *Швагуляк М.* Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців / М. Швагуляк // Вісн. Львів. ун-ту. – 2009. – Вип. 44. – С. 417–439.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

CONSERVATIVE DISCOURSE IN THE CONCEPT OF DEMOCRACY BY

VASYL KUCHABSKYI**Valerij Maidaniuk**

*Medical College "Monada",
Patona st., 22-a, 79040, Lviv, Ukraine
e-mail: maydan@i.ua*

The characteristic of a democratic form of government is by V. Kuchabskyi considered. The concept of democracy by V. Kuchabskyi as destructive and not ineffective organization of political power is investigated. The subjective ideological factors that influenced the outlook of V. Kuchabskyi, including party and ideological identification, personal life circumstances have been identified.

Key words: Kuchabskyi, democracy, conservatism, ideology, scientific, objectivity.

**КОНСЕРВАТИВНЫЙ ДИСКУРС В КОНЦЕПЦИИ ДЕМОКРАТИИ
ВАСИЛИЯ КУЧАБСКОГО****Валерий Майданюк**

*Медицинский колледж «Монада»,
ул. Патона, 22-а 79040, Львов, Украина
e-mail: maydan@i.ua*

Рассмотрены характеристика В.Кучабским демократической формы правления. Исследована концепция демократии В. Кучабского как деструктивной и недостаточно неэффективной формы организации политической власти. Выяснено субъективные идеологические факторы, которые повлияли на мировоззрение В. Кучабского, в частности, партийная и идеологическая идентификация, личные жизненные обстоятельства.

Ключевые слова: Кучабский, демократия, консерватизм, идеология, научность, объективность.

УДК 32.019.5:81'27-115

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИСКУРСУ НЕДЕМОКРАТИЧНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Соломія Кривенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: ssolowka@gmail.com*

Розкрито структуру політичного дискурсу, що становить сукупність таких елементів: адресанта, адресата, самого повідомлення як тексту та контексту, куди вписана комунікативна дія. Визначено структурні елементи і проаналізовано контекст як єдність моральної та формальної площини й повідомлення як міф зі специфічними особливостями в демократичному і недемократичному режимах.

Ключові слова: політичний дискурс, семантика дискурсу, риторика, рівні риторики, контекст дискурсу.

Порівняння демократичного та тоталітарного режимів з огляду на дискурсивну практику є дуже актуальним. Систематизуючи дослідження політичного дискурсу, ми поділили його на елементи: адресант (той, хто говорить) – повідомлення (те, що говорять) – адресат (той, хто слухає) – контекст, куди вписана комунікативна практика. Кожен з елементів необхідний і самостійний, хоча й перебуває в постійному зв'язку з іншими. Контекст – це культурні особливості населення, політичний режим, безпосередні умови мовлення. Адресант (автор) має для нас значення лише як стиль, жанр мовної взаємодії (твору, слова, речення), основна мета котрого – задіяння слухача (в процесі дослідження ми дійшли висновку: науковість – стиль кожного політичного дискурсу, але в демократичних режимах – це науковість «канонізована», недемократичних – науковість «творча»). Адресат (Зразковий Читач – для У. Еко) – це текстуально встановлена низка щасливих умов, з якими стикаємося, щоб повністю активізувати текст [6, с. 33] (у демократичному режимі адресатом постає народ (наголошена культурна спадкоємність), тоталітарному – маса, радикально налаштована на зміну реальності).

Ми маємо на меті в цій статті найповніше розкрити суть «контексту» та «повідомлення» як семантичних елементів політичного дискурсу.

Контекст політичної комунікативної дії розглянемо в двох площинах – формальній і моральній. Формальна чи, доцільніше сказати, етична площина семантики політичного режиму визначається нормативною базою політичного режиму, його усталеними звичаями та механізмами комунікації. Моральна є тією психологічною опорою режиму, що забезпечує йому необхідний рівень легітимності (береться до уваги рівень політичної культури, цінності тих, хто не перебуває при владі). Для аналізу моральної ми використовуємо наукову розвідку А. Карася. Він,

досліджуючи творчість А. Шопенгауера, доходить висновку: людським життям керують дві основні здатності – егоїзм та співчуття. Егоїзм є природою людини – особистість прагне протистояти світові з метою власного виживання. На противагу цій рисі, співчуття – це безкорисливе вміння особисто пережити страждання інших людей. Егоїзм – контроль тіла, співчуття – відсутність такого контролю [7, с.25]. На думку вченого, кожна з цих рис може набувати характеру домінуючої. «Власне співчуття є такою формою взаємодії, – зазначає У. Еко, – за якої задіюються емоції, і це призводить до бажання комусь розказати про події, що сталися. А це в свою чергу зумовлює відповідну модель поведінки» [6, с. 25]. Так, можна стверджувати, що демократичний режим прагне узаконити співчуття, натомість тоталітарні держави знаходять свою опору на вродженому егоїзмі людини.

Розглядає проблему моральності й Х. Арндт. Вона зазначає: тоталітарні режими в Німеччині й Радянському Союзі ґрунтувалися не на моралі, а на її запереченні. «У привабливості зла та злочину для менталітету черні немає нічого нового. Завжди було істиною, що юрба зустріне акти насильства захопленим зауваженням: може, це й підло, проте спритно» [2, с. 356].

Для аналізу формальної площини дискурсу політичного режиму ми звертаємося до дослідження Р. Андерсона та П. Рікера. Так, Р. Андерсон відстоює думку, що головною ознакою демократичного режиму є ведення політики мовою простого населення, мовою більшості. Він констатує: в недемократичних режимах політики насамперед вводили певну «заплутаність» у свої виступи; семантичні елементи в них подвоєні або наголошенні, але цілковито заради стилю, щоб розрізнити елітну мову від повсякденного мовлення [1, с. 41]. У такій манері крайньої «витіюватості», стверджує вчений, представники недемократичних режимів також утримувалися від певних граматичних або лексичних знахідок, характерних для місцевої мови [1, с. 41]. За приклад ускладнення мови в диктаторських чи династичних режимах Р. Андерсон наводить декілька речень: «ЦК нашої партії та уряд щоденно зайняті проблемами повнішого задоволення зростаючого попиту і вимог населення»; «Націонал-соціалістичний світогляд тепер потребує уможливити для всіх товаришів з народу прийняття розуміння єдності, а також – в сенсі духовної поваги – прибратися у звання задля досягнення спільної мети» [1, с. 41].

Отже, для Р. Андерсона основним критерієм розмежування демократичного та недемократичного дискурсів є семантичні особливості співвідношення мови місцевого населення до тієї мови, якою розмовляють можновладці, що виявляється у ригідності (твердості) мови для недемократичного режиму та її гнучкості для демократичного.

Така думка перегукується з доробком П. Лафарга. Науковець аналізував історію французької мови до та після Великої французької революції 1789 р. Дослідження відбувалися на основі порівняння різних видань Словника, який у той час видавала Академія. У Словник укладники до 1798 р. вносили слова, котрими мали б послуговуватися дворяни. «Мова дворян, так само як і ввічливість їхньої поведінки, церемонний етикет і навіть манера їсти і поводитися за столом наче стіною відгородила їх від інших класів» [10, с. 21].

У виступі на похороні в Сухумі 23 березня 1925 р. Л. Троцький виголосив такі слова: «Біда, коли пролетаріат і селянство починають говорити різними мовами.

Удвічі більша біда, якщо різні політичні мови збігаються з різними національними мовами. Тоді постає небезпека вавилонського збіговиська!» [14].

Отже, країна, де мова більшості зазнає утисків, не може вважатися демократичною, оскільки не визнає рівності населення й намагається запобігти всілякими змінам у відносинах «аристократ – третій клас», що має наслідком дихотомію: «правильна мова – неправильна мова». Прийняття мови в її динамічності, а не в статичності є ознакою демократичності режиму, оскільки різні модифікації слів не трактують як відхилення від «правильної мови».

Дослідження політичного дискурсу виявляє себе в риторичній формі функціонування політичної мови, за П. Рікером, постає саме на рівні риторичності – такий рівень аргументації, що перебуває між строгим доказом і оманливою маніпуляцією [11, с. 174]. Учений запропонував розглядати політичну риторичність демократичного режиму в такий спосіб: на рівні політичного обговорення з притаманною йому конфліктністю; на рівні дискусій про наміри «доброго» уряду; на рівні цінностей, де «добрий» уряд співвідноситься з «добрим життям» [11, с. 174].

Перший рівень передбачає публічність політичних дебатів. П. Рікер зауважує: в сучасних західних демократіях політична мова найкраще функціонує саме як мова, що бере участь у політичних зіткненнях і сприяє виробленню спільного рішення [11, с. 174].

На другому рівні відбувається обговорення різних аспектів таких ключових слів, як «безпека», «процвітання», «рівність», котрі й стають критеріями оцінки «доброго» уряду. «Їх функціонування полягає в тому, щоб виправдати не обов'язок жити в державі загалом, а ту перевагу, яка надається одній з форм Держави, одній конституції...» [11, с. 177]. Отже, ця риторика є водночас конфліктною й консенсуальною, що означає її надзвичайну вразливість [11, с. 176]. Ця вразливість політичної мови виявляється на всіх її рівнях і зумовлює схильність до софістичного вжитку риторичності, оскільки політична мова є риторикою не через свої недоліки, а за своєю суттю [11, с. 184].

На третьому рівні (в основному, на думку П. Рікера) здійснюється риторика стосовно цінностей, котрі покладені в основу людської природи та за певних умов починають трактуватися як соціальні. Такий рівень продовжує дискусію «про наміри доброго уряду», перейшовши у площину «наміри доброго життя», тобто – «яким чином певний уряд може забезпечити нам реалізацію власного призначення?» Цьому типу дискурсу притаманне поєднання похвали з оплакуванням [11, с. 181]. Людина тішиться своїм достатком, однак сумує за природністю; вона отримала автономію, проте стала самотньою. На цьому рівні завжди приховане джерело розвитку кризи легітимності режиму.

Описані рівні риторичності притаманні демократичному режимові, але не тоталітарному. За умов недемократичного правління відсутня конкуренція, тому відсутнє й публічне конфліктно-консенсусне обговорення різних альтернатив. У зв'язку з цим немає першого рівня риторичності. Криза легітимності зі своїм джерелом – невизначеності, роздвоєності людського сприйняття власної особи в світі (тобто дискусії стосовно свого призначення) є задоволенням, яке тоталітаризм не може собі дозволити.

Отже, в недемократичному режимі риторика має місце, проте лише на другому рівні, що зводиться до переконання людей у наявності незаперечних переваг

життя в певній країні. Інші дискусії уряд намагається компенсувати, причому сам диктує, що повинні всі відчувати та думати.

Х. Арендт наголошує: демократія як форма правління опирається не на більшість (так прийнято вважати), а на меншість (саме меншість є рушійною силою демократії), натомість тоталітарний режим – на закономірності поведінки мас. «[Тоталітарні] рухи показали, що політично нейтральні та байдужі маси легко можуть стати більшістю в демократично керованій країні і що демократія функціонувала тільки за правилами, які активно визнавала лише меншість. Друга демократична ілюзія, спростована тоталітарними рухами, була пов'язана з тим, що ці політично байдужі маси начебто не відіграють жодної ролі, що вони справді нейтральні й утворюють не більш ніж невиразне, відстале тло для політичного життя нації» [2, с. 361].

У зв'язку з цим контекст функціонування політичного дискурсу пов'язаний з чинниками морального та формального (чи етичного) характеру, котрі взаємозумовлені й узаємозв'язані, адже, на думку П. Рікера, мораль – це те, що надає сенсу етиці.

Другим семантичним елементом політичного дискурсу, на якому би хотілося зосередити увагу, є повідомлення. Згідно з концепцією Р. Барта міф – це твердження, що не відповідає дійсності або замінює її на інше уявлення. Міфом, стверджує вчений, є не лише ті повідомлення, котрі реалізуються виробником стосовно власної праці. Оскільки ми не можемо знати все про те, що діється у владних колах, а політики зазвичай не є безпосередніми виконавцями задекларованих функцій, то політичний дискурс ми ототожнюємо з міфом. Р. Барт визначає міф як вторинну (конотативну) систему словесного повідомлення, що паразитує на первинних (денотативних) структурах [15, с. 145].

На прикладі виступів Й. Сталіна та Л. Троцького, А. Гітлера, Б. Муссоліні як тоталітарних правителів, а також промов Перікла, Ф. Рузвельта, В. Черчілля як представників демократичного режиму можемо стверджувати наступне.

Тоталітарні керівники держав не використовують риторичні фігури, апелюючи переважно конкретними термінами, а коли й застосовують абстракти («свобода»), то зразу ж чітко їх тлумачать. Важливим для них є використання неологізмів, на чому наголошував і Р. Барт: «Ця нестійкість [тоталітарного режиму] спонукає міфолога вдаватися до особливої термінології... йдеться про неологізми» [4]. Х. Арендт зазначає: «Для тоталітарних рухів загалом і для слави їхніх вождів зокрема немає нічого характернішого за разючий поспіх, з яким їх забувають, і разючу легкість, з якою їх змінюють» [2, с. 354]. Історична «випадковість» та мінливість тоталітарного режиму зумовлюють створення не таких слів, котрі можемо знайти в словнику, а таких, котрі би відповідали необхідним умовам і переважно означали певні ефемерні концепти. Р. Барт наводить для прикладу слово «китайщина» [4], що починає використовуватися для позначення китайських виробів і, в принципі, не відображає позитивного ставлення до такого явища. «Неологізми для позначення нових понять ніколи не довільні: вони створюються на основі цілком осмислених пропорційних відносин» [4], і це забезпечує їм швидке засвоєння в свідомості соціуму.

На думку Е. Кассіра, словник сучасної німецької мови, що перераховує усі слова нацистського режиму, виявився непридатним для перекладу англійською

мовою – причиною цьому була емоційна атмосфера, в якій він функціонував і яку неможливо дослівно перекласти іноземною мовою. Учений наводить такий приклад неологізму: різке розмежування слів «Siegfriede» і «Siegerfriede», де перше означало «мир завдяки перемозі Німеччини», а друге – «мир, умови котрого продикують вороги Німеччини» [8]. Така, начебто незначна, зміна навіть одного звука дає змогу домогтися бажаної зміни свідомості людей. «У цих словах ми відчуваємо всю гаму руйнівних людських пристрастей – ненависть, злість, шаленство, зверхність, зневагу і самовпевненість» [8].

У Німеччині періоду Гітлера використовувалася велика кількість гучних іноземних слів для науковості й солідності: «гарант» замість «доручитель», «дифамація» замість «безслав'я». Це лякає більше, тим паче, що не кожне слово зрозуміле – тоді враження ще підсилюються [5].

З промови представника будь-якого режиму доходимо висновку про цінності соціуму загалом. Демократичний режим частіше оперує словами, котрі мають абстрактне значення («творчість», «істина»), а тоталітарний намагається надати абстрактного значення словам, які не є такими за суттю. Х. Арендт констатує, що масам властива «цілковита відсутність особистої зацікавленості», «цінічна чи знуджена байдужість перед лицем смерті чи інших особистих катастроф», «пристрасна прихильність до найабстрактніших понять як дороговказу в житті й загальне презирство навіть до найочевидніших правил здорового глузду» [2, с.366]. Це засвідчує, що демократичний і недемократичний режими оперують абстрактними словами, але міфологізації в недемократичному режимі підлягають «приземленіші» поняття.

Любов до абстрактних понять у різних державах виявляється по-різному. Р. Барт для порівняння вводить поняття «міф праворуч» та «міф ліворуч». Він акцентує на бідності мовного арсеналу «ліворуч» порівняно з «правим» («буржуазним»). «Передусім міфологізації [ліворуч] піддаються лише окремі об'єкти, одиниці, лише деякі політичні поняття» [4]. У «лівому» суспільстві немає міфів стосовно приготування їжі, театру і под. Вони мають ситуативний і тимчасовий характер, що значно обмежує час, упродовж котрого вони можуть збагачуватися. Ще один важливий нюанс тоталітарних міфів – бідність мови, оскільки вони поширюються з розрахунком «на всіх пригноблених» [4], зумовлюючи їхню примітивність, бо мова пригноблених «реальна, як мова лісоруба, це транзитивна мова, вона майже нездатна брехати; адже брехня – це багатство, ним можна користуватися, коли є запас істин, форм» [4]. «Насправді, що може бути сухішим, аніж сталінський міф? У ньому відсутня всіляка винахідливість, використання його вражає своєю незграбністю, це означає, що міф (чия форма безмежно багата в буржуазній міфології) абсолютно не варіюється, все зводиться до безконечно одноманітних скарг» [4]. Буржуазні ж міфи демократичні, «блискучі, відгодовані, балакучі та здатні породжувати все нові міфи» [4]. Це, за Р. Бартом, підтверджує думку: тоталітарні міфи прагнуть змінити світ, а демократичні – його увіковічнити.

Важливим для конотаційності політичного дискурсу є використання синонімів, які в «обережній» формі підсилюють емоції та враження адресата. Для прикладу, візьмемо слова «правління» і «врядування» [1, с. 40]. «Правління» походить від латинського «regula» (від нього й «ригідність»), що означає «правильно», «прямий», а врядування – від грецького «kybernetikos» – керування кораблем з чітко вираженим

значенням здатності відхилятися від прямої лінії, асоційованої з недемократичним режимом, – термін походить від слова «прямий» і майже не придатний для демократії [1, с. 40]. Так, Ф. Рузвельт в інавгураційній промові використовував термін «керівництво» [13], а Й. Сталін у передвоєнному зверненні — «правління».

Відрізняється також у режимах і характер звертання до власного минулого: для демократичного дискурсу воно обов'язкове, власна міць колись стає доказом майбутніх звершень, минулі здобутки – предметом гордості, а тоталітарний режим, звертаючись до маси, намагається знівелювати всі історичні надбання.

Евфемізми посідають гідне місце в політичній риторичі. Прагнення сховати сенс явищ простежується у таких позначеннях, як воїни-інтернаціоналісти (про радянських солдатів в Афганістані 1979–1990 рр.), «дружня допомога братньому афганському народу», «обмежений контингент військ на території цього ж Афганістану» (скажімо, використання прямиших номінацій – «агресія», «окупація», «окупанти» в радіопередачах Бі-бі-сі, «Голосу Америки», радіостанції «Свобода») [9].

У своїй практиці евфемізми застосовують не лише тоталітарні режими. Сучасні демократії, де до відповідальності можуть притягнути за «політично некоректне» висловлювання – яскравий приклад поширення практики використання евфемізмів.

Будь-які мовні звороти, всі повідомлення-міфи мають єдину мету: переконати в чомусь адресата. Аргументація переконання – широке поле для досліджень на перетині психології, лінгвістики, політології. Вона охоплює гумористичні й трагічні жанри в політиці, задіює емоції, а інколи опирається на раціональне обґрунтування. Гумористичний стиль дискурсу, наприклад, створює враження легкості та невимушеності, покликаний активізувати установку на висміювання когось або чогось, а трагізмові характерний піднесений і драматичний настрій, що створює враження недоторканності теми, особи чи події.

Отже, повідомлення звучать у різних політичних режимах, але відрізняються рівнем абстрактності понять, котрими вони оперують, значенням минулого, якого надають політичні актори власним діям на певний час. Однак, попри те, вони мають спільні риси, що дає змогу дослідити загальні закономірності функціонування політичного дискурсу в різних режимах та порівнювати їх.

Список використаної літератури

1. *Андерсон Р.* Дискурсивне походження диктатури і демократії / Р. Андерсон ; пер. з англ. А. Карась // *Універсум* : журн. політології, футурології, економіки, науки та культури. – 2003. – № 7–10. – С. 39–42.
2. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
3. *Барт Р.* Смерть автора / Р. Барт [Електронний ресурс]. // *Избранные работы. Семиотика. Поэтика.* – Режим доступа : <http://www.philology.ru/literature1/barthes-94e.htm>.
4. *Барт Р.* Миф сегодня / Р. Барт [Електронний ресурс]. // *Избранные работы. Семиотика. Поэтика.* – Режим доступа : <http://lib.ru/CULTURE/BART/barthes.txt>
5. *Вовк А.* Політичний міт / А. Вовк [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/vovk.htm>.

6. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко ; пер. з англ. М. Гірняк. – Л. : Літопис, 2004. – 382 с.
7. *Карась А.* Апорія егоїстичної і моральної мотивації поведінки у призмі семіотичної інтерпретації / А. Карась // Двадцять третя наукова сесія наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (27.02 – 31.03.2012). – Л. : [б. в.], 2012. – 90 с.
8. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Філософія політики : хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2003. – Т. 3. – 407 с.
9. *Крысин Л.* Эвфемизмы в современной русской речи / Л. Крысин [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics2/krysin-94.htm>
10. *Лафарг П.* Язык и революция. Французский язык до и после революции (очерки происхождения современной буржуазии) / П. Лафарг ; пер. с франц. Т. Фалькович и Е. Шишмаревой. – М., Л. : «Academia», 1930. – 75 с.
11. *Рікер П.* Мова політики і риторики / П. Рікер ; пер. О. Сирцової // Навколо політики / упоряд. К. Сігов. – К. : Дух і літера, 1995. – 334 с.
12. *Рікер П.* Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер; пер. В. Андрушка // Навколо політики / упоряд. К. Сігов. – К. : Дух і літера, 1995. – 334 с.
13. *Рузвельт Ф.* Инавгурационная речь / Ф. Рузвельт [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://tinyurl.com/blwnsf8>
14. *Троцкий Л.* Памяти Мясникова, Могилевского и Атарбекова: речь на траурном заседании в Сухуми 23 марта 1925 г. / Л. Троцкий [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://tinyurl.com/d63o7cp>.
15. *Флад К.* Политический миф: теоретическое исследование / К. Флад ; пер. с англ. А. Георгиева. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 263 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

COMPARATIVE ANALYSIS OF DISCOURSE UNDEMOCRATIC AND DEMOCRATIC REGIMES

Solomia Krivenko

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ssolowka@gmail.com*

The article revealing the structure of political discourse, which is a set of elements: sender, recipient of the message as text and context, which is inscribed communicative action. The structural elements of the context and analyzed as a unity of moral and formal plane and message as a myth with its specific features in a democratic and undemocratic regimes.

Key words: political discourse, semantics, discourse, rhetoric, the level of rhetoric, discourse context.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДИСКУРСА НЕДЕМОКРАТИЧЕСКИХ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ

Соломия Кривенко

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: ssolowka@gmail.com*

Раскрывается структура политического дискурса, представляющего совокупность следующих элементов: адресанта, адресата, самого сообщения в виде текста и контекста, в который вписано коммуникативное действие. Определяются структурные элементы и анализируется контекст как единство нравственной и формальной плоскости и сообщения как миф со своими специфическими особенностями в демократическом и недемократическом режимах.

Ключевые слова: политический дискурс, семантика дискурса, риторика, уровни риторики, контекст дискурса.

УДК: 316.4:063.4

**КРЕАТИВНИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПОЛІТИЧНІЙ
ПРАКТИЦІ ПОЄДНАННЯ ПОНЯТЬ «СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА» І
«СОЦІАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ»**

Ліліана Ярова

*Одеська національна морська академія
кафедра адміністративного і кримінального права
вул. Дідріхсона, 8, м. Одеса, 65029, Україна
e-mail: yarovalv@mail.ru*

Проаналізовано можливості розвитку соціальної держави в сучасному українському соціумі. Приділено увагу креативному досвідові європейських країн.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний захист, принципи соціальної справедливості, соціальні функції держави.

Визначаючи можливості розвитку соціальної держави в сучасному українському суспільстві, необхідно переосмислити сутність і зміст соціальної політики держави, яка відбувається сьогодні у всьому світі. Фактично це означає спробу поєднання понять «соціальна держава» та «соціальний менеджмент» у практиці соціального забезпечення і захисту. В нових історичних умовах – умовах глобального ринку – соціальна відповідальність держави пов'язується з наданням населенню певного законодавчо регламентованого набору соціальних благ – гарантованого соціального мінімуму. Держава все більше звільняється від вузькоуправлінських функцій, пов'язаних із розподілом засобів на рівні кінцевих споживачів, зосереджуючись на регулюванні інституційних взаємодій у соціальній сфері. Однак це не зменшує, а навпаки, збільшує сферу компетенції держави як гаранта збалансованої соціальної політики й основного суб'єкта-носія соціальної місії. З одного боку, держава підтримує та контролює окремі загальні правила гри, котрі не перешкоджають процесам соціального саморегулювання у розв'язанні завдань соціального захисту і підтримки населення, з іншого – встановлює пріоритетні напрями збалансованої соціальної політики та розробляє технології бюджетного фінансування соціальних програм.

Зміна ролі держави у напрямі регулювання системи інституційних взаємодій задається передусім необхідністю ефективного менеджменту на всіх рівнях реалізації заходів соціальної політики, що виявляється у спробах створення додаткової, недержавної інституційної підсистеми соціальної підтримки – вибудовування альтернативної мережевої технології вирішення соціальних проблем на підставі громадських соціальних ініціатив. Головна особливість сучасного етапу – пошук і розвиток адекватних ринковим умовам технологій взаємодії державних (тих, які «традиційно» займаються вирішенням соціальних проблем) і недержавних структур (неурядових організацій, альтернативних ініціатив, добродійних проектів), котрі забезпечують нову якість управління в соціальній сфері, – управління гнучкішою,

динамічнішої, реалізованої за принципом «мережевої» дії та зорієнтованої насамперед на ресурсозберігання. Такі інституційні структури необхідно розглядати як удосконалений інструмент для фіксації актуальних соціальних домагань і масових очікувань, а також для процесу їхнього об'єктивування в ефективні соціально-управлінські технології, що відповідають принципам «раціонального соціального менеджменту», тобто є маловитратними та результативними. Використання нових інституційних структур у сфері соціальної політики зумовлює і зміну традиційних процедур розроблення значущих рішень за допомогою легітимації та розвитку засобів суспільної експертизи, дає змогу враховувати нові соціальні ініціативи й благодійну допомогу від бізнесу. Зрештою, йдеться про значне розширення спектра і обсягів соціальної підтримки в суспільстві, передусім через мережеве охоплення цією підтримкою соціальних груп, котрі не задіяні традиційними формами.

В економічній літературі усталене використання поняття «соціальний захист населення». У розширеному трактуванні цей термін передбачає можливість позначення ним усіх описаних елементів інституційних структур соціальної політики. У вузькому тлумаченні «соціальний захист» аналогічний поняттю «допомога». Як відомо, відсутність стандартизованої термінології дає змогу окремим фахівцям за певних обставин застосовувати одне поняття замість іншого. Водночас до соціального захисту фахівці Міжнародного бюро праці зараховують соціальне страхування та соціальну допомогу.

Розподіл соціального захисту на соціальне страхування й соціальну допомогу обумовлений, по-перше, методами врахування (неврахування) соціальних ризиків і, по-друге, відмінністю у джерелах фінансування. Соціальне страхування – страхові внески працедавців і працівників, а за соціальної допомоги – це ресурси, котрі акумулюються в бюджетній системі переважно через оподаткування. Стосовно допомоги для малозабезпечених сімей, інвалідів з дитинства такі види соціального захисту не пов'язані з виплатою страхових внесків і за природою не є страховими випадками. Відповідно їхнє забезпечення має бути віднесено до системи державної соціальної допомоги чи інших державних соціальних програм.

Розуміння найпомітніших відмінностей в існуючих сучасних підходах до соціального захисту дає класифікація Г. Еспінг-Андерсена, яка отримала на широке визнання [6]. Дослідник виокремлює три основні моделі соціальних держав: *ліберальну, консервативну (корпоративну) і соціал-демократичну*.

Формування ліберальної моделі, властивої для таких країн, як США, Канада, Австралія, Велика Британія відбувалося за утвердження приватної власності, переважання ринкових відносин і під впливом ліберальної трудової етики. Основні умови функціонування цієї моделі – мінімальна залученість держави до ринкових відносин та обмежене використання заходів державного регулювання, що не виходить за межі вироблення макроекономічної політики; у внутрішньому валовому продукті (ВВП) державному секторові економіки належить лише невелика частка. Соціальна підтримка громадян здійснюється через розвинені системи страхування і за мінімального втручання держави, – це надає певні гарантії. Розміри страхових виплат зазвичай невеликі. Незначні й трансфертні платежі, тобто фінансові кошти, отримані від податків, котрі переказуються з рахунків державного бюджету безпосередньо різним групам населення у вигляді допомоги і субсидій. Матеріальна

допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності [4].

У сфері виробничих відносин створені максимальні умови для розвитку підприємницької активності. Власники підприємств нічим не обмежені в ухваленні самостійних рішень стосовно розвитку та реструктуризації виробництва, у тому числі й вивільнення зайвих працівників. Така ситуація найгостріша для США, де від 1948 р. діє закон про трудові угоди, або «Закон Вагнера», згідно з яким адміністрація підприємства у випадку скорочення чи модернізації виробництва має право звільняти працівників без попередження або з повідомленням за два-три дні, без урахування трудового стажу та кваліфікації. Завдання профспілок – відстоювати інтереси працівників з найбільшим стажем під час загрози масових звільнень, хоча не завжди вдається це зробити.

Така модель цілком відповідає своєму основному призначенню в умовах економічної стабільності чи підйому. Однак за спаду і вимушеного скорочення виробництва, що супроводжується неминучим зменшенням соціальних програм, в уразливому становищі опиняються багато соціальних груп, передусім жінки, молодь, літні люди [4].

Консервативна (корпоративна) модель характерна для країн зі соціально орієнтованою ринковою економікою, в тому числі країн континентальної Європи – Австрії, Німеччини, Італії, Франції. Позиції держави тут значно сильніші: бюджетні відрахування на соціальні потреби майже дорівнюють страховим внескам працівників і працедавців, основні канали перерозподілу або знаходяться в державі, або під її контролем. Одночасно держава прагне поступатися матеріальною підтримкою громадян системі страхового захисту. Завдяки цьому величина соціальної допомоги пропорційна трудовим доходам і, відповідно, розмірам відрахувань на страхові платежі. Особливістю є «самоуправління» страхових кас, якими спільно відають власники підприємств і впливові профспілки, котрі захищають інтереси найнятих працівників. Розмір гарантованих виплат під час безробіття залежить від трудового стажу, а терміни виплат – від тривалості сплати страхових внесків, їхньої величини і віку працівника. У багатьох країнах період виплат допомоги з безробіття збільшено для осіб, старших 50 років [4].

Соціал-демократична модель (інколи її ще називають солідарною) передбачає провідну роль держави у захисті населення. Причому пріоритетними завданнями державної соціальної політики вважають вирівнювання доходів населення і загальну зайнятість. Ця модель практично втілена у країнах північної Європи – Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, а також в Нідерландах і Швейцарії. Основою фінансування соціальної сфери слугує розвинений державний сектор економіки, зміцненню якого не в останню чергу сприяє дуже високий рівень оподаткування. Частка державних витрат у ВВП становить 66 % (Швеція), 61 % (Данія), 56 % (Фінляндія), основна їх частина витрачається на задоволення потреб об'єктів соціального призначення. Велика роль з-поміж них належить і трансфертним платежам, завдяки яким перерозподіляється національний продукт на користь найменш забезпечених верств населення.

Інші відмінності названої моделі – розвинена система виробничої демократії, регулювання трудових відносин на загальнонаціональному рівні, а не на рівні окремих підприємств чи галузей, використання дієвих засобів, що допомагають

мінімізувати рівень безробіття [4].

Популярнішою вважають шведську доктрину соціальної держави, яку часто називають егалітарною. Вона виводить турботу держави про своїх громадян на рівень національного культу, обіцяючи гарантувати безпеку, надійність і захист у загрозованих ситуаціях, а також організацію та керівництво захистом.

Комісія Європейського співтовариства (ЄС), згідно з принципами організації, виокремлює дві основні моделі соціальної політики – «бісмарківську» і «бевериджську».

«Бісмарківська» модель установлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту й успішністю (тривалістю) фахової діяльності. Соціальні права обумовлені відрахуваннями, які сплачуються впродовж усього активного життя, тобто соціальні виплати набувають форми відкладених доходів (страхових внесків). Страхові каси, що управляються на паритетних або розділених засадах працевластиваними та працівниками, збирають відрахування зі заробітної плати, з котрих формуються різні професійні страхові фонди і здійснюються соціальні виплати. Отже, соціальний захист незалежний від державного бюджету.

«Бевериджська» модель дотримується того, що кожна людина, незалежно від її приналежності до активного населення, має право на мінімальну захищеність у випадку захворювання, старості або з іншої причини скорочення своїх ресурсів. У країнах, які вибрали цю модель, діють системи страхування хвороб, прикріплення до котрих автоматичне. Пенсійні системи забезпечують мінімальні доходи всім особам відповідного віку незалежно від їхніх минулих зусиль з відрахування від заробітної плати («соціальні пенсії» на відміну від «професійних»). Такі системи соціального захисту фінансуються через податки з державного бюджету. В цьому випадку переважає принцип національної солідарності, ґрунтований на концепції розподільної справедливості.

Сьогодні формується також нова загальноєвропейська модель соціальної політики, заснована на принципі поєднання економічної ефективності й соціальної солідарності. У такий спосіб наголошується на збалансованому розвитку соціальної політики Європи, транспарентності й дотриманні інтересів усіх країн-членів ЄС. Відбувається процес переорієнтації соціальних програм з універсального рівня на індивідуальний, що значно дешевше та ефективніше, оскільки адресна допомога надається лише тим, хто її потребує.

Сутність цілісної європейської соціальної моделі становлять такі цінності, як демократія і права особи, вільна ринкова економіка, рівність можливостей для кожного, благополуччя та соціальна захищеність для всіх, об'єднання, солідарність і под. Особливістю моделі є й те, що вона покликана забезпечити захист інтересів різних груп і прошарків суспільства, не обмежуючись підтримкою найбільш знедолених.

Головна своєрідність європейських систем соціального захисту – високий обсяг витрат. Так, у середині 90-х років ХХ ст. їхній рівень в Європейському Союзі становив у середньому 22% ВВП проти 13% в США, 15% в Канаді й Новій Зеландії та 12% в Японії. Це обумовлено насамперед ширшим охопленням і соціальних ризиків, і колом осіб, котрим надаються відповідні послуги на відміну, скажімо, від США, де державні програми медичного страхування поширюються на обмежене коло

жителів, або Австралії, де низький дохід становить перешкоду для пенсійного страхування.

Існування соціальних програм, спрямованих на зменшення соціальних ризиків, більшість європейців розглядають як головний компонент сучасної держави. Можна прогнозувати, що у подальшому пріоритети соціальної захищеності посідатимуть центральне місце в європейському суспільстві.

Розглядаючи високий рівень соціальної захищеності населення ЄС, наголосимо: сьогодні Європейський Союз не захищений від зовнішніх впливів. На ньому, зокрема, позначається криза світової економічної системи. Крім того, перед ЄС постають завдання зберегти традиційні цінності, котрі слугують засадами європейської ідентичності, й забезпечити нові суспільні потреби. Саме тому Європейська соціальна модель постійно вдосконалюється, відображаючи нові реалії суспільного розвитку. Останніми роками в європейських країнах державні витрати на освіту, культуру, охорону здоров'я, соціальне забезпечення значно перевершували витрати (у 6 разів) на військові цілі, підтримку правопорядку (поліція та ін.), державне управління.

Взаємодія різних інструментів соціальної політики ЄС, організація співпраці по вертикалі, на всіх рівнях дають змогу розглядати питання про спробу формування нової моделі єдиного механізму в галузі реалізації соціальної політики, але не завжди окремі деталі цього механізму спрацьовують так, як хотілося би керівникам органів ЄС. Часто доводиться долати бюрократичні бар'єри, національну обмеженість і спроби не відкривати досягнення своїх систем освіти й соціального захисту для партнерів з інших держав-членів, не кажучи вже про представників третіх країн або мігрантів.

Особливість сучасної еволюції держави добробуту полягає в тому, що вона розвивається в умовах глобальної економіки. Склалося поняття зовнішньої соціальної політики, яке відображає якісний характер змін. Переваги в продуктивності праці наразі дають змогу багатьом країнам ЄС підтримувати конкурентоспроможність, зберігаючи високі рівні зарплати і соціальні витрати, котрі є чинником мотивації праці й зростання соціального капіталу. Реформи соціальної сфери покликані забезпечити компроміс між конкурентоспроможністю та соціальною політикою.

Європейські дослідники, аналізуючи соціальну політику, вважають за доцільне використовувати термін «соціальна якість». Це поняття відіграє інтеграційну роль, оскільки вимір соціальної якості потребує ширших мультидисциплінарних підходів. Концепт соціальної якості, на думку європейських учених, допоможе застосувати точніший підхід для визначення нових меж досліджень і політичного порядку денного, і співвідношення політичних трендів зі структурними проблемами нерівності. На національному та міжнародному рівнях, усередині й поза урядами зауважується повсюдне зростання зацікавленості до нового розуміння соціальної політики разом із розширеними цілями добробуту. Уряди Великої Британії та Ірландії, наприклад, узяли зобов'язання вирішити завдання щодо зниження рівня бідності в країні [1]. Європейські соціологи здійснили моніторинг урядових зобов'язань з питання бідності [7]. Були розроблені індикатори Європейського Союзу щодо соціальної винятковості [5], зросли вимоги до влади відносно національних і міжнародних стандартів мінімального доходу. У програмі «ILO InFocus» із питань

соціально-економічної безпеки є тема «Пошук справедливості в розподілі – основа захисту для всіх».

Аналіз «соціальної якості в Європі» засвідчує, що такий підхід охоплює всю політику (економічну, культурну, соціальну і под.), маючи, отже, достатній потенціал, аби зробити політику ефективнішою, ніж за сучасних умов, і водночас демократичнішою.

На загальнонаціональному рівні соціальна політика – один з найвагоміших напрямів внутрішньої політики держави, пов'язаний із відтворенням соціальних ресурсів, забезпеченням і стабільності соціальної системи, і динамічності її розвитку. Соціальна політика реалізується за допомогою соціальних заходів та програм, що здійснює держава, а також приватні корпорації, громадські організації. До її завдань належить розв'язання протиріч, котрі виникають між інтересами різних суб'єктів суспільства, між поточними і стратегічними його завданнями [3, с. 11–12].

Учений В. Пальцев вирізняє чотири основні напрями соціальної політики:

1. Забезпечення правових, організаційних і фінансових умов для організацій соціальної сфери щодо задоволення різних потреб членів суспільства.
2. Формування правових, організаційних, виробничих передумов для самостійного заробляння громадянами засобів на підтримку необхідного рівня життя.
3. Створення умов для задоволення потреб населення внаслідок розвитку соціальної інфраструктури, яка перебуває у власності й розпорядженні державних або муніципальних органів управління.
4. Організація виробництва, розподілу та використання окремих товарів і продуктів на виробничих підприємствах, в установах соціальної сфери, що є у власності й розпорядженні державних або муніципальних органів влади.

На думку В. Пальцева, існують головні принципи державної соціальної політики в процесі переходу до стійкого економічного зростання. Це:

– дотримання передусім загальноприйнятих міжнародних норм і стандартів Загальної декларації прав людини, конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці в галузі соціального захисту населення (принцип відповідності міжнародним нормам);

– сприяння держави зайнятості здобуттю доходу, що забезпечує гідне життя відповідно до трудового внеску, встановленню гарантій мінімального розміру заробітної плати, достатньої для покриття основних потреб населення, зокрема в харчуванні, помешканню, освіті, здоров'ї (принцип преференційного регулювання);

– створення комплексних систем соціального забезпечення для непрацездатних і працездатних громадян, котрі не мають змоги здійснювати трудову діяльність через об'єктивні причини або через низькі доходи (принцип суцільного страхування);

– гарантування колективної відповідальності за кожного, хто потребує соціального захисту, солідарності між працюючими та безробітними, здоровими і хворими та ін., що передбачає розумну централізацію засобів, їхній перерозподіл для забезпечення тих, хто без них не може існувати (принцип солідарності);

– здійснення диференціації умов і норм соціальних виплат (пенсії, допомоги тощо) громадянам з урахуванням їхнього трудового внеску, причини та міри

непрацездатності, потреби в соціальній допомозі й інших чинників (принцип персоніфікації);

– розмежування компетенції держави та її суб'єктів у сфері соціального забезпечення громадян; до компетенції держави потрібно зарахувати визначення соціальної політики, умов соціального страхування, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, державної підтримки малозабезпечених громадян, сімей, котрі виховують дітей, інших соціальних гарантій, що забезпечуються в законодавчому порядку [2, с. 9–10].

Отже, соціальна політика – найвагоміша сфера інтересів сучасного суспільства і найважливіша частина діяльності сучасної держави. Соціальна політика найтісніше пов'язана з типом та рівнем розвитку суспільства, з тими цілями й завданнями, котрі висуває суспільство в своєму розвитку як одному з найважливіших напрямів демократичних перетворень.

Список використаної літератури

1. Григорьева Н.С. Активное гражданство»: стратегия и механизм, современной европейской социальной политики / Н.С. Григорьева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/applied_research/document5591.shtml.
2. Пальцев В.А. Особенности формирования социальной политики в условиях экономического роста : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (макроекономика) / В.А. Пальцев. – СПб : [б.и.] 2007. – 19 с.
3. Панов М.М. Формирование и реализация социальной политики в регионе: автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика труда) /М.М.Панов. – М.: [б.и.] 2009. – 28 с.
4. Система социальной защиты в зарубежных странах //Отечествен. записки. – 2003. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2003/3/>
5. Barani Luca. Hard and Soft Law in the European Union: The Case of Social policy and the Open Method of Coordination. Constitutionalism Webpapers, ConWEB /Luca Barani – 2006. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.bath.ac.uk/esml/conWEB.
6. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism/ G. Esping Andersen. – Cambridge : Polity Press, 1990. – 257p.
7. Hartley T. Undermining Social Citizenship: The counterproductive effects of behavioural controls in social security administration /T. Hartley, D. Dean [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.issa.int/pdf/jeru98/theme2/2-2a.pdf.

Стаття надійшла до редколегії 03.05.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

**EUROPEAN COUNTRIES' CREATIVE EXPERIENCE IN THE
POLITICAL PRACTICE OF CONCEPTS "SOCIAL STATE" AND "SOCIAL
MANAGEMENT"**

Liliana Yarova

*Odesa National Maritime Academy,
department of Administrative and Criminal Law,
Didrikhson str., Odessa, 65029, Ukraine
e-mail: yarovalv@mail.ru*

In the article possibilities of development of the social state are analysed in modern Ukrainian society taking into attention experience of the European countries.

Key words: social policy, social protection, the development of the society, the principles of social justice, social functions of state.

**КРЕАТИВНЫЙ ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ В
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ СОЧЕТАНИЯ ПОНЯТИЙ «СОЦИАЛЬНОЕ
ГОСУДАРСТВО» И «СОЦИАЛЬНЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ»**

Лилиана Ярова

*Одесская национальная морская академия,
кафедра административного и криминального права,
ул. Дидрихсона, 8, г. Одесса, 65029, Украина
e-mail: yarovalv@mail.ru*

Проанализировано возможности социального государства в современном украинском социуме. Уделяется внимание креативному опыту европейских стран.

Ключевые слова: социальная политика, социальная защита, принципы социальной справедливости, социальные функции государства.

УДК 321 : 323.2

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ФРАНЦІЇ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Лариса Кочубей

*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України,
вул. Кутузова, 8, 01011, Київ, Україна
e-mail: larisa1kochubey@ukr.net*

У статті досліджено особливості політичного режиму Франції часів V Республіки. Охарактеризовано сучасні особливості політичного розвитку Франції за президентства Ф. Олланда.

Ключові слова: напівпрезидентська республіка, режим, Франція, уряд, президент, парламент.

У світі не існує ідеальних демократичних режимів, будь-яка демократія є недосконалою. Свого часу протестантський теолог Р. Нібур визначив демократію як «знаходження приблизних рішень нерозв'язних завдань» [цит. за : 6]. Перехід Франції до демократії не був поступальним процесом пристосування колишніх інститутів до нових політичних реалій, а перервним, пов'язаним з кризами, революціями, переворотами, шлях до свободи. Американський політолог С. Гантінгтон називає таку модель переходу циклічною; вона призводить до постійних коливань політичної системи між неконсолідованим авторитаризмом і нестабільною демократією [18, р. 41]. Шлях Франції до свободи супроводжувався також радикальним руйнуванням інститутів колишнього режиму та заміною їх новими. Це стало своєрідною традицією: у Франції донедавна вважалося, що всі визначні політичні події повинні обов'язково супроводжуватися зміною режиму та прийняттям нової конституції [10, с. 106–107].

З історичного погляду Франція є важливою європейською державою, котра зробила значний внесок у розвиток континенту та формування балансу сил в цьому регіоні. Французи, прагнучи зберегти важливу роль на континенті, з часу холодної війни визначили євроцентризм одним з головних напрямів зовнішньої політики. Маючи велику вагу та статус в ЄС та намагаючись відродити свою світову роль, французи, однак, на початку XXI ст. повинні були боротися з багаточисельними кризами у внутрішній та зовнішній політиці.

Більше 50 років тому генерал Шарль де Голль прийшов до влади у Франції. Прийняття нової Конституції у 1958 р. мало на меті зберегти у Франції демократію, і зробити інститути влади ефективнішими, позбавити країну від постійних урядових криз та міністерської плутанини та безладу. Шарля де Голля та його послідовників звинувачували у авторитаризмі та бонапартизмі, але, як засвідчила історія – політичний режим V Республіки виявився стабільним та ефективним.

У Франції республіканська форма правління традиційна. У тексті французької Конституції (розд. XIV; ст.89) зазначається: «Республіканська форма правління не може бути предметом перегляду» [4, с. 523]. На сучасному етапі у Франції діє форма правління, котра поєднує елементи і президентської, і парламентської систем. Виконавча влада не повинна залежати від парламенту, єдність, згуртованість і внутрішня дисципліна уряду Франції мають бути священними. Ось чому втіленням виконавчої влади став глава держави. Це означало, що держава має мати керівника, який би був над будь-якими коливаннями та займався найсуттєвішими проблемами і був гарантом її волі [9, с. 120].

Негативним у IV Республіці де Голль вважав те, що він називав «режим партій», які ставили свої власні інтереси вище національних. Лише король, чи обраний монарх могли втілити у життя національні інтереси. Однак бачення де Голлем становища уряду йшло в розріз з переконаннями багатьох французів. Французи рідко зачаровувалися демократією. Філософи, які були інтелектуальними батьками революції 1789 р., прагнули не стільки до демократії, скільки освіченого деспотизму. Його до сих пір шукає багато французів, обираючи президента. Тому французький президент ніколи не буде займатися експортом демократії, – вважає Гі Сорман – французький філософ, економіст, автор книги «Імперія брехні» [12]. На думку ж колишнього президента Асоціації зайнятості менеджменту (АРЕС) Е. Верега, якщо Ф. Олланд буде управляти Францією як політичною партією, його чекає сумний кінець, як свого часу Людовіка XVI [1]. «Країною не можна управляти за допомогою клановою боротьби, зміни позиції, завуальованих нападів та почуття помсти», – наголошує Е. Верега. Не маючи чітких поглядів, величі, впевненості та достойних поваги цінностей, уряд ризикує опинитися в такій же непростій ситуації, що і монархія в часи Людовіка: внутрішні протистояння, нездатність діяти, слабкий авторитет.

З самого початку існування конституційна система V Республіки гостро критикувалася. Критики правління де Голля ставили питання про те, чи є Франція справді демократичною країною? Основний вогонь критики був спрямований на авторитарний потенціал напівпрезидентської республіки, що характеризується сильною президентською владою. Опоненти режиму Ш. де Голля називали його «принципатом» (за аналогією з імператорським Римом) і «консулатом» (за аналогією з Францією 1799–1804 рр.). Опозиційне ставлення пояснюється «квазі-переворотом», який здійснив де Голль у 1958 р., відтворенням сильною виконавчої влади і зловживанням референдумами. Це сформувало позицію, що конституція і практика її застосування «володіють формою плебісцитарного бонапартизму». Франція є також однією з небагатьох демократичних держав у Західній Європі, де президент обирається безпосередньо народом (після референдуму 1962 р.) та необмежену кількість разів. З 2002 р. президентські вибори у Франції проходять один раз на п'ять років (раніше – на сім років). Попри критику, V Республіка стала одним з найстабільніших режимів в історії Франції.

Для країн, котрі розбудовують власну державність голлізм є взірцем переходу від залежного стану до національного піднесення з врахуванням, безперечно, специфічних національних, об'єктивних та суб'єктивних чинників – передовсім менталітету. Необхідно зазначити, що голлізм присутній й у сучасній Франції, лише у видозміненій формі. У французькому суспільстві продовжуються дискусії про зміну

конституції й модернізацію режиму V Республіки. Висловлюються думки про необхідність її часткової перебудови в напрямі посилення влади парламенту, або ж зовсім радикальні – переходу (через зміну Конституції) до VI Республіки. Результат цих дискусій залежить не лише від подальшого вдосконалення державних інститутів, а й від еволюції партійно-політичної системи країни.

У останні десятиріччя напівпрезидентську форму правління обрало багато держав. Проте в Україні та більшості пострадянських держав втілення у життя переваг напівпрезидентства пов'язане з подоланням певних перепон. Ефективному функціонуванню напівпрезидентської форми сприяли б ефективність конкурентної партійної системи, змагальність публічної політики, розвинутість інститутів громадянського суспільства, культура згоди та компромісу, й інших компонентів, притаманних плюралістичному режимові. В іншому разі – напівпрезидентська система перероджується в систему з одноосібним президентом, підконтрольним йому урядом і слабким парламентом.

Мета політичного режиму сучасної Франції у поєднанні сили та ефективності державної влади з демократичними інститутами. Серед пріоритетів зовнішньої політики Франції на сучасному етапі – взаємовідносини з США, нове бачення ролі НАТО (у 1966 р. Франція вийшла із воєнної структури НАТО і повернулася лише під час президентства Н. Саркозі). Фундаментом французької політики залишаються відносини з ЄС. «Повернення Франції в Європу» – один з концептів стратегії Н. Саркозі (на відміну від де Голля, який не підтримував процеси євроінтеграції, а лише незалежність та «відтворення величі Франції»). Серед пріоритетних – і стосунки Франції з країнами Африканського континенту. Окрім того, серед новацій зовнішньої політики – створення Середземноморського союзу.

У 50-ті рр. минулого сторіччя Франція була одним з ініціаторів об'єднання Європи і перетворила європейську інтеграцію в механізм для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Ця країна відіграла ключову роль у створенні багатьох діючих до сьогодні проектів, включаючи загальну сільськогосподарську політику, валютний союз та Маастрихтський договір. Результатом цієї політики стало розширення впливу Франції у європейських організаціях. Прагнення перетворити французьке місто Страсбург на столицю європейського законодавства, підвищення статусу французької мови як однієї з робочих мов світу, а також перетворення європейської адміністративної системи на франкофонну – все це суттєві приклади впливовості цієї країни. За роки V Республіки французи двічі очолювали парламентську комісію та шість разів головували в європейському парламенті.

З іншого боку – Франція почасти виступала проти деяких загальноєвропейських проектів, зокрема, проти створення оборонного європейського співтовариства в 1954 р., протистояла Німеччині на асамблеї 2000 р. в Ніцці та проти європейської конституції в 2005 р. Необхідно зауважити, що національні інтереси Франції завжди диктували проведення курсу на розвиток зв'язків і політики, орієнтованої на Європу, що було передбачено історичним статусом і традиційним становищем країни в ЄС.

Характеристикою сутності викликів і напруги останніх років у політиці Франції є криза ідентичності, яка проявляється в різних сферах внутрішньої та зовнішньої політики Франції [20, р.205]. На сьогодні Франція залишається французькою, але французькість змінилася. Багато французів звинувачують у перевантаженні системи соціального забезпечення мусульман-мігрантів [11, с. 70]. Це стосується й

внутрішньої політики Франції, включаючи такі ознаки, як криза соціально-економічної моделі, широкі протести арабського й мусульманського населення, вихідців з Африки, загальні акції протесту у 2005 р., зростання популістських силових течій націоналістичного спрямування, ксенофобія та расизм – все це свідчить про кризу самоідентифікації Франції у внутрішньому житті та на загальноєвропейському рівні.

З початком війни США проти Іраку Франція спробувала висунути нові ідеї, у тому числі політичну та економічну багатополлярність й багатовекторність і перетворити ЄС на новий політико-економічний і силовий полюс на світовій політичній арені. Проте зменшення сфери впливу Франції на формування напрямів розвитку та реформування ЄС в останні роки призвело до відносного відходу Франції від традиційних європейських дій.

Вказані зміни спричинили до широких дебатів та ідейних суперечок між французькими політичними партіями правого та лівого спрямування. Президентські вибори у травні 2007 р. вважають новою ерою в сучасній історії Франції. «Повернення в Європу» та відродження європейського лідерства Франції стало найхарактернішою особливістю європейської політики Н. Саркозі, який поставив головне питання денне: виведення країни із політичної ізоляції та периферійного статусу на політичній карті Європи перших років ХХІ ст. Іншими європейськими ініціативами Н. Саркозі було висунення ідеї Середземноморського союзу та незгода з прийняттям Туреччини до ЄС; оборонна політика, міграція тощо.

Франція головує у ЄС з 1 липня по 31 грудня 2008 р. Варто зазначити, що заявлені пріоритети опинились під впливом низки поточних кризових ситуацій (криза в Грузії, світова фінансово-економічна криза тощо). Проте важливим досягненням Франції було проведення більше десяти міжнародних самітів, вона очолювала близько 550 різноманітних європейських заходів, а також вживала заходів з проведення восьми міжнародних нарад за участю ЄС та його зарубіжних партнерів з питань вироблення спільної зовнішньої політики [16]. Середземне море традиційно було завжди сферою впливу у зовнішній політиці Франції. Цей регіон став постачальником нинішнього населення передмістя великих французьких міст, заворушення в яких у 2005 р. були придушені урядом Франції. Н. Саркозі здійснив одні з перших візитів до неєвропейських країн – Алжиру та Тунісу, підтвердивши пріоритетне значення, яке відводиться Францією середземноморській зоні в векторах розвитку країни. Франція планувала залишити за собою керівництво процесом інтеграції в басейні Середземного моря та вирішення кризових ситуацій у цьому регіоні. Паризький саміт 13 липня 2008 р. зібрав 23 членів Середземноморського союзу й ухвалив спільну декларацію про політичну волю перетворити Середземне море на зону миру, демократії та співробітництва. Згодом у Марселі 3-4 листопада 2008 р. було проведено конференцію міністрів іноземних справ Середземноморського союзу.

Проте колоніальна спадщина Франції ще й досі негативно позначається на історичній пам'яті країн південного берегу Середземного моря. Висуваючи план Середземноморського союзу, Франція здійснила спробу вплинути на сформований баланс сил та зміцнити своє становище на європейській та світовій арені. Загалом низка чинників, що вплинули на розвиток подій у серпні 2008 р., – в період французького головування в ЄС – зменшувало ризик катастрофічного розвитку подій

– чи то затягування політичного вирішення кризи, чи доля відносин між Росією та ЄС і Заходом.

Міграційна політика вважається однією з найскладніших проблем у ЄС. Особливістю політики Франції в сфері міграції є координація зусиль в наданні притулку та порядок повернення незаконних емігрантів. Н. Саркозі, як прихильник «громадянської концепції» нації, бачив її не як етнічне («по крові») співтовариство, а як співтовариство громадян, які дотримуються республіканських принципів та законів. Він підкреслював: «Франція – це не раса і не етнос. Франція – це всі люди, які її люблять, готові захищати її ідеї, її цінності». Стосовно ж іммігрантів, котрі не прагнуть інтегруватися у французьке суспільство, його позиції були співзвучні з гаслом ультраправих: «Або ж ти любиш Францію, або ти її лишасш!» [19, р. 11]. Нагадаємо, що Н. Саркозі вперше запропонував заборонити одягати паранджу у Франції 22 червня 2009 р. Франція стала першою країною у ЄС, у якій вступив у силу закон (11 квітня 2011 р.), що забороняє людям ховати обличчя на публіці. Отже, Франція прийняла досить жорсткий підхід до визначення національної ідентичності. Багато прогресивних французів закликають до гасла – «свобода, рівність та братерство» та республіканських цінностей. Проте є багато перешкод для інтеграції, головна з яких – людині з темною шкірою або мусульманським прізвиськом важче знайти роботу та житло, попри те, що вони засвоїли мову і культуру.

Позитивним в дискусіях, які розгортаються сьогодні у французькому суспільстві й демонструють головну особливість Франції – зрілість громадянського суспільства, яке може сміливо задати собі питання «хто ми?», залучення до полеміки представників різних верстви суспільств, і неадаптованих також. І дійсно, останні події дають змогу констатувати, що у Франції громадянське суспільство є досить розвинутим, поліетнічним, з сформованими вимогами до держави.

У дискусії щодо моделей інтеграції переважають позиції про збереження та поступову модернізацію існуючої французької моделі. Відома французький соціолог Домінік Шнаппер вважає, що «... будь-яка політика не буває без помилок. Проте, всі суспільства мають власну традицію і не можна напругу запозичити модель інтеграції в іншій країні; суспільство, правова система розвиваються як результат всієї історії народу» [7, с. 125–126].

Франція прагне підняти свій статус союзника США в світі та в регіонах навколо ЄС, що дозволить переосмислити свою ролі і стратегію для посилення впливу в Європі та світі. Загалом же, попри амбіційну політику Н. Саркозі та його зближення з американськими неоконсерваторами для використання кризової ситуації в Європі і міжнародних відносинах, йому вдалося лише частково відтворити статус Франції. Через обмеженість власних ресурсів країни і атлантизацію ЄС «візитівкою» шостого президента V республіки стала політика тісної взаємодії з США.

У вересні 2011 р. у Франції відбулися вибори половини складу верхньої палати парламенту і французькі ліві вперше в історії п'ятої республіки (з 1958 р.) отримали абсолютну більшість голосів. Вибори, які відбулися в квітні–травні 2012 р. у Франції, привели на вищу державну посаду соціаліста Ф. Олланда, програма якого спрямована на скорочення соціальної нерівності та досягнення економічного зростання через стимулювання попиту. З початку виборчої кампанії 2012 р. він наголошував на намірах брати високі податки в основному з багатих людей і фінансового сектору, а також великого бізнесу [14]. У Франції уряд вирішив ввести податок на мільйонерів,

який передбачав, що 75% доходів мільйонерів наповнюватимуть державну казну. У зв'язку з цим покинути країну вирішив відомий актор Жерар Депардье, який згодом отримав паспорт громадянина Росії, та планує подати документи на громадянство Бельгії. Згодом Конституційна рада країни визнала таке рішення уряду незаконним. Окрім того, новий президент має намір вести боротьбу з кризою євро й у найближчий час вивести війська із Афганістану. Зовнішня ж політика традиційно знаходилася на другому плані виборчої кампанії [Див. : 17].

Погляди Ф. Олланда є переконливо свідчать, що він прихильник європейського будівництва. Він категорично висловився проти руйнування зони євро. Ф. Олланд неодноразово виступав з критикою операції НАТО у Афганістані. Разом з тим новий президент Франції позиціонує себе як прихильник «атлантичної солідарності». Як й інші французькі ліві Ф. Олланд прихильно ставиться до Б. Обама, якому близькі соціал-демократичні погляди. Точка зору Ф.Олланда на події в Сирії не зовсім співпадає з позицією Н. Саркозі. Критикуючи режим Б. Асада та порушення прав людини у Сирії, Ф. Олланд одночасно вважає за необхідне максимально використовувати можливості світового співтовариства для того, щоб вплинути на ситуацію. Він висловився на підтримку участі Франції у воєнній акції в Сирії лише за умови, що це рішення буде ухвалено ООН [17].

У зовнішній політиці новий президент має намір боротися з кризою країн євросони, зміцнювати стосунки з партнерами з ЄС, вести діалог з США та відстоювати інтереси Франції у НАТО. На порядку денному також розвиток взаємодії з країнами Південного Середземномор'я, Африки, Близького Сходу. Особливу увагу планується приділити відносинам з Китаєм.

Позиція Франції залишилася незмінною в принципі: осуд насильства в поєднанні з переконанням, що боротьба з тероризмом невіддільна від викорінення причин екстремізму та джерел його виникнення. Закон "Про безпеку і боротьбу з тероризмом" офіційно набув чинності у Франції після публікації в офіційній урядовій газеті *Journal Officiel de la République Française* [13]. Документ було розглянуто за прискореною процедурою і майже одногосно схвалено обома палатами парламенту; він припускає найсуворіші заходи покарання щодо порушників, в тому числі тривале тюремне ув'язнення і великі штрафи.

Існують всі підстави наголошувати на глобальному характері політики Франції – належність до ЄС та НАТО; географічне розташування, присутність в трьох морях; активна участь в міжнародних утвореннях і регіональних організаціях; постійне членство в Раді Безпеки ООН. Франція є членом «великої вісімки» (спочатку «великої сімки», створеної за ініціативою французького президента в 1975 р.) та «великої двадцятки», однією з ядерних держав світу (з 1960 р.), а також головним ініціатором створення «європейської автономної системи оборони». Міжнародне значення має культурна спадщина французького народу. Французька мова знаходиться на дев'ятому місці за кількістю тих, хто нею розмовляє. Протягом століть виконуючи функцію мови дипломатії, французька мова є однією з шести офіційних мов ООН [15, с. 6]. У Парижі знаходиться штаб-квартира ЮНЕСКО.

Отже, не претендуючи на світове лідерство, Франція залишається провідною державою планети, яка здійснює активну зовнішню політику, ефективність котрої залежить від здатності впливати на формування глобального порядку денного і на ухвалення сприятливих для неї рішень [8, с. 359]. Вагоме місце в світовій політиці

забезпечується не лише традиціями й історичною пам'яттю, а й значним економічним, воєнно-політичним, культурним потенціалом.

Французьке суспільство переживає ті ж проблеми, які турбують українське суспільство, зокрема корумпованість влади. Але, як зауважив американський політолог Дж. Тербер, «...форма правління не така важлива, як характер людей при владі. Якщо вони бажають бути корумпованими, не має значення, яка структура» [цит. за : 2]. Екс-президента Франції Н. Саркозі після припинення дії «президентського імунітету» було звинувачено в корупції та порушенні правил фінансування, допущених в процесі виборчої кампанії. Зокрема, важливим епізодом у звинуваченнях є «справа Карачі», коли знайомі французького Президента брали участь у корупційних схемах і отримували «відкати» при поставках зброї до Пакистану. Окрім того, Н. Саркозі звинувачували в отриманні грошей від вбитого екс-диктатора Лівії Муаммара Каддафі. До речі, німецька влада у свій час досить гостро відреагувала на ядерне співробітництво Франції з Лівією та іншими арабськими країнами, а також на методи управління фінансовою кризою.

Одне з рішень Конституційного Суду зробило Україну фактично лише президентською республікою. Свого часу, коли генерал де Голль змінював структуру державної влади у Франції, його звинувачували у намаганні установити диктатуру, проте його зміни прижилися. Проблемою є те, щоб президентська республіка в Україні не виявилася лише сходинкою на шляху до подальшої концентрації влади в одних руках чи в руках одного клану, і для цього необхідна значна робота суспільства. Напівпрезидентська система з сильною та надсильною президентською владою при якій домінування президента може за деяких обставин забезпечити стабільність, порушення балансу повноважень президента і парламенту створює передумови для авторитарного режиму, що на сьогодні спостерігається в Україні.

Коли у Франції було вирішено ще більше посилити владу президента, де Голль не здійснив насильницького захоплення влади і не застосував сумнівні псевдоконституційні дії з розширення своєї влади, а виніс це надзвичайно важливе питання на всенародний референдум. Після того, як французи, не зважаючи на величезну повагу до заслуженого генерала, сказали «ні», де Голль пішов у відставку достроково. Він поважав Конституцію і поважав права французького народу. Він був переконаний, що французи в змозі здійснити правильний вибір.

Сучасні дослідники зауважують, що «демократія у формальному, західному розумінні стійка й ефективна лише, коли ґрунтована на масовому, повсюдному благополуччі. Принижені й ображені схильні застосовувати формально демократичні інститути для помсти, а не для творення, та через концентрацію сил на простому виживанні не мають можливості усвідомити наслідки рішень загальнонаціонального масштабу, у прийнятті яких вони залучаються цими інститутами» [3, с. 8]. Демократія – системне поняття – і потрібна не тому, що вона найбільш прийнятна для освіченої та найзабезпеченішої частини суспільства, а тому, що вона найефективніша система управління, яка опирається на найбільшу конкурентоздатність і яка прагне найбільшого благоустрою його членів.

В межах президентсько-парламентської республіки механізм функціонування державної влади переважно набуває рис персоніфікованості, політизованості й загрожує президентським всевладдям. І навіть, якщо зміна балансу між законодавчою та виконавчою гілками влади може покласти край нестабільності уряду, то

послаблення механізму зворотного зв'язку між владою та громадянським суспільством викликатиме періодичне загострення соціальної напруги в будь-якій країні.

Список використаної літератури

1. *Вергез Ерик*. Франсуа Олланд – новый Людовик XVI? [Електронний ресурс] / *Эрик Вергез* // Режим доступа : <http://inosmi.ru/world/20121023/201311722.html#ixzz2IRStwt11>
2. *Губенко Д.* Україна – це Америка 1800-х / Л. Губенко // Укр. тиждень. – 2009. – №44 (105). – 30 жовтня–5 листопада.
3. *Деягин М.* // Фельдпочта. – 2004. – № 21(33).
4. Конституция Французской Республики (4 окт.1958 г.) // Конституции 16 стран мира : сб. конституций стран-членов СНГ, Балтии и ряда других государств мира ; сост. Ж. Баишев, К. Шакиров. – Алматы : Жеты Жаргы, 1995. – 576 с.
5. *Зверева Т.* Итоги президентских выборов и внешняя политика Франции / Т. Зверева // Международная жизнь. – 2012. – № 5. – С. 76–90.
6. *Мальшиев А.* О характере политического режима в России [Електронний ресурс] / А. Мальшиев // «Золотой Лев» : издание русской консервативной мысли. – 2006. – № 73–74 // Режим доступа: www.zlev.ru.
7. *Новоженова И.С.* Французская модель интеграции иммигрантов и мультикультурализм / И.С. Новоженова // Актуальные проблемы Европы. – 2011. – № 4. – С. 117–139.
8. *Обичкина Е. О.* Внешняя политика Франции от де Голля до Саркози (1940-2012) / Е. О. Обичкина. – М. : Аспект Пресс, 2012. – 381 с.
9. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти : заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парлам. вид-во, 2008. – 352 с.
10. *Ровдо В.* Политическая система Франции / Ровдо В. // Сравнительная политология: Учеб. пос. – Вильнюс : ЕГУ – М :ООО «Вариант», 2008. – С.105–155.
11. *Сафран У.* Национальная идентичность во Франции, Германии и США: современные споры / У. Сафран // Политическая наука. – 2011. – № 1. – С. 64–97.
12. *Сорман Ги.* От де Голля до Путина. Почему Франция никогда не будет экспортёром демократии? Ги Сорман // День. – 2008. – № 170. – 23 сент.
13. У Франції набув чинності строгий антитерористичний закон// NEWSONE. – 2012. – 23 грудн.
14. Франция приближается к критической точке //Экономические известия. – 2012. – 21 марта.
15. *Шадурский В. Г.* Внешняя политика Франции (1945—2002 гг.): учеб. пособие / В. Г. Шадурский. – Минск : БГУ. 2004. – 175 с. – С.6.

16. *Ferenczi Thomas*. Le Bilan Europeen de Nicolas Sarkozy / Thomas Ferenczi // *Le Monde*. – 2008. – 10 Dec.
17. François Hollande veut envoyer des soldats en Syrie [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.lepoint.fr/politique/election-presidentielle-2012/syrie-hollande-la-france-participera-a-une-interv-ention-militaire-de-l-onu-20-04-2012-1453392_324.php
18. *Huntington S*. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century / S. Huntington. – Norman and London : University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p.
19. *Sapin M*. Le Grand débat sur l'identiténationale à Marseille / M. Sapin // *Regards sur l'actualité*. – Paris, 2010. – № 358 (Febrbary).
20. *The Changing French Political System* : ed. by Robert Elgie. – London : Frank Cass Publishers, 2000. – 236 p.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

MODERNIZATION OF POLITICAL REGIME OF FRANCE: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Larissa Kochubey

*Institute of Political and Ethnic Studies
them. IF Kuras National Academy of Sciences of Ukraine,
str. Kutuzov, 8, 01011, Kyiv, Ukraine
e-mail: larisa1kochubey@ukr.net*

The article investigates the features of the political regime of the V Republic in France. The article shows typical features of modern political development of France under President F. Hollande.
Key words: semi-presidential republic, regime, France, government, president, parliament.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕЖИМА ФРАНЦИИ: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

Лариса Кочубей

*Институт политических и этнонациональных исследований
им. И.Ф. Кураса НАН Украины,
ул. Кутузова, 8, 01011, Киев, Украина
e-mail: larisa1kochubey@ukr.net*

В статье исследованы особенности политического режима Франции времен V Республики. Охарактеризованы современные особенности политического развития Франции при президенте Ф. Олланд.

Ключевые слова: полупрезидентская республика, режим, Франция, правительство, президент, парламент.

УДК 811.111'27-112(100)

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВИ МІЖНАРОДНОГО СПІЛКУВАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Тамара Козак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин, кафедра іноземних мов,
вул. Січових Стрільців, 19, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: palm1330@ukr.net*

Розкривається об'єктивна доцільність формування та функціонування мови міжнародного спілкування. Висвітлюється історичний аспект цієї проблеми; подано огляд функціонування аналогічних мов у минулому людства. Підкреслюється перспективність набуття англійською мовою статусу мови інтернаціонального спілкування.

Ключові слова: політичні та економічні зв'язки, мова міжнародного спілкування, міждержавні контакти, глобальні процеси.

У світі за останні десятиліття відбуваються активні процеси глобалізації міжнародних відносин, міцнішають політичні та економічні зв'язки між державами, збільшуються наукові, бізнесові та людські контакти між громадянами різних країн. Все це закономірно вимагає від держав та народів нових методико-методологічних підходів до формування мовної політики, яка б оптимізувала, підвищувала ефективність і водночас полегшувала процедури спілкування представників різних мовних середовищ. Перш за все це стосується визначення та формування світової мови міжнародного спілкування. Адже зараз на нашій планеті налічується від 2500 до 5000 мов різних народів, причому конкретну їх кількість встановити практично неможливо, тому що відмінності між деякими мовами та діалектами мають суто умовний характер [2, с. 609].

У сучасному світовому лінгвістичному співтоваристві точаться активні дискусії навколо питання про формування та функціонування мови міжнародного спілкування. Прибічники запровадження такої мови вказують на об'єктивну закономірність її виникнення. Вони наголошують на корисності та необхідності її запровадження. Причому вони аргументують свою позицію посиланнями на обставину, що в останні десятиріччя значно зміцнилися міждержавні політичні, економічні та культурні зв'язки, розширилися комунікативні контакти громадян країн світу. Для оптимізації цих зв'язків необхідно запровадження світової мови міжнародного спілкування.

Їхні опоненти висловлюють побоювання, що мова міжнародного спілкування може витіснити із комунікативного обігу інші мови, що вона становить загрозу для національної самоідентифікації представників різних етносів, для національних

культур. Оскільки в якості мови міжнародного спілкування пропонується саме англійська, остільки супротивники її запровадження вбачають у її функціонуванні «американізацію», прояв «мовного геноциду» або навіть «мовного імперіалізму».

В окремих країнах навіть вжито державних законодавчих заходів, спрямованих на захист та розвиток національних мов (Бразилія, Італія, Франція тощо). Таким чином, ці країни розглядають національні мови як найвищу духовну цінність, а деякі країни-члени Євросоюзу, віддаючи пріоритет своїм мовам, ставлять під сумнів цінність загальноєвропейських інтересів. Відомий німецький журналіст Д. Вільд назвав такі заходи своєрідним проявом «євро-фобії». Він писав, що «раптом згадали данці, німці, французи, британці після багатьох років економічної інтеграції про свою «ідентичність» і почали, на кшталт Лаокоона, битися із ненажерливим пітоном Брюсселем, який нібито хоче їх проковтнути». Д. Вільд звинувачує прихильників національної ідентичності у зраді принципів європейської солідарності, у намаганнях заперечити формування загальноєвропейської свідомості [7, с. 37].

Однак цілком очевидний факт, що успішна діяльність світової спільноти, чисельних міжнародних організацій неможлива без існування світової мови міжнародного спілкування. Тому для розв'язання суперечностей між прихильниками і противниками мови міжнаціонального спілкування необхідна розробка наукових методико-методологічних підходів до сутності мови всесвітнього спілкування, потрібне з'ясування концептуальних основ її функціонування.

На наш погляд, щоби виявити значення запровадження мови міжнародного спілкування, необхідно звернутися до історичного минулого людства, адже в ньому вже існували аналогічні мови, що були основою комунікації багатьох народів. Аналіз функціонування цих мов у минулому може допомогти визначити шляхи запровадження сучасної світової мови інтернаціонального спілкування та його наслідки для людства.

Зауважимо, що людство давно усвідомило необхідність запровадження мови міжнародного спілкування. Навіть робилися спроби створити таку мову штучним шляхом. Скажімо, у XVII–XX ст. було створено близько 1000 проєктів таких мов. Першим проєктом штучної мови, реалізованим у практичному спілкуванні, став *волапюк*, створений у 1879 р. німецьким пастором І. М. Шлейером. Однак практика засвідчила надзвичайну складність використання волапюка у повсякденному спілкуванні людей. А коли у 1887 р. був опублікований проєкт мови *есперанто*, створений варшавським лікарем Л. Заменгофом, використання волапюка зійшло нанівець. Однак і мова есперанто не здобула великого поширення. Згодом з'явилася низка нових проєктів штучних міжнародних мов (наприклад, мова *окциденталь*, запропонована у 1922 р., мова *інтерлінгва* – 1951 р. тощо), але жодна з них не мала значного поширення.

Отже, можна констатувати, що ідея поширення штучних мов не набула популярності. Після Другої світової війни з очевидністю виявилась необхідність визначити національні, а не штучні мови, котрі б виконали функцію мов інтернаціонального спілкування.

У минулому впродовж багатьох століть найбільш поширеною мовою міжетнічного спілкування була латинська мова, якій судилося відіграти велику історичну роль у створенні багатогранної європейської культури, у формуванні європейського цивілізаційного простору.

Так історично склалося, що на мови міжнародної комунікації перетворювались мови найбільш розвинутих, економічно та політично впливових народів. Як писав з цього приводу англійський лінгвіст Д. Кристал, мова стає потужною, якщо держава стає могутньою [5, с. 28]. Мова могутньої країни поширюється разом із поширенням політичного та економічного впливу цієї держави.

Латина була однією з італійських мов (мовою племені латинів, котрі жили в області Лацій у середній частині Італії із центром у Римі – з VIII ст. до н.е.). Поступове поширення латинської мови та витіснення інших мов стародавньої Італії починається з IV–III ст. до н.е. Латинізація Італії закінчилася переважно у I ст. до н.е. Утверджуючи військово-політичний та економічний вплив, римляни поступово поширили латинську мову в Північній Африці, Іспанії, Галії, прирейнській Німеччині, Греції, Паннонії та Дакії [2, с. 253]. Латинізація мовного простору всіх територій, що входили до складу Римської імперії, призвела до витіснення, навіть знищення мов багатьох народів та племен, котрі мешкали на цих територіях.

Безсумнівно, поширення латинської мови на такому величезному географічному просторі мало переважно економічний характер: для того, щоби вступити у комерційні відносини на ринках античного світу покупець та продавець повинні були, принаймні, розуміти мову один одного. Такою мовою і стала латина. Саме в процесі розвитку ринкових відносин творилася антична мова міжплеменного спілкування. Адже всі сучасні національні мови формувалися саме в процесі розвитку ринкових відносин, економічних зв'язків між окремими регіонами, зміцнення міжплеменного товарообміну. Оволодіння латинською мовою відкривало для її носіїв можливість спілкування в різноманітних частинах Римської імперії, нові соціальні перспективи, підвищувало конкурентоздатність у межах римського суспільства. Для еліти племен, котрі перебували під владою Риму, знання латини мало, безумовно, престижний характер.

Однак незаперечний факт, що поширення латинської мови у межах величезної Римської імперії позначилося агресивним характером. Так, завоювання Римом Галії, Іберії, Північної Африки, Британії, прирейнської Німеччини, Норика, Паннонії, Дакії, поширення на цих територіях латинської мови супроводжувалось поглинанням нею місцевих мов та діалектів. В той період було знищено кілька регіональних мов. Одночасно зауважимо: оскільки латинська мова була єдиною державною мовою Римської імперії, то вона становила єдину мову науки, літератури й узагалі культури. Цей статус зберігся за нею навіть після падіння Римської імперії у V ст. н. е.

Так, до XII–XIII ст. латина вважалася мовою європейської художньої літератури та поезії, а до XV–XVI ст. – не лише письмовою мовою католицької церкви, науки, медицини, юриспруденції, але й живою мовою спілкування духовенства, вчених, юристів, лікарів та чиновників. З XVI ст. і до наших днів латина продовжує існування у католицьких богослужіннях, медицині, природничих науках. У XIX ст. її частково застосовували в університетах Європи. Навіть сучасні студенти багатьох університетів вивчають цю мову.

Наголосимо, що до XVIII–XIX ст. латину використовували і як мову дипломатичних зв'язків: дипломати різних країн для встановлення офіційних міждержавних контактів потребували спільної мови, котрою і була латина.

Латинська мова відіграла велику роль у зміцненні релігійної єдності католицької церкви у Західній Європі. Оскільки в ранньому Середньовіччі

католицька церква стала панівною в переважній більшості європейських країн, то виникла потреба у функціонуванні мови міжнародного спілкування. Така потреба впливала із необхідності забезпечити сприятливі умови для комунікаційних контактів духовенства різних країн та народів, і латинська мова найбільш задовольняла виконанню згаданого завдання. Цю комунікативну функцію вона зберегла до наших часів: латина залишається мовою католицьких богослужінь, є офіційною, державною мовою Ватикану (поряд з італійською).

Отже, латина майже два тисячоліття успішно виконувала роль мови міжнародного спілкування, а у Середні віки функціонувала як загальне письмо, мова всієї Західної Європи. Упорядники хрестоматії середньовічної літератури зазначали: «Латинська мова не була мертвою мовою, а латинська література не була мертвою літературою. Латиною не тільки писали, а й розмовляли. Це була розмовна мова, що об'єднувала ... освічених людей того часу... Навіть латинські богословські трактати... були для європейської думки школою діалектики» [3, с. 5]. А російський вчений Я.М. Боровський наголошував на значенні латини саме як мови інтернаціонального спілкування: «Латина повністю відповідала всім вимогам міжнародного спілкування в науковій сфері» [1, с. 72].

Отже, латина мала велике значення у розвитку європейської цивілізації, бо, завдячуючи їй, культура стародавнього Риму та грецька культура стали здобутком усього людства, а це натомість підготувало основи для доби Ренесансу. Саме латинська мова сприяла розвитку в Європі науки та освіти.

Водночас зауважимо, що практично всі європейські мови формувалися під впливом латини як джерела лексичного збагачення і поповнення політичної, наукової, технічної термінології. Саме на засадах латини формувалися й удосконалювалися практично всі мови Західної Європи, котрі становили групу романських мов, пов'язаних спільним походженням від латини. Романські мови почали творитися на основі місцевих діалектів після V ст. н.е., тобто після розпаду Римської імперії, коли значно послабились її політичні та економічні зв'язки з регіональними провінціями, які отримали певну незалежність і почали будувати власну державність. Це призвело до того, що вони вже не відчували потреби у функціонуванні латини як мови міжнародного спілкування. Тому відбулася регіональна диференціація розмовної латини, що поповнювалася місцевими говірками та діалектами. У такий спосіб і виникли романські мови. Остаточо процес формування романських мов завершився у IX ст. н.е.

Отже, романські мови утворилися саме внаслідок функціонування латини як мови міжнародного спілкування на територіях, які свого часу входили до складу Римської імперії. І хоч вони формувалися на основі місцевих мов, але романські мови широко позичали слова, словотворчі моделі, синтаксичні конструкції латини і можуть вважатися породженням саме латинської мови.

За окремими даними, нині існує 12 романських мов, серед котрих – іспанська, галісійська, португальська, каталонська, провансальська, французька, італійська, сардинська, ретороманська, румунська, молдовська (до ретороманської групи мов зараховано також низку діалектів). Загальна кількість людей, що говорять романськими мовами, налічує 576 млн осіб. Понад 60 країн використовують романські мови як національні або офіційні. Так, французьку мову застосовують 30 країн, іспанську – 20, португальську – 7, італійську – 3 [2, с.431].

На засадах функціонування латини як мови міжнародного спілкування практично всі романські мови (окрім молдовської, яка перейшла на латиницю тільки в 1989 р.) запровадили латинський алфавіт, запозичивши від римлян графічне відображення літер для свого письма. До речі, латинський алфавіт використовує для письма більшість європейських мов (навіть ті, котрі не належать до романської мовної групи).

Водночас зауважимо, що і кириличне письмо, яке застосовують в Україні й низці інших країн, також зазнало на собі вплив латиниці. Адже латинське письмо формувалося під впливом грецького, що слугувало основою для створення кирилиці.

Отже, латинська мова як мова міжнаціонального спілкування відіграла значну роль у формуванні багатьох європейських національних мов, значно вплинувши на створення європейського мовного середовища. Зазначимо: окремі романські мови (німецька, іспанська, португальська, італійська) з часом самі почали виявляти тенденцію до перетворення на мови міжнародного спілкування. Найбільші ж перспективи перетворення на мови міжнародного спілкування мали ті мови, котрі репрезентували держави, що здійснювали активну колонізаторську політику, – англійська, іспанська, португальська, італійська, частково німецька та французька.

Найрозвиненішою та дуже впливовою державою континентальної Європи у Середні віки була Франція, тому саме французька мова претендувала на статус мови міжнаціонального спілкування. Починаючи з XVII ст., французьку мову використовували як мову міждержавного спілкування (поряд із латинською). Наприклад, її визнали мовою дипломатичного листування. У Росії та багатьох інших країнах володіння французькою мовою було ознакою освіченості й аристократизму. Французьку мову широко використовували у роботі міжнародних форумів, під час міждержавних переговорів, проведення Олімпійських ігор. Зараз вона є офіційною та робочою мовою ООН.

Однак поступово французька мова втрачала своє домінування в мовному просторі континентальної Європи. Особливо це проявилось після закінчення Першої світової війни, коли Версальський мирний договір 1919 р. уклали двома мовами – французькою й англійською, тобто з порушенням давньої історичної традиції укладання міжнародних пактів лише французькою мовою.

Зменшення міжнародного значення французької мови відбулося і внаслідок Другої світової війни. У 1940–1944 рр. французька мова зазнавала утисків німецькими окупантами, а в 1944 р. у Франції поширилась англійська мова (разом із визвольними арміями Великобританії та Сполучених Штатів Америки). Відтоді розпочинається період поступового американського лінгвістичного завоювання Європи, громадяни якої віддають перевагу вивченню англійської мови. Причому це стосується не тільки європейських країн – уся Латинська Америка відмовляється від переважного вивчення французької мови в своїх університетах, запроваджуючи англійську. Причиною поширення популярності англійської мови у світі стало також перетворення США на наддержаву, зміцнення їхнього політичного, економічного та культурного впливу в планетарному масштабі.

Після Другої світової війни утворено низку міжнародних організацій, метою котрих було сприяння світової реконструкції та «подальшому управлінню світовими процесами» [4, с. 8]. Причому, зазначає Д. Кристал, 85% міжнародних організацій використовує як робочу англійську мову, а французьку – лише 49% [5, с. 28]. Це

засвідчує, що англійська мова користується більшим попитом у вирішенні міжнародних справ, аніж французька. Поступово саме англійська мова набула статусу світової мови міжнародного спілкування, посівши місце мови світового рівня і ставши невід'ємною частиною глобальних революційних процесів [6, с. 39].

Як уже зазначалося, поширення певних романських мов пов'язане із колоніальними загарбаннями європейських країн. Тому інші європейські мови також виявляють ознаки мов міжнародного спілкування. Передусім це стосується іспанської. Вона є офіційною мовою Іспанії, 19 країн Центральної та Латинської Америки і поширена також на Філіппінах, у колишніх колоніях, зонах іспанського протекторату в Африці, на півдні США. Загальна кількість людей, котрі розмовляють іспанською, сягає 300 млн осіб. Іспанська мова є однією із шести офіційних та робочих мов ООН [2, с. 203].

Ознаки мови інтернаціонального спілкування виявляє португальська, поширена в Португалії (10 млн. осіб), Бразилії (130 млн), а також в Анголі, Мозамбіку, республіках Кабо-Верде та Сан-Томе і Принсіпі, деяких країнах Азії (Аоминь та окремі регіони Індії). Усього португальською мовою на планеті розмовляють близько 150 млн чоловік [2, с. 385].

Європейські мови, скажімо, голландська, німецька, також мають ознаки мови міжнародного спілкування. Певною мірою це стосується й російської, поширеної практично в усіх незалежних державах, котрі утворилися після розпаду СРСР. Адже за радянських часів, коли відбувався активний процес русифікації у союзних республіках, російська мова відігравала домінуючу роль на всьому лінгвістичному просторі СРСР.

Одночасно затвердження європейських мов подекуди супроводжувалось витісненням мов інших народів і мало надзвичайно агресивний характер. Саме цей факт активно використовують противники мови міжнародного спілкування, виступаючи із критикою з приводу її запровадження.

Отже, у світі назріла об'єктивна та закономірна необхідність запровадження мови інтернаціонального спілкування народів. У середовищі політиків та лінгвістів триває полеміка стосовно питання яка, власне, мова може виконувати цю функцію, але більшість схиляється до розуміння того факту, що найбільші перспективи у цьому питанні належать саме англійській.

Список використаної літератури

1. *Боровский Я.М.* Латинский язык как международный язык науки / Я.М. Боровский // Проблемы международного вспомогательного языка. – М. : Наука, 1991. – С. 70–76.
2. *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. *Памятники средневековой латинской литературы IV-IX вв. : хрестоматия ; отв. ред. М. Грабарь-Пассек, М. Гаспарова.* – М. : Наука, 1970. – 444 с.
4. *Graddol D.* The future of English. A guide to forecasting the popularity of the English language in the 21st century. / D. Graddol. – London : The British Council, 2000. – 66 p.
5. *Crystal David.* English as a global language / David Crystal ; 2 ед. – Cam-

- bridge : Cambridge University Press, 2003. – 228 p.
6. The Economist. – 1996. – 21 Dec.
7. Wild D. Europa Patria / D. Wild //Der Spiegel, 1992. – № 44. – S.36–37.

Стаття надійшла до редколегії 28.03.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

FUNCTIONING OF THE LANGUAGE OF INTERNATIONAL COMMUNICATION: HISTORICAL CONTEXT

Tamara Kozak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of International Relations, Department of Foreign Languages,
st. Sichovykh Striltsiv, 19, Lviv 79000, Ukraine,
e-mail: palm1330@ukr.net*

The objectivity of formation and functioning of the language of international communication is proven. A historical aspect of this phenomenon is considered, a survey of similar languages functioning in the past being presented. The predictability and prospects of English becoming a language of international communication is emphasized.

Key words: political and economic ties, language of international communication, interstate contacts, global processes

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЯЗЫКА МЕЖДУНАРОДНОГО ОБЩЕНИЯ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Тамара Козак

*Львовский государственный университет имени Ивана Франко,
факультет международных отношений, кафедра иностранных языков,
ул. Сечевых Стрельцов, 19, г. Львов, 79000,
e-mail: palm1330@ukr.net*

Раскрывается объективная целесообразность формирования и функционирования языка международного общения. Освещается исторический аспект этой проблемы: представлен обзор функционирования аналогичных языков в прошлом человечества. Подчеркивается перспективность приобретения английским языком статуса языка международного общения.

Ключевые слова: политические и экономические связи, язык международного общения, межгосударственные контакты, глобальные процессы.

УДК 323.11](477.87)

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА ЗАКАРПАТТІ

Галина Ільтьо

*Мукачівський державний університет, кафедра суспільних дисциплін,
вул. Ужгородська, 26, 89600, м. Мукачево, Україна
email: info@msu.edu.ua*

Здійснено комплексний розгляд питань національних меншин на Закарпатті з позиції їхнього становища, ролі та існуючих проблем життєдіяльності в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: етнічна самоідентифікація, поліетнічне суспільство, національні меншини, інтеграційна політика.

Проблема національних меншин належить до сфери міжетнічних відносин – однієї з найделікатніших і важливих у житті суспільства. Вагомою є діяльність, спрямована на якісну та змістовну еволюцію інтеграційної політики, що має на меті консолідацію державності й соціальну стабільність.

Ситуація, яка склалася в питанні діяльності, ставлення та участі органів державної влади України з проблем національних меншин, засвідчує пріоритетність закріплення чіткої, грамотної та дієвої політики, спрямованої на захист їхніх інтересів, опікування нагальними справами і просування ідентичності. Результатом такої політики стане мирне співіснування різних етносів.

Проблема етнічної самоідентифікації в розрізі еволюції сучасної нації як громадянського співтовариства потребує комплексного наукового дослідження. Його основний пріоритет – зміцнення історично-традиційної атмосфери міжетнічної злагоди, толерантності й високого рівня взаємопорозуміння між представниками різних національних груп, конкретне вирішення їхніх запитів стосовно збереження національної ідентичності.

Виконуючи роль соціально-нормативного регулятора суспільного життя і поведінки людей, етнічні цінності забезпечують цілісність етнічного формування. Власне, у них втілена особлива значущість (за М. Вебером) певних матеріальних і духовних благ для існування й розвитку етносу [4, с. 136]. Набір стереотипних форм поведінки, притаманний тому чи іншому етносу, не обмежується лише сферою обрядів і звичаїв. Кожен етнос має специфічний, властивий йому набір та ієрархію соціальних цінностей, що загалом і надає останнім етнічної особливості.

Вагомий елемент етносу – спільна історична територія, де відбувався процес її становлення і розвитку. Для етнічної ідентифікації більше значення має символічний зв'язок з територією, ніж реальний факт проживання на ній. У свідомості членів етносу вона сприймається священною землею предків, видатних релігійних, політичних, культурних діячів [2, с. 265].

Особливою територією з поліетнічною структурою населення є Закарпаття. Мирне співіснування та розвиток поліетнічного суспільства краю зумовлене низкою історичних, геополітичних, економічних і етнокультурних чинників. На Закарпатті мешкає понад 100 національностей. Відмінність регіону від інших багатонаціональних областей України полягає насамперед у тому, що Закарпаття розташоване на державному кордоні чотирьох країн, яке є важливим географічним перехрестям економічних, культурних, міграційних потоків. Це територія, де переплелися тісні родинні зв'язки між країнами та жителями прикордонних областей сусідніх держав.

Історичні обставини впливали на долю і співжиття різних національних груп. Одні були відмежовані від своїх народів державними кордонами (словаки, чехи, угорці, румуни), а окремі етнічні спільноти переселилися в різні часи і за різних політичних обставин до інших країн (німці, поляки, росіяни, євреї). Проте Закарпаття підтверджує приклад толерантного й цивілізованого співжиття. Важливим засобом зменшення міжетнічної та міжнаціональної ворожнечі, попередження міжетнічних конфліктів, відходу від різноманітних стереотипів у ставленні до інших народів, розуміння цінності й своєрідності кожної культури стало і міжетнічне виховання. Значна увага приділяється доброзичливому ставленню до носіїв різних культур, мов, котрі співіснують в області.

Закарпатська область, Карпатська Україна, Підкарпатська Русь, Руська Україна – це перелік назв краю, що визначалися складною історією, постійними переходами приналежності земель до тих чи інших державних утворень.

Особливе місце серед багатонаціонального корінного населення Закарпаття посідають русини. Наприкінці ХХ ст. неабиякої гостроти набуло питання «русини чи українці?» і перетворилося з етнографічного на політичне [3, с.216]. У суспільстві простежуються неоднозначні погляди на цю проблему, часто абсолютно поляризовані. Однак коріння русинства значно глибше – воно в національній самосвідомості, ідентифікації себе з тим чи іншим етносом, історичних та культурних традиціях. Русин можна розглядати гілкою слов'янського народу, близькою до українського, але не тотожного з ним. І сьогодні проблема русинства ще не повністю досліджена. Науковці сперечаються стосовно відношення русинів до етнічної групи або нації, час від часу це питання набуває загострення, що іноді зумовлює міжетнічне напруження. Діяльність русинських організацій краю, зокрема Товариства підкарпатських русинів, поступово відмежувалась від політичних гасел, спрямовуючи роботу в етнокультурну сферу та домагання від держави визнання русинів «самодостатньою етнічною спільнотою».

Закарпатська обласна рада народних депутатів, реагуючи на прохання та вимоги русинських громадських організацій і форумів, зверталася до центральних органів державної влади України із проханням внести до державного реєстру національність "русин". Це питання й надалі мусується в обласних та загальноукраїнських засобах масової інформації, не отримуючи логічного завершення через наукову і політичну некоректність визнання етнографічного або субетнічного статусу за окремих статус національності (самодостатньої етнічної спільноти).

Унікальною національною меншиною Закарпаття є угорці. Основною відмінністю, яка вирізняє їх серед іншого населення є те, що вони мешкали на

території ще до радянських часів. Угорці – друга за чисельністю національність у Закарпатській області, яка компактно проживає на півдні території краю. Після Другої світової війни угорський народ унаслідок історичних подій був відірваний від своєї батьківщини. Культурний, політичний розрив негативно впливав на соціальне та морально-психологічне самопочуття цієї частини населення, і лише з кінця 90-х років ХХ ст. покращились тенденції створення та розвитку європейської моделі захисту прав меншин, у тому числі й угорської, що закріпились у державотворчій політиці молодій державі України.

Представники угорської національної меншини працюють в органах місцевого самоврядування на різних рівнях. Вони успішно реалізують своє право вивчати та спілкуватися рідною мовою, створювати власні приватні освітні навчальні заклади, активно функціонують центри угорської культури. Наразі угорська національна меншина має найвагоміший потенціал у сенсі задоволення культурно-освітніх та духовних потреб.

Етнічні словаки також мешкали на території Закарпаття понад 100 років і сьогодні мають свої товариства, колективи художньої самодіяльності, недільні школи та класи з національною мовою навчання. В обласному центрі, в Ужгороді, діє словацька загальноосвітня школа. Словацькою мовою транслюються передачі на обласному телебаченні, а в Ужгородському національному університеті створена кафедра словацької філології. Словаки і чехи на Закарпатті почувуються повновладними громадянами України та водночас мають змогу підтримувати тісні стосунки з історичною батьківщиною. Етнічні товариства цих меншин займаються активною культурно-просвітницькою діяльністю.

Німецькі поселенці на теренах історичного Закарпаття з'явилися ще в Х ст. В епоху Середньовіччя вони вплинули на розвиток багатьох населених пунктів краю, а в ХVІІІ – ХІХ ст. відбулася нова суттєва хвиля німецької колонізації. Радянська доба для німців Закарпаття позначена трагічною долею, зумовленою репресіями та депортаціями комуністичною владою, що спричинило суттєве скорочення їхньої чисельності. За роки радянської влади тут знищено традиції культурно-національного життя німців. На певний період вони втратили зв'язок із досягненнями німецької культури. Репресії змусили їх не лише приховувати етнічну належність, а й не розмовляти рідною мовою.

У роки перебудови дещо покращились умови національно-культурного життя німців Закарпаття. Вони почали створювати власні культурні центри, організовувати фольклорні свята, повертати національність у записах до паспортів, організовувати теле- і радіопередачі німецькою мовою.

Привертає увагу історія румун на Закарпатті. Румунські села, розташовані на правому березі Тиси, належать до найдавніших поселень Мараморощини. Як стверджують українські історіографи, людські поселення тут існували ще в період палеоліту. Документи ХІV ст. містять записи, що марамороські румуни вважалися вояками, відданими королю, котрий наділяв їм за хоробрість земельні ділянки. У перших роках ХХ ст. відбувся розподіл Мараморощини. Після Першої світової війни кордони Румунії встановились. Отже, частина румунських сіл відійшла до України, а інша залишилася на території сучасної Румунії. Згідно з останнім переписом населення у Закарпатській області мешкають 29 458 румунів. У обласному центрі діє румунське радіо і телебачення, створене в другій половині ХХ ст. Вони регулярно

трансляють програми для румунського населення Закарпаття. У 1990 р. при Ужгородському державному університеті відкрито відділення "Румунська мова та література" на факультеті романо-германської філології.

Етнічна самоідентифікація етнічних спільнот переважно ототожнювалася із мовною ідентичністю. Так, 96,5% усього населення області вважали рідною мову своєї національності. Серед українців 98,4% назвали рідною мовою українську; угорців – 97,2%; росіян – 95,8%. Серед румунів регіону 28964 особи із 29458 задекларували, що їхньою рідною мовою є румунська. Мовна асиміляція характерна для циган, словаків, євреїв, білорусів краю. Для них було притаманним визнання рідною мову інших етнічних спільнот (на той час переважно російську й угорську). Так, із 12131 представника циганського етносу лише 2491 вважав, що його рідною мовою є циганська; 7973 особи визнали за рідну угорську мову. Серед словаків краю тільки близько третини (2555 осіб) назвали рідною мовою словацьку, інші – українську (2433), угорську (1890), російську (388) мови. 3-поміж білорусів (2521) трохи менше половини (1139) засвідчили: рідною мовою для них є білоруська. Найбільшої мовної асиміляції зазнали євреї. Адже із 2639 євреїв області в 1989 р. лише для 663 осіб рідною мовою була мова ідиш, для 1307 – російська, а для 365 – українська. Це притаманно й нечисельній чеській національній меншині: із 516 чехів рідною чеську мову визнали 179 людей. Такі дані засвідчують труднощі певних спільнот у збереженні етнідентичності й примордiальну сутність етносів, опірність асиміляційним процесам та русифікації, що насаджувалася серед українців і національних меншин краю [3, с. 216].

Координуючий центр, який реалізує державну політику в сфері міжнаціональних відносин на Закарпатті, – відділ у справах національностей. Закарпатської облдержадміністрації. Спільно із представниками національно-культурних товариств він зробив чимало в інтересах забезпечення їхніх прав, розв'язанні питань, котрі турбують національні меншини краю.

Список використаної літератури

1. *Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво української держави // *Українські проблеми.* – 1994. – № 2. – С. 66–72.
2. *Гелей С.Д.* Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар ; 4-те вид., переробл. і допов. – Л. : Світ, 2001. – 381 с.
3. Статистичні дані // *Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті: матеріали наук.-практ. конф.* – Ужгород : Патент, 1997. – С.216–219.
4. *Етнічний довідник* : у 3-х ч. – К.: ЕРІДЕ УАННП, 1997. – Ч. 2 : *Поняття та терміни.* – 238 с.

Стаття надійшла до редколегії 12.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

TRANSNATIONAL RELATIONS IN TRANSKARPETIEN

Halyna Il'tio

*Mukachevo state university, the department of social sciences
Uzhgorods`ka str. 26, 89600, Mukachevo, Ukraine
email: info@msu.edu.ua*

The article deals with the comprehensive analyse of the national minorities of Transcarpathia due to their position, their role and existing problems of the life activity in modern Ukrainian society.

Key words: ethnic identity, political society, national minorities, integrational policy.

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА ЗАКАРПАТЬЕ

Галина Ільтьо

*Мукачевский государственный университет,
кафедра общественных дисциплин,
ул. Ужгородская, 26, 89600, г. Мукачево, Украина
email: info@msu.edu.ua*

Осуществлено комплексное рассмотрение вопросов национальных меньшинств на Закарпатье с позиции их положения, роли и существующих проблем жизнедеятельности в современном украинском обществе.

Ключевые слова: этническая самоидентификация, полиэтническое общество, национальные меньшины, интеграционная политика.

УДК 323.2:316.454.3

МАСОВА ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА В ІНДИВІДУАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Ольга Свідерська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: sviderska.olja@gmail.com*

Досліджуються вияви масової політичної поведінки у сучасному індивідуалізованому суспільстві через формування системи нових соціально-політичних цінностей і постійно зростаючої ролі індивідуального вибору особистістю характеру своєї діяльності в політиці.

Ключові слова: масова політична поведінка, індивідуалізоване суспільство, класова ідентифікація, епоха модерну, постіндустріальне суспільство.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується домінуванням невизначеності, ірраціональності, відсутністю сталих взаємозв'язків у культурній, економічній та політичній сферах життя, що зумовлює трансформацію історично успадкованих культурно-політичних цінностей і відповідно виявів масової політичної поведінки. У суспільстві, де основним чинником соціальних трансформацій стає виробництво і використання інформації, суттєвого змінюється не тільки політика, а й людина, її політична поведінка. Метою цієї статті є окреслення теоретичних проблем аналізу масової політичної поведінки в суспільстві, що стрімко індивідуалізується. Це дасть змогу з'ясувати, як змінюється масова поведінка в індивідуалізованому суспільстві й чи загалом вона можлива в такому суспільстві.

Проблеми масової політичної поведінки відображені в дослідженнях Г. Тарда, Г. Ле Бона, С. Московічі, Х. Ортеги-і-Гассета, Е. Канетті, К. Ясперса, Е. Тоффлера, Ж. Бодріара, З. Баумана, Д. Ольшанського, Р. Мокшанцева, А. Назаретяна, І. Жданова. Серед українських дослідників цією проблематикою займаються Ю. Мацієвський, Н. Паніна, М. Ожеван, Н. Ротар, Е. Щербенко, Ю. Таран, С. Кірштенблан, В. Горбатенко та ін. У своїх дослідженнях вони акцентують більше на електоральній поведінці та політичній участі громадян. Однак актуальним є вирішення та концептуалізація нових виявів політичної поведінки, її детермінант в суспільстві, в якому спосіб виробництва індивідуалізує буття особи, змінює принципи її комунікації з владою, суспільством, іншими людьми. Важливим є дослідження масової політичної поведінки, яка стає впливовим чинником сучасних політичних процесів в різних за своїми характеристиками суспільствах.

Дослідження політичної поведінки започаткував П. Лазарсфельд і його колеги із Колумбійського університету, аналізуючи електоральну поведінку та її основні детермінанти. Наступний етап дослідження масової поведінки пов'язаний з поширенням біхевіористського підходу в політології (Д. Кемпел, П. Конверс, У.

Міллер, Д. Стоукс та ін.). На сучасному етапі сформовані три підходи до аналізу масової поведінки, що ґрунтуються на засадах політичної соціології, соціальної психології та політології, які по-різному трактують поведінку особистості, мотивуючись раціональними мотивами, особистою зацікавленістю, або ж – афектами, підсвідомим. Та й термін “політична поведінка” концептуалізувався в межах біхевіористської психології. Саме цей підхід дає змогу фіксувати зовнішні вияви поведінки, відсуваючи на другорядний план політичні погляди, переконання і інші суб’єктивні чинники [12, с. 126–176].

В інформаційному суспільстві особа все частіше має проблеми у визначенні власних цінностей, життєвих цілей та пріоритетів на майбутнє, вона стає байдужою до суспільно-політичних проблем, вимоги до політиків зумовлюються утилітарними інтересами – низькі ціни, збільшення зарплат та пенсій, соціальних виплат. Зміни, котрі відбуваються у всіх сферах суспільного життя, все більше набувають індивідуалізованого характеру, наслідком яких є некерована та ірраціональна політична поведінка, що нерідко виявляється у спонтанних політичних акціях, протестах. Одночасно вияви сучасної масової політичної поведінки є суттєвим показником рівня та динаміки політичного життя. Вона є комплексним явищем, що відображає сукупну поведінку усіх суб’єктів суспільного життя та політичних процесів і є об’єктом постійного впливу, коригування і маніпулювання з боку владних інститутів та інших суб’єктів суспільно-політичного процесу – окремих політиків, політичних груп, партій, громадських організацій, засобів масової інформації тощо. Вони намагаються спрямувати її у потрібне русло, змінюючи установки і преференції політичної свідомості громадян.

Дослідження масової політичної поведінки ґрунтуються на процесуальному аналізі динаміки політичних процесів, які зазвичай визначаються спонтанною активністю широких верств суспільства, залучених в той чи інший період часу та обумовлені комплексом економічних, соціальних і світоглядних чинників [5, с. 295].

Більшість політологів вважають, що ознакою стабільної політичної системи є далеко не всезагальна політизація населення, а виконання громадянами своїх професійних і громадських ролей та ефективність управління. Зазвичай особи стають учасниками політичних процесів, об’єднуючись і в організовані групи за інтересами, і у випадкові, тимчасові утворення, як натовп, публіка, аудиторія, глядачі, тощо. У такому стані люди набувають специфічних ознак політичної маси до яких належать: а) статистичність – сукупність елементів, що не мають системних зв’язків або цілісного утворення; б) стохастичність – вірогідність, випадковість неупорядкованість відносин; межі маси є нечіткими, склад нестійким; в) ситуативність – характер маси цілком визначається місцем, часом, видом дій, причиною, з якої вона виникла; г) різномірність складу, що має міжгрупову природу; д) аморфність – відсутність внутрішньої організації, чіткої структури; е) анонімність – члени маси не відрізняються один від одного ніякими особистісними властивостями і якостями [12, с. 126–176]. Через випадковість утворення та неоднорідність складу в політичній масі виявляються специфічні риси поведінки людей, коли раціональність занижується, емоції управляють розумом, що веде до втрати особистої відповідальності.

Сучасний аналіз явищ масової поведінки вимагає переосмислення поняття “маса”, яке здавна викликало негативні конотації, вживалось синонімом поняття

«натовп», визначалось як щось непостійне, легковірне, ірраціональне. Масова свідомість, масові дії розглядалися загрозою для індивідуальності. Підхід до поняття «маса» як до натовпу характерна для моделі масового суспільства, в якому нею можна маніпулювати.

Роль мас у політиці стає помітною, коли «руйнуються групові зв'язки, коли суспільство деструктується, переживаючи період соціальних потрясінь. Таке відбувається в період масштабних світових війн, соціальних революцій, політичних переворотів, крупних соціальних реформ» [9, с. 18].

У другій половині ХХ століття за оцінкою Д. Белла у політичній науці налічувалося приблизно п'ять концептуальних інтерпретацій поняття «маса»:

1) «маса, як недиференційована більшість», як тип гетерогенної аудиторії засобів масової інформації, протилежної іншим, гомогеннішим сегментам суспільства (Г. Блумер);

2) «маса, як судження некомпетентних», котрі є результатом ослаблення керівних позицій освіченої еліти (Х. Ортега-і-Гассет);

3) «маса, як механізоване суспільство», в котрому людина виступає додатком до машини, дегуманізованим елементом, «сумою соціальних технологій» (Ф.Г. Юнгер);

4) «маса, як бюрократичне суспільство», якому властива широко розгалужена організація, а прийняття рішень допускається виключно на вищих щаблях ієрархії (Г. Зіммель, М. Вебер, К. Мангайм);

5) маса, як суспільство, що характеризується одноманітністю, безцільністю, відчуженням, недостатністю інтеграції, і прагне нівелювати унікальність особистості (С. Ледерер, Х. Арендт) [Див. : 8, с. 88].

Пізніше кількість трактувань маси збільшилось, хоча деякі з них корелюються з типологією Д. Белла. В розширеній типології маси трактуються як: натовп (Г. Ле Бон); публіка (Г. Тард); гетерогенна аудиторія, що протистоїть класам і відносно гомогенним групам (С. Ледерер і М. Арендт); «агрегат людей», в якому не розрізняють групи чи індивідуумів (В. Корнхаузер); рівень некомпетентності та занепаду цивілізації (Х. Ортега-і-Гассет); продукт машинної техніки і технології (Л. Мамфорд); «надорганізоване бюрократичне суспільство» (К. Мангайм), в котрому переважають тенденції до уніформізму і відчуження [Див. : 9, с. 15].

Масова політична поведінка вбирає в себе компоненти і натовпу, і публіки. Вона використовується політичними силами, котрі намагаються змінити чинні принципи організації суспільства або закріпити свою позицію у боротьбі за владу. Можна стверджувати, що масова політична поведінка та масові рухи виникають разом з поширенням виборчого права, тому в основі її трактування довгий час домінував аналіз електоральної поведінки. Так, у тоталітарному режимі участь громадян у політиці та у виборах повинні була лише створювати видимість легітимності влади. Масова політична поведінка тут виступала засобом мобілізації людей на підтримку режиму. Громадяни реально не впливали на рішення влади, вони лише повинні бути впевнені, що в принципі це можливо. Віра людей у можливість впливами на політичну ситуацію в державі, створила «міф про ефективну масову участь». Масова політична поведінка в тоталітарних суспільствах була результатом ідеологічного маніпулювання, перетворювалась на технологію, орієнтовану на виробництво політичних цінностей, лідерів, ідеологій. Вагомий вплив на становлення

такої поведінки мав і чіткий класовий розподіл за принципом : «свій –чужий (ідеологічний ворог)».

В ліберальних демократіях зустрічаються інші особливості масової політичної поведінки. Передовсім вона детермінована вірою та можливостями впливати на рішення, що приймаються, у той час коли в авторитарних суспільствах політична участь – це тільки спосіб покращити своє соціально-економічне становище [11, с. 89]. В демократичних суспільствах влада змушена реагувати на вимоги громадян, оскільки вона безпосередньо залежить від масового волевиявлення. Хоча електоральна поведінка в демократичних режимах стає все менш масовою, спостерігається певна закономірність: у тих хто ходить голосувати формується громадянська компетентність (Р. Даль). Громадяни менше орієнтуються на особистісні симпатії, а більше – на політичні позиції, професійні й ділові якості політиків. Виявились і нові політичні навички, набуті у протестних акціях, пікетуваннях, революціях та багатьох інших формах політичних дій [11, с. 89].

Стійка, конструктивна масова політична поведінка зазвичай спостерігається у стабільних суспільствах. Однак ці властивості не дозволяють характеризувати таку поведінку як активну, швидше навпаки: громадяни йдуть на вибори, беруть участь у референдумах як політично слухняні особи. У них немає потреби брати активну участь у діяльності громадських об'єднань, рухів, політичних партій тощо, оскільки вони не пропонують радикальних змін, а громадяни зосереджують свою активність на неполітичних інтересах.

Нестабільні суспільства, позначені глибокими соціально-економічними, політичними, духовними зламами та трансформаціями, характеризуються або високою політичною активністю громадян, або ж глибокою апатією та соціальною аномією. Перша передуює радикальним політичним змінам, коли громадяни покладають на них величезні очікування та сподівання. Друга, навпаки, пов'язана з кризою цих очікувань та втратою віри у зміни на краще. Інтерес до політики як сфери життя суспільства різко знижується, що негативно впливає і на прояви масової політичної поведінки.

В епоху постмодерну чинники масовізації суспільства (передовсім індустріальний спосіб виробництва, що потребував організації масових виробництв) втрачають свій вплив, що призводить до демасовізації сучасних суспільств. Тезу про настання «епохи демасовізації» Е. Тоффлер обґрунтував у «Футурошоці». Одночасно мають підстави і думки про глобалізацію мас і масових дій у сучасному світі (С. Московічі). На наше переконання, ми живемо в епоху, що поєднує дві суперечливі тенденції – масовізацію та демасовізацію. Остання формує стійкі тенденції індивідуалізації життя, професійної та громадської активності сучасної людини, котрі підтримуються поширенням постіндустріальних способів виробництва, основним товаром яких стає інформація, знання та послуги.

Вивчення масової політичної поведінки у сучасних суспільствах пов'язане з визначенням сукупності взаємопов'язаних чинників, що тією чи іншою мірою впливають на неї. Одним із таких детермінант є процес індивідуалізації суспільства. Індивідуалізоване суспільство детерміноване не стільки економічними, а соціальними і культурними чинниками, що формує особливий стиль світосприйняття та мислення, вільний від ідеологічних інтерпретацій – метанаративів (Ж.-Ф. Ліотар). Р. Інглхарт, аналізуючи сучасні суспільства, стверджує: “Змінилося все: стимули, які спонукають

людину до праці, протиріччя, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї і народженню дітей» [6]. Матеріальні цінності поступаються постматеріальним і все більше людей стають носіями постматеріалізму як ціннісної орієнтації, вирізняючись вищим рівнем освіти і доходів, політичної активності, цілеспрямованості [4, с. 151–164]. Е. Тоффлер характеризує сучасний етап розвитку як «нову цивілізацію», яка «протистоїть старій», відкидає бюрократію, зменшує роль національної держави, сприяє зростанню автономних економік постімперського світу, а також формує нові уявлення про світ з відповідними способами використання часу, простору, логіки і причинності» [10].

Системний підхід до аналізу нових тенденцій сучасного світу, спричинених демасовізацією, знаходимо у праці З. Баумана «Індивідуалізоване суспільство». Розглядаючи сучасне суспільство як індивідуалізоване та перехідне від епохи модерну, З. Бауман використовує для його опису метафори «плинність», «розрідженість», «роз'єднаність», «невизначеність» тощо. Дослідник у такий спосіб визначає руйнацію сталих політичних норм, переконань, структур, які дотепер визначали життя людини. У суспільстві, що характеризується неконтрольованими тенденціями та хаотичними процесами, людина перестає себе почувати господарем й творцем власної долі. На думку Ж. Бодрієра, на сучасному етапі розвитку західного суспільства «соціальне» розчиняється в «масі». Мова йде про розмитість стійких соціальних груп – таких, як клас чи етнос. На зміну їм приходять величезна недиференційована маса, котру можна сприймати лише як статистичну категорію, а не соціальну спільноту [2, с. 42]. З. Бауман також вказує на розмитість класових груп, котрі втрачають свої позиції: «Оглядаючись назад можна сказати, що класовий поділ був побічним ефектом нерівного доступу до ресурсів, що відкривали можливості для ефективного самоствердження особистості. Поділ на класи охоплював весь діапазон особистості і всі можливості вибору між ними. Люди, наділені меншими ресурсами, маючи менші можливості вибору, були змушені компенсувати свої індивідуальності «кількісною силою», згуртованістю рядів і участю в колективних діях» [1, с. 60].

Політична свідомість сучасної людини поступово стає індивідуалізованою, що неминує розмиває класову ідентифікацію. На місце класового життєвого досвіду приходять індивідуалізовані життєві світи, що звільняють людей від соціальних форм індустріального суспільства – класу, прошарку, сім'ї, від зумовлених гендером соціальних ролей, тощо. Об'єктивні соціальні процеси трансформують менталітет людей, а світогляд людини формує новий вигляд сучасного соціуму. Відбувається формування суттєво нових форм розрізнення індивідів у індивідуалізованому суспільстві. Розчинення класів та індивідуалізація соціальних відносин призводять до розгляду будь-яких проблем під кутом індивідуального вибору людини.

Соціальна мобільність втрачає мотиваційну силу, індивід будує і реалізовує свої життєві стратегії самостійно, не вдаючись до обумовлених системою реальностей і цінностей, приймаючи будь-які зміни. Невизначеність наших днів є могутньою індивідуалізованою силою, – стверджує З. Бауман. – Вона розділяє, замість того, щоб об'єднувати і, оскільки неможливо сказати, хто може вийти вперед в тій ситуації, ідея «загальності інтересів» стає все більш туманною, і в кінці-кінців навіть неосяжною. Сьогодні страхи, переживання і печалі сформовані так, що страждати доводиться на самоті. Вони не додаються до інших і не акумулюються в

“загальну справу”, не мають “природної адреси”: це позбавляє позицію солідарності її попереднього статусу раціональної тактики і моделює життєву стратегію, зовсім не схожу на ту, що вела до створення організацій, що войовниче захищали права робітничого класу” [1, с. 47].

Процес індивідуалізації суспільства набуває нових характеристик, що має суттєвий вплив і на вияви масової політичної поведінки. Відбувається формування масової культури, що зумовлено зрушеннями у правовому вивільненні індивідів, розповсюдженням елітарних цінностей та свобод, а також інтеграцією “масової” та “високої” культури у феномені телебачення, трансформацією індустріального суспільства у постіндустріальне.

Поряд із процесом індивідуалізації у цей період революційною силою виступає і філософія постмодерну, що спрямована на відмову від будь-яких опозицій шляхом знаходження нової методології означення світу поза межами класичної онтології.

Індивідуалізація сьогодні означає не лише новий етап емансипації індивідів, а й характеризує саму структуру відносин у суспільстві. Адже людина поставлена у такі умови існування, в яких вона змушена діяти індивідуально, оскільки саме така поведінка відповідає характеру праці та загальній соціокультурній та політичній ситуації [3, с. 16]. Це перетворює людей у індивідуалістів не за власною волею: те, що визначає їхню індивідуалістичність, їхню обмеженість в особистих ресурсах, особиста відповідальність за результати прийнятих рішень, не є предметом їхнього особистого вибору. З. Бауман підкреслює: «Всі ми сьогодні індивідуалісти *de jure*. Проте це зовсім не означає, що ми є індивідуалістами *de facto*» [1, с. 28]. Суспільство, в котрому проживає особа сьогодні позбавляє її будь-яких альтернатив та орієнтацій на майбутнє. Багаточисельні надії на масові заходи і віра в те, що суспільство може зробити життя кращим, зазнали краху. “Як це не парадоксально, – зауважує З. Бауман, – але внутрішні прагнення особистості керувати своєю долею на власний розсуд, підкріплені зовнішнім впливом, можуть привести до зменшення залежності долі людини від її волі. Оскільки узагальненість є ворогом спільноти, то прагнення і цей тиск відводять думки і вчинки людей в бік від колективно встановлених умов, визначаючи цілі і перспективи їхніх індивідуалізованих рішень і дій. Ці прагнення і тиск знижують значення соціальних причин і колективних дій, приводять до того, що стан суспільства загалом не враховується людиною при складанні її життєвих планів. Вони підштовхують людину до думки, що колективні, узгоджені дії не можуть принести їй ніякої користі, що якщо особисте життя може будуватись на власний розсуд, то закони за якими живе суспільство, визначені раз і назавжди і не піддаються свідомому реформуванню” [1, с. 28].

У своєму розвитку індивідуалізоване суспільство характеризується інформаційним виробництвом, виникненням широкого сектору «інтегрованих комунікацій», переходом від масового до спеціального виробництва, фрагментарною соціальною структурою, підвищенням ролі постматеріальних цінностей, посиленням впливу культури, індустрії, естетизації повсякденного життя, конструюванням ідентичностей на основі індивідуалізованого вибору, різним досвідом часу і простору, цінностями самостійності, конкуренції, суттєвим зменшенням соціальної ролі держави. Відповідно в індивідуалізованому суспільстві відбувається трансформація традиційних форм політичної поведінки: на зміну традиційному голосуванню

приходять прямі дії громадян у вигляді петицій, маніфестів, скарг, політичних заходів, ток-шоу, відкритих дебатів, де учасниками переважно є молодь та представники середнього класу.

На перший погляд, це можливість для особи самоствердитись у сучасному суспільстві, розширити поле діяльності та урізноманітнити політичну поведінку. Однак, як зауважує З. Бауман, “здатність індивідуалізованих людей до самоствердження, як правило не відповідає потребам їхньої справжньої самореалізації” [1, с. 61]. Під дією сучасних умов суспільного життя, впливу влади на особистісний розвиток громадян, нерідко формуються неправдоподібні бажання у самореалізації і міфічні уявлення про особистісний вибір у тій чи іншій політичній ситуації. Це зменшує масовість політичної поведінки, проте не позбавляє впливу методів психологічного маніпулювання.

Фінський дослідник Дж. Рино, вивчаючи роль нових соціальних рухів в індивідуалізованому суспільстві, звертає увагу на формування нового стилю життя, системи нових соціально-політичних цінностей і постійно зростаючу роль індивідуального вибору в політиці. Нові соціальні і місцеві рухи відкривають широкі можливості для самореалізації політичних потреб і інтересів особистості в умовах сучасного суспільства [7, с. 136–161].

Проблеми сучасного суспільства у виявах масової політичної поведінки часто корелюються з наслідками невдалих пошуків соціально-політичних цінностей, що могли б згуртувати індивідуалізованих людей. “Перш за все стрімко падає інтерес до політики з великої букви, – вказує З. Бауман, – розмиваються політичні переконання, зменшується масштаб повсякденної участі громадян в заходах, які традиційно вважаються політичними. У відповідності з духом часу припускається, що громадян можуть хвилювати тільки зниженням податків чи збільшенням пенсій, а їхні інтереси поширюються тільки на те, щоб скорочувались черги в лікарнях, зменшувалась кількість бездомних на вулицях, щоб злочинці перебували у місцях позбавлення волі, а шкідливість продуктів виявлялась швидше” [1, с. 31].

Сучасна реальність відштовхує усталену цілісну орієнтацію особи, нормативність, певну впорядкованість, суспільну організованість та прагнення досягти мети, тощо, а тому часто її характеризують як хаотичну, розгублену, розосереджену. Велику роль тут відіграє заперечення ідеології і практики тоталітаризму та насилля. На цьому тлі суттєво посилюється політична участь громадян, змінюється потреба у самовираженні, що суттєво відрізняє сучасну масову політичну поведінку від такої ж в індустріальному суспільстві.

Умовами вияву масової політичної поведінки в індивідуалізованому суспільстві може стати високий рівень інституційності, яка б нормувала таку поведінку. Також варто враховувати і постійне загальне зростання інформованості та розвитку свідомості людей, завдяки чому помітно збільшується імпульсивність масової поведінки, а її наслідки стають впливовішими для суспільного розвитку.

Отже, в умовах сучасних процесів трансформації суспільства гостро постає проблема зміни не тільки традиційних для масового суспільства культурно-політичних цінностей, але й подальшої їхньої ролі у формуванні масової політичної поведінки. Особливе значення для політичної поведінки мають ідеології як концентроване і систематизоване вираження цілей і цінностей у політиці, а також

культурно-політичні цінності і норми, що лежать в основі масової політичної свідомості, а відтак мають вплив на вияви масової політичної поведінки.

Список використаної літератури

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество/ З. Бауман ; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
2. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийяр ; пер. с франц. Н.В. Сулова. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 94 с.
3. *Висоцька О.С.* Процес індивідуалізації як визначальна тенденція у сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / О.С. Висоцька // Збірник наукових праць : Філософські проблеми освіти – 2011. – №1. – С. 13–22. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Filpo/2011_1/PDF/13_22.pdf
4. *Горбатенко В.* Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти // [Електронний ресурс] / В. Горбатенко // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 151–166. – Режим доступу : <http://dspace.nbu.gov.ua:8080/dspace/handle/123456789/27357>
5. *Зенченко В.А.* Массовое политическое поведение как объект исследования / В.А.Зенченко, А.А. Сорокин // Управление в социальных и экономических системах: материалы XX междунар. науч.-практ. конф., Минск, 20 мая 2011 г. [Электрон. ресурс]. – Минск : Изд-во МИУ, 2011. – Режим доступа: <http://library.miu.by/conferences/item.ususes/issue.xx/article.182.php>
6. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Електронний ресурс] / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – Режим доступа : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2Ingleheart_Postmodern.pdf
7. *Ирхин Ю.В.* Социум и политика в постмодернистском зазеркалье: взгляды, подходы, анализ / Ю.В. Ирхин// Политика. – 2006. – № 4. – С. 136–161.
8. *Марченя П.П.* Современные подходы к изучению масс и массового сознания в истории: тенденции и результаты [Електронний ресурс] /П.П. Марченя // Современные исследования социальных проблем : электронный журнал. – 2010. – № 3. – С. 86–90. – Режим доступа: <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2010/03/22.pdf>
9. *Ольшанский Д. В.* Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 368 с.
10. *Торфлер Э.* Третья волна [Електронний ресурс] / Э. Торфлер. – М. : ООО "Фирма "Издательство АСТ", 1999. – Режим доступа: http://royallib.ru/book/toffler_elvin/tretya_volna.html
11. *Шевченко Ю.* Политическое участие в России / Ю. Шевченко // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 87–97.

12. Шестопа́л Е.Б. Политическая психология / Е.Б.Шестопа́л. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 448 с.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

MASS POLITICAL BEHAVIOR IN INDIVIDUALIZED SOCIETY

Olga Sviderska

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: sviderska.olja@gmail.com*

The question manifestation of mass political behavior in modern individualized society through the formation of new social and political values and the growing role of individual choice individual nature of its activities in politics.

Key words: mass political behavior, individualized society, class identification, the era of modern, post-industrial society.

МАССОВОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ В ИНДИВИДУАЛИЗИРОВАННОМ ОБЩЕСТВЕ

Ольга Свидерская

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: sviderska.olja@gmail.com*

Исследуются проявления массового политического поведения в современном индивидуализированном обществе через формирование системы новых социально-политических ценностей и постоянно возрастающей роли индивидуального выбора личностью характера своей деятельности в политике.

Ключевые слова: массовое политическое поведение, индивидуализированное общество, классовая идентификация, эпоха модерна, постиндустриальное общество.

УДК 327

ЕВРИСТИЧНІ ПРИНЦИПИ КОНСТРУКТИВІСТСЬКОГО ПІДХОДУ В СИСТЕМІ ДОСЛІДЖЕНЬ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Святослав Мотрен

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: s.motren@gmail.com*

Розглянуто конструктивістський підхід як методологічну основу дослідження міжнародних (зокрема міждержавних) відносин. Проблему проаналізовано в контексті розгортання «великих спорів» у теорії міжнародних відносин. Вихід дослідницького інструментарію за рамки міжпарадигмального протистояння зображується як висхідний пункт становлення конструктивізму. Особливу увагу звернено на співвідношення конструктивістських трактувань із засадничими принципами неореалізму.

Ключові слова: методологічні дебати, міжкультурна комунікація, ідентичність, інтерпретація, «м'яка сила», співпраця.

Методологічні концепти конструктивістського підходу дедалі більше отримують прихильність у наукових колах. Одночасно залишаються нез'ясованими його місце і статус у системі міжнародних досліджень, зокрема політологічних. Потребують чіткішої кристалізації ролі методологічні зв'язки з попередніми парадигмами, разом з паралельним установленням унікальності в поясненні політичних явищ та процесів.

У зв'язку з цим мета статті – розкрити сутнісні особливості конструктивістського підходу щодо вивчення норм міжнародного політичного процесу. Тому вважаємо за необхідне виявити принципи конструктивістського аналізу на тлі ширшого методологічного спектра, детальніше зосередитись на підставових чинниках виникнення конструктивізму та розвитку його інструментарію.

Генеалогію конструктивізму в теорії міжнародних відносин розглядала О. Сафронова, характеризуючи витоки згаданого напрямку і простежуючи його в контексті становлення нового дослідницького порядку денного, позначеного «синтезом нео-нео» – синтезом неореалізму та неоліберального інституціоналізму, котрі ґрунтуються на системному підході [2, с. 102]. Цей відносно новий напрям, на думку вченої, вже посів міцні позиції в американській науці про міжнародні відносини. Індекси посилань на праці конструктивістів перевищили класику неореалізму і поступово стають центральними в програмах навчальних дисциплін. Однак поза межами іноземної літератури конструктивістські концепції все ще трактуються як «новітні», а це, поряд з визнанням новизни, наголошує на невизначеності їхнього місця у сучасній теорії міжнародних відносин. Учена пояснює таку ситуацію відривом іноземних колег у галузі наукових досліджень. Недоступні

раніше зарубіжні досягнення лише за останні 10–15 років увійшли до широкого наукового обігу на пострадянських теренах. Зважаючи на ці об'єктивні обставини, для їхнього повноцінного осмислення та застосування необхідний час [2, с. 99].

З'яву конструктивізму в науці про міжнародні відносини О. Сафронова пояснює динамізмом процесу оновлення знань про об'єкт. Традиційно теорію міжнародних відносин становила сукупність наукового знання, внесеного представниками трьох основних парадигм: реалістської; ліберально-ідеалістської; неомарксистської. Проте такий «трикутник», вважає дослідниця, перестав відповідати концептуальному розмаїттю, яке утворює сучасна теорія міжнародних відносин.

Аби вийти на сучасний етап, О. Сафронова пропонує використати хронологічний принцип: виокремити періоди домінування тієї чи іншої парадигми, простеживши зміну теоретичного лідера в дослідницькому порядку денному – перебіг «великих спорів» [2, с. 101]. У минулому найпотужніші дискусії точилися між реалістським і ліберально-ідеалістським напрямками. Тривалий час перший з них домінував.

Для аналізу сучасного стану теорії міжнародних відносин та з'ясування місця конструктивізму зокрема вчена подає таку послідовність «великих спорів».

У 30 – 40-х роках ХХ ст. «великі спори» започаткувало протистояння між реалізмом та ідеалізмом. У 50 – 60-х роках його замінили дебати між модернізмом і традиціоналізмом. Від 70-х років триває постпозитивістський спір, або, як його ще називають, – спір між транснаціоналізмом та «державо-центричною» парадигмою.

О. Сафронова звертає увагу, що внаслідок другого «великого спору» теорії міжнародних відносин було надано позитивістський «науковий» статус. «Єдине методологічне підґрунтя, – за її словами, – забезпечило можливість виходу дисципліни за межі несумісності реалістичної та ліберально-ідеалістичної парадигм...» [2, с. 102]. Наприклад, у другій половині 80-х років ХХ ст. у теорії відбувся концептуальний зсув. Пост-позитивізм кинув виклик фундаментальним методологічним основам позитивізму. Під сумнів було поставлено раціоналістичну теорію пізнання, яка розділяє суб'єкт і об'єкт дослідження, передбачає можливість отримання «об'єктивного» знання про об'єкт.

Третій «великий спір» позначив глибокий розрив з «канонічними» парадигмами. Саме постпозитивістські концепції, стверджує О. Софронова, стали сприятливим ґрунтом для становлення конструктивізму.

Термін «конструктивізм» (лат. *constructio* – побудова) запровадив 1989 р. Н. Онаф, аби дати конструктивну відповідь на постпозитивістський виклик. Упродовж 90-х років ХХ ст. конструктивізм поділився на кілька напрямів.

Важливого значення для з'ясування місця конструктивізму О. Сафронова надає системному підходові. Його визнають практично всі дослідницькі школи. Системне розуміння міжнародних відносин властиве передовсім неореалізму.

Розглядаючи закономірності функціонування міжнародної системи, неореалісти акцентують на її структурі. Структура ж трактується як розподіл матеріальних можливостей між ключовими гравцями – великими державами – щодо котрих структура є «примусовою силою», здатною визначати їхню поведінку, обмежувати свободу. Актори не в змозі контролювати систему, вона неминуче постає між їхніми намірами та діями. Натхненник теорії структурного реалізму – К. Волтц.

Представник американського конструктивізму А. Вендт також використовує системний підхід, але наголошує на соціальному характері міжнародних відносин. На його думку, структура – не матеріальний, а соціальний феномен; взаємодії акторів творять соціальну реальність. Структура й актори, згідно з ученим, мають рівний онтологічний статус, вони взаємообумовлені в соціальному процесі [2, с. 103]. Цей процес, вважає дослідник, заснований на ідеях акторів про природу і ролі Себе та Інших. Однак ролі не є атрибутами самих акторів – це «об'єктивні, спільно встановлені позиції». Соціальні структури розподіляють ідеї, котрі актори сприймають або відкидають. Ідеї, що поділяють всі актори, утворюють «культуру». Культура передбачає «структуру ролей». Залежно від того, яка структура ролей домінує («друг», «суперник» чи «ворог»), відповідна їй культура характеризує міжнародну систему – «кантіанська», «локкіанська» чи «гоббсіанська» [2, с. 104].

Структура впливає на ідентичності й інтереси акторів, котрі трансформуються у довгостроковій перспективі. Від цього залежатиме зміна структури ролей і культури. Самі ж актори – результат невтомної взаємодії.

Визначити чіткі методологічні засади конструктивізму намагається Л. Сморгунов, використовуючи висхідну тезу: «Чинники людської свідомості постають значущим елементом формування інтересів і спрямованості суспільної діяльності загалом» [3, с. 2].

Сутність суспільних відносин виражається як конструкт уявлень, ідей, поглядів, що формуються в процесі інтересуб'єктивної взаємодії та є актуальними в той чи інший період. «Ідеї і комунікація це – ядро конструктивістського підходу до аналізу соціальних фактів і процесів» [3, с. 3].

Під час комунікативних практик суб'єкти обмінюються ідеями, де відображено їхні цінності, світоглядні основи. Консенсуальні ідеї конституують соціальну реальність. Дослідник наголошує на значенні консенсуального характеру ідей: вони стають консенсуальними, коли актори починають вірити в їхню цінність і взаємно визнають обґрунтованість [3, с.4]. У такий спосіб влада ідей визначається мірою їхньої консенсуальності.

З позиції заданої методології розпочнемо аналіз міжнародних відносин. Конструктивістському розумінню міжнародних відносин як відносин соціальних, де актори керуються очікуваннями та переконаннями стосовно одне одного, відповідає концепція «м'якої сили» Дж. Ная. Простежимо розвиток проблеми практичного застосування «м'якої сили» Е. Пановою у статті «Сила привабливості: використання «м'якої влади» у світовій політиці». Згідно з концепцією «м'якої сили» здійснювати вплив можна не лише традиційними методами – за допомогою військових, економічних потуг, а й силою власної привабливості, що спонукає об'єкт добровільно скоритися і змінити свою поведінку в напрямі, бажаному для суб'єкта. Вона застосовує переконання, котрі формуються в об'єкта впливу. Серед ресурсів «м'якої сили» Дж. Най виокремлює культуру, ідеологію, інститути, котрі морально виправдані й легітимні. Критики «м'якої сили», констатує Е. Панова, зауважують певну розмитість цього поняття. Чітко не встановлено, що робить – річ, ідею чи явище – привабливими для одних і непривабливими для інших. Відповідно відкритим залишається питання про природу «м'якої сили» та її успішне застосування у випадку конкретної цільової аудиторії [1, с. 91].

Конструктивістський підхід допомагає вирішити цю складність, оскільки «реальність» і всі поширювані факти про світ розглядає не як об'єктивну даність, а як результат колективного комунікативного процесу. Всяка «правда» або «реальність» конструюється соціально в процесі обміну інтерпретаціями. З-поміж усього їхнього розмаїття перемагає одна або декілька, після чого набуває статус «реальності». Відтак «привабливість» є унікальною інтерпретацією, що стає «дійсністю» після її перемоги над іншими інтерпретаціями в процесі комунікативного обміну [1, с. 92].

За ступенем оцінки статусу соціальної реальності Л. Сморгунів пропонує розрізняти «м'яких» і «строгих» конструктивістів. Перші залишають поза увагою проблему статусу, акцентуючи на конструктивній ролі ідей, від котрих залежить прийняття рішень, вибір методів і напрямів діяльності. Другі ж використовують інтерсуб'єктивний статус реальності за вихідне положення. Цей напрям, що отримав назву «онтологічного конструктивізму», розглядає реальність суто наслідком соціальної взаємодії [3, с. 5].

Цікавим з погляду сприйняття реальності як наслідку міжсуб'єктно сконструйованої матриці переконань є бачення образу держави. Сенс його близький до природи «соціальних ролей» у психології: образ набуває цілісності в процесі міжсуб'єктивного обміну інтерпретаціями, після того, коли одна одержує перемогу над іншою.

Застосовуючи дослідження Дж. Маттерн, Е. Панова звертає увагу на твердження, що інтерпретація суб'єктом явищ або речей відображає його власну сутність: «участь у комунікативному обміні дає акторам можливість відтворювати ті самі реальності (соціальні ролі), котрі передусім обумовлюють їхнє існування» [1, с. 92].

Методологічне застосування цього концепту простежуємо на такому прикладі. Образ Сполучених Штатів Америки, що визначає цю країну як гегемона, експортера демократії, передбачає власне суб'єктивне сприйняття США себе демократичною країною. В умовах взаємодії з іншими соціокультурними реальностями вони відстоюють свою інтерпретацію. У світлі окресленої методологічної схеми постає ключове питання: «Що забезпечує перемогу одних інтерпретацій над іншими?» Для уточнення поняття «м'яка сила» в цьому контексті Е. Панова пропонує звернутися до вчених, котрі в своїх напрацюваннях використовували семіотичні конструкти. Розглядаючи, в який спосіб одна держава змінює систему кодів сприйняття реальності іншої держави, ці дослідники наголошують на важливості правильно обраної мови подання матеріалу [1, с. 93].

Під час взаємодії на міжнародній арені суб'єкти доходять висновків про стан реальності на основі інтерпретаційних кодів. Кожен суб'єкт має власні культурні, лінгвістичні, соціальні фільтри й установки, за допомогою чого засвоює інформацію, що надходить, та інтерпретує себе, свою роль і місце у світі. Аби переконати реципієнта у правильності власної інтерпретації та заручитися підтримкою ключової аудиторії, науковці радять застосовувати риторику «тонкого настроювання» (fine tuning). Її зміст розкривається у витриманих, нейтрально налаштованих інтерпретаціях.

Тактика «вербальної боротьби» не повинна містити протиставлення – «за чи проти», «добро чи зло», «свій – чужий». Нав'язування за допомогою «репрезентативної сили» виключно однозначної позиції рано чи пізно спричинить

непокою. Натомість потрібно, аби реципієнт добровільно підтримував суб'єкта впливу і не волів змінити свою позицію. Це передбачає можливість співпраці за широким спектром питань.

Те, що вирізняє «м'який вплив» з-поміж інших видів впливу, – це незрівнянно більша свобода вибору. Е. Панова називає ресурси, що здатні забезпечити довготривалий ефект м'якого впливу, насамперед освіту і розвиток соціально-гуманітарного знання [1, с. 93]. На її думку, соціогуманітарне знання встановлює межі, за допомогою котрих суб'єкти інтерпретують процеси, що відбуваються у світі. На сучасному етапі, коли доступ до інформації отримують дедалі більше людей, конструювання цього знання має перебігати у діалозі, дебатах як основному способі просування ідей. Демонстрація досягнень культури та способу життя стає кращим шляхом заручитися підтримкою міжнародного співтовариства [1, с. 94].

Особливе значення у формуванні довгострокових партнерських відносин Е. Панова надає «публічній дипломатії». Її головне завдання – розвиток і зміцнення міжкультурних зв'язків. Програми обміну, освітні гранти, залучення до країни іноземних студентів та спеціалістів сприяють зближенню суспільств і дають нагоду створити спільну систему цінностей, віднайти орієнтири, котрими рухатимуться разом представники різних культурних світоглядів [1, с. 94].

Іншим надзвичайно важливим аспектом публічної дипломатії як інструменту м'якого впливу є робота з міжнародною громадською думкою. Цей інструмент поступається культурно-освітнім програмам за ступенем тривалості, але здатний забезпечити швидкий результат. Реалізується він за допомогою медіа.

Згідно з описом Г. Штрамайера реальність сприймається у триступеневому вимірі: від початкового джерела – через засоби масової комунікації – до свідомості реципієнта. Виокремимо ключові, на наш погляд, моменти, котрі автор виводить зі схеми: лише 20% інформації реципієнт отримує з власного досвіду, решта передається через інформаційні засоби; трансляції інформації через медіа передують механізми відбору та трансформації, внаслідок чого відбувається часткове перекручення змісту вихідного повідомлення [5, с. 87]; на рівні індивідуального сприйняття отримувач надає інформації змісту, вкладаючи в його основу свої попередні знання й установки [5, с. 88].

Отже, зміст повідомлення, яке подає комунікатор, викривлюється у двох точках – точці перетину із мас-медіа та точці перетину мас-медіа й аудиторії. У такому світлі актуалізується модель комунікативного процесу Г. Лассвелла: «хто, що говорить, через який канал, кому, з яким ефектом»? [5, с. 89]. Аби досягти максимального ефекту впливу, комунікатор повинен враховувати відмінності в інтерпретаційних кодах, своїх та реципієнта, а також уважно стежити за процесом відбору й подання інформації ЗМІ. В умовах сучасного медіа-ринку, коли підвищується рівень стандартів новин, необхідно робити ставку на якісний інформаційний продукт, першочергове значення для якого мають нові фахові підходи, а вже згодом – погляди [1, с. 95].

На завершення спробуємо пояснити, чому науково-політичний дискурс, у центрі якого – концепція «м'якої сили», потребує дедалі більше дослідницької уваги.

Автори статті «Міждержавна співпраця: можливості соціологічного підходу» зазначають: тріумф політичного реалізму, що тривав від середини 30-х до початку 70-

х років ХХ ст., витіснив дослідження проблеми співпраці на другий план, закріпивши за нею поруч з проблемою конфлікту місце на периферії. Унаслідок цього склалася ситуація диспропорції: конфліктологія набула статусу відносно самостійного дослідницького напрямку, а напрацювання в галузі міждержавної співпраці було несистематичним додатком, стосувалось окремих аспектів – утворення військово-політичних блоків, економічної допомоги слабозвинутим країнам. Ситуація змінилася на початку 80-х років, коли дослідників зацікавило питання інтеграції. Перше місце в науковому пошуку посіли чинники співпраці між державами – внутрішні мотиви, реакція міжнародної системи, причини та наслідки, форми і типи [4, с. 131].

Автори звертають особливу увагу на ту обставину, що дискусія з питань міжнародного співробітництва виходить за рамки міжпарадигмального спору. Попри характерну анархічність міжнародного середовища, можливість співпраці не заперечується. Для нас же вагоме значення має визначення, якого дотримується більшість наукового співтовариства: співпраця є ситуацією, коли одні актори регулюють свою поведінку відповідно до очікувань і вподобань інших через процес координації політик [4, с. 132].

В основу коопераційних відносин покладено консенсус. Розглянемо, де він постає найімовірніше.

Щодо умов, сприятливих для міждержавної співпраці, автори наводять низку гіпотез, які здавна обговорюються у контексті дискусії між двома найвпливовішими напрямками – неолібералізмом та неореалізмом. Пункти обговорення стосуються контексту і змісту, порівняння корисності й витрат, накладання державних інтересів на взяті перед партнером зобов'язання.

Так, на думку неореалістів, анархія міжнародного середовища неминуче позначається на характері міждержавної співпраці, накладаючи свої обмеження. За відсутності верховної влади, кожен повинен розраховувати лише на себе і власні сили. Неоліберали визнають ці ускладнення, але не вважають їх закономірністю. Для неореалістів смислоутворюючим чинником співпраці є питання спільної військової безпеки. Неоліберали ж розглядають співпрацю у широкому значенні взаємних економічних вигод. Неореалісти висловлюють таку думку: стурбованість держави щодо очікуваного прибутку може перешкодити співпраці. Жодна держава не погодиться на менше, ніж має держава-партнер, коли її потенційна абсолютна вигода під час стартових можливостях була вищою від тієї, яку вона отримала в коопераційному процесі. Крім цього, зберігається традиційний пріоритет державних інтересів.

Неореалісти основним інструментом аналізу вважають примус та обмеження з боку системи і реальні можливості, фактичний потенціал кожної конкретної держави. Неоліберали, не заперечуючи цих чинників, урахувують державні наміри. Спрямованість і відповідний настрій держави можуть виявитись не менш істотними для аналізу, ніж наявний розподіл сил.

Останнім пунктом у дискусії постають міжнародні режими й інститути. Ставлення обох підходів різняться стосовно оцінки впливовості їхньої регулятивної ролі: на думку неореалістів, міжнародний чинник не здатний пом'якшити ефект примусу міжнародної системи на користь співпраці між державами настільки, наскільки це доводять неоліберали.

Дискусія двох методологічних підходів порушила низку важливих проблем, сформувавши своєрідний проблемний клубок міжнародних відносин, виявивши одночасно слабкості кожної зі сторін. П. Циганков і А. Циганков звертають увагу на те, що обидва напрями збігаються в апеляції до раціональності. Процес ухвалення рішень оцінюється з позиції максимізації результату: збереження влади, у випадку неореалістів, і примноження багатства, у випадку неолібералів. Інших міркувань у розрахунках політичних акторів практично немає [4, с. 135].

Економічні й владні інтереси розцінюються як стала незмінна величина. Завдання дослідника – визначити, хто з гравців спроможний обрати найефективнішу стратегію і за її допомогою найповніше реалізувати свої устремління. Це підтверджує очевидну вузькість зазначених підходів. Відкритими залишаються питання про тенденції до змін у міжнародному середовищі, причини, котрі їх зумовлюють, характер міжнародного режиму і те, чи легко він пристосовується до змін у розподілі сил, а також те, які чинники впливають на міжнародну стабільність.

Шукати відповіді на означені питання автори пропонують у доробку соціології та соціальної психології.

Соціологічний напрям ґрунтується на аналізі цінностей, котрі формуються під дією культурних норм і традицій. Інтереси не є чимось даним, а безпосередньо залежать від чинників свідомості. Навіть коли ми сприйmemo гіпотезу про анархічну схильність зовнішнього середовища, то повинні констатувати: анархія є тим, що з неї роблять суб'єкти, а не тим, що існує як об'єктивна даність.

Автори роз'яснюють суть конструктивізму як одного з найвпливовіших методологічних підходів у межах соціологічного аналізу. За функціонуванням системи, діяльністю суб'єктів можна стежити крізь призму певних нормативних величин, відповідно до котрих варіюватимуться ідентичності акторів, а водночас – їхні інтереси. Середовище, в якому грають актори конструюється прямо пропорційно до перебігу їхньої гри. Дія, що розгортається, не задається певним алгоритмом, а залежить від контакту гравців з нормативним оточенням. Тому предмет потрібно вивчати емпірично [4, с. 136].

Конструктивісти наголошують на самодостатності міжнародних норм, котрі не лише залежать від усвідомленого зусилля суб'єктів, а й складаються також самі собою, поза участю ззовні.

Отже, підсумовуючи наш виклад, зазначимо: основний внесок конструктивізму – це пошук і запровадження альтернатив, які виходять за рамки традиційних підходів. Серед ключових принципів конструктивістського аналізу вирізняють: інтерсуб'єктивність; системність; визнання анархічного середовища таким, що має суспільний характер. Центральною категорією постає ідея. Саме ідеї в конструктивістському проекті підтримують структуру міжнародних відносин, процес розподілу ідей відповідає за їхній характер. Одні ідеї є універсальними, поділяються більшістю акторів, інші – частковими та приватними. Від змістової наповненості універсальних ідей залежить структура ролей – «ворог», «суперник», «друг» – і, відповідно, модель міжнародної системи – гоббсіанська, локкіанська, кантіанська.

Істотний аспект у розвитку конструктивізму – розгортання його аргументації в контексті подолання традиційної дихотомії «або-або», заміни її принципом «і-і». Як наслідок – поєднання у конструктивістському світогляді різних теоретичних засад.

Серед концептуальних положень конструктивізму тими, що якісно вирізняють його з-поміж попередніх парадигм, є: по-перше, – сприйняття реальності не як матеріальної даності, а як ідеально-суб'єктивної конструкції, визнання за нематеріальними духовними чинниками творчої підстави реальності; по-друге, – обумовленість подолання наддержавної гегемонії за допомогою мови та дискурсу, теза про ідеальну інформаційну ситуацію, звільнення людства від деспотичних структур світової політики через поширення інформації та діалог; по-третє, – ідентичність як чинник, що формує характер, орієнтації акторів; по-четверте, – розпізнання тих чи інших дій як наслідку певних рішень, котрі є результатом альтернатив свідомості.

Список використаної літератури

1. *Панова Е.П.* Сила привлекательности: использование «мягкой власти» в мировой политике / Е.П. Панова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vestnik.mgimo.ru/fileserver/13/vestnik_13_14.pdf
2. *Сафронова О.В.* К вопросу о генеалогии конструктивизма в теории международных отношений / О.В. Сафронова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990200_West_MO_2004_1\(2\)/10.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990200_West_MO_2004_1(2)/10.pdf)
3. *Сморгунов Л.В.* Сравнительная политология. В поисках новых методологических ориентаций: значат ли что-либо идеи для объяснения политики? / Л.В. Сморгун // Полис. – №1. – 2009. – С.118–129.
4. *Циганков П.А.* Межгосударственное сотрудничество: возможности социологического подхода / П.А. Циганков, А.П. Циганков // Общественные науки и современность. – №1. – 1999. – С. 131–141.
5. *Штрамаєр Г.* Політика і мас-медіа / Г. Штрамаєр; пер. з нім. А. Орган. – К.: Видавн. дім «Києво-Могилян. академія», 2008. – 303 с.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

HEURISTIC PRINCIPLES OF CONSTRUCTIVIST APPROACH IN THE RESEARCH SYSTEM OF INTERNATIONAL AFFAIRS

Sviatoslav Motren

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: s.motren@gmail.com*

The article discusses constructivist approach as the methodological background for international (inter-state) relations researches. An issue is considered according to the development

of “great debates” in the theory of international relations. Ascendancy of research tool-making framework over inter-paradigm opposition is depicted as the principal element for constructivist introduction. The main attention is paid to correlation of constructivist interpretation with basic statements of neo-realism.

Key words: methodology debates, communication among the actors, identity, interpretation, “soft power”, cooperation.

ЭВРИСТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ КОНСТРУКТИВИСТСКОГО ПОДХОДА В СИСТЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЙ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Святослав Мотрен

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: s.motren@gmail.com*

Рассматривается конструктивистский подход как методологическая основа исследования международных (в частности межгосударственных) отношений. Проблема анализируется в контексте разворачивания «великих споров» в теории международных отношений. Выход исследовательского инструментария за рамки межпарадигмального противостояния изображается как выходной пункт становления конструктивизма. Особенное внимание уделено соотношению конструктивистских интерпретаций с основополагающими принципами неореализма.

Ключевые слова: методологические дебаты, межсубъектная коммуникация, идентичность, интерпретация, «мягкая сила», сотрудничество.

УДК 141.7:32.001

АНТИГЛОБАЛІЗМ ЯК НОВИЙ СОЦІАЛЬНИЙ РУХ: СТРУКТУРА, ЦІННОСТІ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ

Оксана Кірієнко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: kuryenko@ukr.net*

З'ясовано сутність феномену нових соціальних рухів, їхню роль та місце у глобалізованому світі. Досліджено специфіку антиглобалізму як одного з видів цього явища, особливості його структури, ціннісної орієнтації, форм і методів його діяльності.

Ключові слова: нові соціальні рухи, неолібералізм, антиглобалізм, ціннісні орієнтації, мережева структура.

Сучасний світ розвивається в умовах зростаючої інтеграції технологій, економік і культур. Одночасно загострюються ризики й протиріччя, які супроводжують такі перетворення. Це насамперед сприяє збільшенню вагомості соціальних рухів, котрі прагнуть вплинути на подібні процеси, пропонуючи альтернативу такому розвитку. Одним із яскравих прикладів є антиглобалістський рух, котрий належить до категорії нових соціальних рухів. Сам феномен нових соціальних рухів став предметом наукових пошуків і дискусій порівняно нещодавно. Найширше визначення цього явища постає з окреслення його як форми колективної дії, що реалізується позаінституціональними каналами та спрямована на заперечення або захист існуючих владних позицій у сфері політики, культури, економіки.

Вивчення антиглобалістського руху сприяє усвідомленню гостроти протиріч, які існують між глобальною економічною і політичною елітою та громадськістю, чия думка зазвичай ігнорується. Таке протистояння спостерігаємо у численних публікаціях, проведенні міжнародних конференцій та форумів, масових демонстраціях і акціях протесту. Отже, визначаючи соціальні рухи як колективну спробу реалізації спільних інтересів та досягнення загальних цілей через колективну дію поза межами існуючих інститутів, необхідним стає розуміння якості імпульсу, що покладено в основу організаційної та структурної будови, і ціннісного спрямування таких рухів. Адже сьогодні пірамідальна конструкція влади, в центрі якої постала держава, набуває мережевого формату із розсіяними центрами концентрації сили та ресурсів, розподіл і перерозподіл яких здійснюється на не зовсім справедливій основі. Відповідно «старі» інституціональні важелі впливу на таку ситуацію значно доповнюються, а в окремих моментах і заміщуються, новими, менш формалізованими структурами, що, не зважаючи на це, помітно впливають на стан речей.

Розглядаючи специфіку антиглобалістського руху, потрібно звернутися до сутності самого феномену нових соціальних рухів.

Термін «нові соціальні рухи» у 1980 р. ввів у науковий обіг італійський дослідник Альберто Мелуччі. Сучасну колективну дію, за його думку, варто визначати як результат складних процесів взаємодії, опосередкованих мережами групової ідентичності [4, с. 94]. Окрему увагу доцільно звернути на ціннісний компонент культури, що формує колективну дію. У межах парадигми «нових соціальних рухів» домінує теорія соціального конструкціонізму, розглядаючи культуру з погляду когнітивної практики як певний набір інструментів, за допомогою котрих соціальні актори наповнюють змістом власну діяльність. Сюди належить велика кількість компонентів – ідеї, вірування, обряди, неформальні правила. Рухи розглядаються як когнітивні практики, котрі охоплюють виробництво і відтворення культурних кодів. Зasadничим поняттям цієї теорії є фреймінг, що визначається як процес динамічного символічного конструювання загального бачення зовнішнього (відносно суспільного руху) світу і ролі самого руху в світі [1, с. 23].

Для нових соціальних рухів характерні:

- неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна чи функціональна кооперація компонентів;
- легкість створення та швидкість розпаду структурних ланок;
- відкритість мережі для «входу» та «виходу», загальнодоступність інформаційних ресурсів мережі;
- вторинність форм та структур відносно змісту діяльності;
- інтернаціоналізм, інтеркласовість та інтерідеологізм;
- альтернатива відчуження у всіх його різноманітних виявах;
- організація рухів на принципах вільної, добровільної асоціації; рухи не мають чіткої програми – лише певні рамкові параметри становлять собою ті чи інші союзи, де основою членства є саме практична діяльність, а не членські внески чи влада;
- самоорганізація та самоуправління як механізми життєздатності руху, що виявляються у формах мережевої будови;
- подолання «фрагментації ідентичностей» і агрегація індивідуальних ідентичностей [1, с. 28].

Аналізуючи антиглобалістський рух, зауважимо відсутність єдиної позиції стосовно назви. Це, з одного боку, пояснюється різноманітністю напрямів діяльності, цілей та складу учасників, а з іншого – великою складністю у визначенні такого терміну, що міг би розкрити всю сутність руху. Антиглобалізм спрямовується від загального до одиничного. Це безпосередньо підтверджує відоме гасло: «Думай глобально – дій локально!» Йдеться про локальні перетворення та їхній вплив на загальносвітовий процес, який здійснюється антиглобалістськими організаціями і простежуються в принципах організації, ціннісних орієнтаціях і формах діяльності [6, с. 119].

Характеризуючи витоки антиглобалізму, згадаємо проект багатостороннього погодження стосовно інвестицій (MAI), підготовлений у рамках ВТО. Згідно з ним приватні корпорації отримували право скасовувати рішення національних урядів і навіть діючі у країні закони, коли доводили, що вони перешкоджають бізнесу. Безпосередньо роботу зі скасування повинен був здійснювати спеціально

сформований підрозділ ВТО. Відповіддю постала глобально скоординована акція супротиву в Сіетлі – проект призупинили. Разом із профспілковими лідерами на вулиці вийшли прихильники понад 60 різноманітних суспільних груп, об'єднаних «Мережею прямої дії» – Direct Action Network.

Після хвилювань у Сіетлі розпочався період масових виступів у Європі. У вересні 2000 року 10 тис. демонстрантів з'їхалися з усієї Європи, щоб заблокувати зустріч Міжнародного валютного фонду та Світового Банку в Празі, внаслідок чого зустріч скасували. Масові протести спостерігалися й у Німечці в грудні 2000 р. під час наради ЄС, а опісля – у Швейцарії під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі. Кульмінацією виступів у Європі 2000–2001 рр. були події в Генуї. На саміт G-8 з'явилося, за різними даними, від 200 до 300 тис. демонстрантів [3, с. 42].

Місцем, де новий рух організовує та координує власні дискусії, стали соціальні форуми. Першопочатково форуми відбувалися паралельно із демонстраціями і вважалися своєрідною формою контрсамітів. У 2001 р. прийнято рішення, що Всесвітньому економічному форуму в Давосі необхідно протиставити Всесвітній соціальний форум. Перший форум зібрав 10 тис. учасників. Соціальні форуми – це своєрідна форма діяльності, коли протест супроводжується демократичним обговоренням альтернатив. Останній такий форум відбувся у Порту-Алегрі в січні 2012 р.

Неоднозначний і широкий ціннісний та цільовий вимір руху. Головний постулат філософії антиглобалізму постає із необхідності привнесення справедливості в основні суспільно-політичні й економічні процеси, що мають місце у світі. Основний документ, в якому містяться ціннісно-програмні орієнтації, – Хартія принципів, прийнята на Другому Всесвітньому соціальному форумі в Порту-Алегрі (2002 р.). Названий документ визначає цінності, цілі й основні напрями діяльності руху. Підзаголовок Хартії є своєрідним кредо антиглобалістських організацій: «Проти неолібералізму, війни та мілітаризму: за мир і соціальну справедливість»[8].

Отже, серед головних ідейних засад антиглобалізму можемо виокремити:

- неприйняття неолібералізму як сценарію глобального економічного розвитку;
- заперечення війни як спроби вирішення конфліктів і встановлення демократії за допомогою зброї, систематичної ескалації насилля;
- боротьба проти бідності, дискримінації, експлуатації дитячої праці (причому питання бідності розглядається у ключі прямо пропорційної залежності цієї проблеми від збагачення провідних країн світу).

Серед загальних цільових вимог фігурує: відміна зовнішнього боргу країн, що розвиваються; збереження біорізноманітності; доступ до безпечних продуктів харчування, вільних від генномодифікованих організмів; забезпечення реалізації права на інформацію; гарантування принципів демократії з акцентом на підтримку інституту виборної та партисипаторної демократії в усьому світі; право жінок на свободу та захист від насилля; відміна обов'язкової військової служби; право молоді на безкоштовну суспільну освіту; право на самовизначення всіх народів; боротьба проти концентрації багатства та поширення бідності, сексизму та расизму; «партисипаторний бюджет» (прямий механізм участі населення у виробленні бюджетної політики); боротьба проти корупції в світових транснаціональних мережах [1, с. 19]. На окрему увагу заслуговує питання міграції, адже однією із вимог

антиглобалістів є дотримання «Декларації прав людини», яка проголошує принципи вільного пересування індивідів (натомість західні уряди, котрі відстоюють глобалізацію, будують все нові бар'єри на шляху мігрантів із бідних країн). Усе зводиться до того, що дешева робоча сила повинна концентруватися у країнах периферії (Росія, Бразилія чи Китай) і лише опосередковано створювати тиск на ринок праці Західної Європи. Тому в один і той самий час правлячі класи можуть обговорювати приєднання Туреччини до ЄС і готувати жорсткіші закони проти біженців, які рятуються на заході від війн, стихійних лих чи репресій. Антиглобалісти вбачають вирішення проблеми не в масовому переселенні мільйонів мігрантів, а у зміні «правил гри», коли індивідам не доведеться їхати в пошуках заробітку, – вони отримують змогу достатньо заробляти у власній країні [3, с. 42].

Загальна платформа Хартії об'єднує функціонування всієї різноманітності антиглобалістських організацій та груп у всьому світу. Будучи повністю з нею згідною, кожна організація виокремлює для себе одне або ж декілька напрямів діяльності (тому маємо підстави стверджувати про певну цілісність у межах руху, оскільки платформи організацій не суперечать духу Хартії). Тобто існують загальні орієнтири, і водночас кожна із організацій відстоює певний напрям у досягненні таких глобальних цілей. Наприклад, для відомої асоціації АТТАС засадничим є саме момент економічної справедливості. Відповідно пріоритетними завданнями стають перешкоджання міжнародним фінансовим спекуляціям, обкладання спеціальним податком доходів від капіталу, сприяння гласності інвестицій в економічно залежних країнах, ануляція державного боргу економічно залежних країн та передача вивільнених у такий спосіб коштів на потреби населення країн, що розвиваються.

Оскільки серед найодіозніших провідників неолібералізму, на думку антиглобалістів, є СБ та МВФ, то існує й значна кількість організацій, котрі функціонують як самостійні одиниці та певні коаліції, що спрямовують власну діяльність на «викриття» таких організацій із вимогою необхідності їхньої трансформації через транспарентність усіх зустрічей і доступність для ознайомлення громадськості підписаних документів, котрі мають різноманітні проекти й програми, відповідальність агентств усередині групи СБ та МВФ за факти корупції [8].

В основу структури антиглобалістського руху покладено мережевий принцип організації. Мережа складається з великої кількості елементів, кожен із яких має свої відмінні ознаки та значення для всього руху. Від різноманітності елементів, власне, значно залежать ступені стійкості й життєздатності руху. Форми організацій, що становлять антиглобалістський рух, – це широкий спектр, куди належать профспілки, сквоти, мережеві організації, невеликі мобільні групи, комітети солідарності, аналітичні спілки, наукові інститути, соціальні форуми, групи однодумців, інформаційні портали та незалежні (альтернативні) медіа центри (вони містять аналітичну інформацію, хроніку та архіви антиглобалістських акцій).

Розглядати організаційну структуру антиглобалістського руху можна у кількох вимірах, наприклад, з позиції локальних незалежних, а відповідно – непідзвітних будь-якій іншій організації, груп, що організують власну роботу в певному населеному пункті. Вони відрізняються зазвичай невеликою чисельністю штату (всього декілька людей) і відсутністю внутрішньої ієрархії.

Структура значно ускладнюється від збільшення масштабу організації. Це означає наявність різних гілок організаційної системи із декількох підрозділів, котрі

виконують певні функції, їх підзвітність керуючому органу, наявність одного чи декількох офісів, великої кількості волонтерів, організації фінансових зборів, планування бюджету.

Найпоширеніша форма організації руху – мережеві структури, що мають складну організацію. Вирізняють два основні типи мережевих структур: 1) мережеві структури, які є координаційними центрами; 2) мережеві організації. Приклад першого типу – відома мережева структура *People Global Action* (PGA). Вона здійснює власну координаційну діяльність у всьому світу й акцентує не лише на антинеоліберальному спрямуванні, а на антикапіталістичному, координуючи акції, спрямовані проти ВТО, СБ та МВФ. В організаційних принципах мережі значиться, що вона не оформлюється як юридична особа, не зареєстрована в жодній країні; не існує організації чи особи, що могла би представляти PGA, і вона також не представляє жодну організацію чи особу. Мережа погоджує та підтримує діяльність організацій, спрямовану на скорочення домінуючої ролі корпорацій у світовій економіці, пропонує інструменти координації та взаємної підтримки на глобальному рівні, дає змогу участі регіональних організацій в великих міжнародних проектах, у такий спосіб сприяючи усебічному обговоренню питань на локальному та регіональному рівнях. Результати таких дискусій розміщуються на сайтах і стають доступними для широкого кола. Кожен регіон має власний контактний пункт, де накопичується інформація про роботу організації цього регіону, а також комітети, обов'язки яких – скликання конференцій, координування програм та вибір делегатів, робота із організаторами локальних груп. Проте комітет не має жодних повноважень виступати від імені мережі. Мережа також акумулює всю документацію щодо конференцій, акцій громадської непокори, аналітику з ключових питань, якими займається мережа.

Окремі мережі мають національний масштаб, але це не відкидає можливості кооперації з організаціями інших країн при проведенні спільних акцій. Мережі також можуть бути регіонального характеру і об'єднувати під своєю егідою організації з декількох країн, що входять в один географічний регіон. У такому випадку простежується створення керівного органу із членів усіх країн, котрі складають мережу. Цей орган приймає програмні документи, виробляє загальні напрями діяльності й загальну стратегію, займається фінансовими питаннями, а міжнародні мережі координують роботу організацій декількох країн, розташованих на різних континентах.

Мережеві організації можуть з'являтися, з одного боку, з ініціативи великої організації, що розширює власну географію діяльності. У такому випадку виникають десятки і сотні різноманітних організацій. З іншого – мережі можуть створюватися і «знизу», за бажанням та ініціативою груп активістів. У випадку із організацією АТТАС, яка має власні філіали у понад 50 країнах світу, ініціатором створення філії стають переважно місцеві спільноти. Проголошено принцип абсолютної децентралізації, що дає змогу організаціям діяти на місцях, орієнтуючись на власні установки, котрі, однак, суперечать загальним принципам організації та Хартії. З часом збільшується кількість філій не лише в різних країнах, а й в окремо взятій державі. Мережа, отже, має і міжнародний вимір, і національний [9].

Проте не у всіх організаціях існують офіційні документи, де прописані принципи їхньої роботи. Переважно у документах зазначаються найзагальніші

положення стосовно діяльності різних підрозділів. Оскільки відсутні чіткі дані, що прописували будь-який вияв субординації, то варто сказати про виключно добровільну й рівноправну участь організацій у спільних акціях.

Із особливостей структури впливає і специфіка прийняття та вироблення рішень. Це може бути продемонстровано на прикладі групи однодумців (*affinity groups*), що є окремим елементом руху. Групи однодумців зазвичай налічують від 4 до 20 осіб, діють локально і на постійній основі, а також беруть участь у підготовці й проведенні масштабних акцій. У таких групах процес прийняття рішення ґрунтується на принципі досягнення консенсусу. Після того, як хтось із членів вносить певні пропозиції, кожен має змогу запропонувати власні поправки з метою вдосконалення пропозиції. Під час обговорення обов'язково розглядається, чи всі погоджуються із рішенням. Члени, котрі не задоволені, мають право не брати участі в акції, однак і не перешкоджати її проведенню. Блокування рішення можливе лише у випадках, коли члени групи, які не погоджуються, доведуть, що пропозиція порушує фундаментальні принципи Хартії чи цілі групи. В такому випадку навіть одна людина може відхилити пропозицію. У процесі об'єднання сил декількох груп для підготовки й участі в масштабних акціях передбачені так звані ради делегатів (*spokescouncils*). Кожна група обирає делегата, який буде представляти інтереси своєї групи і виступати на раді від її імені. Щоби прийняти остаточне рішення на раді делегатів, його попередньо обговорюють у всіх групах [9].

Діяльність антиглобалістських організацій умовно можна розділити на дві групи. До першої відносимо повсякденні дії активістів – здійснення досліджень, участь у семінарах, видання тематичних брошур, поширення анонсів заходів, котрі плануються; до другої – дії активістів, спрямовані на підготовку й участь у різноманітних публічних демонстраціях і акціях, що збирають велику кількість учасників із різних країн.

Процес участі антиглобалістських організацій у різноманітних акціях має чотири фази: анонс заходів; підготовка; проведення акції; аналіз заходу; звільнення затриманих учасників. Анонсування акції постає як заклик для приєднання різних організацій. Звичайна практика у таких випадках – електронне розсилання оголошень (на нього може підписатись кожна особа, що має змогу працювати в мережі Інтернет), їхнє розміщення на сайтах організацій. За декілька тижнів до демонстрації розклеюються і відповідні агітаційні плакати, що мають на меті поінформувати громадськість про суть запланованої акції. Подібні заходи достатньо ефективні у плані мобілізації, адже діють на людей без чітко сформованої громадської позиції. Наочні засоби інформування використовують не лише в місцях проведення акції, й у великих містах інших країн (наприклад, «Великої вісімки»). Прикладом є зустріч лідерів G-8 у Ростоці (Німеччина) в червні 2007 р., де плакати з гаслом: «Зробимо капіталізм надбанням минулого» поширились у Стокгольмі, Афінах та інших містах Європи.

Після прийняття організацією рішення про участь у акції починається фаза активної підготовки. Цей період може охоплювати від декількох тижнів до декількох місяців. Саме тоді проводяться різноманітні навчальні тренінги та інструктажі, розробляються плани; стратегія і тактика обговорюються з іншими організаціями руху.

У період підготовки відбувається розподіл обов'язків серед активістів. Чільне місце посідають «летючі загони», що відстежують перебіг подій і з'являються у тому місці і в той час, де саме необхідна додаткова допомога для учасників. Інші блокують приміщення, а решта беруть участь у карнавальному дійстві. У процесі здійснення акцій працюють спеціальні правові наглядачі, головна функція яких – стежити за всім, що відбувається під час демонстрації та фіксувати протиправні дії поліції [8].

Окремим питанням можна висвітлювати застосування протиправних дій – погроми офісів та магазинів ТНК, закладів швидкого харчування Макдональдс, у зв'язку з чим ці рухи різко критикуються. Зазначимо: більшість організацій антиглобалістського руху заперечують та осуджують таку поведінку, переадресовуючи звинувачення до анархістських організацій, найвідомішою з котрих є «Чорний блок». Члени цього об'єднання, виступаючи за погроми, мотивують подібні вчинки тим, що матеріальні збитки привертають до себе більшу увагу громадськості, ніж мирні походи. Однак не є новиною і потурання поліції у здійсненні таких протизаконних дій з метою отримання підстав для арешту.

Ще раз наголосимо на ненасильницькому характері виступів і нахилі до принципу акцій безпосередньої дії. Суть цього принципу можна проілюструвати на прикладі: коли людина виступає проти того, щоби ресурси держави витрачалися на милітаризацію економіки, то вона може не платити податки. Коли ж метою є боротьба із голодом, то безпосередня дія полягає в тому, аби нагодувати всіх нужденних. Функціонально принцип безпосередньої дії розрахований на досягнення декількох ефектів – популяризацію проблеми, підняття бойового духу учасників акції. Загалом акції безпосередньої дії мають символічну природу, а їхній поділ на більш або менш жорсткіші серйозно обговорюється [9].

Отже, антиглобалізм, будучи феноменом кінця ХХ – початку ХХІ ст., має низку характерних ознак. Ідеологічна позиція антиглобалістських організацій не може бути повністю співвіднесена із жодною чітко визначеною політичною концепцією через певні об'єктивні причини та врахування фактору часу. Ідеологічна різноманітність руху виявляється у протиріччях і суперечках, в основу якої покладена дилема можливих альтернатив. Ідейні засади руху далекі від остаточної сформованості, що пояснюється його молодістю. Основою для об'єднання постає базовий принцип заперечення неоліберальної моделі глобалізації та боротьба за встановлення справедливості. Простежується сплав ідей соціальної справедливості й цінностей гуманізму, плюралізму, багатомірності людського досвіду, унікальності і суверенності людських спільнот.

На думку ліберальних та правових оглядачів, рух є вкрай неоднорідним, а самі демонстранти чітко не знають, чого вони прагнуть. Справді, погляди учасників антиглобалістського руху формувались під впливом різноманітних політичних вчень і становлять своєрідну суміш ідей. Багато критиків руху вбачають у цьому слабкість і недолік, наголошуючи на відсутності єдиної ідеології, чим пояснюється аморфність руху та нездатність сформувані централізовані органи управління. Проте в подібній критиці міститься нерозуміння сутності й тимчасового контексту, в якому оперує рух. Адже об'єднатися у світовому масштабі, зважаючи на таку велику кількість учасників та прибічників, стало би неможливим за конкретно сформованих, стійких ідеологічних принципів. Тому в цьому аспекті варто розглядати не ідеологічні основи діяльності руху, а ціннісно-цільові.

У межах антиглобалістського руху існують так звані принципи об'єднання, котрі охоплюють: налагодження взаємовідносин із різними прогресивними групами й організаціями; участь у спільних акціях на локальному, регіональному і міжнародному рівнях; відсутність нав'язаної єдиної ідеологічної позиції та практики.

Структура руху – своєрідна мережа. Мережеві структури, як і організації антиглобалістського руху, не є уніфікованими в сенсі власної будови. Можна спостерігати варіації від цілковитої відсутності органів і підрозділів до наявності достатньо чіткої системи із певними функціями та повноваженнями. Також можна розглядати неоднозначність у відносинах між «центром» і власне організаціями, що складають мережу. Однак спільним для різного типу мережевих організацій є абсолютна рівноправність усіх членів, котрі входять до їхнього складу, формуючи у такий спосіб риси гетерархії – нової організаційної структури, що широко використовує сучасні багатонаціональні корпорації, які вирізняються великою кількістю різноманітних центрів (кожна організація фактично є таким центром), горизонтальністю структури, де кожна її частина діє самостійно, співпрацює з іншими, виробляючи власні стратегії через досягнення цілей. Причому кожна організація причетна до прийняття рішень, досягненню загальних цілей руху загалом.

Список використаної літератури

1. *Бузгалін А.* Новые социальные движения и политические партии в условиях глобализации / А. В. Бузгалін // Рабочие в России: исторический опыт и современное положение : сб. материалов IV науч.-практ. конф., Москва, 3-5 ноября 2003 г. / ; ред. Д. О. Чураков . – Москва : УРСС, 2004 . – С. 6–22.
2. *Здравомыслова Е. А.* Парадигмы западной социологии общественных движений / Е.А. Здравомыслова. – СПб. : Наука, 1993. – 171 с.
3. *Кагарлицкий Б.* Поколение Сизтла / Б.Кагарлицкий // Материалы к заседанию клуба «Красная площадь». –М. : [б. в.] , 2006. – С. 3 – 74.
4. *Камінська Л.* Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів / Л. Камінська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка : Сер. Соціологія. – 2010. – Вип. 1–2. – С. 91–93.
5. *Кастельс М.* Информационная эпоха : экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ., ред. О. И. Шкаратан. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. *Павлова Т.* Социальные движения как фактор трансформации институциональной среды: проблемы теории / Т. Павлова. Полис. – 2008. – № 5. – С.113–124.
7. *Штомпка П.* Социология: анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
8. *Transforming Globalization. Challenges and opportunities in the Post 9/11 Era / ed. by V. Podobnik, T. Reifer.* – Leiden: Brill, 2005. – 230p.
9. *McCaughan M.* Millions back Mexican rebels in referendum / M. McCaughan [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,308871,00.html>, 09.01.2006

Стаття надійшла до редколегії 29.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

**ANTIGLOBALISM AS A NEW SOCIAL MOVEMENT: STRUCTURE,
VALUES, FORMS AND METHODS OF ITS ACTIVITY****Oksana Kiriienko**

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: kyryenko@ukr.net*

The specific features of new social movements are defined, in accordance with their role and place in a globalized world. The author analyses the sense of anti-globalism which is to be one of the most widespread social movement, describes its structure, value orientations, forms and methods of activity.

Key words: new social movements, neo-liberalism, anti-globalization, values, the chain structure.

**АНТИГЛОБАЛИЗМ КАК НОВОЕ СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ:
СТРУКТУРА, ЦЕННОСТИ, ФОРМЫ И МЕТОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ****Оксана Кириенко,**

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: kyryenko@ukr.net*

Определяются сущность феномена новых социальных движений, их роль и место в глобализованном мире. Исследуются специфика антиглобализма как одного из видов данного явления, особенности его структуры, ценностной ориентации, форм и методов деятельности.

Ключевые слова: новые социальные движения, неолиберализм, антиглобализм, ценностные ориентации, сетевая структура.

УДК.323.212

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Тетяна Бессараб

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: btv.120390@mail.ru*

Проаналізовано особливості та чинники інтеграційних процесів в регіоні Латинської Америки. Розглянуто роль політичного та ідеологічного чинників в об'єднанні країн Латинської Америки у стійке інтеграційне угруповання. Стверджується, що саме повоєнні умови та виснаженість латиноамериканських країн від диктаторських політичних режимів спровокували латиноамериканські нації до об'єднання, укріплення демократії і реформування держави.

Ключові слова: інтеграція, демократизація, військова диктатура, МЕРКОСУР.

Латиноамериканські держави відіграють все помітнішу роль у міжнародних інтеграційних об'єднаннях. Їхній вплив вирізняється як регіональним виміром, так і глобальними масштабами. На цьому фоні зростає інтерес до різних сторін життя держав і націй регіону. Особливий інтерес викликає формування інтеграційних об'єднань Латинської Америки і чинників, що вплинули на їхню реалізацію. В цьому контексті цікавими є праці О.І. Ткача, В.В. Лубської, Т.Є. Богданової, А.А. Лавута, І.І. Петровича, В.І. Головченка та ін. Проте недостатньо дослідженими залишаються політико-ідеологічні причини інтеграції в регіоні Латинської Америки. Аналіз політико-ідеологічного контексту інтеграційних процесів в Латинській Америці на прикладі МЕРКОСУР є метою цієї статті.

Спільне історичне минуле, схожість економічних процесів, мовна і культурна близькість стали підґрунтям, на якому після Другої світової війни активно розгортались інтеграційні процеси в Латинській Америці. Значні зміни планетарного масштабу, що відбулися за останні два десятиліття ХХ століття, суттєво вплинули на регіон Латинської Америки, його зовнішньоекономічні інтереси й на весь процес регіональної інтеграції. Зростання світового впливу США після закінчення обтяжливої для них "холодної війни", прискорення й розширення інтеграційних процесів на Європейському континенті, що істотно змінило розстановку світових сил, криза "навздогінної" моделі розвитку в країнах Азії посилили мотивацію до спільних захисних дій і зміцнення сукупного економічного потенціалу Латинської Америки. Спільна історична доля й практично одна (а точніше дві близькі) мови, на яких говорять більшість населення, об'єктивно сприяли успішним інтеграційним процесам у цьому регіоні й заклали спільні політико-ідеологічні принципи.

У повоєнні роки динаміка розвитку країн Латинської Америки значно відставала від розвинених країн. Головними гальмами у розвитку цього регіону стали збереження у більшості країн напівфеодальних пережитків, становлення та функціонування військових диктаторських режимів, а також переважно аграрно-сировинний характер економіки. Основним суб'єктом, мотором індустріалізації в Латинській Америці, була держава, проголосивши ідею "нації" як її ідеологічного підґрунтя. "Нація вище всього" - повторювали "каудільо" і "карай гуасу", домагаючись включення цього принципу в конституції держав. Конституції перонівської Аргентини і сусіднього Уругваю претендували на імперськість (у регіональному масштабі). Вони визначали, що "нації" та громадяни зобов'язані жертвувати не лише своїми надбаннями, але й життям. Ці етатистські положення були присутні у 30-50-х рр. в конституціях Аргентини, Венесуели, Гватемали, Домініканської Республіки, Колумбії, Коста-Рики, Панами, Парагваю, Сальвадору, Уругваю, Чилі й Еквадору. Конституція Колумбії і Коста-Рики проголошувала, що суверенітет належить винятково "нації", він визначався особливою цінністю і навіть ставився вище міжнародним угодам і зобов'язанням держави. Це був, як справедливо зазначають К. Джанда, Дж. Берри та Дж. Голдман, апогей націоналізму у розвитку цього регіону [1, с. 112].

Проте і тоді, у часи домінування національного принципу, в конституціях латиноамериканських республік залишалися ще сліди "об'єднавчої" традиції, мрії про велику латиноамериканську батьківщину і навіть ібероамериканську "мадрепатрію" ("материнську батьківщину"). Так, Конституція Венесуели 1958 р. передбачала пільги при натуралізації для уродженців Іспанії або латиноамериканських держав, що проживали в країні. Аналогічні положення фігурували тоді в конституціях Гватемали, Гондурасу, Панами. Пільги поширювалися не лише на уродженців Іспанії, але і всіх "незалежних американських держав", тобто США, Перу. Конституція Колумбії 1886 р. представляла аналогічні пільги не лише іспано-американцям, але й бразильцям. У конституціях центральноамериканських республік аналогічні пільги поширювалися на мешканців усієї Центральної Америки. Конституція Сальвадору 1950 р. навіть стверджувала, що Сальвадор "є частиною центральноамериканської нації" і "зобов'язаний сприяти цілком або частково відновленню Республіки Центральної Америки" [2, с. 9]. Цікавими також в контексті нашого дослідження є положення конституції Гватемали 1956 р., що визначали за обов'язок держави сприяти "відновленню союзу Центральної Америки".

А вже від середини 50-х рр. у регіоні помітними стали ознаки економічного піднесення. Низка країн намагаються послабити економічну залежність від США та інших західних держав, здійснити господарські та політичні реформи. Однак, часто вони не мали очікуваного успіху і завершувалися військовими переворотами та встановленням диктаторських режимів (Гуларта 1961–1964 рр. у Бразилії, А. Піночета 1973–1989 рр. в Чилі, Арбенса у 1951–1954 рр. у Гватемалі, Арельяно у 1972–1975 рр. у Гондурасі). Тому з кінця 70-х рр. труднощі у розвитку регіону наростають, а військові диктатури виявилися нездатними вирішувати назрілі проблеми. У більшості латиноамериканських країн місце військових заступають цивільні уряди (у Бразилії – в 1985 р., в Аргентині – в 1983 р., у Перу – в 1980 р., у Чилі – в 1989 р.). Нові політичні сили активізували зусилля у подоланні економічних

труднощів. Їхні реформи були спрямовані на лібералізацію економіки (підтримку приватного підприємництва, приватизацію), демократичні зміни в суспільстві.

Ситуація докорінно змінюється в 80–90-х рр. ХХ ст., коли перед Латинською Америкою постали виклики переходу від індустріального суспільства до інформаційного; їх захлиснула "третья хвиля демократизації". Тоді Латинська Америка використала досвід Конституції Іспанії. 1978 р. – конституційні принципи зобов'язують державу служити благу людини, дотримуватися права й охороняти свободу. Міжнародні зобов'язання держави і норми одержали пріоритет перед національними законами, що приводяться у відповідність з першими. Так, Конституція Федеративної Республіки Бразилії 1988 р. нагадувала Конституцію Федеративної Республіки Німеччини (країна називалася "Сполучені штати Бразилії"). Плебісцит, проведений у 1993 р. за Конституцією, остаточно затвердив у Бразилії республіканську форму правління (з 1822 по 1889 р. Бразилія була "імперією" з монархічною формою правління). І хоча "імперію" скинули військові, що проголосили країну республікою, у вищих військових колах зберігалася прихильність до авторитаризму. Армія здійснювала державні перевороти, запроваджуючи військово-авторитарні методи правління. Авторитарний режим у Бразилії функціонував фактично з 1964 по 1988 р., але і після прийняття нової конституції впливові військові кола не дозволили включити формулу про республіканську форму правління. І тільки плебісцит 1993 р. змусив поступитися громадській думці (10,2% виборців висловилися за відновлення монархії, у той час як за республіку проголосували 66,1 %). За президентську форму республіки було подано не набагато більше половини голосів (56,6 %), за парламентську – лише чверть (24,7 %). Позначилася та обставина, що і «лівий», і «правий» електорат був прихильний до авторитарних методів управління, "сильної руки" харизматичного вождя, який швидко вирішить усі проблеми країни [3, с.79].

Отже, в країнах Латинської Америки сформувалися патрон-клієнтелістські відносини не лише в сільській місцевості, а й у мегаполісах, що зумовило домінування звичаїв (неформальних інституцій) над законом та конституцією. Хоча в останніх закріплювався поділ влади, на практиці виконавча влада, зосереджена в руках президента, підминала законодавчу і судову гілки влади. Значною була бюрократизація держави та суспільно-політичного життя. Тому характерною рисою реального державного устрою латиноамериканських держав стала авторитарна модель президенціалізму, в якій президент держави уособлює "націю" і служить живим утіленням "національної ідеї" у реальному житті.

Суспільно-політичні зміни 80-х – поч. 90-х рр. похитнули латиноамериканську систему президенціалізму і відкрили можливість не лише формальної, а й реальної демократизації державного устрою. В усіх країнах відбувалися вибори президента і парламенту, звичайна для Латинської Америки практика самопроголошення ("пронунсіамендо") президента, що спирається на армійські багнети, відійшла у минуле. У випадках корупції, засвідчених судовою владою, президенти, викриті в цьому злочині, не тільки відсторонялися від влади, а й відбували покарання у в'язниці. Перед судом постали військові диктатори Аргентини, Парагваю, Болівії, Чилі, були достроково відсторонені від влади (або пішли у відставку) президенти Бразилії, Венесуели, Еквадору, Перу, Гватемали, Аргентини. За економічні і кримінальні злочини, скоєні в період перебування при владі,

переслідувалися судами також колишні президенти Мексики, Перу, Еквадору Це, безсумнівно, сприяло підвищенню ролі і ваги законодавчої і судової гілок влади в політичному житті латиноамериканських країн. В усіх цих випадках ініціатива відсторонення від влади президентів, що зловживали нею, виходила від громадянського суспільства і супроводжувалася масовими народними виступами і політичними страйками. Хоча не завжди процедура імпічменту, застосована до чинного президента, сприяла зміцненню демократичного правопорядку і законності в країні. Траплялося також, що й імпічмент або вимушена відставка викликали політичний хаос і посилювали авторитарні тенденції, викликали втручання військових кіл у прийняття політичних рішень. Подібні факти мали місце в Гватемалі, Еквадорі, Венесуелі і деяких інших країнах Латинської Америки [4, с. 134].

Суперечливі процеси лібералізації та демократизації в країнах Латинської Америки супроводжується модернізацією проектів регіональної інтеграції. "Національні ідеї" змушені були враховувати реальні процеси регіональної інтеграції, пристосовуватися до них і наповнювалися новим змістом. Це знайшло відображення в сучасних редакціях конституцій латиноамериканських держав. Так, ст. 4 Конституції Бразилії вказує на прагнення цієї країни до економічної, політичної, соціальної і культурної інтеграції з народами Латинської Америки з метою утворення Латиноамериканської співдружності націй. В ст. 7 "Перехідних положень" конституції визначається будівництво на південному конусі континенту разом із сусідами економічного співтовариства за моделлю Європейського союзу. Підтримується також ідея союзу португаломовних держав, що підкріплюється (за умови взаємності) пільгами для їхніх громадян у процесі інтеграції.

Ще на початку 1960-х рр. в регіоні з'явилися два інтеграційні угруповання – Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі (ЛАВТ, ісп. – Asociación Latinoamericana de Libre Comercio, ALALC), що включала десять держав Південної Америки (крім Гайани та Суринаму) і Мексику, а також Центрально-американський спільний ринок (ЦАСР, з ісп. – Mercado Común Centroamericano (MCCA)), членами якого стали Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор. З появою цих структур відбувається лібералізація торговельних режимів й активніша взаємодія окремих ринків, що помітно підвищило валютні надходження від експорту, а також намітилася тенденція до більш координованих торгово-фінансових курсів країн-учасниць.

Протягом наступних десятиліть процес інтеграції в цій географічній зоні протікав неоднозначно й мав різні наслідки. Головним із них було набуття процесами регіональної інтеграції все більшого субрегіонального характеру. У 1969 р. за участю й під патронажем ЛАВТ виникли ще два субрегіональні об'єднання: Андська група (ісп. – Grupo Andino), реформована в 1996 р. в Андське співтовариство націй (АСН), і Ла-Платська група, на основі якої в 1991 р. й виник Спільний ринок країн Південного конусу (МЕРКОСУР). Головну роль у Ла-Платській групі відігравали Аргентина та Бразилія. До складу Андського співтовариства (далі – АСН) або Андського пакту, заснованого Картахенською угодою 1969 р., увійшли 5 країн : Болівія, Колумбія, Перу, Еквадор, Чилі (до 1976 р.). У 1973 р. до нього приєдналася Венесуела [7].

Картахенська угода передбачала "створення спільного ринку за допомогою спільного програмування розвитку виробничих галузей і інфраструктури", узгодження економічної політики відносно іноземного капіталу, мобілізацію

внутрішніх і зовнішніх фінансових ресурсів, надання спеціальних пільг менш розвиненим членам союзу – Болівії й Еквадору. До основних напрямків діяльності АСН належать:

- вироблення єдиної економічної політики, координація здійснюваних проектів;
- гармонізація законодавства: здійснення контролю за застосуванням прийнятих у рамках Андської групи правових норм і за їх єдиною інтерпретацією [8].

В 1994 р. була створена "Північноамериканська зона вільної торгівлі" (НАФТА), а в 1997 р. МЕРКОСУР (ісп. – Mercado Común del Sur) – спільний ринок країн Південної Америки.

"Північноамериканська зона вільної торгівлі" не розвивалася в напрямку перетворення в "супрарегіональну державу", як планували спочатку її автори. Не стала вона і "наддержавою трьох" (США, Мексики та Канади), і на відміну від МЕРКОСУР не має постійного механізму консультацій між президентами з найважливіших регіональних проблем. Вони відбуваються на Півночі періодично, коли того вимагають надзвичайні обставини. Відсутні й наддержавні інститути. Слід зазначити, що договір про північноамериканську зону вільної торгівлі з найбільшим ентузіазмом підтримав і продовжує підтримувати «великий бізнес» південних держав, зокрема Мексики. Остання залишається в цій зоні, на відміну від США і Канади, економічно слабозрозуміною частиною, більшість її населення нічого не одержало від свободи торгівлі, а соціальне становище частини робітників навіть погіршилося. На прикладі Мексики стає очевидним, що південноамериканські республіки при приєднанні до північноамериканської зони не отримують "монетаризації" півкулі за зразком Європейського союзу з його "євро", а стануть об'єктом однобічної "доларизації", якщо намічений графік розширення зони після 2010 р., буде реалізований. Хоча в НАФТА немає "наднаціональної" інституціональної надбудови, але фактично функціонування загального ринку товарів, послуг, інформації, робочої сили і капіталів усуває державні бар'єри і зменшує свавілля бюрократичної державної машини. У результаті об'єктивно формуються нові соціально-економічні і культурні регіони усередині співтовариства понад державних кордонів. У сучасній літературі розробляється як один з ймовірних сценаріїв майбутнього гіпотеза про розпад США, Канади і Мексики на дев'ять різних держав. Створення НАФТА і перспектива трансформації цієї зони в панамериканську пом'якшує сценарій і замінює на сценарій з доцентровою тенденцією [5].

На відміну від "Північноамериканської зони вільної торгівлі" МЕРКОСУР з'явився не стільки за економічних, скільки з політичних чинників. Головною проблемою демократично обраних урядів, що прийшли до влади, стала підтримка сформованої після усунення військових диктатур політичної системи в цьому регіоні. Звідси – турбота про підтримку в цих державах демократичного правопорядку, захисту демократичних цінностей, адже порушення цих принципів несумісне з членством у МЕРКОСУР. Звідси і особлива педантичність, з якою уряди цих держав відносяться до процедур прийняття рішень і на вищому рівні, і на рівні міністерств та інших урядових інститутів. В рамках цього об'єднання були створені міжурядові, наддержавні інститути з дотриманням рівноправності учасників договору і повагою до принципу національного суверенітету кожного. Тому відносини й угоди з

МЕРКОСУР видаються привабливими для західних і північних сусідів й партнерів. Така структура має відмінності від принципів побудови Європейського союзу, проте полегшує контакти з МЕРКОСУР.

Договір створення МЕРКОСУР передбачав своєю основною метою не тільки створення вільного ринку (вільний рух товарів, послуг і робочої сили), ведення спільної зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн, а й автономний розвиток, збереження національного суверенітету і культурної ідентичності латиноамериканських країн. Це, очевидно, зумовлено протистоянням з США на континенті і можливістю уникнути впливу з боку цієї наддержави.

Геополітичне розташування регіону визначає особливу значимість для нього регіональної інтеграції. Близькість до очевидного лідера світового розвитку не тільки не створює сприятливих для Латинської Америки умов діяльності, а навпаки погіршує становище багатого на природні ресурси регіону, перетворюючи його в залежну від США зону. До середини ХХ ст. Латинська Америка була конгломератом розрізаних й іноді ворогуючих між собою держав – суб'єктів господарської діяльності, як наслідок, вони легко ставали об'єктом ресурсної й фінансової експлуатації північного сусіда. США не були і не є зацікавленими в сильній Латинській Америці, здатній перетворитися в конкурента, а остання, у свою чергу, не бажає залишатися сировинним придатком північного сусіда. Акцентуючи на особливій ролі регіональної інтеграції для Латинської Америки, зумовленої її периферійним становищем, варто відзначити, що вона набула переважно стабілізаційно-оборонного характеру. Якщо на перших етапах поставало питання про розширення ринків збуту, зростання виробництва й структури експорту, а також самодостатнього кредитування, то в останні роки проблеми поглиблення регіонального співробітництва стали розглядатися з позицій забезпечення економічної безпеки [6].

Загалом, латиноамериканська інтеграція як чинник створення загальних соціально-політичних і економічних орієнтирів в останні роки була досить суперечливою, характеризувалася окремими періодами спаду й піднесення.

Активізуються діяльність перших серед латиноамериканських інтеграційних об'єднань – Організація американських держав (1948) та Міжамериканський банк розвитку (1959р.). ОАД сьогодні включає 35 країн Західної півкулі (останньою приєдналася Куба) і стоїть окремо серед політичних об'єднань. ОАД відповідно до Демократичної хартії Америки, схваленої в 2001 р., здійснював моніторинг політичних процесів у регіоні, який країни не розглядають це як втручання у внутрішні справи. Зокрема, вагомою виявилася роль організації в розв'язанні найгострішої кризи в Перу у 2000 р., коли після корупційного скандалу Президент Альберто Фухіморі втік на свою історичну батьківщину в Японію. До МАБР входять 46 країн, в тому числі 28 країн Латинської Америки і 18 нерегіональних членів (провідні країни Заходу, Ізраїль та Японія).

У 1990 році була прийнята “Андська стратегія”, в основі якої три основні цілі: розвиток андського економічного простору; поглиблення міжнародних зв'язків країн Андської групи; внесок у єдність Латинської Америки.

Основними етапами регіональної інтеграції стали утворення митного союзу (1999 р.) та зони вільної торгівлі; у перспективі до 2005 р. планувалося перейти до створення спільного ринку. Хоча процес інтеграції в країнах АСН проходив із різним

ступенем інтенсивності, в 1992 р. Колумбії, Венесуелі та Еквадору вдалось укласти угоду про Єдиний зовнішній митний тариф і створити митний союз (набрала чинності з 1994 р.).

Слід зазначити, що поряд з різношвидкісними інтеграційними процесами всередині АСН відбувалися розколи. Зокрема, в 1976 р. з її складу вийшла Чилі, що високими темпами проводила ліберальні економічні реформи. У 2006 р. членом АСН перестала бути Венесуела, яка приєдналася до МЕРКОСУР.

Важливу роль у політичній та економічній співпраці країн Латинської Америки в 1980–1990-ті рр. відігравала Група Ріо (ісп. Grupo del Rio), утворена в 1986 р. в Ріо-де-Жанейро, метою якої передовсім була діяльність з припинення військових конфліктів у країнах Центральної Америки, в тому числі громадянських воєн у Сальвадорі й Нікарагуа. Членами Групи Ріо є Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Еквадор, Колумбія, Мексика, Панама, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі. Основними напрямками діяльності організації стали: підтримка миру в країнах Центральної Америки, переговори з боржниками й кредиторами країн-учасниць Групи, розробка концепції створення єдиного американського ринку, перешкода діяльності міжнародної наркомафії, терористів і торговців зброєю, а також охорона навколишнього середовища. У 1990 р. у рамках Групи Ріо як регіональне торгово-економічне об'єднання виникла Група Трьох (ісп. Grupo de Los Tres, G 3), що об'єднує Венесуелу, Колумбію й Мексику. Інтенсифікації інтеграційних процесів у Центральній Америці та в Карибському регіоні у 90-ті роки ХХ століття сприяла програма відродження інтеграції, до якої серед інших включені такі завдання, як створення Зони вільної торгівлі й формування Митного союзу [9].

Отже, загалом Латинська Америка, котра була і залишається зразком президентської моделі влади, характеризується інтенсивними інтеграційними процесами, спрямованими і на збереження завоювань демократії, і на протидію північному сусідові (НАФТА), тобто самостійний розвиток латиноамериканських держав без впливу з боку Сполучених Штатів Америки. Основною ідеєю латиноамериканської інтеграції залишається створення сильної латиноамериканської спільноти та поглиблення міжнародних зв'язків країн Андської групи.

Список використаної літератури

1. *Дабагян Э.С.* Латинская Америка: политические партии и социальные движения / Э.С. Дабагян, Е.Г. Лаптев, А.К. Стеценко и др. ; / отв. Ред. З.В. Ивановский, А.Ф. Шульговский. – М. РАН; Институт Латинской Америки, 1993. – Т.1. – 285с.
2. *Джанда К.* Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / К. Джанда, Д. М. Берри, Д. Голдман, К. В. Хула. – М. : РОССПЭН, 2006. – 656 с.
3. *Дальянегра Л. П.* Переход от авторитаризма к демократии: латиноамериканская специфика: реферативный сб. / Л. П. Дальянегра, Дабене О., Калверта ; отв. ред. О. А. Жирнов, Н. В. Михайлова. — М. : РАН; ИНИОН, 1997. — 111 с.
4. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной

- Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. под ред. проф. Бажанова В.А. – М. : «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 320 с.
5. Национальная идея: страны, народы, социум ; отв. ред. Оганисян Ю.С. – М.: Наука, 2007. – 421 с.
 6. Міжнародні організації: навч. посіб. : за ред. О.С. Кучика ; 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 749 с.
 7. Міжнародна економіка : підручник / А. П. Румянцев, Г. Н. Климко, В. В. Рокоча та ін. ; за ред. А. П. Румянцева. – К.: Знання-Прес, 2003. – 447 с.
 8. Світова та європейська інтеграція : навч. посібник ; за ред. Богданова Т.Є. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 340 с.
 9. Офіційний сайт МЕРКОСУР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.mercosur.org.uy

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

PECULIARITIES OF INTEGRATION PROCESSES IN LATIN AMERICA: POLITICAL AND IDEOLOGICAL ASPECTS

Tetyana Bessarab

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail:btv.120390@mail.ru*

This article makes the analysis of the features and factors of integration processes in Latin America. Here we'll consider the role of political and ideological factors on the associations of the countries of Latin American in stable integration groups. It is alleged, that there were post-war conditions, and exhaustion of Latin American countries from dictatorial political regimes, which provoked Latin American's nation to unite and consolidate democracy and to reform the state.

Keywords: integration, democracy, military dictatorship, Mercosur.

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В РЕГИОНЕ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ: ПОЛИТИКО- ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Татьяна Бессараб

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,*

*ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: btv.120390@mail.ru*

Проанализированы особенности и факторы интеграционных процессов в регионе Латинской Америки. Рассмотрена роль политического и идеологического фактора в интеграции стран Латинской Америки в устойчивое интеграционное объединение. Утверждается, что именно послевоенные условия и истощение латиноамериканских стран от диктаторских политических режимов спровоцировали латиноамериканские нации к объединению и укреплению демократии, а также реформированию государства.

Ключевые слова: интеграция, демократизация, военная диктатура, МЕРКОСУР.

Правила для авторів

1. Для публікації в журналі “Вісник ЛНУ. Серія: Філософсько-політологічні студії” редколегія приймає раніше неопубліковані статті з філософії, політології обсягом 0,5 д. а. (20–20,5 тис. знаків).
2. До статті потрібно додати рекомендацію кафедри, на якій виконано роботу; для аспірантів та асистентів – рецензію кандидата чи доктора наук, а також повну інформацію про автора та електронну пошту.
3. Виклад тексту має бути чітким, лаконічним, без зайвих історичних екскурсів та загальновідомих положень і повторень. Автори несуть відповідальність за точність викладених фактів, цитат, статистичних даних, назв і власних імен.
4. Стаття подається українською мовою в електронному варіанті на 3,5* дискеті (або електронною поштою), а також її роздрукований варіант у двох примірниках. Сторінки пронумерувати олівцем у верхньому правому куті. Формат паперу А4, поля з усіх боків – 2 см.
5. Текст набирати шрифтом Times New Roman (10 pt) довільної версії з одинарним міжрядковим інтервалом.
6. Стаття обов’язково має мати паспорт окремим файлом (зразок додається, див. наступну сторінку).

Вимоги ДАК України

Наукова стаття має включати: постановку проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки дослідження і перспективи подальшої розвідки в цьому напрямку.

Оформлення статті

1. На першій сторінці у лівому верхньому куті вказується шифр УДК.
2. По центру (через один інтервал) великими потовщеними літерами – назва статті, нижче – потовщеними літерами ім’я та прізвище автора, далі курсивом – назва організації, в якій виконана робота з повною адресою та електронною поштою. Цю ж інформацію треба подати в кінці статті після списку літератури англійською мовою.
3. Анотацію треба подати двома мовами: українською на початку, відразу після адреси, і англійською – в кінці статті, теж після адреси. Англійський варіант анотації має відповідати за змістом українському. Анотація має якомога повніше розкривати зміст статті. Після анотації подаються ключові слова (4–

- 7 понять) українською та англійською мовами. Обсяг анотації разом із ключовими словами – 400–450 знаків.
4. Список літератури подається за абеткою в кінці статті. Посилання на літературне джерело у тексті оформляється в квадратних дужках, де вказується номер у списку та сторінка – [5, с. 101].
 5. Бібліографія оформляється згідно з вимогами ДАКу: прізвище та ініціали авторів, назва праці, місце видання (або ставити Б.м. – без місця видання), видавництво (або Б.в. – без видавництва), рік, кількість сторінок для монографій і статей. Зарубіжна література подається мовою оригіналу.

Редколегія відхиляє статті, які оформлені з порушенням цих правил, а також не повертає рукописи авторам.

Редагування статей здійснюється із залученням коштів авторів.

Паспорт до статті українською, російською та англійською мовами (12 шрифт)

1. У запропонований зразок вставити дані своєї статті та оформити його окремим файлом (прізвище-джерело)
2. У готовому паспорті пояснення у круглих дужках стерти!

ЗРАЗОК

Z

11. укр.

12. Рижак Л. В. (автор)

14. Самодостатня особа як ідеал постнекласичної моделі освіти (назва статті)

15. 44-58 (сторінки статті) **Увага! Цей рядок залишити пустим.**

16. 12 (список використаної літератури)

17. Розглянуто трансформацію світоглядно-ціннісних засад освіти та утвердження постнекласичної парадигми її розвитку. Досліджено феномен самодостатньої особи, яка найповніше відповідає запитам інформаційного суспільства в умовах глобалізаційної інтеграції. З'ясовано, що концептуальні відмінності в інтерпретації ідеалу самодостатньої особи, зумовлені плюралізмом філософсько-методологічних підходів.(анотація)

18. Самодостатня особа, постнекласична парадигма, інноваційна освіта, філософія конструктивізму, комунікативна філософія. (ключові слова)

19. 13:37.3+17.1 (УДК)

21. Рьжак Л.В.

23. Самодостаточная личность как идеал постнеклассической модели образования

24. Рассмотрено трансформацию мировоззренчески-ценностных оснований образования и конституирование постнеклассической парадигмы его развития. Исследовано феномен самодостаточной личности, которая наиболее полно соответствует запросам информационного общества в условиях глобализационной интеграции. Установлено, что концептуальные отличия в интерпретации идеала

самодостаточной личности обусловлены плюрализмом философско-методологических подходов.

25. Самодостаточная личность, постнеклассическая парадигма, инновационное образование, философия конструктивизма, коммуникативная философия

41. Ryzhak L. V.

43. A Self-sufficient Person as an Ideal of the post-nonclassical model of education

44. A transformation of the world-valuable principles of education and confirmation of the post-nonclassical model (paradigm) of its development are considered. A phenomenon of a self-sufficient person which, to the most extent, corresponds to the requests of the informative society in the conditions of a global integration is investigated. It is found out in the interpretation of the ideal of a self-sufficient person, conditioned by a pluralism of a philosophical-methodological approaches.

45. A self-sufficient person, a post-nonclassical paradigm, innovational education, philosophy of constructivism, communicative philosophy.

